

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

License Information

Kamusi ya Biblia (Tyndale) (Swahili) is based on: Tyndale Open Bible Dictionary, [Tyndale House Publishers](#), 2023, which is licensed under a [CC BY-SA 4.0 license](#).

This PDF version is provided under the same license.

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

M

Maarifa ya awali, Mababa wa Imani, Kipindi cha, Mabadiliko, Mabaharia, Machukizo, Madini na Metali, Mafuta, Magonjwa, Mahakama na Kesi, Mahalaleel, Mahalaleli, Maisha ya Familia na Mahusiano, Maji, Majina, Umuhimu wa, Makaeru, Makuhani na Walawi, Malaika, Malaki, Kitabu cha, Maneno Saba ya Mwisho ya Yesu, Maomboleza, Maria, Marko, injili ya, Masadukayo, Masihi, Maskini, Mataifa, Mateso, Mateso, Mateso, Mathayo (Mt), Mathayo, Injili ya, Mathiya, Mavazi, Mawe, Ya Thamani, Mbadihaji wa fedha, Mbingu, Mbingu, Mbingu Mpya na Dunia Mpya, Mcha Mungu, Mchungaji, Mchungaji, Mehuyaeli, Mesopotamia, Methusaeli, Methusela, Methushaeli, Mfalme, Mfano, Mfano wa Mungu, Mfuko, Mfululizo wa Matukio ya Biblia(Agano Jipy), Mfupa, Mikutano ya Kanisa, Milenia, Mimea, Mizani na Vipimo, Mji, Mjumbe, Mkalimani, Mkate, Mkate wa Uwepo, Mkoma, Ukoma, Mkono, Mlima wa Mizeituni, Mnazareti, Mnyama, Mose, Moyo, Mrithi, Msamaha, Msamaha wa Dhambi, Msimamizi, Mtawala, Mt wa Maarifa ya Mema na Mabaya, Mt wa Uzima, Mto Tigrisi, Mtoza Ushuru, Mtume, Utume, Mtumishi, Mtumishi wa Bwana, Muhunzi, Mungu, Majina ya, Mungu, Uwepo na Sifa za, Muujiza, Muziki, Mwaka wa Yubilei, Mwalimu, Mwana wa Mungu, Mwana wa Mwanadamu, Mwanadamu, Mwanafunzi, Mwanamke, Mwandishi, Mwenyeji, Mwenyeji wa Mbunguni, Mwezi, Mwiba, Mwili, Mwinjilisti, Mwokozi, Myahudi, Mzee

Maarifa ya awali

Uelewa wa matukio au mambo kabla hayajatokea.

Kwenye Agano Jipy, neno la Kiyunani kwa "ufahamu wa awali" linaonekana mara saba pekee. Linaelezea:

1. Jinsi Wakristo wanavyoonywa kuhusu walimu wa uongo ([2 Petro 3:17](#))
2. Uelewa wa awali wa Wayahudi kuhusu maisha ya Paulo ([Matendo 26:4-5](#))
3. Ufahamu wa Mungu kuhusu kifo cha Kristo kabla ya kutokea ([Matendo 2:23; 1 Petro 1:18-20](#))
4. Ufahamu wa Mungu kuhusu watu Wake ([Warumi 11:2](#))
5. Ufahamu wa Mungu kuhusu kanisa Lake ([Warumi 8:28-30; 1 Petro 1:1-2](#))

Ingawa neno "ufahamu wa awali" halitumiki mara nyingi, wazo hili linapatikana katika Biblia nzima. Kwanza, Biblia inafundisha wazi kwamba Mungu anajua kila kitu. Ufahamu wake hauna mipaka ([Zaburi 147:5](#)). Anajua kila moyo na mawazo ([1 Mambo ya Nyakati 28:9](#)). [Zaburi 139](#) inaelezea ufahamu wa Mungu wa mawazo yote ya binadamu,

maneno, na matendo. Ufahamu huu hata unajumuisha kuruka kwa shomoro na idadi ya nywele kwenye kichwa cha mtu ([Mathayo 10:29-30](#)). Kutokana na ufahamu huu usio na mipaka, tunaweza kudhani kwamba Mungu pia anajua matukio ya baadaye katika historia ya binadamu.

Biblia pia inasema wazi kwamba Mungu anajua matukio kabla hayajatokea. Maarifa haya yanamtofautisha na sanamu, ambazo haziwezi kuona yajayo ([Isaya 44:6-8; 45:21](#)). Ufahamu wa awali wa Mungu ndio msingi wa utabiri wa manabii. Kwa mfano:

- Mungu alimwambia Adamu na Hawa kwamba uzao wa mwanamke utamshinda nyoka na uzao wake ([Mwanzo 3:15](#))
- Aliahidi baraka za siku zijazo kwa Abrahamu ([Mwanzo 12:3](#))
- Mungu pia alimwambia Mose, "Ninajua kwamba mfalme wa Misri hatakuruhusu uende" ([Kutoka 3:19](#))

Manabii wa Agano la Kale walizungumzia utukufu ujao wa Masihi ([Isaya 9:1-7; Yeremia 23:5-6; Ezekiel 34:20-31; Hosea 3:4-5](#)). Katika [Danieli 7](#), Mungu alifunua kuibuka na kuanguka kwa falme za dunia za baadaye na kuanzishwa kwa ufalme Wake (tazama pia [Danieli 2:31-45](#)). Agano Jipy mara nyingi linaona huduma ya Kristo na kanisa kama

utimilifu wa unabii wa Agano la Kale ([Mathayo 1:22; 4:14; 8:17; Yohana 12:38–41; Matendo 2:17–21; 3:22–25; Wagalatia 3:8; Waebraania 5:6; 1 Petro 1:10–12](#)).

Wanafalsafa wa Kigiriki wa awali waliamini kuwa hatima ilidhibiti matukio yote ya baadaye. Hii ilihuisha historia ya binadamu na hatima za miungu. Wakati mwengine, miungu ingeweza kujua tukio la baadaye na kulifunua kwa watu, lakini matukio kama hayo yalionekana kuwa yasiyoweza kubadilishwa. Mtazamo huu ni tofauti sana na mtazamo wa kibiblia wa Muumba binafsi ambaye anajua yajayo na kuongoza historia kulingana na kusudi lake mwenyewe.

Kwa karne nyingi, wanateolojia na wanafalsafa wamejadili maarifa ya awali ya Mungu na uhuru wa binadamu. Wengine wanasema kwamba ikiwa Mungu anajua yatakayotokea siku zijazo, basi lazima yatokee, na kufanya chaguo za binadamu kuwa hazina maana.

Wanatheolojia wa kanisa la awali walikanusha vikali kwamba maarifa ya awali yalimaanisha matukio yalikuwa yameamuliwa kabla. Justin Martyr, kwa mfano, alisema, "Tunaposema kuhusu matukio ya baadaye kutabiriwa, hatusemi kana kwamba yanatokea kwa lazima ya hatima." Kwa maneno mengine, kwa sababu tu Mungu anajua kitakachotokea haimaanishi kwamba Yeye *anasababisha* kitokee.

Baadhi ya wanatheolojia wana wasiwasi kwamba maarifa ya awali yanaweza kuathiri uhuru wa binadamu. Kwa hivyo, wanahoji kwamba Mungu hajui matukio ya baadaye kwa uhakika. Teolojia ya kisasa ya mchakato, kwa mfano, inaona Mungu akijitokeza pamoja na asili na ubinadamu. Mtazamo huu unapendekeza kwamba Mungu anaweza kujua tu matukio ya zamani, na hivyo siku zijazo zinabaki bila uhakika kwa Mungu na wanadamu. Mwanatheolojia wa zamani, Adam Clarke, alipendekeza kwamba ingawa Mungu anaweza kujua matukio yote ya baadaye, Anachagua kutokujua baadhi yao mapema.

Augustine alikuwa na mtazamo tofauti. Alisema kwamba Mungu anaishi katika umilele, ambapo mambo yote yapo kwa wakati mmoja. Kwa Mungu, hakuna yaliyopita au yajayo. Kwa hivyo, Hangweza "kufahamu" mambo kabla hayajatokea. Anaona matukio yote kutoka "sasa" la milele. Hata hivyo, Augustine hakukataa ufahamu wa Mungu wa mambo yote, ikiwa ni pamoja na matukio ya baadaye.

Wanatheolojia wa Kiinjili, wakinukuu Biblia, wanaamini kwamba Mungu anajua matukio yote yajayo. Hata hivyo, kuna kutokubaliana fulani. Wafuasi wa Calvin wanadai kwamba Mungu anajua matukio yote na anaamua kitakachotokea katika historia ya binadamu, hata maelezo madogo kabisa. Katika mtazamo huu, ufahamu wa awali unahuishwa kwa karibu na, au hata kutambulishwa na, kuamuliwa kabla (kuhakikisha matukio ya baadaye yanatokea). Wanatheolojia wengi wa Kikalvini wanasema kwamba wanadamu wanawajibika kwa uchaguzi wao na hawako chini ya hatima isiyo na mwelekeo. Pia wanaamini kwamba Mungu si mwandishi wa dhambi. Badala yake, dhambi inatokana na uasi wa malaika na wanadamu dhidi ya Mungu mtakatifu na mwenye haki.

Waevangelicali wa Armenia wanatofautisha kati ya ufahamu wa awali na kuamuliwa kabla kwa matukio. Wanadai kwamba Mungu aliamua kabla historia ya binadamu na wokovu wa dunia. Hata hivyo, majibu ya mtu binafsi kwa Mungu hayajamuliwa kabla. Kwa hiyo, Mungu anaweza kujua tukio kabla bila kulisababisha kutokea moja kwa moja.

Wakristo wa Kiinjili wanaweza kuwa na maoni tofauti kuhusu jinsi ufahamu wa Mungu unavyohusiana na historia. Hata hivyo, Biblia inafundisha kwamba Mungu ana ufahamu wa mambo yote na kwamba binadamu wanawajibika kwa chaguo zao.

Tazama pia Chagua, Uchaguzi; Kuteuliwa awali.

Mababa wa Imani, Kipindi cha

Kipindi ambacho mababa wa taifa la Israeli waliishi. Biblia inazungumzia kuhusu:

- Mababa wa imani waliokaa muda mrefu kabla ya gharika. ([Mwanzo 1–5](#))
- Noa ([Mwanzo 6–9](#))
- Mfululizo wa mababa wa imani baada ya gharika ([Mwanzo 10–11](#))

Hata hivyo, neno hilo kwa kawaida humrejelea Abrahamu, Isaka, na Yakobo ([Mwanzo 12–36](#)) na pia humjumuisha Yosefu ([Mwanzo 37–50](#)).

Ni Lini Mababa wa Imani Waliishi?

Ni vigumu kupata tarehe halisi ya mababu. Wafalme waliotajwa katika [Mwanzo 14:1–2](#) ndio

sehemu pekee ya rejeleo la kutambua tarehe. Sura hii inarejelea watu na maeneo ya kihistoria, lakini hatuwezi kutambua wafalme kwa uhakika. Wanaakiolojia wa Kiitaliano huko Tell Mardikh (Ebla ya kale) walipata vidonge vya udongo vilivyo na majina ya "Miji ya Tambarare" kutoka [Mwanzo 14:2](#) na jina la mmoja wa wafalme wao. Hata hivyo, vidonge hivi vinatoka kabla ya 2000 KK na kabla ya Abrahamu. Yote wanayoonyesha ni kwamba miji hiyo ilikuwepo kabla ya Abrahamu.

Mababa wa imani waliishi katika Enzi ya Shaba ya Kati, pengine mwanzoni mwa milenia ya pili Kabla ya Kristo (KK). Hii ilikuwa ni wakati ambapo Wamorani walihamia Palestina kutoka kaskazini magharibi. Wamorani walifika Palestina kwa "mawimbi" mawili:

- Wimbi la kwanza lilihusisha kundi lililohama likiwa na makazi ya muda (kama vile marafiki wa Ibrahim, Aner, Eshkol, na Mamre) (tazama [Mwanzo 14:13](#))
- Wimbi la pili lilitoka Syria na lilihusisha watu kuhama kwenda katika miji (hawa ndiyo waliotajwa kama "Wamorani.") ([Kutoka 3:8](#))

Jamii ya mababa wa imani ilikuwa na aina mbili:

- Jamii za mijini
- Jamii za vijijini (au makabila ya seminomadic) ambazo zingehamahama kuzunguka miji

Yosefu aliishi Misri, lakini Maandiko hayatuambii jina la Farao wa wakati huo.

Wapi Mababa wa Imani waliishi?

Jamii ya historia ya mababa wa imani ilihuisha eneo pana la kijiografia—wakafunika mamia ya maili. Ibrahim aliishi **Ur**, mji mkubwa wa Kale wa Wasuremeri, karibu na Ghuba ya Uajemi. Kisha alihamia **Haran**, kaskazini magharibi, katikati ya mito ya Tigres na Euphrates. Kutoka huko, alihamia kusini magharibi kuelekea Palestina, lakini alienda tena Haran mara mbili na Misri pia mara mbili.

Hata ndani ya Palestina, mababu hao walikuwa wanasaifiri kila mara—wakisafiri kutoka mahali hadi mahali. Mara nyingi walipitia maeneo ya milima ya kaskazini na kusini, lakini pia walihamia hadi ufukweni na hata kusini mwa Mto Yordani (Transjordan). Wengine walijiunga na tamaduni za

mijini. Wengine walijiunga na tamaduni za miji (kama Loti katika [Mwanzo 13:12](#)), wakati wengine walihamia jangwani (kama Ishmaeli katika [Mwanzo 25:18](#) au Esau katika [36:6–8](#)).

Kwa nini Mababa wa Imani ni Muhimu?

Mababu wa imani ni muhimu sana katika mpango wa Mungu wa wokovu. Mchakato unaoelekea kuja kwa Kristo unaanza na Ibrahim. ([Yohana 8:56](#)). Bila shaka, mpango wa Mungu wa wokovu unaanza katika sura za mwanzo za Mwanzo. Hata hivyo, mpango wa Mungu unaafanuka zaidi kupitia mwito wa Abrahamu katika [Mwanzo 12:1–3](#) na unaendelea kupitia maisha ya wazee wote wa ukoo. Biblia mara nyingi inamzungumzia Mungu kama Mungu wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo kwa sababu. Hii ni kwa sababu ufunuo uliofanywa kwa wazee wa awali ni msingi wa kila kitu kinachofuata. Katika Agano Jipy, Wakristo pia humuita Abrahamu "baba" wao. ([Warumi 4:16](#)).

Tazama pia Abrahamu; Mfuatano wa Matukio katika Biblia (Agano la Kale); Isaka; Israeli; YHistoria ya; Yakobo #1; Yosefu #1.

Mabadiliko

Mabadiliko kamili katika jinsi mtu anavyoishi na kufikiri. Kwa Wakristo, hii inamaanisha mabadiliko kutoka kwa njia ya kuishi inayompuuza Mungu hadi ile ambayo mtu anajisalimisha kwa Kristo. Mabadiliko ni matokeo ya toba.

Mabadiliko katika Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, kugeuka kunamaanisha kubadilika au kurudi kutoka kwenye njia ya maisha ya awali kuelekea kwa Bwana, Mungu wa Israeli. Mara nyingi, Waisraeli walihitajika kumrudia Mungu wao ([Kumbukumbu la Torati 4:30](#)), iwe kama watu binafsi ([Zaburi 51](#)) au kama taifa ([Yeremia 4:1](#)). Mataifa ya kigeni yalihitajika kumgeukia Mungu kwa mara ya kwanza ([Zaburi 22:27](#)). Kipengele kinachotambulika ni kwamba mtu anaacha kufanya matendo maovu ([Yeremia 26:3; 36:3; Ezekiel 18:21, 27; 33:9, 11](#)). Kugeuka ni kutoka kwenye maisha ya kutokuwa waaminifu kwa Mungu hadi maisha ya utii kwa Mungu ([Isaya 10:20–21; 14:2; Yeremia 34:15; Hosea 14:4](#)). Kugeuka kunamaanisha mabadiliko ya mwelekeo wa ndani ambayo yanaonyeshwa katika mtindo wa maisha uliobadilika.

Mabadiliko katika Agano Jipyा

Kwenye Agano Jipyा, Yohana Mbatizaji anaanza wito wa toba ([Mathayo 3:2](#); [Marko 1:4](#); [Luka 3:3](#)). Anatoa wito wa kinabii kwa watu kubadilisha mawazo yao (ambayo ndiyo maana ya msingi ya neno la Kigiriki) kwa sababu ya ukaribu wa ufalme wa Mungu. Mabadiliko haya ya maisha lazima yajumuishe mabadiliko ya matendo ili kuthibitisha ukweli wake ([Mathayo 3:8](#); [Luka 3:8](#)). Yesu alihubiri ujumbe huo huo ([Mathayo 4:17](#); [Marko 1:15](#)). Pia alisema kwamba kwa kuwa ufalme wa Mungu ulikuwa umefika katika nafsi yake, utii kwake ulikuwa sehemu ya Habari Njema ya toba. Hata hivyo, inaweza pia kuwa habari mbaya, kwa kuwa mtu angehukumiwa ikiwa atashindwa kufanya mabadiliko haya makubwa ([Mathayo 11:20](#); [Luka 13:3-5](#)). Mabadiliko ni ya kina lakini pia rahisi. Inahitaji urahisi wa mtoto anayejitua kikamilifu, si kujihami kwa hesabu kwa mtu mzima ([Mathayo 18:3](#)). Tofauti ni kati ya mtazamo wa tahadhari na kujihifadhi wa mtu mzima na imani rahisi, ya dhati na uwazi wa mtoto.

Nje ya injili, *kubadilika* si neno linalotumiwa mara kwa mara isipokuwa katika kitabu cha Matendo. Linapotumika katika kitabu cha Matendo, kubadilika

- hufanya wito wa kujitolea katika sehemu muhimu zaidi ya mahubiri ya uinjilisti ([2:38](#); [3:19](#); [8:22](#)),
- inaelezea kujitolea kwa Wakristo wapya kwa Bwana ([9:35](#); [11:21](#)), na
- picha ya mabadiliko ya maisha kama kubadilika kutoka giza hadi mwanga ([26:18-20](#)).

Wakati wa kurejelea mabadiliko, waandishi wa baadaye

- Kumbuka mabadiliko ([2 Wakorintho 3:16](#)),
- kuwa na wasiwasi kuhusu Wakristo kubadilika na kuwa wapagani au kugeukia Uyahudi ([Wagalatia 4:9](#)), na
- toa wito wa kuwarejesha Wakristo ambao wameacha imani na wako hatarini kuhukumiwa ([Yakobo 5:19-20](#); [Ufunuo 2:5, 16, 22](#); [3:19](#)).

Kama ilivyo katika Agano la Kale, na mahubiri ya Yohana na Yesu, mabadaliko ana vipengele vitatu.

1. kubadilika ni kugeuka *kutoka* kwa kitu, ambacho kinajumuisha dhambi maalum, miungu ya uongo, au maisha yanayoishiwa kwa ajili ya mtu binafsi ([1 Wathesalonike 1:9](#); [Ufunuo 9:20-21](#); [16:11](#)).

2. Kubadilika ni matokeo ya upendo wa Mungu na kazi yake ya neema ulimwenguni ([Matendo 11:18](#); [Warumi 2:4](#); [2 Wakorintho 7:10](#); [2 Timotheo 2:25](#); [2 Petro 3:9](#)).

3. Kubadilika ni kumgeukia mtu, kujitua maisha yako yote kwa Mungu kuitia Yesu Kristo ([Matendo 14:15](#); [1 Wathesalonike 1:9](#); [1 Petro 2:25](#)).

Kwa hivyo, ni mwelekeo mpya kabisa, iwe wa kushangaza au usio na drama, wa ghafla au wa polepole, wa kihisia au wa utulivu, ambapo mtu anahamishia uaminifu wake wote kwa Mungu.

Tazama pia Imani; Neema; Kuhesabiwa Haki; Toba; Kutakaswa.

Mabaharia

Wanaume waliofunzwa kuendesha meli za baharini. Watu wa Israeli hawakusafiri mara kwa mara kwenye bahari kuu. Mabaharia na wavuvi wengi katika Israeli walifanya kazi kwenye Bahari ya Galilaya na Mto Jordani. Maandiko yanataja meli kubwa mara chache ([Mwanzo 49:13](#); [Waamuzi 5:17](#)). Solomoni alikuwa na kikosi cha meli huko Esion-geberi kwenye Ghuba ya Aqaba ([1 Wafalme 9:26-28](#); [2 Mambo ya Nyakati 8:17-18](#); [9:21](#)). Yehoshafati pia alikuwa na kikosi huko Esion-geberi ([1 Wafalme 22:48](#); [2 Mambo ya Nyakati 20:35-37](#)).

Agano Jipyा mara nyingi linataja meli na mabaharia. Boti nyingi za uvuvi zilifanya kazi katika Galilaya ([Mathayo 14:22](#); [Marko 1:19](#); [3:9](#); [Luka 5:2](#); [Yohana 6:19, 22-24](#); [21:8](#)). Paulo alisafiri kwenda Rumi kwa meli kubwa ([Matendo 27:6-44](#)). Wafanyakazi wa meli au mabaharia wanatajwa katika [Matendo 27:27, 30](#). Neno "baharia" (Toleo la Mfalme Yakobo) linarejelea mabaharia ([Ezekiel 27:9, 27-29](#); [Yona 1:5](#)).

Tazama pia Safari.

Machukizo

Tendo, mtu, au kitu kinachochukiza au kinachokera. Wazo la machukizo linatokana na madai maalum ya utakatifu wa Mungu kwa watu wake. Vivumishi vinavyotumiwa mara kwa mara kwa machukizo katika Agano la Kale ni "kinyenyekemu," "kinachokera," "kichafu," na "kilichokataliwa."

Kuna maneno manne makuu ya Kiebrania yanayotafsiriwa kama "machukizo." Neno linalotumiwa mara nyingi zaidi linaonyesha uvunjaji wa desturi au ibada iliyowekwa. Uvunjaji huu huleta hukumu ya Mungu. Mifano inatoka kwa dhabihu ya maksai ([Kumbukumbu la Torati 17:1](#)) hadi uchawi na uganga ([Kumbukumbu la Torati 18:12](#)) au desturi za sanamu ([2 Wafalme 16:3](#)). Neno la pili la Kiebrania linahusu nyama ya aina fulani za wanyama ambayo ilikuwa inachafua kiibada, iwe imeguswa au kuliwa ([Walawi 11:10-13](#)). Neno la tatu linaashiria nyama ya dhabihu ya siku tatu ([Walawi 7:18](#)). Neno la nne linahusu karibu tu vitu vya sanamu vya asili ya kipagani ([Yeremia 4:1; 7:30](#)).

Kando na matumizi maalum ya "machukizo ya uharibifu," neno la Kigiriki kwa "machukizo" linatumika mara chache katika Agano Jipy ([Luka 16:15; Warumi 2:22; Tito 1:16; Ufunuo 17:4-5; 21:8, 27](#)) na limetafsiriwa kwa maneno mengi ya Kiingereza. Maana ya msingi ni chochote ambacho ni chukizo kwa Mungu mtakatifu.

Tazama pia Usafi na Uchafu, Kanuni Kuhusu; Sheria za Mlo (Baada ya Mose).

Madini na Metali

"Madini" ni dutu inayopatikana kiasili, ambayo ni madini yanayohitaji kuchimbwa na kutibiwa kabla ya metali kutolewa. "Metali" ni elementi ya kemikali kama vile chuma au shaba, ambayo haina uchafu kutoka kwa vifaa vingine. Metali katika hali safi kwa ujumla hazipatikani kiasili, ingawa kuna tofauti.

Nchini Palestina, uchimbaji na uyeyushaji ni sanaa za kale, zilizofanywa muda mrefu kabla ya Waisraeli kufika. Uchimbaji wa mawe yanayofaa, kama vile flint, kwa ajili ya kutengeneza zana uliana enzi za Mawe; uchimbaji wa mawe kwa ajili ya ujenzi pia ni ufundi wa kale. Hasa, metali kama dhahabu ya asili, shaba, na Ironi ya kimeteori zilijulikana na kutumika katika Mashariki ya Kati kabla ya 4000 Kabla ya Kristo (KK). Kuanzia 4000

hadi 3000 KK, fedha ya asili ilijulikana pamoja na madini ya shaba na risasi. Sanaa ya kuyeyusha iligunduliwa pengine karibu kwa bahati, na kusababisha uzalishaji wa aloi kama shaba. Kisha upunguzaji wa Ironi iliyoinksidishwa uligunduliwa. Kuanzia 3000 hadi 2000 KK, maendeleo muhimu yalifanyika. Sulfidi za shaba na oksidi za bati zilipunguzwa kuwa metali, na bati ya metali na shaba zikawa bidhaa muhimu za biashara.

Katika miaka ya 2000 hadi 1000 KK, vipulizo vilianza kutumika kwa tanuru, na chuma kilitolewa kutoka kwa madini yake na kusafishwa. Sanaa ya kutengeneza shaba kutoka kwa shaba na zinki iligunduliwa karibu 1500 KK lakini haikupata umuhimu hadi baadaye kidogo. Shaba, inayojulikana kwa karne nyingi, ilitengenezwa wakati mwingine kwa kiwango kikubwa cha bati ili kuunda kioo kwa vioo. Kufikia wakati huu, Waisraeli walikuwa wamekaa katika nchi na ufalme ulikuwa umeanzishwa. Kuanzia 1000 KK hadi mwanzo wa enzi ya Kikristo, uzalishaji wa metali, hasa chuma, ulipanuka sana. Aina ya chuma ilitengenezwa na kutumika kwa silaha na zana.

Wakati wa Daudi na Solomoni, Waisraeli walikuwa wamejifunza ujuzi mwingi katika maandalizi na utengenezaji wa metali. Chini ya Daudi, Edom, yenye amana nyingi za shaba na chuma, ilishindwa ([2 Sam 8:13-14](#)) na kulikuwa na shughuli nyingi za kutengeneza metali katika Bonde la Yordani ([1 Fal 7:13-14, 45-46](#)). Katika shughuli hii, Solomoni alipata msaada wa Hiramu, fundi wa Foinike. Mila ya Kiyahudi ilihusisha asili ya uhandisi wa metali na Tubali-kaini ([Mwa 4:22](#)), ambaye anasemekana kutengeneza aina zote za zana kutoka kwa shaba na chuma. [Kumbukumbu la Torati 8:9](#) inarejelea uwepo wa chuma na shaba katika nchi ambayo Israeli alikuwa anaenda.

Ingawa Waisraeli hatimaye walijifunza ufundi wa metali, ni dhahiri kutoka [1 Samweli 13:19-22](#) kwamba angalau mara moja, katika siku za utawala wa Wafalisti, walilazimika kuwa na zana zao za kilimo zikifanywa na maadui zao. Vivyo hivyo, utengenezaji wa vyombo vya ibada kwa hekalu la Solomoni ulisimamiwa na mafundi wa Foinike ([1 Fal 7:13-50](#)).

Madini, metali, na mawe ya thamani pia yalikuwa vitu muhimu vya biashara. Israeli haikuwa nchi yenye utajiri wa bidhaa hizi na ilihitaji kuagiza aina mbalimbali. Ziara ya Malkia wa Sheba ilikuwa kwa sehemu ya kidiplomasia na pia kwa sehemu ya biashara ([1 Fal 10:2, 10-11](#)).

Metali na mawe ya thamani pia yalionekana kati ya nyara zilizobebwa na wavamizi, hasa—lakini si tu—na Wamisri na Waashuri. Vitu hivi vilihitajika mara kwa mara kwa sababu vilitumika katika kilimo, utengenezaji wa silaha za vita, na utengenezaji wa vito na vitu vya mapambo ya kibinafsi.

Madini

Madini ni dutu isiyo ya kikaboni yenyne muundo maalum wa kemikali, ambayo wakati mwingine hutokea peke yake au huunganishwa na mengine. "Ore" inahusu madini yoyote au mokusanyiko wa madini yenyne misombo ya kemikali ya metali kwa kiasi na daraja la kutosha ili kufanya uchimbaji wa metali kuwa na faida kibashara. Kipengele muhimu, metali, hutokea kiasili kama kiwanja cha kemikali, kama vile sulfidi, oksidi, karbonati, au kiwanja kingine, ingawa sulfidi na oksidi ndizo za kawaida zaidi. Madini yanaonyesha aina mbalimbali za mali, kama vile rangi, mng'ao, umbo la kioo, mgawanyiko, ufa, ugumu, na wiani, ambazo husaidia katika utambuzi wao na kudhibiti matumizi ya kibashara na viwandani ya madini husika.

Metali

Metali katika hali yake safi ni kipengele cha kemikali chenye mali za kimwili zisizobadilika, kama vile msongamano, nguvu ya mvutano, muundo wa kioo, kiwango cha kuyeyuka, ductility, conductivity, na kadhalika. Metali huunda aroi na metali nyingine, lakini mchakato huu huharibu usafi wake. Katika ulimwengu wa kale na wa kisasa, aroi ni muhimu sana.

Ili kupata chuma safi, madini ambayo yana chuma lazima yachomwe—mchakato unaojulikana kama metallurgy. Katika Israeli ya kale, metali safi zilitumika sana—mionganii mwao ni dhahabu, fedha, chuma, na risasi. Hata hivyo, aroi kama shaba na shaba ya manjano zilitumika zaidi.

Uchimbaji na Uzalishaji wa Metali

Njia ya kutengeneza chuma kigumu iligunduliwa na Wahiti wa Asia Ndogo karibu 1300 KK, na ilichukuliwa na Wafilisti ([1 Sam 13:19–20](#)). Mwanzoni, chuma kilichopatikana kutoka kwa tanuru rahisi kilitolewa na kupigwa nyundo ili kutoa slag ([Kum 4:20](#); [1 Fal 8:51](#); [Yer 11:4](#)). Baadaye, kuongeza kaboni kulizalisha aina ya awali ya chuma.

Madini ya sulfidi ya risasi yanapashwa moto pamoja na chokaa katika mtiririko wa hewa. Slagi yenyne chembe za mwamba huundwa. Hewa hukatwa na kisha joto huongezwa. Hatimaye, risasi hutiririka kwa uhuru.

Agano la Kale (AK) inarejelea uchimbaji wa fedha ([Ayu 28:1](#)), usafishaji wa chuma ([Zek 13:9](#); [Mal 3:3](#)), kuyeyusha vyuma chakavu au mabaki ya vito ([Eze 22:20–22](#)), na usafishaji mara nyingi katika tanuru ([Meth 17:3](#); [27:21](#)) ili kupata fedha iliyosafishwa ([1 Nya 29:4](#); [Zab 12:6](#); [Meth 10:20](#)).

Metali Maalumu

Ingawa vifungu kadhaa vya AK vinapendekeza kwamba sayansi ya metallurgi ilijulikana katika nyakati za kibiblia, ushahidi wa akiolojia unaopatikana ni mdogo. Mimea ya usindikaji ilikuwa midogo na ilitumika kwa ajili ya usindikaji wa shaba na chuma. Rekodi ya akiolojia haijakamilika kabisa, lakini maoni ya jumla ni kwamba madini ya metali yalikuwa nadra kulinganisha na Palestina; uagizaji lazima ulikuwa mkubwa. Hata hivyo, moldi nyingi za kutengeneza zana za kilimo na kijeshi zimepatikana katika uchimbaji. Inaonekana, baadhi ya metali iliyosafishwa ilikuwa inapatikana ndani ya nchi, lakini labda nyingi yake ilikuwa ikiagizwa. Metali hiyo kisha ilipashwa moto na kumwagwa kwenye moldi inayofaa ya udongo au kauri.

Kuna marejeleo mengi ya metali katika Biblia, hasa dhahabu, fedha, chuma, na risasi. Ingawa shaba ilitumika sana, mara nyingi ilikuwa katika umbo la aroi zake, kama shaba na shaba ya manjano. Kuna marejeleo machache ya batii kama hivyo, ingawa ilitumika katika utengenezaji wa shaba. Vivyo hivyo, zinki, ingawa ilitumika katika utengenezaji wa shaba ya manjano, haijatajwa katika Biblia.

Dahabu inatajwa mara nyingi katika AK na AJ, zaidi ya chuma kingine chochote. Mara nyingi inatajwa pamoja na fedha, na katika hali nyingi fedha inatajwa kwanza, ikionyesha kipindi ambapo dhahabu ilikuwa na thamani ndogo.

Dahabu ilitumika kutengeneza mapambo kwa matumizi ya kibinafsi ([Mwa 24:53; 41:42](#); [Kut 3:22; 11:2; 12:35](#)). Dahabu ilikuwa muhimu katika ibada kwa Waisraeli na pia kwa wasio Waisraeli. Marejeo ya miungu ya kipagani yanapatikana katika vifungu kadhaa ([Kut 20:23; 32:2–4](#); [Zab 115:4](#); [Isa 2:20; 30:22; 31:7](#); [40:19; 46:6](#); [Hosea 8:4](#)). Inaonekana kwamba dhahabu iliyeyushwa na baadaye kuchongwa ili nakala ziitwe picha za kuyeyuka ([Kut 32:24](#)) na picha za kuchongwa. Hema na

hekalu vilitumia kiasi kikubwa cha dhahabu. Sanduku la mbao lilifunika ndani na nje kwa dhahabu ([25:11](#)). Vipande vingine nya mbao vilifunika kwa dhahabu ([25:11; 1 Fal 6:20-22, 30](#)).

Vyombo na vifaa vilivytumika katika hema na hekalu vilitengenezwa kwa "dhahabu safi": makerubi ([Kut 25:18; 37:7](#)), kiti cha rehema ([25:17; 37:6](#)), kinara cha taa ([Kut 25:31; Zek 4:2](#)), vyombo mbalimbali ([Kut 25:38; 2 Fal 24:13](#)), minyororo ya kubeba Efodi ([Kut 28:14](#)), na kengele kwenye joho la kuhani mkuu. Taji la kuhani mkuu, Efodi, na kifuko cha kifua pia vilitengenezwa kwa dhahabu ([39:2-30](#)). Sadaka zilizokusanywa kwa ajili ya utengenezaji wa makala kama hayo katika nyika zilijumuisha sahani za dhahabu zenye uzito wa shekeli 120 ([Hes 7:86](#)). Hekalu lilitopambwa kwa utajiri zaidi lilitumia dhahabu zaidi kuliko hema ([1 Fal 6:20-28; 1 Nya 29:2-7; 2 Nya 3:4-4:22](#)). Idadi ya marejeo maalum ya dhahabu katika hema na hekalu ni nyingi sana kutaja zote hapa. Kiasi kikubwa cha dhahabu kilichotumika katika hekalu kilikuwa kivutio kwa wavamizi, ambao wangevua dhahabu ya hekalu na kuichukua kama nyara ([1 Fal 14:26; 2 Fal 16:8; 18:14; 24:13; 25:15; 2 Nya 12:9](#)).

Dhahabu ilikuwa na thamani ya kibiashara. Iliagizwa katika siku za Solomoni, na hadi talanta 666 zilipelekwa Israeli kila mwaka ([1 Fal 10:14](#)). Hiram wa Tiro alimpa Solomoni talanta 120 za dhahabu ([9:14](#)), labda kama mkopo. Bila shaka, Solomoni alitumia kiasi kikubwa cha dhahabu katika hekalu ([10:16-17](#)). Dhahabu pia ilikuwa muhimu kwa kununua adui ([2 Fal 16:8](#)) au kama kodi tu ([18:14](#)). Ushahidi wa hili pia unatoka katika kumbukumbu za Ashuru, ambapo kodi iliyokusanywa kutoka nchi mbalimbali mara nyingi ilijumuisha dhahabu.

Kumiliki dhahabu halikuwa jambo baya lenyewe, lakini kujishughulisha na kukusanya dhahabu kulilaaniwa ([Ayu 28:15-17; Meth 3:14; 8:10, 19; 16:16](#)). Kumiliki hekima na maarifa ya Mungu kilikuwa na thamani kubwa zaidi kuliko kumiliki dhahabu nyingi ([Zab 19:10; 119:72, 127; Meth 20:15](#)). Ayubu alikataa kuiamini dhahabu ([Ayu 31:24](#)). Dhahabu haingeweza kumwokoa Adamu katika siku ya hukumu ([Zefania 1:18](#)).

Katika AJ, dhahabu ilioneckana kuwa inayoweza kuharibika ([Yak 5:3; 1 Pet 1:18](#)) na kama mzigo usio wa lazima kubeba ([Mt 10:9; Matendo 3:6](#)). Kuva pete ya dhahabu hakika haikuwa kipimo cha thamani ya binadamu ([Yak 2:2](#)); kwa kweli, Paulo na Petro walikataza ([1 Tim 2:9; 1 Pet 3:3](#)).

Matumizi ya dhahabu yenyewe hayakuwa kipimo cha uchaji. Wazee wa [Ufunuo 4:4](#) walivaa taji za dhahabu, lakini kahaba mkuu alikuwa "amepambwa kwa dhahabu" ([Ufunuo 17:4](#)), kama vile mji wa kahaba Babeli ([18:16](#)). Kinyume chake, kuna baadhi ya kauli chanya katika AJ kuhusu thamani ya dhahabu ([3:18](#)). Mamajusi walileta dhahabu kwa mtoto Yesu kama ishara ya tabia yake ya kifalme ([Mt 2:11](#)), na Mji Mtakatifu, Yerusalemu mpya, ulikuwa mji wa dhahabu, safi kama kioo ([Ufunuo 21:18](#)).

Kwenye AK, fedha inatajwa katika muktagha mbalimbali. Ikiwa ni chuma cha thamani, kilichoizingatiwa kuwa na thamani zaidi kuliko dhahabu, kilitumika mara kwa mara katika biashara kwa malipo ya madeni. Vipande vidogo nya fedha vilipimwa kwenye mizani dhidi ya uzito wa kawaida. Abrahamu alinunua pango huko Makpela kama mahali pa kumzika Sara kwa shekeli 400 za fedha na akapima "pesa" kulingana na thamani ya sasa ya uzito na mfanyabiashara ([Mwa 23:15-16](#)). Ndugu za Yosefu walipokea vipande 20 nya fedha kama malipo kwa kumuza Yosefu ([37:28](#)), na Benyamini alipewa zawadi ya fedha na Yosefu kwa vipande nya fedha ([45:22](#)).

Kuna mifano mingine ya malipo kwa fedha kwa bidhaa au huduma ([Mwa 20:16; Kut 21:32; Law 27:16; Yos 24:32; Amu 17:10; 2 Sam 24:24; Nehe 7:72; Ayu 28:15; Isa 7:23; 46:6; Amosi 2:6; 8:6](#)). Fedha ilikuwa kipimo cha utajiri wa Adamu ([Mwa 13:2; 24:35; Kut 25:3; Hes 22:18; Kumb 7:25; Zefania 1:18; Haggai 2:8; Zekaria 6:11](#)). Maoni yasiyo ya kawaida katika [1 Wafalme 10:21](#) yanaonyesha kwamba katika siku za Solomoni "haikuchukuliwa kama kitu chochote," inaonekana kwa sababu ilikuwa nyingi sana. Ilikuwa ikichukuliwa mara kwa mara kama nyara ([Yos 6:19; 7:21; 1 Fal 15:18](#)). Wakati mwingine kikombe cha kunywa cha Adamu kilichokuwa muhimu kilitengenezwa kwa fedha ([Mwa 44:2](#)). Pia, wakati mwingine, taji la kifalme lilitengenezwa kwa dhahabu na fedha ([Zek 6:11](#)). Ilikuwa muhimu katika utengenezaji wa mapambo ya kibinagsi ([Mwa 24:53; Kut 3:22; 12:35](#)), na mfano mmoja umetolewa wa mapambo ya dhahabu yaliyochongwa kwa fedha ([Wimbo 1:11](#)).

Mchakato wa kusafisha fedha ultumika kama sitiari ya kujaribu miyo ya watu ([Zab 66:10; Is 48:10](#)), na kuchakaa na kuharibika kwa fedha ilikuwa picha ya kuvunjika kwa tabia ya mtu ([Isai 1:22; Yer 6:30](#)). Neno la Mungu linaonyeshwa kama fedha "safi" iliyosafishwa na kutakaswa katika tanuru. Licha ya thamani kubwa ya fedha, hekima

ina thamani zaidi ([Ayubu 28:15](#); [Meth 3:14; 8:19](#); [10:20; 16:16; 22:1](#); [25:11](#)).

Shaba asilia inatajwa katika [Kumbukumbu la Torati 8:9](#), ingawa rejeleo linaweza kuwa kwa moja ya madini yake. Mara nyingi, marejeleo ya kibiblia ni kwa shaba, aloi ya shaba na zinki. Hata hivyo, uchambuzi wa kemikali wa zana na vifaa vya msingi wa shaba wakati wa Enzi za Kati na za Mwisho za Shaba (karne ya 2000–1200 KK) unaonyesha kuwa nyenzo ilikuwa shaba. Marejeleo ya shaba katika KJV kwa hiyo ni kwa shaba.

Katika nyakati za AJ, shaba katika umbo la aroi (shaba na shaba nyekundu) ilitumiwa sana. Sarafu za shaba zilikuwa maarufu, na hii inaweza kuwa maana ya [Mathayo 10:9](#). Sarafu ya mjane ilikuwa sarafu ndogo ya shaba, inayoitwa lepton. Vyombo na vifaa vya shaba vilikuwa maarufu ([Ufunuo 9:20; 18:12](#)). Rejeleo la "shaba inayolia" (kjv) katika [1 Wakorintho 13:1](#) huenda linahusu shaba, ambayo ilikuwa aroi inayong'aa na ilitumiwa katika vyombo vya muziki. Katika maono ya Yohana katika Ufunuo ([Ufunuo 1:15; 2:18](#)), Mwana wa Adamu alikuwa na miguu ya shaba nzuri (nlt "shaba").

Enzi ya Chuma ilianza Palestina karibu 1200 KK, yaani, katika siku za Waamuzi, ingawa chuma cha asili kilikuwa kinajulikana Misri katika kipindi cha kabla ya nasaba. Ushahidi wa kiakiolojia unapendekeza kwamba kuyeyusha madini ya chuma kuligunduliwa na Wahiti karibu 1400 KK. Wafilisti wanaonekana walileta chuma Palestina karibu 1300 KK. Katika siku za Mose, mukutano na Wamidiani ulileta kodi nyingi, mionganoni mwao chuma kinatajwa ([Hes 31:22](#)). Wakati Waisraeli walipouteka Yeriko, nyara zilijumuisha chuma ([Yos 6:24](#)). Nusu ya kabila la Manase pia ilichukua nyara zikiwemo chuma ([22:8](#)). Katika siku za Waamuzi, Wakanaani walikuwa na magari ya vita ya chuma ([Yos 17:16–18](#); [Amu 1:19; 4:3](#)).

Marejeleo haya ya awali yanaonyesha kuwasili kwa Ironi mwanzoni mwa Enzi ya Ironi. Wafilisti walikuwa na ukiritimba wa ndani katika matumizi yake ([1 Sam 13:19–21](#)), na shujaa wao hodari Goliathi alikuwa na mkuki wa Ironi ([17:7](#)). Hata hivyo, haikuchukua muda mrefu kabla ya Israeli kujifunza matumizi ya Ironi ([2 Sam 12:31; 23:7](#)). Inaonekana, kufikia wakati wa Solomoni, Ironi ilikuwa ikitumika sana, kwa sababu wajenzi wa hekalu walikatazwa kutumia zana za Ironi ([1 Fal 6:7](#)). Nabii wa uongo Sedekia katika siku za Ahabu alitumia pembe za Ironi kusukuma kuelekea Siria alipoongea juu ya kushindwa kwao ([22:11](#)).

Nabii Isaya katika karne ya nane KK alitaja Ironi ([Isai 10:34](#)), na Yeremia baadaye alizungumzia chuma katika sehemu kadhaa ([Yer 1:18; 6:28; 11:4; 15:12; 17:1; 28:13–14](#)). Ezekieli alitumia sahani ya Ironi katika mojawapo ya vitendo vyake vya mfano ([Ezek 4:3](#)), alirejelea Ironi katika maelezo yake ya kuyeyusha ([22:18, 20](#)), na aliirodhesha kama bidhaa ya biashara ([27:12, 19](#)). Nabii Amosi alizungumzia vyombo vya kupuria vya Ironi ([Am 1:3](#)). Mika alitumia Ironi kama ishara ya nguvu za kijeshi ([Mika 4:13](#)). Kitabu cha Danieli kinatoa marejeleo kadhaa kuhusu Ironi ([Daniel 2:33–35, 40–45; 4:15, 23; 7:7, 19](#)).

Katika nyakati za Kirumi, silaha za chuma zilikuwa vifaa vya kawaida vya vita. Milango ya chuma ilitumika kufunga magereza ([Matendo 12:10](#)), na katika matumizi ya mfano, watawala wenye nguvu walisemekana kutawala kwa fimbo ya chuma ([Ufunuo 2:27; 9:9; 12:5; 19:15](#)). Neno "chuma" lilitumika pia katika baadhi ya misemo ya mfano. Uchakataji wa chuma ulikuwa ishara ya majaribu na mateso ([Kumb 4:20; 1 Fal 8:51; Yer 11:4; Eze 22:18](#)), nguzo ya chuma ilikuwa ishara ya nguvu ([Yer 1:18](#)), na fimbo ya chuma ilionyesha utawala mkali ([Zab 2:9; Ufunuo 2:27; 12:5; 19:15](#)).

Tazama pia Mchongaji wa Shaba; Mchongaji wa Dhahabu; Mchongaji wa Chuma; Uashi, Mashi; Mchongaji wa Fedha; Mawe, Thamani.

Mafuta

Kiini ambacho mara nyingi huzalishwa kutoka kwa tunda la mzeituni. Katika Biblia, mafuta yanaweza pia kutumika kwa vitu vingine, ikiwa ni pamoja na manemane ([Esta 2:12](#)).

Watu Walitumiaje Mafuta katika Maisha ya Kila Siku

Mafuta yalitumika hasa katika kupika. Matumizi mengine yanayo julikana ya mafuta ya zeituni ni pamoja na:

- kama vipodozi vya mwili
- kwa ajili ya matibabu
- kama vyanzo vya mwanga
- kwa upako wa wafalme na makuhani
- katika matoleo ya kidini

Mizeituni ilikuwa mingi, na Waisraeli walitumia zao hili kuu kuanzisha biashara yenye mafanikio ya

mafuta na Tiro na Misri. Kama ilivyokuwa kwa metali za thamani na wanyama, mafuta yakawa bidhaa ya kawaida ya kubadilishana kiuchumi. Solomoni alitumia mafuta kama sehemu ya malipo kwa Hiramu kwa gharama za ujenzi zinazohusiana na hekalu ([1 Wafalme 5:11; Ezra 27:17](#)).

Kutokana na umuhimu wa mafuta katika maisha ya kila siku, yalikuwa njia bora na inayokubalika ya kubadilishana bidhaa. Mafuta yalitumika kuandaa vyakula vingi ([1 Wafalme 17:12-16](#)). Keki ya kawaida au kitumbua cha nafaka, ambayo ilikuwa msingi wa mlo wa mchana, ilipikwa kwenye kikaango na mafuta kidogo.

Mafuta yalitumiwa kupaka mwili baada ya kuoga ([Ruthu 3:3; 2 Samweli 12:20](#)). Yalitumiwa katika hafla za sherehe, na kwenye karamu za Wamisri, ambapo vichwa vya wageni na wacheza muziki wa kike vilipakwa mafuta. Agano Jipyä linataja kupaka wagonjwa mafuta ([Yakobo 5:14](#)). Mafuta ya zeituni pia yangeweza kutumiwa ndani kama dawa ya kupunguza matatizo ya tumbo. Yalikuwa na athari ya kutuliza na pia yalitumiwa kama dawa ya kuharisha kidogo. Mafuta ya zeituni yalipakwa nije kama marhamu kwa ajili ya michubuko, majeraha ya moto, mikato, na mikwaruzo ([Isaya 1:6; Marko 6:13; Luka 10:34](#)).

Papo tu juu lilipotua, chanzo pekee cha mwanga kilikuwa taa za mafuta. Taa ndogo, zinazobebeka zingeweza kuwekwa kwa urahisi kwenye rafu. Katika nyumba kubwa, majumba ya kifalme, masinagogi, au mahekalu, taa ingeweza kupumzika juu ya msingi mrefu wa chuma. Utambi wa kitani ([Isaya 42:3](#)) au katani uliwekwa kwenye mafuta na kutoa mwali hadi ulipozimwa, au mafuta yalipoisha. Miali ilitumika mitaani kwa ajili ya kuangazia njia na kwa usalama zaidi.

Mafuta Yalitumikaje Katika Ibada na Sherehe?

Tochi ziliongeza hali ya sherehe katika maandamano ya jioni. Zilikuwa sehemu muhimu ya maandamano ya harusi. Katika tukio la kucheleweshwa kwa maandamano, wale waliobeba tochi kawaida walileta mafuta ya ziada kwenye chombo. Tukio hili linaonyeshwa kwa uwazi katika mfano wa Yesu wa wanawali wenye busara na wapumbavu ([Mathayo 25:1-13](#)).

Kwenye matukio mengine ya sherehe, mafuta yalikuwa na maana maalum yalipotumika kwa upako wa makuhani na wafalme ([Kutoka 29:7; 1 Samweli 10:1; 1 Wafalme 1:39](#)). Ilikuwa ni ishara

ya ofisi na ya kutambua baraka za Mungu kwa mwenye ofisi hiyo.

Mafuta yalitumika katika hekalu. Yalitolewa kama sehemu ya sadaka ya matunda ya kwanza na pia yalikuwa sehemu ya zaka ([Kutoka 22:29; Kumbukumbu la Torati 12:17](#)). Mafuta yalitumika katika sherehe mbalimbali za hekalu au kama sehemu ya sadaka. Sadaka ya nafaka ilichanganywa na mafuta ([Mambo ya Walawi 8:26; Hesabu 7:19](#)). Mafuta katika taa iliyowaka katika patakatifu yalihitaji kujazwa mara kwa mara ([Mambo ya Walawi 24:2](#)). Dhabihu ya kila siku ilihitaji mafuta ([Kutoka 29:40](#)). Hata hivyo, sadaka ya dhambi na sadaka ya wivu hazikutumia mafuta ([Mambo ya Walawi 5:11; Hesabu 5:15](#)).

Watu Walitengenezaje Mafuta?

Mchi na kinu, au kifaa cha kukandamiza mawe, kilitumika kukandamiza mafuta kutoka kwa zeituni ([Kutoka 27:20](#)). Ambapo kifaa cha mwisho kilitumika, mabaki yaliyotokana na kifaa hicho mara nyingi yalikuwa yakikandamizwa tena. Vifaa vya kukandamiza mawe vilikuwa vimewekwa ili kuchakata zeituni zilizopatikana kwenye Mlima wa Mizeituni. Neno "kifaa cha kukandamiza mafuta" lilikuwa *gatt-semen*, na hii ndiyo sababu Bustani ambapo Yesu aliomba ilitwa Gethsemane.

Mafuta Yalikuwa na Maana Gani kwa Watu Katika Nyakati za Biblia?

Mafuta yalihusishwa na ishara za furaha, sherehe, ibada, heshima, na mwanga. Afya ya kimwili na kiroho pia ilihuhsishwa na uwepo wa mafuta. Kukosekana au kupoteza mafuta kulimaanisha huzuni na kuondolewa kwa mambo yote mazuri maishani ([Yocheli 1:10](#)).

Tazama pia Paka mafuta; Chakula na Maandalizi ya Chakula; Dawa na Mazoezi ya Kimatibabu; Marhamu; Mimea (Mzeituni, Mti wa Mzeituni).

Magonjwa

Neno linalotumika katika Maandiko kwa usawa na ugonjwa, udhaifu, maradhi, tauni, na janga. Hata hivyo, tauni na janga hutumiwa kwa ujumla wakati kuna idadi kubwa ya waathirika, kama katika milipuko. "Janga" linamaanisha "uharibifu" na kwa kawaida linaelezea mlipuko wenye kiwango kikubwa cha vifo. "Shida" na "mateso" ni maneno mengine ambayo yanaweza kujumuisha ugonjwa,

lakini ni mapana zaidi na hayatumiki kwa usawa na ugonjwa.

Wakati Biblia ilipoandikwa, watu hawakuwa na uelewa wa kina wa anatomia au jinsi viungo maalum vya mwili vinavyofanya kazi. Magonjwa alioneckana kama kitu kisicho cha kawaida, kitu kinachopunguza uwezo wa mtu kufanya kazi kwa nguvu na uhai. Neno la Kiebrania lilitotafsiriwa kama "ugonjwa" linamaanisha "kuwa dhaifu" katika kitenzi chake cha asili. Mtu mgonjwa kando ya bwawa la Bethesda anaelezewa kuwa "dhaifu" ([Yn 5:7](#), kjv), asiyeweza kujzungusha mwenyewe.

Chanzo cha Magonjwa

Kulingana na Biblia, magonjwa anaweza kusababishwa na vyanzo vinne: (1) Mungu, (2) Shetani, (3) dhambi za mababu, na (4) uvunjaji wa sheria za asili za kimwili, kiakili/kihisia, au kimaadili.

Mungu

Watu wa zamani walihuisha matukio na mambo ya kiroho, ama kwa miungu mbalimbali au kwa roho mbaya. Waebrania walikuwa tofauti kwa kuwa waumini wa Mungu mmoja, wakihuisha matukio yote na Mungu wa kweli ambaye alijifunua kwao ([Is 45:21](#)). Mungu alikuwa na jukumu la kila kitu, ikiwa ni pamoja na magonjwa na uovu (v [2](#)). Mungu huyu pia angeweza kutoa baraka za kimwili, afya, na kuponya magonjwa yote ([Ps 103:3](#)). Kwa Waebrania, Mungu angeweza kutoa afya au ugonjwa, na katika hali yoyote, alikuwa na kusudi au sababu yake.

Kusudi moja la ugonjwa lilikuwa ni adhabu kwa makosa ([2 Sm 24:1, 12-16; 1 Kor 10:8](#)). Katika mawazo ya Kiebrania, hata wakati sababu ya moja kwa moja ya ugonjwa na kifo ilikuwa wazi—kama vile nyoka wengi wenyewe sumu wakiuma watu kambini—jibu halikuwa kuua nyoka wote bali kuomba Mungu msamaha ([Nm 21:4-9](#)). Ukoma, ambao kwa maana halisi unamaanisha "pigo," ulikuwa ugonjwa mbaya uliotumwa na Mungu kuadhibu watu binafsi waliotenda dhambi ([Nm 12; 2 Fal 5:27](#)).

Mungu pia alituma magonjwa ili kuonyesha nguvu zake au kulinda watu wake. Mapigo 10 huko Misri yanaonyesha mfano wa kwanza; kuangamizwa kwa jeshi la Senakeribu yanaonyesha la pili ([2 Fal 19:34-36](#)).

Shetani

Shetani na roho nyingine za uovu pia zinaweza kuwa na jukumu katika magonjwa. Katika mpango wa kibiblia, uwezo wa Shetani kuleta magonjwa uko chini ya mapenzi ya Mungu. Kizuizi juu ya uwezo wa Shetani kuleta madhara kimeelezwa wazi katika kitabu cha Ayubu ([Ay 1:12](#)). Ujumbe wa Agano Jipyä pia uko wazi kwamba, licha ya kesi za watu kuingiwa na mapepo na kutenda chini ya ushawishi wa Shetani, muda wa Shetani ni mfupi na kushindwa kwake kabisa na kuangamizwa kwake ni hakika.

Dhambi za Mababu

Ugonjwa unaweza pia kutokea kutokana na dhambi za mababu wa mtu ([Kut 20:5; Law 26:29; 1 Fal 17:18; Ayu 21:19; Maombolezo 5:7](#)). Mfano wa kushangaza zaidi wa hili ni kifo cha mwana wa Daudi kama matokeo ya dhambi yake na Bathsheba ([2 Sam 12:15](#)). Dhana hii ya asili ya ugonjwa iliendelea hadi nyakati za Agano Jipyä na ilikuwa ya kawaida kwa wanafunzi wa Yesu ([Yn 9:2](#)).

Uvunjaji wa Sheria za Kiasili

Wazo hili linawatofautisha Waebrania na watu wengine wa wakati wao. Kwa kuelewa kwamba ugonjwa unaweza kusababishwa na ukiukaji wa sheria za kimwili, kiakili/hisia, na kimaadili, kunakuwa wazo la uwajibikaji binafsi katika kutii sheria hizi na kuepuka ugonjwa. Mtu anawajibika kwa afya yake na ya jamii na si mwathirika tu wa nguvu za kumuujiza.

Kulingana na dhana hii, Mose aliweka kanuni za kina za tabia ili kudumisha afya ya kibinafsi na ya jamii. Sheria za Mose zinashughulikia maeneo ya lishe, usafi wa kibinafsi, ufuatiliaji wa sabato, kanuni za usafi katika kambi, usafi, na mahusiano ya kijinsia. Kwa kufuata sheria hizi za asili zilizowekwa na Mungu, Waebrania wangeweza kutarajia uhuru kutoka kwa magonjwa ([Kut 15:26](#)) na maisha marefu ([Mith 3:1-2](#)). Sheria hizi za afya za Mose zina mantiki kubwa kutoka kwa mtazamo wa afya ya umma hata leo na ni za busara zaidi kuliko mbinu za watu wengine wa kale.

Matokeo makubwa ya kuelewa kwamba ugonjwa unaweza kuvunja sheria za asili ni mabadiliko kutoka kwa kuhani kuelekewa kwa madaktari katika kutafuta tiba. Mradi magonjwa yalioneckana kuwa na asili ya kiroho, hakukuwa na msingi wa kujifunza kuhusu michakato ya magonjwa katika kutafuta tiba. Waebrania walikuwa na ufahamu wa madaktari huko Misri ([Mwa 50:2](#)), ambapo

inaonekana walifanya kazi kama waoshaji wa maiti. Madaktari walifanya kazi katika Israeli katika historia yake yote, lakini polepole tu walikuza uwezo wa kusaidia sana ([2 Nya 16:12; Yer 8:22; Mk 5:26; Kol 4:14](#)). Wakati wa kuthibitisha matumizi ya madaktari kwa watu wagonjwa ([Mt 9:12](#)) na dawa kwa madhumuni ya tiba ([Met 31:6; 1 Tim 5:23](#)), Maandiko yanasisitiza jukumu la Jamii ya wakristo na wazee wake katika kuwahudumia wagonjwa ([Yak 5:14](#)).

Yesu Kristo na Magonjwa

Mtazamo wa Kristo kwa watu wenye magonjwa ulikuwa tofauti kabisa na ule wa Agano la Kale. Hakuwa na hukumu; aliwatendea kama watu wenye thamani, si kama waliotengwa kijamii. Alionyesha huruma ya kweli kwao kama watu wanaoteseka—akiwagusa, kuwafariji, kuwaponya, na kuzungumza nao kwa kawaida na kwa asili.

Yesu alioneckana kufikiria magonjwa kama kikwazo kilichozaia watu kuwa jinsi walivyoumbwa kuwa. Alipokutana na mwanamke aliyekuwa na ulemavu mkali wa mgongo kwa miaka 18, alimponya, akisema alikuwa "amefungwa na Shetani" ([Lk 13:16](#)). Uponyaji wake wa magonjwa yasiyotibika ulikuwa mojawapo ya ushahidi aliota kwamba yeeye alikuwa Masihi ([Lk 7:19-23](#)). Huduma yake ililenga kuwaachilia wanaume na wanawake kuishi maisha kwa wingi zaidi ([Yh 10:10](#)). Hakukubaliana kabisa na dhana ya adhabu ya ugonjwa ([9:3](#)). Wakati mwenye ukoma alipotaja uwezekano kwamba huenda isiwe mapenzi ya Mungu kwake kuwa mzima, Yesu alimponya mara moja ([Mk 1:40; Lk 5:12-13](#)).

Yesu daima alijali afya ya jumla ya mtu au ukamilifu, badala ya dalili za ugonjwa pekee. Mara nyingi alishughulikia masuala ya kiroho kwanza, hata kama mtu mgonjwa aliletwa kwake kwa tatizo la kimwili. Mazungumzo yake na mwanamke Msamaria kisimani yalilenga migogoro ya msingi katika utu wake uliovurugika ([Yn 4:5-30](#)). Mahubiri ya Mlimani, ambayo kimsingi yanashughulika na mitazamo na nia sahihi kwa tabia ya binadamu, yangepunguza sana mateso ya kibinafsi na kijamii ikiwa yangefuatwa. Kwa Yesu, afya ni zaidi ya kutokuwepo kwa ugonjwa wa kimwili na kiakili; ni watu kuwa kamili na kufikia kile walichokusudiwa kuwa.

Tazama pia Dawa na Mazoezi ya Tiba; Tauni; Milipuko ya Magonjwa.

Mahakama na Kesi

Migogoro ya kisheria ilikuwa sehemu ya maisha katika nyakati za Biblia kama ilivyo leo. Hata hivyo, jinsi mahakama zilivyofanya kazi na jinsi kesi zilivyoendeshwa zilikuwa tofauti kabisa. Bila kuelewa desturi hizo, wasomaji wa kisasa wa Biblia wanaweza kuelewa vibaya simulizi za kimahakama zilizomo katika Biblia kwa kutumia taratibu za kisheria za kisasa.

Utaratibu wa Kisheria katika Agano la Kale

Kutoka hadi Kumbukumbu la Torati

Vitabu vya Kutoka, Mambo ya Walawi, Hesabu, na Kumbukumbu la Torati vina sheria nyingi katika Agano la Kale, pamoja na taarifa nyingine nyingi kuhusu mahakama na taratibu za kisheria. Vitabu hivyo vinaonyesha jinsi kesi zilivyofanyika kabla ya Israeli kuwa na wafalme. Mabadiliko fulani katika mfumo wa kisheria yaliyotokea baada ya kuanzishwa kwa ufalme (karibu mwaka wa 1000 Kabla ya Kristo (KK) yanaelezewa katika vitabu vingine vya Agano la Kale.

Agano la Kale linaonyesha Mungu kama mtoaji mkuu wa sheria na hakimu, huku Mose na baadaye wafalme wakiwa manaibu wa Mungu. Hata hivyo, Mose hakuunda sheria au kuamua kesi ngumu zaidi, ambazo zilirejelewa moja kwa moja kwa Mungu kwa uamuzi (tazama [Lawi 24:10-23; Hes 15:32-36; 27:1-11](#)). Migogoro ilipotokea kati ya viongozi wa Israeli, Mungu alilingilia kati, akihukumu upande wenye hatia moja kwa moja ([Hes 16-17](#)). Hivyo, sheria inaonekana katika Agano la Kale kama ufunuo wa kimungu, si uumbaji wa kibinadamu, kama ilivyo kuwa ikizingatiwa katika Babuloni ya kale.

Kawaida haikuwa lazima kutafuta mwongozo wa moja kwa moja kutoka kwa Mungu; mfano uliopita ulikuwa wa kutosha. Wazee waliteuliwa katika Israeli kuhudumu kama waamuzi wa kesi zote isipokuwa zile za uzito mkubwa zaidi, wakimwondolea Mose mzigo wa kuhukumu watu wote yeeye mwenyewe ([Kut 18:13-27](#)). [Kumbukumbu la Torati 16:18](#) inabainisha kwamba "waamuzi" wateuliwe katika kila mji; katika vifungu vingine wale wanaohesimiwa na kuwaadhibu wahalifu wanaitwa "wazee" ([Kumb 19:12](#)). Waamuzi wa mitaa walikuwa wazi kuwa si wataalamu waliochaguliwa kutoka kwa wanachama wanaohesimiwa zaidi wa kila kabilo au kijiji. Kesi ngumu zilirejelewa kwa mahakama kuu ya haki kuamuliwa na makuhani na, katika

kipindi cha waamuzi, na kiongozi wa kiraia na kijeshi ([17:8-12](#)). Debora na Samweli walikuwa mifano ya "waamuzi wa Israeli" kama hao. Samweli hata alifanya mahakama ya mzunguko katika vituo mbalimbali ([Amu 4:4-5; 1 Sam 7:15-17](#)).

Nchini Israeli, kama ilivyokuwa katika jamii nyingine za kale, mashtaka ya kibinafsi yalikuwa ya kawaida. Mtu mwenye malalamiko alihitajika kupeleka kesi mbele ya mahakama. Ni katika hali za ibada ya sanamu au makosa mengine makubwa ya kidini tu ambapo mashtaka ya umma yaliwekwa ([Kumb 13; 17:2-7](#)). Hata katika kesi za mauaji, mashtaka yalibaki mikononi mwa jamaa wa mwathirika. Jamaa mmoja, aliyeitwa "mkomoaji wa damu," alipaswa kumfuatilia mtuhumiwa wa mauaji hadi mji wa karibu wa kimbilio, ambapo kesi ilifanyika ([Hes 35:10-34; Kumb 19:1-13](#)).

Majaribio yalisfanyika katika maeneo ya umma, kama vile eneo wazi karibu na lango la jiji ([Kumb 21:19](#)). Wakati wa kesi, waamuzi walikuwa wameketi, lakini pande zinazohusika katika mzozo na mashahidi walismama. Mashahidi wawili walihitajika ili kumtia hatiani mtuhumiwa ([19:15](#)). Walipaswa kuwa mashahidi wa macho ambao walimshuhudia mtuhumiwa akiwa na hatia. Ambapo ushahidi wa wazi kama huo ulikosekana (kwa mfano katika mizozo juu ya umiliki), wadai wangeweza kula kiapo kuonyesha uaminifu wao ([Kut 22:8-13](#)). Ikiwa mume alimtuhumu mke wake kwa uzinzi lakini hakuwa na ushahidi, angeweza kumtaka apitie jaribio la kunywa "maji machungu" ili kuthibitisha kutokuwa na hatia kwake ([Hes 5:6-31](#)).

Baada ya ushahidi wote kuwasilishwa, Waamuzi walitoa uamuzi wao. Wale walikuwa wameleta mashtaka walikuwa na jukumu la kutekeleza hukumu ya mahakama. Kwa hivyo, shahidi wa ibada ya sanamu alipaswa kutupa jiwe la kwanza katika utekelezaji wa adhabu ya mtu mwenye hatia ([Kum 17:7](#)). Maafisa fulani wa utawala huenda walikuwa na jukumu la kuandika uamuzi wa mahakama na kuhakikisha kuwa umetimizwa ([16:18](#)). Wakati mwingine inaweza kuwa vigumu kwa watu kudai haki zao za kisheria ikiwa mpinzani wao alitoka katika familia yenye nguvu na tajiri.

Vitabu Vingine vya Agano la Kale

Wakati Israeli ilipokuwa ufalme, mabadiliko fulani yalisfanywa katika mfumo wake wa mahakama. Kwa uwazi zaidi, mfalme alikua hakimu mkuu ambaye alishughulikia kesi ngumu zaidi. Solomoni alionyesha hekima yake kubwa katika kuhukumu

kati ya wanawake wawili waliodai kuwa mama wa mtoto fulani ([1 Wafalme 3:16-28](#)). Wafalme, ambao walikuwa na mamlaka yote muhimu kutekeleza maamuzi yao, walitarajiwa kuitumia kusaidia wanachama dhaifu wa jamii, kama vile yatima na wajane ([Zab 72:12](#)).

Kwa vitendo, hata hivyo, wafalme wa Israeli hawakufuata daima kigezo hicho. Absalomu alianzisha mapinduzi kwa kuwaambia wale waliokuja kwenye mahakama ya kifalme kwamba Baba yake, Mfalme Daudi, hakuendesha haki ipasavyo ([2 Sm 15:1-6](#)). Jaribio moja maarufu katika Agano la Kale linaonyesha jinsi nguvu za kisheria za kifalme zingeweza kutumiwa vibaya na watawala wasio waaminifu. Nabothi aliuawa kwa shtaka la uongo la kukufuru ili Mfalme Ahabu aweze kupanua maeneo ya ikulu yake kwa kuchukua shamba la mizabibu la Nabothi. Ingawa shtaka lilikuwa la uongo, kesi ilifuata taratibu sahihi za kisheria. Wahalifu wawili walipatikana kutoa ushahidi kwamba waliskia Nabothi akimlaani Mungu na mfalme ([1 Fal 21:10](#)); shahidi mmoja asingetosha kupata hukumu. Nabothi alihukumiwa na wazee wa mji katika sehemu ya umma. Baada ya kuhukumiwa, alichukuliwa nje ya mji na kuuawa (mstari wa [11-13](#)). Katika kesi nyingine, nabii Yeremia alishtakiwa kwa shughuli za uchochezi zaidi ya mara moja ([Yer 26; 37:11-38:28](#)).

Manabii wakati mwingine walimwonyesha Mungu akimpeleka Israeli mahakamani kujibu mashtaka ya taifa. Mungu angeorodhesha dhambi za Israeli na kuwaalika watu kueleza tabia yao. Wakati mwingine mbingu na dunia, au milima, ziliitwa kuwa mashahidi kuthibitisha ukweli wa mashtaka ya Mungu. Hatimaye hukumu ilitangazwa (kwa mfano, [Is 1:2-26; 43; Yer 2:4-37; Mi 6](#)).

Mada inayojitokeza katika kitabu cha Ayubu ni ombi la Ayubu la kusikilizwa. Ayubu aliamini kwamba kama angepata kusikilizwa kwa haki, kutokuwa na hatia kwake kungeonyeshwa na Mungu angeacha kumsababishia mteso mengi (rej. [Ay 13:23](#)). Hatimaye, Mungu alisikiliza ombi la Ayubu na uchunguzi wa kina ukaanza, na mwishowe ukamfanya Ayubu anyamaze ([42:1-6](#)).

Taratibu za Kisheria za Agano Jipy

Majaribio mengi yalisfanyika katika Agano Jipy. Yesu alihukumiwa na Sanhedrin (mahakama kuu ya kidini ya Kiyahudi) na pia na gavana wa Kirumi. Kitabu cha Matendo kinataja hatua mbalimbali za mahakama zilizoundwa ili kuzuia kuenea kwa Ukristo. Luka, mwandishi wa Matendo, anatoa

maelezo wazi na sahihi ya jinsi mahakama zilivyofanya kazi katika majimbo ya Dola ya Kirumi. Kitabu cha Matendo kinapofikia mwisho, Paulo anasafiri kwenda Rumi kusikilizwa kesi yake na mfalme wa Kirumi, Nero. Taratibu za kisheria katika mahakama za Kirumi ziliongozwa na sheria ngumu zinazofanana kwa upana na mbinu za kisasa za kimahakama. Uhalifu mkubwa ulisimamiwa na waendesha mashtaka wa umma, na majoribio kwa kawaida yalifanywa na jaji mmoja. Kulikuwa na mawakili wa mashtaka na mawakili wa utetezi.

Kwenye Yudea na majimbo mengine ya himaya, mfumo wa sheria wa kienyeji haukukandamizwa. Mahakama za jadi za Kiyahudi ziliruhusiwa kushughulikia makosa madogo na ya kidini ([Matendo 4; 6:12–7:60](#)), lakini hazikuruhusiwa kushughulikia kesi kubwa ambapo adhabu ya kifo ingeweza kuhusika. Kwa sababu hiyo, wakati Baraza lilipompata Yesu na hatia ya kukufuru kwa kudai kuwa Mwana wa Mungu na Masihi, walilazimika kuhamisha kesi hiyo kwa Pontio Pilato, mtawala wa Kirumi (gavana) wa Yudea. Wayahudi waliona kukufuru kuwa kunastahili kifo, lakini kama walivyokiri kwa Pilato, "Si halali kwetu kumua mtu yejote" ([Yn 18:31](#), rsv). Sheria katika Himaya ya Kirumi ilikuwa kwamba ni magavana pekee walioweza kutoa hukumu ya kifo. Utekelezaji wa mtume Yakobo na mamlaka za Kiyahudi, uliotajwa na mwanahistoria wa Kiyahudi Josephus, ulifanyika wakati wa kipindi cha mpito kati ya magavana wawili. Kupigwa mawe kwa Stefano kulifanyika kwa haraka, bila idhini ya Pilato ([Matendo 7](#)).

Kesi ya Yesu

Yesu alihukumiwa kwanza na Baraza, lilioongozwa na kuhani mkuu. Kwa viwango vya baadaye vya mazoea ya kisheria ya Kiyahudi, kesi hiyo ilikuwa na kasoro kadhaa. Kwa mfano, inaonekana yalifanyika usiku na pia kwenye jioni ya sikukuu. Kesi za jinai hazikupaswa kufanyika nyakati hizo. Hajulikani kama sheria hizo zilikuwepo wakati wa Yesu, lakini hata kama zilikuwepo, hakuna mengi yanayoweza kufanywa kuhusu hali hiyo ya kiufundi kwa kuwa mahakama ya Kiyahudi haikuwa na mamlaka ya kutekeleza hukumu yake.

Baada ya kuhukumiwa na Baraza, Yesu alipelekwa kwa Pilato, ambaye makazi yake Yerusalem, jumba la kifalme la zamani linaloitwa Praetorium, ilikuwa upande wa magharibi wa mji karibu na Lango la kisasa la Jaffa. Warumi hawakuwa na

uwezo wa kumhukumu mtu yejote kifo kwa masuala ya kidini, hivyo mamlaka za Kiyahudi ziliwasilisha mashtaka yao dhidi ya Yesu kwa lugha ya kisiasa: alikiuka sheria kwa "kutukataza kutoa kodi kwa Kaisari, na kusema kwamba yeje mwenyewe ni Kristo mfalme" ([Lk 23:2](#), rsv). Labda akihisi kitu cha uongo kuhusu mashtaka hayo (yalikuwa ya kidini badala ya kisiasa), Pilato alimtuma Yesu kwa Herode, mtawala wa Galilaya, ambaye alikuwa Yerusalem wakati huo. Pilato, ambaye hakuwa na haja ya kuwatuma Wagalilaya kwa Herode kwa ajili ya kesi, labda aliona hii kama njia ya kuepuka uamuzi mgumu. Hata hivyo, Herode alimtangaza Yesu kuwa hana hatia na kumrudisha kwa Pilato.

Pilato aliamua kumpa Yesu kipigo cha kinidhamu ambacho kwa kawaida kilitolewa kwa watukutu kama onyo la kujirekebisha kwa siku zijazo ([Lk 23:16](#)). Hata hivyo, hilo halikuwaridhisha washtaki wa Yesu, ambao walisisitiza shtaka la uasi na kumtishia kumripoti Pilato kwa mfalme ikiwa hangeshtaki Yesu. Pilato, ambaye hakuwa gavana aliyefanikiwa sana, aliogopa malalamiko rasmi kuhusu utawala wake, hivyo tishio hilo lilikuwa na athari. Alimhukumu Yesu kusulubiwa kwa shtaka la kuwa mfalme wa Wayahudi. Kupigwa mijoledi kwa nguvu kulikotangulia kusulubiwa hakukuwa adhabu yenye bali ilikuwa ni sehemu ya kawaida ya adhabu nyingine. Kipengele kingine cha mazoea ya kisheria ya Kirumi kilichoonyeshwa katika Injili ni mgawanyo wa mavazi ya Yesu miongoni mwa askari; wauaji waliruhusiwa kuweka vitu kama hivyo vya kibin afsi kama faida ya ziada.

Kesi ya Mtume Paulo

Majaribio ya Paulo yaliyoandikwa katika kitabu cha Matendo yanaonyesha pia mgawanyiko kati ya mamlaka ya Kiyahudi na Kirumi katika masuala ya kisheria. Alipokamatwa, Paulo alisikilizwa awali mbele ya Baraza ([Matendo 23](#)). Kisha alihamishiwa kwa gavana kwa ajili ya kesi rasmi huko Kaisaria, makao makuu ya kawaida ya gavana. Huko alihukumiwa mbele ya Feliki, ambaye alahirisha kesi hiyo kwa miaka miwili hadi gavana mpya ateuliwe. Luka aliripoti kwamba Feliki (gavana mwingine asiye maarufu) alifanya hivyo ili kuwapendeza Wayahudi, lakini ilikuwa kawaida kwa magavana kuacha kesi zishughulikiwe na warithi wao.

Wakati Festo, gavana mpya, alipofika, alipendekeza kwamba Paulo ashtakiwe Yerusalem. Paulo, ambaye hakupenda wazo la kushtakiwa huko,

alitumia haki yake kama raia wa Kirumi kushtakiwa Roma mbele ya mfalme ([Matendo 25:1-20](#)). Sehemu iliyobaki ya kitabu cha Matendo inaeleza jinsi Paulo hatimaye alivyofika Roma na ilibidi asubiri miaka miwili zaidi kabla ya kesi yake kusikilizwa. Hakuna maelezo ya kesi ya Paulo huko Roma yanayojudikana, lakini Nero, ambaye alikuwa mfalme wakati Paulo alipofika, alishughulikia kesi chache mwenyewe. Aliwateua waamuzi kushughulikia kesi za rufaa kama za Paulo, hivyo kuna uwezekano mdogo kwamba Paulo alishtakiwa na Nero mwenyewe.

Haki ya kukata rufaa kwa mfalme haikuwa haki pekee ya kisheria iliyokuwa na raia wa Kirumi. Pia walilindwa dhidi ya kupigwa bila kesi, haki ambayo Paulo alidai huko Filipi na Yerusalem ([Matendo 16:37; 22:24-29](#)).

Tazama pia Mlipiza Kisasi wa Damu; Miji ya Kimbilio; Sheria za Kiraia na Haki; Sheria za Jinai na Adhabu; Baraza.

Mahalaleel, Mahalaleli

1. Mwana wa Kenani na baba wa Yaredi katika ukoo wa Sethi ([Mwanzo 5:12-17; 1 Mambo ya Nyakati 1:2](#)). Pia anatajwa katika [Luka 3:37](#).
Tazama Ukoo wa Yesu Kristo.
2. Mwana wa Peresi na mshiriki wa kabile la Yuda aliyeishi baada ya Wayahudi kurudi kutoka uhamishoni Babeli ([Nehemia 11:4](#)).

Maisha ya Familia na Mahusiano

Katika nyakati za Biblia, familia ilijumuisha wanachama wa kaya, ikiwa ni pamoja na siyo tu wazazi na watoto, pamoja na jamaa wengine na masuria, bali pia watumishi, wasafiri, wageni, na yeote aliyekuwa ndani ya nyumba na hivyo alikuwa chini ya ulinzi wa mkuu wa familia. Familia ya Yakobo, kwa mfano, ilijumuisha vizazi vitatu ([Mwa 46:8-26](#)). Kimaandiko, neno "familia" linaweza kubadilishana na "nyumba," na "kuanzisha nyumba" inaweza kumaanisha kuanzisha makazi tofauti pamoja na kuanzisha familia. Kwa maana pana, "nyumba" inaweza kumaanisha taifa zima ("nyumba ya Israeli"). Viongozi wa familia waliorudi kutoka Babeli katika kipindi cha baada ya uhamisho walidhibiti wakati

mwingine mamia kadhaa ya wanachama wa familia ([Ezra 8:1-14](#)). Familia ilikuwa sehemu ndogo ya ukoo na kabilia. Katika nyakati za kuhamahama majukumu na uaminifu yalijikita kwenye kundi kubwa la familia.

Wale ambao walikuwa wa ukoo walijuwa kwamba walipaswa kufanya kazi kwa maslahi ya pamoja na kukubali jukumu kwa kundi zima. Wanachama wote wa familia walipaswa kulindwa na kusaidiwa wakati wa uhitaji.

Wakati maisha ya Waisraeli yalipozidi kutulia, familia (katika maana pana ya neno hilo) ziliishi katika vijiji vilivyozungukwa na mashamba ya ngano, shayiri, na kitani, pamoja na maeneo ya malisho kwa ajili ya kondoo na mbuzi. Kila kundi la vijiji lilikuwa na kundi la familia lililooana na kutegemeana, kama vile la Wadani wa Sora na Eshtaoli ([Waamuzi 18:11](#)). Maisha magumu ya siku hizo yalihitaji kushirikiana kazi na ushirikiano mwaminifu wa familia nzima ili kuishi.

Wakati ufundi na biashara zilipoendelea, pamoja na mtindo wa maisha wa kukaa zaidi, wana walijifunza ujuzi wa baba zao na kuendeleza biashara ya familia. Kwa hiyo, kijiji kizima kinaweza kufuata ufundi fulani ([1 Mambo ya Nyakati 4:14; Nehemia 11:35](#)). Hata hivyo, kwa kuboea katika biashara hizo, wakazi wa vijiji walikuwa na uwezo mdogo wa kujitegemea, wakitegemea zaidi wakulima kwa chakula na vijiji vingine maalumu kwa uzalishaji wa nguo au vyombo vya udongo ([1 Mambo ya Nyakati 4:21-23](#)).

Pamoja na ukuaji wa miji, makundi yanayohusiana yaliishi pamoja katika maeneo maalum. Wengi wa wanachama wa makabila ya Benyamini na Yuda waliorodheshwa katika sensa ya Yerusalem na Nehemia ([Nehemia 11:4-8](#)), na na mwandishi wa Mambo ya Nyakati ([1 Mambo ya Nyakati 9:3-9](#)). Mojawapo ya matokeo ya maisha katika miji ilikuwa ni kugawanyika kwa kundi la familia. Kadiri uhusiano wa familia pana ulivyolegea, kitengo kilijumuisha zaidi mume na mke pamoja na watoto wao, wakiishi katika nyumba moja. Ukubwa wa nyumba ambazo zimechimbiliwa unazuia wazo la kitengo kikubwa cha familia kama kawaida katika jamii za Agano la kale.

Wakati wa kipindi cha ufalme, wana wa Mfalme Daudi, Amnoni na Absalom, walijenga nyumba zao wenyewe ([2 Samwel 13:7-8, 20](#)). Wakati huo kulikuwa na watumwa wachache katika jamii ya Kiebrania, lakini pia walichukuliwa kuwa wanachama wa familia. Kadiri uhusiano wa familia

pana ulivyozidi kulegea, na bwana wa nyumba alipoteza kiwango fulani cha mamlaka, jamii ikawa moja ambapo mfalme alikuwa mtawala mkuu na watu wote walikuwa raia wake.

Wafalme wa kwanza wa Israeli walihimiza mabadiliko hayo ili kuanzisha mamlaka kuu ya utawala kwa nchi nzima. Raia wa mfalme waligawanyika katika makundi ya waajiri na waajiriwa, yanayolingana na matajiri na maskini wa jamii. Kufikia karne ya nane Kabla ya Kristo (KK), wanachama wa familia pana hawakufanya kazi tena kwa manufaa ya pamoja chini ya mamlaka ya mkuu wa ukoo; badala yake, watu binafsi walifanya kazi hasa kwa manufaa ya familia zao za karibu. Kwa hivyo, kazi na kujitolea kwa mtu kulilenga zaidi, na mnufaika mkuu alikuwa mfalme, ishara ya kibinafsi ya taifa.

Msisitizo juu ya familia ndogo uliongezeka, na majukumu ya zamani ambayo yalikuwa yakikubaliwa kwa hiari na vikundi vikubwa katika nyakati za zamani yakaanza kupuuzwa. Watu hawakusaidia jamaa zao kila mara wakati wa shida, na mara nyingi walihitaji kukumbushwa juu ya wajibu wao, hasa kuelekea wajane na yatima ([Isaya 1:17](#); [Yeremia 7:6](#)). Migogoro ya kifamilia pia ilipungua kwa sababu wanachama hawakuhisi tena wajibu wa kulipiza kisasi kama njia ya kudumisha heshima ya ukoo ([2 Samweli 3:27; 16:8](#); [2 Wafalme 9:26](#)). Hata hivyo, Nehemia alitarajia Waisraeli kupigania heshima ya familia yao ([Nehemia 4:14](#)). Katika nyakati za Agano Jipy, familia ilikuwa kitengo ambacho kingeweza kuuzwa kwa deni lililosababishwa na mmoja wa wanachama wake ([Mathayo 18:25](#)).

Msisitizo wa dini ya Kiebrania juu ya ushiriki wa familia katika sherehe fulani uliimarisha kitengo kidogo. Pasaka, kwa mfano, ilisherehekewa kila mara kama mlo wa shukrani wa familia ([Kutoka 12:3-4, 46](#)). Wazazi wa nabii Samweli walifanya hija ya kila mwaka ya kitamaduni kwenye patakatifu huko Shilo ([1 Samweli 2:19](#)). Katika nyakati za kisasa, kuwasili kwa mvulana mdogo wa Kiyahudi kwenye kizingiti cha utu uzima husherehekewa na sherehe ya Bar Mitzvah. Kuhestimiwa hivyo katikati ya familia ya kidini kunahifadhi jadi ya kale ya Kiebrania ya ushiriki wa familia katika sherehe za kidini.

Kwenye mahubiri yake Yesu alitumia familia kama ishara ya uhusiano wa Mungu na watu wake ([Mathayo 19:14; 23:9](#); [Luka 8:21](#)). Kutoka msalabani alimkabidhi mwanafunzi wake Yohana jukumu la kumtunza mama yake ([Yohana 19:27](#)).

Katika nyakati za Agano Jipy, milo ya ushirika katika kanisa la Yerusalem ilifanyika kwa kaya ([Matendo 2:46](#)). Mikutano ya Wakristo wa mapema ilifanyika katika nyumba za wauminii kwa sababu ya upinzani kutoka kwa mamlaka. Kitabu cha Matendo kina mifano ya familia nzima zikigeuka kuwa Ukristo ([Matendo 10:24, 44-48; 16:15, 31-32](#)). Timotheo alijifunza injili kutoka kwa bibi yake na mama yake ([2 Timotheo 1:5](#)).

Mapitio

- [**Hali ya Wanafamilia**](#)
- [**Usalama wa Ndoa**](#)
- [**Nafasi ya Watoto**](#)
- [**Haki za Watoto**](#)
- [**Maisha ya Kila Siku ya Familia ya Kiebrania**](#)
- [**Katika Nyakati za Agano Jipy**](#)

Hali ya Wanafamilia

Tangu nyakati za kuhamahama, mamlaka ya baba iliunganisha kundi la familia katika kambi yao, na akawa ishara ya usalama wao. Katika jamii za zamani za mfumo dume, baba alikuwa bwana mkuu kabisa ambaye alikuwa na mamlaka ya maisha na kifo juu ya wanafamilia, akitawala kwa mamlaka isiyopingwa. Ingawa alikuwa na majukumu makubwa kwa wale aliowaitunza, nguvu zake zilikuwa za kutisha na hadhi yake haikutiliwa shaka.

Vitu vya mtu vilijumuisha mke wake, watumishi, watumwa, na wanyama ([Kutoka 20:17](#); [Kumbukumu la torati 5:21](#)). Kwa kweli, msemo "kuoa mke" unatokana na mzizi wa Kiebrania unaomaanisha "kuwa bwana wa mke." Mume alikuwa bwana wa mke wake kama alivyokuwa wa nyumba yake au mashamba yake. Kwa hiyo, mke alimwita kwa namna ya unyenyekevu, kama mtumwa anavyomwita bwana ([Mwazo 18:12](#); [Waamuzi 19:26](#)). Hali hii ya chini kwa mwanamke ilienea hadi nafasi ya binti katika kaya ya kale. Wanawake walikuwa chini ya mamlaka ya jamaa wa kiume: kwanza, baba; kisha mume. Ikiwa mwanamke alifiwa na mume, alikabidhiwa kwa jamaa wa karibu wa kiume wa mume wake, ambaye alikua "mkombozi" wake. Mahari ([Mwanzo 29:18, 27](#); [Kutoka 22:16-17](#); [1 Samweli 18:25](#); [2 Samweli 3:14](#)) iliyolipwa na mume wake haikuwa ununuzi kamili wa mwanamke kutoka kwa baba yake, lakini kubadilishana fedha kulimpa hali ya aibu. Kiasi cha bei ya bibi arusi kilitegemea hadhi ya baba ([Mwanzo 34:12](#)). Bei ya kawaida

ilikuwa pengine shekeli 20 hadi 30 za fedha. Bibi arusi alipokea zawadi za vito, mapambo, na mavazi kutoka kwa mume wake wa baadaye, na mara kwa mara alifurahia aina fulani ya faida ya kifedha au mali kutoka kwa bei ya bibi arusi kwa matumizi yake mwenyewe ([Yoshua 15:19](#); [Waamuzi 1:15](#)). Wakati baba yake au mume wake alikufa, fedha hizo mara nyangi zilirudi kwake.

Mwanamke aliyechumbiwa alichukuliwa kuwa mali ya mchumba wake kama vile angekuwa tayari ameolewa naye ([Kumbukumbu la torati 22:23-27](#)). Mwanamke aliacha familia yake mwenyewe wakati wa ndoa, kuishi na kuwa sehemu ya familia mpya ya mume wake. Kwa kawaida, ndoa zozote zinazofuata zingekuwa na wanachama wa familia hiyo.

Licha ya hadhi ya chini ya kisheria ya mama wa familia, maisha yake hayakuwa mabaya kama mtu anavyoweza kudhani. Alikuwa mke halali, si mtumishi asiyé na malipo, na mara nyangi alichukua jukumu kubwa kama mshauri wa mume wake katika masuala ya kifamilia. Kazi yake muhimu zaidi, kando na kuzaa watoto, ilikuwa ni kupanga nyumba, ambayo kwa kawaida alikuwa meneja anayeheshimiwa. Hata kama mke alikuwa amepatikana kuititia kutekwa vitani ([Kumbukumbu la torati 21:10-14](#)), hangeweza kuuzwa kama mtumwa au binti angeweza ([Kutoka 21:7](#); [Nehemia 5:5](#)).

Hata hivyo, nafasi yake ilikuwa hatarini, kwani angeweza kutengwa au kuachwa na mume wake kutokana na kukataliwa rahisi: "Yeye si mke wangu tena, nami si mume wake tena." Labda alikuwa amepata kasoro katika ujuzi wake wa upishi, au pengine alikuwa akimtzama mwanamke mwagine. Kwa hali yoyote, mume alijua kwamba ikiwa mke wake hangefuata hata ishara au mtazamo, alikuwa na haki ya kupata talaka (linganisha. [Mhubiri 25:26](#)). Hata hivyo, mke alipata kiwango fulani cha ulinzi katika barua ya kukataliwa, ambayo uhuru wake ulirejeshwa rasmi. Chini ya utamaduni wa Kiyahudi, mke hakuweza kumtaliki mume wake.

Kuhusu taratibu za nyumbani, mke wa Kiebrania hakuletwa kwa wageni wa mume wake, desturi ambayo baadaye ilisababisha aibu kubwa kwa mke wa Abrahamu, Sara, na kwa Rebeka ([Mwanzo 20:16](#)). Mwanamke kwa kawaida alibaki amefunikwa uso hadharani ([24:65](#); [38:14](#); [Is 47:2](#)).

Picha katika [Mithali 19:13](#) na [27:15](#) inatoa ulinganisho mkali kati ya mwanamke mgomvi na maji yanayodondoka kutoka paa linalovuja. Agano

la Kale linaacha shaka kidogo kuhusu aina ya tabia inayotarajiwa kutoka kwa mwanamke. Alitarajiwa kuwa mrembo, mwenye sauti ya upole, mwenye busara, na mtulivu ([Mithali 9:13; 11:16, 22; 21:9](#)). Pia alipaswa kuwa mwenye kuwajibika, mwenye mpangilio mzuri, mwenye akili, mwenye kufikiri, mwenye heshima, na msimamizi mzuri wa nyumba na fedha za familia ([31:10-31](#)). Mwanamke pia anapaswa kuwa mcha Mungu na mrembo, na katika mapokeo ya Agano Jipyä, mtiifu kwa mume wake, kama inavyofaa mwanamke aliyejipamba kwa lulu ya thamani isiyo na kifani ya roho ya upole na utulivu ([Tito 2:4-5](#); [1 Petro 3:1-6](#)).

Vitendo vyta wanawake wachache ambao majukumu yao maishani hayaonekani kufuata mtindo wa mwanamke mpole na mnyenyeketu kama ilivyoeleza hapo juu, vimeandikwa katika Biblia na Apokrifa. Vitabu vyta Judith na Esta vinaeleza hadithi za kishujaa za jinsi bahati za kitaifa zilivyookolewa na wanawake. Debora na Yaeli walikuwa mashujaa maarufu ([Amu 4-5](#)), na ufalme wa Yuda ultawaliwa na mwanamke katili, Athalia, kwa miaka kadhaa ([2 Fal 11](#)). Wanawake waliokuja mbele katika maisha ya umma walikuwa wa kipekee na wachache kwa idadi. Judith alikuwa mjane tajiri, jambo lisilo la kawaida katika Israeli.

Usalama wa Ndoa

Usalama wa nafasi ya mke uliongezeka sana alipomzaa mtoto wake wa kwanza, hasa ikiwa alikuwa mvulana. Jukumu kuu la mwanamke kwa mume wake na familia yake ilikuwa ni kuzaa ([Mwanzo 1:28; 9:1](#)), na hadi alipozaa mtoto wa kiume, aliogopa kuondolewa na mke wa pili au suria. Ndoa za wake wengi hazikuwa nadra, hasa katika familia tajiri. Zilisababisha makundi mawili ya familia yasiyoleweka vizuri, yanayodhibitiwa na mama lakini chini ya mamlaka ya jumla ya baba; kulikuwa na wivu na migogoro isiyoweza kuepukika.

Hali ya kisheria ya mwanamke ilikuwa duni sana katika nyakati za Biblia. Bila ushahidi wowote, mume angeweza kumtuhumu mke wake kwa uzinzi, na alilazimika kukabiliana na jaribio la majaribu. Alilazimika kujishusha kwa kula kiapo, kula vumbi na sadaka ya nafaka, na kunywa maji machungu. Wakati huo huo, kuhani alitoa matamko kuhusu matokeo mabaya ambayo yangempata ikiwa alikuwa na hatia: angekuwa mtengwa bila matumaini ya kuishi. Lakini ikiwa angehifadhi utulivu wake, na ikiwa paja lake halikuharibika wala tumbo lake halikuvimba, alichukuliwa kuwa ameonyesha "uthibitisho" wa kutokuwa na hatia.

Katika tukio kama hilo angeachiliwa huru, na mume wake asingekuwa na lawama yoyote kwa tuhuma zake za uongo ([Hesabu 5:12-31](#)).

Ikiwa mwanamke alifanya nadhiri, ilikuwa halali tu mradi baba yake au mume wake aliidhinisha. Ikiwa alifiwa na mume, nadhiri hiyo bado ilibaki kuwa na nguvu na inaweza kutumika dhidi yake ([Hesabu 30:3-15](#)).

Mwanamke nchini Israeli alikuwa daima chini ya ulinzi wa mwanaume, iwe ni baba yake, babu, babu mkubwa, kaka, mume, au mwanachama mwingine wa familia ya mume wake. Alikuwa na haki chache za kisheria na, tofauti na mila za Wababeli, hakuweza kurithi baada ya kifo cha mume wake. Si ajabu kwamba wajane walihesabiwa pamoja na yatima na maskini. Mjane asiye na watoto angeweza wakati mwingine kurudi kwa familia ya baba yake ([Mwanzo 38:11; Walawi 22:13; Ruthu 1:8](#)), hivyo kuwa chini tena ya mamlaka ya baba yake. Mjane Mwebrania pia angeweza kubaki na familia ya marehemu mume wake. Angekuwa chini ya ulinzi wa "mkombozi" wake, jamaa wa kiume wa familia ya mume wake ambaye alichukua jukumu la kumlinda. Ikiwa mume alikufa na kumwacha mwanamke bila watoto, ilikuwa ni jukumu la kaka wa mume kumuoa. Mtoto wa kwanza aliyezaliwa kutokana na muungano huo alihesabiwa kama mrithi wa mume wa kwanza.

Ilikuwa kawaida kwa kaka kukubali jukumu la ndoa kama hiyo (levirate). Inaweza kukataliwa kwa sababu mbalimbali, lakini kukataa huko kulionekana kuwa aibu, kwani ilikuwa ni wajibu wa mtu kuendeleza jina la kaka yake na kulinda utajiri wa familia.

Majukumu ya mkombozi yalikuwa makubwa. Mbali na ndoa, labda alihusika katika kulipiza kisasi sifa ya familia, na alipaswa kuhakikisha kuwa mali ya familia inaongezeka na inabaki chini ya udhibiti wa familia.

Kama Mwisraeli alilingia kwenye deni na kulazimika kujitumikisha, kawaida angekuwa "amekombolewa" na mmoja wa jamaa zake ([Walawi 25:47-49](#)). Ikiwa katika umaskini wake Mwisraeli alilazimika kuuza ardhi yake au nyumba yake, mkombozi alikuwa na haki ya kwanza ya kukataa kununua kabla ya wanunuwi wengine wote wanaotarajiwa. Ilikuwa ni wajibu wake kama haki yake kuzuia mali ya familia kuingia mikononi mwa wageni (fungu la [25](#)). Nabii Yeremia alinunua shamba la binamu yake Hanameli chini ya hali kama hizo ([Yeremia 32:6-15](#)).

Hadithi inayojulikana zaidi ya Agano la Kale kuhusu mjane asiye na watoto, "mkombozi" wake, na ndoa yao ya levirate imeandikwa katika kitabu cha Ruthu. Mmoja wa wana wawili wa Naomi alimuoa Ruthu. Ruthu alipokuwa mjane, mama mkwe wake maskini, Naomi, aliondoka nyumbani kwake Moabu na kurudi Bethlehemu kuuza baadhi ya mali ya familia. Ingawa jamaa wa karibu alikuwa tayari kununua ardhi na kuiweka katika familia, hakuwa tayari kumuoa Ruthu pia ([Ruthu 3:12; 4:4](#)). Alijua kwamba mtoto wa muungano huo angehesabiwa kuwa mtoto wa marehemu, akibeba jina la mume aliyekufa, na hivyo hatimaye kurithi ardhi hiyo ([4:4-6](#)). Jamaa aliyeftuwa kwa ukaribu wa ukoo alikuwa Boazi, ambaye alikua "mkombozi" wa Ruthu. Alikuwa tayari kukubali wajibu wa mara mbili wa kununua ardhi na kumuoa Ruthu ([4:9-10](#)).

Nafasi ya Watoto

Watoto walipendwa kwa ujumla, lakini utoto wao ulikuwa mfupi na mara nyingi walionekana kama wafanyakazi wa nyumbani au mashambani. Kulingana na sheria ya urithi wa mzaliwa wa kwanza, mwana wa kwanza alipokea sehemu mbili za mali kama haki yake ya kuzaliwa ([Kumbukumbu la torati 21:17](#)). Hivyo, alihakikishiwa nafasi ya kuwa mkuu wa familia. Hata wakati wa uhai wa baba yake, mwana wa kwanza alipewa kipaumbele juu ya ndugu zake ([Gn 43:33](#)). Ambapo mapacha walizaliwa, wa kwanza kutoka tumboni alichukuliwa kuwa mkubwa, akiwa na haki zote zinazohusiana ([25:24-26; 38:27-30](#)).

Kwa kosa kubwa, mwana mkubwa angeweza kupoteza haki ya urithi wa kwanza ([Mwanzo 35:22; 49:3-4; 1 Mambo ya Nyakati 5:1](#)), au ingeweza kukabidhiwa kwa hiari, kama Esau alivyofanya kwa kuuza haki yake ya mzaliwa wa kwanza kwa kaka yake Yakobo ([Mwanzo 25:29-34](#)). Kulikuwa na sheria inayomlinda mwana mkubwa dhidi ya upendeleo wa baba yake kwa mdogo wake ([Kumbukumbu la torati 21:15-17](#)). Hata hivyo, Mfalme Daudi alimpaa ufalme wake Sulemani, mwanawee mdogo ([1 Wafalme 2:15](#)).

Kwenye familia isiyo na wana, binti angeweza kurithi mali ([Hesabu 27:8](#)). Mara nyingi, wazazi hawakushauriana na wana wala binti zao wakati wa kuwapangia wenzi wa ndoa kwa ajili yao. Ndoa mara nyingi ilikuwa ni muungano au mkatuba kati ya familia mbili, na hivyo matakwa na wasiwasi wa watu binafsi hayakuzingatiwa. Ndoa za mapenzi zilikuwa chache, ingawa mara kwa mara mwana angeoa kinyume na mapenzi ya wazazi wake, kama

alivyofanya Esau ([Mwanzo 26:34-35](#)). Ingawa ilikuwa nadra kwa vijana kuonyesha hisia na mapendeleo yao kuhusu ndoa kwa uwazi, binti wa Sauli, Mikali, alionyesha wazi upendo wake kwa Daudi ([1 Samweli 18:20](#)).

Hakuna rekodi ya uasili wa kisheria mionganoni mwa Waebrania, lakini ilifanyika tangu nyakati za kale huko Mesopotamia. Ilikuwa muhimu hasa kama njia ya kuhakikisha kwamba wanandoa wasio na watoto ardhi yao ingelimwa na kwamba wangetunzwa katika uzee wao. Mifano yote ya uasili iliyoitajwa katika Agano la Kale ilifanyika nje ya nchi ya Israeli ([Kutoka 2:10; 1 Wafalme 11:20; Esta 2:7, 15](#)) na si mifano ya uasili wa kweli kama mwanachama wa familia kwa maisha yote.

Haki za Watoto

Asili ya jamii ya mfumo dume ililetatofauti zisizofaa kati ya watoto wa kiume na wa kike. Nafasi ya binti, ambaye angeweza kuuzwa utumwani au kuuzwa kuwa suria wa mwanamume na kisha labda kuuzwa tena ([Kutoka 21:7-11](#)), ilikuwa hakika duni kuliko ile ya mwana. Katika kipindi cha mfumo dume, hata hivyo, mwana na binti wote wangeweza kuuawa kwa kutotii mkuu wa familia. Watoto wa mtu pia wangeweza kutolewa kafara katika ibada za kidini (tazama [Mwanzo 22; Waamuzi 11](#)). Inawezekana kwamba kafara ya watoto wachanga ilifanywa na mataifa jirani na Israeli, ikiwa ni pamoja na Kanaani na Amoni.

Haki za watoto ziliboreshwa sana na kutangazwa kwa sheria ya Mose. Baba hakuwa na ruhusa tena kumwua mtoto wake bila kupeleka kesi kwa wazee ([Kumbukumbu la torati 21:18-21](#)). Wana na binti wote wangeweza kupelekwa mbele ya mamlaka hizo na kushtakiwa kwa kuwa wasiotii, walafi, au walevi. Mamlaka kamili ya baba hata ilijumuisha mwana wake aliyeoa na familia ikiwa walikuwa wakiishi chini ya paa lake. Sheria pia ilikataza watoto kuwajibishwa kwa makosa ya wazazi wao ([Kumbukumbu la torati 24:16](#)). Wakati wa Mfalme Daudi, mtu aliyepatikana na hatia na jamii alikuwa na haki ya kukata rufaa kwa mfalme ([2 Samweli 14:4-11](#)).

Kwenye familia za Kiebrania wazazi wote wawili waliheshimiwa sana. Heshima ilipaswa kutolewa kwa mama na baba ([Kutoka 20:12](#)), na sheria ililaani makosa dhidi ya mzazi ye yote ([21:17; Walawi 20:9; Kumbukumbu la torati 21:18; 27:16](#)). Heshima inayostahili mama ni mada inayojirudia katika Fasihi ya Hekima ([Mithali 19:26; 20:20](#); angalia [Mhubiri 3:1-16](#)).

Maisha ya Kila Siku ya Familia ya Kiebrania

Kwenye shughuli za kila siku za kaya ya Kiebrania, ilikuwa jukumu la baba kudumisha utajiri wa familia na kuwa mtoaji. Angeweza kufanya kazi mashambani, labda na mazao ya kitani, shayiri, au ngano. Au angefanya kazi katika ufundi, labda kama mfumaji, mjenzi, mfinyanzi, mchoraji, mfuliaji, au mfanyakazi wa shaba au shaba nyekundu. Ikiwa aliishi karibu na pwani, angeweza kuwa mvuvi.

Baba pia alikuwa na jukumu la ustawi wa kidini wa familia. Ilikuwa ni wajibu wake kuchukua elimu ya wanawe kutoka kwa mama yao wakiwa na umri mdogo, akiwfundisha kanuni za dini ya Kiebrania ([Kutoka 10:2; 12:26; Kumbukumbu la torati 4:9; 6:7](#)). Pia alieleza vipengele vyote vya sheria na historia iliyounganishwa ya taifa.

Baba alikuwa mwalimu wa nidhamu wa familia, na fimbo ilitumika kusisitiza masomo yaliyofundishwa ([Mithali 13:24; 22:15; 29:15-17](#)). Ingawa watoto walipendwa na kuthaminiwa, hawakulemazwa ([Hesabu 30:9-12](#)). Katika nyakati za baada ya uhamisho, elimu pia ilifanyika ndani ya maeneo ya sinagogi, na muda mfupi kabla ya wakati wa Kristo, elimu ya msingi ya jumla ilianzishwa. Pia ilikuwa muhimu kwamba baba afundishe wanawe biashara, kawaida yake mwenyewe, kwani mtu asiye na biashara ama alikuwa njaa au akawa mwizi. Jukumu jingine muhimu la baba lilikuwa ni kuwatafutia wake watoto wa kiume katika kaya.

Mama alikuwa na jukumu la elimu ya mapema ya wanawe na binti zake ([Mithali 1:8; 6:20](#)), akiwfundisha nyimbo za kidini na sala mara tu walipoweza kuzungumza. Baba alichukua jukumu la elimu ya wanawe, lakini mama aliendelea na binti zake, akiwfundisha kusokota, kusuka, kupika, kusafisha, kurekebisha taa, na kwa ujumla kuwa na ujuzi katika kazi zote za nyumbani ([31:13-31](#)).

Kwa samani chache, kuweka nyumba safi kulimaanisha kufagia sakafu ili kuziweka huru kutokana na vumbi na uchafu. Kupika kulikuwa rahisi na ngumu kwa wakati mmoja. Kulikuwa rahisi kwa kuwa chakula kingi kilipikwa kwa namna ya supu au kitweo, au vinginevyo kutengenezwa kuwa keki na kupikwa kwenye kikaango. Kilikuwa kigumu kwa kuwa mahindi yalipaswa kusagwa kwa mkono na mkate uliokwa kila siku.

Mama alitarajiwa kuchukua sufu, kuikuna, kuisokota, na mara nydingi kusuka na kutengeneza

nguo kwa ajili ya familia yake. Aidha, angeweza kumsaidia mume wake shambani wakati wa mavuno. Kwa sababu familia nyingi zilikuwa na mti mmoja au zaidi wa mzeituni, mizabibu michache, na miti ya mtini, mama pia angeweza kusaidia katika kuvuna matunda. Wakati mwingine angefanya kazi kwenye shinikizo wakati mizeituni au zabibu zilikuwa zikichakatwa. Mara nyingi kukanyaga zabibu kwenye chombo cha familia kingefanywa pamoja na mume na mke. Kuchota maji kutoka kisimani kulichukuliwa kuwa kazi ya chini na kwa kawaida ilikuwa jukumu la mke, ingawa wakati mwingine ilipewa watoto ([Mwanzo 24:15-16](#)).

Kama ilivyo katika jamii zote, kulikuwa na wakati ambapo watoto walicheka na kucheza pamoja ([Zekaria 8:5](#); [Mathayo 11:16](#)), ingawa utoto na ujana havikutambulika kama hatua maalum za maendeleo. Watoto walichukuliwa kama wachanga ikiwa chini ya miaka mitatu, lakini walionekana kama wavulana au wasichana walipoweza kujitunza wenyewe. Mtoto mdogo alikaa kwenye pajla la mama yake na alichezewa ([Isaya 66:12](#)). Hakuna ushahidi wa michezo iliyoandalila kwa watoto. Vichezeo, ikiwa ni pamoja na filimbi, zana za kuchezea, midoli, na vifaa vidogo vya kupikia, vimechimbiliwa katika maeneo ya Palestina.

Pindi tu mvulana alipokuwa na umri wa kutosha, alichukua nafasi yake katika familia na kukubali kazi aliopewa. Miongoni mwa mambo mengine, watoto walitarajiwa kukusanya kuni ([Yeremia 7:18](#)). Vijana wa kiume na wa kike walichunga mifugo. Kondoo walipaswa kulindwa dhidi ya wanyama wakali, kulindwa dhidi ya upumbavu wao wenyewe walipotangatanga karibu na mipasuko, kuelekezwa kwenye malisho na maji mazuri, na kubebwa nyumbani walipokuwa wagonjwa au kujeruhwiwa ([Mwanzo 29:6; Kutoka 2:16](#)). Utunzaji wa ng'ombe pia ulikuwa jukumu la watoto ([1 Samweli 16:11](#)). Kwa lazima, wavulana walifundishwa katika sanaa mbalimbali za vita.

Watoto wakati mwingine waliungana na baba zao mashambani, na uwepo wao ulikuwa ukikaribishwa kila wakati. Tangu zamani, wavulana hasa wangeangalia baba zao hadi nao pia walipochukua chombo au kifaa kujaribu ujuzi wao; wasichana waliangalia na kujifunza kutoka kwa mama zao. Watoto wadogo mara nyingi walisikiliza mazungumzo ya wazee kwenye malango ya mji au vijiji. Ziara kwenye patakatifu wakati wa sherehe ilikuwa jambo la kifamilia, ikitoa uzoefu bora wa kujifunza. Kama mtoto, Yesu aliandamana na

wazazi wake, Maria na Yosefu, kwenda hekaluni Yerusalem ([Luka 2:42-47](#)).

Wasichana wadogo walikuwa huru kwa kushangaza kwenda kufanya kazi zao walizopewa. Hawakuwa wamefungwa au kufunikwa na wangeweza kutembelea marafiki na majirani bila kizui ([Mwanzo 34:1](#)). Pia waliweza kuzungumza na wanaume bila aibu ([24:15-25](#); [29:11-12](#); [1 Samweli 9:11-13](#)).

Nyakati za chakula zilikuwa nyakati za familia tu. Ni shaka ikiwa mlo unaofanana na kifungua kinywa ulikuliwa, na mkulima huenda aliquwa na chakula cha mchana chepesi shambani. Mlo mkuu wa siku uliandaliwa na mama, na ungekuliwa mapema jioni. Ingawa aina ya chakula kilichopatikana kilikuwa kichache, maandalizi yake yalichukua muda mwingi.

Nyakati za sikukuu zilikuwa vipindi vya umuhimu mkubwa wa kidini na pia zilikuwa siku ambazo wanafamilia walishiriki katika ibada za kiishara za imani yao. Miongoni mwa Waisraeli, aina kadhaa za chakula zilikuwa za msingi kwa ibada zao za kidini. Umoja wa familia na dini ya kitaifa viliunganishwa pamoja na milo maalum nyumbani.

Mwanga wa mchana ulikuwa na umuhimu mkubwa katika tabia za kila siku za watu wa zamani. Ingawa taa za mafuta zilipatikana kwa urahisi katika vipindi vya baadaye, ilikuwa kawaida kuamka na jua na kulala muda mfupi baada ya giza kuingia. Mke angeweza kuwa ameamka kabla ya jua kuchomoza na huenda akaendelea na kazi yake baada ya giza kuingia.

Katika Nyakati za Agano Jipy

Kufikia nyakati za Agano Jipy, kwa wale waliofuata mtindo wa Kigiriki na Kirumi, maisha yaliikuwa ya kifahari zaidi. Hata hivyo, hali ya wanachama wengi wa familia haikubadilika sana. Familia tajiri zilikuwa na watumwa zaidi, na watoto walikuwa na uwezekano mkubwa wa kupata elimu rasmi, wakati mwingine wakitumia juhudhi ndogo kwenye kazi za nyumbani. Hata hivyo, katika nyakati za Kirumi, baba bado aliquwa na haki ya kisheria ya kukubali au kukataa mtoto wake.

Hali ya mwanamke iliboreka sana katika kipindi cha Agano Jipy. Mama wa Kirumi aliheshimiwa sana na aliquwa na ushawishi mkubwa juu ya mume wake. Hakuwa amefungiwa katika sehemu maalum ya nyumba, kama mwanamke wa Kigiriki, bali alisimamia na kusimamia kazi katika sehemu yoyote ya nyumba yake. Alimsaidia mume wake

katika biashara, alikuwa na nafasi yake mwenyewe katika maonyesho, michezo, na sherehe za kidini, na wakati mwingine alisimamia mali yake mwenyewe. Wanawake wa Kipalestina walanza kufurahia hadhi na heshima mpya kutokana na mtazamo wa Yesu kuelekea wanawake na ushawishi wake kwenye kanisa la kwanza la Kikristo.

Tazama pia Elimu; Ndoa, Mila za Ndoa; Ngono, Ujinsia; Mjane; Mwanamke.

Maji

Mojawapo ya mambo muhimu ya maisha, ambayo inafunika sehemu kubwa ya uso wa dunia. Ni sehemu kuu ya mwili wa binadamu. Viumbe hai hawawezi kuishi zaidi ya siku chache bila hiyo.

Mwanzo, maji yalifunka dunia. Kisha Mungu akaleta nchi kavu kutoka kwenye maji ([Mwanzo 1:9-10](#)). Kama Petro alivyosema, “Kupitia neno la Mungu mbingu zilikuwapo na dunia iliundwa kutoka kwenye maji na kwa maji” ([2 Petro 3:5](#)).

Wakati Mungu aliumba bustani ya Edeni, alifanya mto kuimwagilia. Mto huu uligawanyika kuwa mto minne. Mito miwili inatambulika kwa uhakika, Eufратi na Tigris. Mito hii miwili imeunga mkono kilimo huko Mesopotamia katika nyakati za kale na leo ([Mwanzo 2:10-14](#)). Kulingana na Biblia, mwanzoni mwa historia ya dunia, hakukuwa na mvua bali ukungu tu uliomwagilia dunia (Mithali [5-6](#)). Katika wakati wa Nuhu, Bwana alitumia gharika (wingi na mwendo mkubwa wa maji) kuangamiza “dunia ya wakati huo” ([2 Petro 3:6](#)). Hii ilikuwa adhabu kwa uovu wa dunia.

Kwenye Mashariki ya Karibu, maji ni muhimu sana. Sehemu kubwa ya eneo hilo hupokea kiasi cha wastani cha mvua. Kwa mfano, Misri hupokea inchi mbili hadi nne (au sentimita 5.1 hadi 10.2) za mvua karibu na Cairo, na huko Aswan wastani wa mvua ya kila mwaka ni sifuri. Misri inategemea Mto Nile, ambao hupata maji kutoka mvua za ikweta. Kwa upande mwingine, Palestina inapata maji vizuri na “mvua kutoka mbinguni” ([Kumbukumbu la Torati 11:10-11](#)).

Maji yana matumizi mengi ya mfano katika Maandiko. Mtu mwenye haki ni kama mti uliopandwa kando ya vijito vya maji ([Zaburi 1:3](#); [Yeremia 17:8](#)). Shauku ya roho kwa Mungu ni kama kiu ya maji: “Roho yangu inakuonea kiu. Mwili wangu unakuonea shauku katika nchi kavu na yenye uchovu bila maji” ([Zaburi 63:1](#)); “Roho

yangu inakuonea kiu kama nchi kame.” (Zaburi [143:6](#)).

Yesu anatimiza hitaji hili na kutangaza, “Kama mtu yeote ana kiu, na aje kwangu anywe. Yeyote aniaminiye, kama Maandiko yamesema: ‘Mito ya maji yaliyo hai itatiririka kutoka ndani yake.’” ([Yohana 7:37-38](#)). Na Yesu alisema, “Maji nitakayompa hayatamwacha na kiu. Kwa kweli, maji nitakayompa yatakuwa ndani yake chemchemi ya maji yanayochipuka hadi uzima wa milele” ([Yohana 4:14](#)). Roho wa Yesu ni yale maji ya kiroho yanayotosheleza kiu ya roho ya mwanadamu ([Yohana 7:38-39](#)).

Neno la Mungu pia linaonyeshwa kama maji ambayo tunasafishwa kiroho. Bwana anazungumzia usafishaji wa kanisa kwa “kuoshwa kwa maji kwa neno” ([Waefeso 5:26](#)). Na Paulo alisema kwamba watu wanaokolewa “kupitia kuoshwa kwa kuzaliwa upya na kufanya upya na Roho Mtakatifu” ([Tito 3:5](#)).

Kwenye sura za mwisho za Biblia, Bwana anasema, “Kwa mwenye kiu nitampa bure kutoka kwenye chemchemi ya maji ya uzima” ([Ufunuo 21:6](#)). Hata katika maelezo ya Yerusalemu wa mbinguni kuna kutajwa kwa maji—mto wa maji ya uzima: “Kisha malaika alinionyesha mto wa maji ya uzima, safi kama kioo, ukitiririka kutoka kwenye kiti cha enzi cha Mungu na cha Mwanakondoo katikati ya barabara kuu ya mji” ([22:1-2](#)). Vivyo hivyo, mwaliko wa mwisho wa Biblia unasema: “Na mwenye kiu na aje, na anayetaka maji ya uzima anywe bure” (sura ya [17](#)).

Majina, Umuhimu wa

Katika nyakati za Biblia, majina hayakuwa tu kama alama au vitambulisho. Mara nyingi yalichaguliwa ili kuonyesha jambo la maana kuhusu mtu, kuzaliwa kwake, au hatima yake. Angalau sababu saba zinaweza kutambuliwa katika uchaguzi wa majina:

1. Kurekodi Taarifa za Kuzaliwa:

- Majina mara nyingi yalionyesha hali za kuzaliwa kwa mtu. Kwa mfano, Mose alipewa jina na mama yake mlezi kwa sababu alitolewa kutoka majini, ikikumbusha kitenzi cha Kiebrania kinachomaanisha "kutoa nje" ([Kutoka 2:10](#)). Yakobo alipokea jina lake kutokana na hali za kuzaliwa kwake ([Mwanzo 25:26](#)), kama ilivyokuwa kwa Samweli, ambaye jina lake linamaanisha "kusikilizwa na Mungu," likisisitiza jibu la Mungu kwa maombi badala ya kutoa tu maombi ([1 Samweli 1:20](#)). Ingawa majina ya Yakobo na Samweli yanatokana na hali za kuzaliwa kwao, pia yanafunua mtu ambaye mtoto atakuwa: Yakobo, mnyemeleaji mwenye fursa ([Mwanzo 27:36](#)), na Samweli, mtu wa maombi ([1 Samweli 7:5-9; 8:6, 21; 12:19-23](#)).

1. Kuelezea Hisia za Wazazi:

- Wakati mwengine majina yalionyesha hisia au matumaini ya wazazi. Isaka inamaanisha "kicheko" (linganisha [Mwanzo 17:17; 18:12; 21:3-6](#)). Nabali, linalomaanisha "mpumbavu," huenda likikuwa ombi la mama kuepuka hatima kama hiyo, ingawa kwa huzuni aliishi kulingana na jina hilo ([1 Samweli 25:25](#)). Abimeleki ([Waamuzi 8:31](#)), linalomaanisha "Baba yangu ni mfalme," linaweza kuashiria tamaa za siri za Gideon kuwa mfalme ([Waamuzi 8:22-23](#)).

1. Kuhakikisha Mshikamano wa Familia:

- Majina yanaweza kuchaguliwa ili kuimarisha uhusiano wa kifamilia. Kwa mfano, kuna pendekezo la kumwita mtoto Zakaria katika [Luka 1:59](#).

1. Kufichua Asili au Kazi:

- Majina yanaweza kuelezea jukumu au tabia ya mtu. Yesu ni mfano bora, alipewa jina kwa ajili ya misheni yake ya kuokoa ([Mathayo 1:21](#)). Isaya aliona jina lake mwenyewe, linalomaanisha "Bwana anaokoa," kama msingi wa ujumbe wake wa kinabii ([Isaya 8:18](#)).

1. Kuwasilisha Ujumbe wa Mungu:

- Manabii mara nyingi waliwapa watoto wao majina ili kuwasilisha ujumbe wa kiungu. Isaya alimwita mwanawewe wa kwanza Shear-Yashubu ([Isaya 7:3](#)), ikimaanisha "masilio yatakaporudi." Hii inaonyesha ukosefu wa imani kwa watu ("ni masilio tu yatakaporudi") na uaminifu wa Mungu ("masilio hakika yatakaporudi"). Mtoto wake wa pili aliitwa Maher-Shalal-Hash-Bazi ([Isaya 8:3](#)), ikimaanisha "haraka-mwindaji-haraka-mwizi" ili kuonyesha mustakabali wa Israeli—kushindwa kulikuwa kunakuja hivi karibuni.

1. Ili Kuanzisha Ushirika wa Kidini:

- Majina mengi katika Biblia yanajumuisha vipengele kama -ia au -eli (vinavyohusiana na "Bwana") au -ia (vinavyohusiana na "Mungu") ili kutangaza imani ya kidini. Kwa mfano, Adonia ([2 Samweli 3:4](#)) linamaanisha "Bwana ni Mwenye Enzi," na Nathanaeli ([Yohana 1:47](#)) linamaanisha "Mungu alitoa." Majina haya yalikuwa maarufu wakati wa kupungua kwa dini ili kuthibitisha tena imani ya wazazi.

1. Kuthibitisha Mamlaka Juu ya Wengine:

- Kwenye Mashariki ya Kale, kutoa jina kwa kitu au mtu kulimaanisha kuwa na mamlaka juu yake ([Mwanzo 2:19-20](#)). Ikiwa mtu hakuju jina la mwingine, hangeweza kumdhuru au kumfanyia wema ([Kutoka 33:12, 17](#)). Katika ulimwengu wa kale, jina lilielezea mtu au kazi yake kwa namna fulani. Wakati mtu au hali yake ilibadilika, jina lao pia lilibadilika, kama ilivyokuwa kwa Abram (Abraham) na Yakobo (Israel). Kwa mfano, Farao alimpa Yosefu jina Safenath-Panea alipoinuliwa cheo ([Mwanzo 41:45](#)). Eliakimu alipofanywa mfalme wa Yuda, Farao alibadilisha jina la mfalme wa Kiyahudi kuwa Yehoyakimu ([2 Wafalme 23:34](#)). Waembrania waliotekwa, kama Danieli na marafiki zake, walibadilishwa majina yao ili kuendana na miungu ya Babeli, ikionyesha udhibiti ([Danieli 1:6-7](#)).

Majina Mapya katika Biblia

Desturi ya kubadilisha majina katika Biblia mara nyingi ilionyesha mabadiliko makubwa katika maisha ya mtu, tabia, au hadhi, kama ilivyokuwa wakati Sarai alipobadilishwa jina na kuwa Sara ([Mwanzo 17:15](#)). Sababu tatu zinaweza kuhusika:

1. Kuashiria Nguvu Mpya:

- Jina jipya linaweza kuashiria kupokea nguvu mpya au utambulisho mpya. Kwa mfano, Abram alibadilishwa kuwa Abraham ("Baba wa mataifa mengi") alipokuwa ameahidiwa kuwa baba wa mataifa mengi ([Mwanzo 17:5](#)).

1. Kuonyesha Tabia Mpya au Hali na Mungu:

- Jina jipya linaweza pia kuonyesha mabadiliko katika tabia au uhusiano na Mungu. Yakobo, ambaye alijulikana kwa udanganyifu, aligeuzwa Israeli, akimaanisha jukumu lake jipya kama yule mwenye nguvu na Mungu ([Mwanzo 32:27; Hosea 12:3-4](#)). Vile vile, Simoni aligeuzwa Petro ([Yohana 1:42](#)).

1. Kujenga Uaminifu Mpya:

- Katika utumwa, majina yangeweza kubadilishwa ili kuimarisha uaminifu mpya. Danieli alipewa jina Belteshaza ili kumlinganisha na miungu ya Babeli, ikionyesha jaribio la kubadilisha ushirika wake wa kidini ([Danieli 1:7](#)).

Tazama pia Mungu, Majina ya.

Makaeru

Ngome imara ambapo Yohana Mbatizaji alifungwa gerezani. Kulingana na mwanahistoria Myahudi Josephus, hapa ndipo Herode Antipa aliamuru Yohana auawe (*Antiquities* ya Josephus 18.5.2).

Ingawa Machaeru haitajwi katika Biblia au maandiko ya kidini yaliyoandikwa kati ya Agano la Kale na Jipy, ilikuwa mojawapo ya ngome imara zaidi katika Palestina ya kale. Alexander Janneus alijenga kwanza (Josephus *War* 7.6.1-4). Baadaye, wakati wa vita vya Pompey, jenerali aliyeitwa Gabinius aliiharibu (*War* 1.8.5). Baadaye, Herode Mkuu alijenga upya na kuipanua, akiongeza jumba la kifahari ndani ya kuta zake.

Ngome hiyo ilisimama juu ya jabali refu ikitazama Bahari ya Chumvi. Ilikuwa mashariki mwa Bahari ya Chumvi, katika sehemu ya kusini ya eneo linaloitwa Perea. Leo, mahali hapa panajulikana kama M'Khaur.

[Mathayo 14:1-12](#) na [Marko 6:17-29](#) zinatueleza kuhusu mwitikio wa Herode aliposikia habari za Yesu. Herode aliposikia kuhusu miujiza ya Yesu, alidhani Yesu lazima awe Yohana Mbatizaji aliyefufuka.

Wakati Yohana alipokuwa gerezani huko Machaeru, bado aliruhusiwa kupokea wageni. Marafiki zake waliweza kumtembelea ([Mathayo 11:2-3; Luka 7:18-20](#)).

Ngome hii pia ilikuwa mahali ambapo tukio muhimu la kisasa lilitokea. Herode alimwacha mke wake wa kwanza, ambaye alikuwa Mwarabu, ili aweze kumuo mwanamke aliyeitwa Herodia. Mke wake wa kwanza alikimbilia kwa baba yake, Mfalme Areta wa Waarabu. Kulingana na Josephus, hili lulisababisha vita kati ya Herode na Mfalme Areta (*Antiquities* ya Josephus 18.5.1). Herode alipoteza vita hivi.

Makuhani na Walawi

Watumishi wa Mungu katika Agano la Kale. Walikuwa katika makundi matatu makuu ya wafanyakazi wa kidini katika Israeli ya kale: manabii, watu wenye hekima, na makuhani pamoja na Walawi. Manabii wa jadi walikuwa na wito maalum lakini hawakuwa wataalamu; hawakulipwa kwa kazi yao na walifanya kazi kwa kuitikia wito maalum wa Mungu. Watu wenye hekima walihusika katika masuala ya serikali na elimu; baadhi ya majukumu yao yalikuwa ya kidunia, ingawa pia walihusika katika elimu ya maadili. Makuhani na Walawi walitimiza aina mbalimbali za majukumu ya kidini na walikuwa sawa na makasisi katika nyakati za kisasa. Walikuwa wataalamu na waliungwa mkono kwa kazi yao ya kidini ya wakati wote.

Jukumu la ukuhuni linaweza kutazamwa vizuri zaidi katika muktadha wa dini ya Waisraeli kwa ujumla. Katika kiini cha dini, kulikuwa na uhusiano na Mungu; kuwa Mwisraeli au Myahudi kulimaanisha kujua na kudumisha uhusiano endelevu na Mungu aliye hai. Uhusiano huu ulionekana wazi katika muktadha mbalimbali: agano, hekalu, ibada, na kila kipengele cha maisha ya kila siku. Hivyo basi, dini, ikieleweka kama uhusiano, ilikuwa na mitazamo miwili: uhusiano na Mungu na ule na wanadamu wenzake. Ilikuwa na kipengele cha kibinasi na cha kijamii. Makuhani walikuwa walini na watumishi wa maisha haya ya uhusiano, ambayo yalikuwa katika kiini cha dini ya Agano la Kale; kazi zao zote zinaweza kueleweka vyema ndani ya muktadha wa uhusiano kati ya Mungu na Israeli. Manabii pia walikuwa watumishi wa uhusiano wa agano. Wakati makuhani walifanya kazi kama watumishi wa kawaida wa dini, jukumu la manabii lilikuwa zaidi la kuwaita

watu waliopotoka kurudi kwenye uhusiano na Mungu wakati wa mzozo.

Kwenye Agano la Kale, kuna marejeleo ya mara kwa mara kuhusu makuhani na Walawi; hata hivyo, katika maandiko kadhaa ya kibiblia, tofauti hiyo si wazi (tazama, kwa mfano, [Kum 18:1-8](#)). Kutoka kwa mtazamo wa kitaaluma, uhusiano sahihi kati ya makuhani na Walawi ni tatizo linaloendelea ambalo bado halijatatuliwa kikamilifu. Kwa ujumla, ni wana wa Aroni pekee waliopaswa kuchukua jukumu la ukuhansi; Walawi wengine wote wangekuwa na majukumu ya kidini, ingawa kiufundi hawakuwa makuhani. Ingawa tofauti hii ni wazi katika maandiko mengi ya kibiblia, katika mengine kuna ukosefu wa uhakika na uwazi. Ni wazi, hata hivyo, kwamba *makuhani* (Walawi waliotokana na Aroni) na *Walawi* (isipokuwa wale waliotokana na Aroni) wote walikuwa na majukumu ya kitaaluma ya kidini ya kutekeleza. Asili sahihi ya majukumu hayo ilibadilika mara kwa mara katika historia ya Israeli.

Hakikisho

- Asili za Ukuhansi
- Kuhani Mkuu
- Makuhani
- Walawi
- Historia ya Taasisi
- Umuhimu wa Ukuhansi katika Nyakati za Agano Jipyä

Historia ya Ukuhansi

Ukuhansi katika Israeli ulianza wakati wa Mose na Aroni. Kutoka Misri haikuwa tu ukombozi wa kundi la watumwa wa Kiebrania, bali pia kuzaliwa kwa taifa la Israeli. Taifa lililozaliwa katika Kutoka lilipatiwa katiba yake katika agano la Sinai. Sheria ya agano hili ilianzisha misingi na asili ya ukuhansi wa Israeli. Inatoa ufahamu katika makundi matatu ya msingi yanayopaswa kuzingatiwa: Kuhani Mkuu, makuhani, na Walawi.

Kuhani Mkuu

Shirika lolote kubwa na tata linahitaji kiongozi, na hili lilikuwa kweli pia kwa ukuhansi wa Kiebrania (ingawa katika siku zake za mwanzo lilikuwa shirika dogo). Agano lilianzishwa kuitia Mose, nabii, ambaye kuitia yeye Mungu alitoa ofa na kiini cha uhusiano wa agano; maisha ya kidini ndani ya agano yalikuwa jukumu kuu la Aroni,

ambaye alikuwa kuhani wa kwanza na kuhani kiongozi.

Katika siku za mwanzo za ukuhansi wa Israeli, inawezekana kwamba ofisi ya kuhani mkuu haikuwa rasmi; alikuwa kiongozi au jemadari miongoni mwa makuhani wenzake. Ofisi hiyo ilikuwa muhimu, na ilihuhsisha ibada maalum ya kuwekwa wakfu, mavazi maalum, na majukumu maalum. Ingawa majukumu ya kuhani mkuu yalikuwa sawa kimsingi na yale ya makuhani wengine, alikuwa na majukumu fulani ya kipekee. Kwa kiasi fulani, majukumu yake yalikuwa ya kiutawala, yakihu makuhani wote aliokuwa na jukumu lao. Lakini nafasi yake ilikuwa na uzito zaidi kuliko ya msimamizi; kama vile makuhani wote walivyokuwa watumishi na walinzi wa uhusiano wa agano, ndivyo kuhani mkuu alikuwa mtumishi mkuu na mlinzi mkuu. Mikononi mwake kulikuwa na jukumu la kiroho kwa watu wote wa Mungu, na hapo ndipo palipokuwa na heshima ya kweli na uzito wa nafasi yake.

Ukuu wa kiroho wa kuhani mkuu unaonekana wazi zaidi katika kazi alizofanya ndani ya maisha ya ibada ya Israeli. Mfano bora zaidi unaweza kuonekana katika maadhisho ya kila mwaka ya Siku ya Upatanisho (Yom Kippur). Katika siku hiyo pekee, kuhani mkuu aliingia Patakatifu pa Patakatifu na, akiwa amesimama mbele ya "kiti cha rehema," alitafuta msamaha na rehema ya Mungu kwa taifa lote la Israeli ([Wal 16:1-19](#)). Ni katika sherehe hii ambapo agano la imani la Israeli linaonekana wazi zaidi. Dini ya Israeli ilikuwa ni ya uhusiano na Mungu mtakatifu, na uovu wa binadamu ulivuruga uhusiano huo. Wakati ibada na dhabihu zote mwaka mzima zililusu kuendeleza uhusiano huo, Siku ya Upatanisho ilikuwa siku ya heshima zaidi ya mwaka, ambapo umakini wa watu wote ulilenga maana ya uwepo wao. Maisha yalikuwa na maana tu ikiwa uhusiano na Mungu ungeweza kudumishwa; kuhani mkuu alikuwa na heshima ya Yarebu na mzigo mzito wa kutafuta rehema ya Mungu kwa ajili ya Israeli wote.

Mavazi maalum yaliyovaliwa na kuhani mkuu yalikuwa na ishara ya asili na umuhimu wa ofisi yake; ingawa alama zote haziwezi kufafanuliwa, baadhi yake zimebekwa wazi katika maandiko ya kibiblia. Kuna mada tatu maalum katika alama hizo. Ya kwanza ni uzuri. Hisia ya uzuri inatokana na ubora na muundo wa vitu vyote vyaya mavazi, pamoja na matumizi ya rangi na mawe ya thamani. Hata hivyo, uzuri unajitokeza zaidi katika kifuko cha kifua; neno la Kiebrania lililotafsiriwa takriban kama "kifuko cha kifua" lina maana ya msingi

"uzuri" au "ubora." Mavazi yanawakilisha uzuri, wakati uzuri unaelezea ofisi; mada mbili nyingine zinazohusishwa na alama zinaonyesha ubora wa ofisi.

Mada ya pili ni jukumu la kuhani kama mwakilishi wa Israeli mbele ya Mungu. Kipengele hiki muhimu cha ofisi ya kuhani mkuu kinatambuliwa wazi katika majina ya makabila ya Israeli kwenye mawe mawili ya shohamu katika Efodi, na katika mawe 12 ya thamani yaliyoambatanishwa na kifuko cha kifuani. kuhani mkuu aliingia katika uwepo wa Mungu kutafuta ukombozi kutoka kwa hukumu ya Mungu (kifuko cha kifuani kinahusishwa na hukumu; [Kut 28:15](#)) kwa ajili ya watu wake na ili kuwafanya watu wawe daima katika kumbukumbu ya Mungu (fungu [12](#)), kama inavyoonyeshwa na mawe mawili ya shohamu. Mada ya tatu ni jukumu la kuhani mkuu kama mwakilishi wa Mungu kwa Israeli. Kipengele hiki cha ofisi kinaonekana katika Urimu na Thumimu, vilivyowekwa katika kifuko cha kifuani, ambavyo Mungu alitumia kufahamisha mapenzi yake kwa Israeli. Kuhani mkuu, Aroni, akiwa amevaa mavazi kamili, alikuwa mtu wa kuvutia, na uzuri wa mavazi yake ulionyesha ukuu wa ofisi aliyokabidhiwa.

Ukuhani mkuu ulipaswa kurithiwa ndani ya familia (kwa kuwa kuhani mkuu alitarajiwa kuwa mwanaume aliyeoa), ingawa katika historia ya baadaye desturi hii haikuzingatiwa kila wakati. Baada ya kifo cha Aroni, ofisi hiyo ilikabidhiwa kwa Eleazari, mmoja wa wanawe wanne.

Makuhani

Makuhani walipata madaraka si kwa matokeo ya wito maalum bali kwa sababu ya ukoo wa kikuhanini. Hivyo, makuhani wa kwanza walikuwa wana wanne wa Aroni: Nadabu, Abihu, Eleazari, na Ithamari. Hawa wanne walitawazwa wakati huo huo ambaa Aroni alitawazwa kuwa kuhani mkuu ([Kut 28:1](#)). Kama yeye, walikuwa na mavazi maalum, ambayo yalikuwa kimsingi sawa, ingawa hayakuwa na mavazi ya kipekee ya kuhani mkuu (Efodi maalum, kifaa cha kifua, na taji). Ukuhani ulipitishwa kwa wana wao.

Utakatifu wa ofisi ya ukuhani ulikuwa wa namna kwamba ulihifadhiwa dhidi ya upotovu kupitia sheria maalum. Kuhani alipaswa kuwa mzawa wa Aroni, lakini pia alihitajika kukidhi sifa nyingine mbalimbali. Hangeoa mwanamke aliyeachika au aliyekuwa Malaya ([Wal 21:7](#)). Ikiwa alikuwa na aina fulani za ugonjwa au kasoro za kuzaliwa, alizuiwa kushika ofisi ya ukuhani (kwa mfano, upofu, ulemavu, kujeruhiwa, kuwa na kibiongo au

kuwa mfupi sana; fungu [16–23](#)). Kanuni iliyohusika ilikuwa sawa na ile inayotumika kwa wanyama wanaotumika katika dhabihu—ni wale tu wasio na kasoro au dosari ndio waliokuwa wanafaa kwa huduma ya kiungu.

Katika siku za mwanzo za ukuhani, kuna taarifa fulani zinazotolewa katika maandiko ya kibiblia kuhusu majukumu maalum ya makuhani. Eleazari alikuwa na jukumu la jumla kwa ajili ya hema na sadaka zake ([Hes 4:16](#)); alimsaidia Mose katika majukumu mbalimbali, kama vile kuhesabu watu na kugawa ardhi ([26:1–2](#); [32:2](#)); na baadaye alihudumu kama mshauri wa Yoshua. Ithamari alikuwa na jukumu la ujenzi wa hema ([Kut 38:21](#)) na alisimamia familia za Wagersoni na Wamerari ([Hes 4:28–33](#)). Nadabu na Abihu, hata hivyo, walikufa muda mfupi baada ya kuwekwa wakfu kutokana na kitendo cha dhambi katika majukumu yao ya kikuhanini ([Wal 10:1–7](#)), ambacho huenda kilihusiana kwa sehemu na ulevi (fungu [8–9](#)).

Majukumu ya kikuhanini, kwa ujumla, yalihusisha maeneo matatu ([Kum 33:8–10](#)). Kwanza, makuhani walikuwa na jukumu, kwa kushirikiana na kuhani mkuu, la kutangaza mapenzi ya Mungu kwa watu. Pili, walikuwa na majukumu katika elimu ya kidini; walipaswa kufundisha maagizo na sheria za Mungu kwa Waisraeli (fungu [10](#)). Tatu, walipaswa kuwa watumishi wa hema, wakishiriki katika dhabihu na ibada za Waisraeli. Kulikuwa na majukumu mengine kadhaa ambayo yangeweza kuwaangukia, na wangeweza kushirikiana na Walawi kwa ujumla.

Makuhani, pamoja na Walawi wengine wote, hawakumiliki ardhi yoyote, kama ilivyo kwa makabila mengine ya Waisraeli. Kazi yao ilikuwa kuhudumu moja kwa moja kwa Mungu. Ukosefu wa ardhi, hata hivyo, ulimaanisha kwamba hawakuweza kujikimu na kujilisha kama watu wengine. Kwa hiyo, sheria ilieleza kwamba wangeweza kuungwa mkono kwa huduma zao na watu kwa ujumla. Walipaswa kupokea sehemu za wanyama waliokuwa wakiletwa kwenye hema, pamoja na nafaka, divai, mafuta, na sufu kutoka kwa waabudu.

Walawi

Neno hili linajumuisha makuhani kwa maana pana, kwa kuwa wana wa Aroni walikuwa wa kabilalilili wa Walawi. Kwa madhumuni ya vitendo, hata hivyo, Walawi walikuwa wa kabilalilili tofauti na makuhani. Walawi pia walihudumu katika hema, ingawa walikuwa na nafasi ya chini. Walikuwa watu wa kitaalamu na walilipwa kwa pesa na aina

mbalimbali kwa ajili ya huduma zao. Ingawa hawakurithi eneo la kikabila lao wenyewe, kulikuwa na miji kadhaa iliyotengwa kwa matumizi yao ([Hes 35:1-8](#)), na malisho yaliteuliwa nje ya miji hiyo kwa ajili ya mifugo yao.

Walawi waligawanywa katika familia kuu tatu: wazao wa Kohathi, Gershoni, na Merari ([Hes 4](#)). Kila moja ya familia hizi ilikuwa na majukumu maalum kuhusiana na utunzaji na usafirishaji wa hema. Wana wa Kohathi walibeba samani za hema (baada ya kufunikwa na makuhani), wana wa Gershoni walihudumia vifuniko na ***skrini***, na wana wa Merari walibeba na kusimamisha fremu ya hema. Makuhani, kwa upande mwininge, walikuwa na jukumu la kusafirisha Sanduku la Agano. Kila Mlawi, kama mtumishi wa hema, alikuwa na mipaka ya majukumu yake; alifanya kazi zake za kitaalamu kati ya umri wa miaka 25 na 50 ([8:24-26](#)).

Ingawa majukumu mengi ya Walawi yalikuwa ya kawaida, walikuwa na jukumu kubwa la kidini. Sheria ilihitaji kwamba wazaliwa wa kwanza wote, pamoja na wana wa kwanza, wapewe Mungu, ikikumbuka kuuliwa kwa wazaliwa wa kwanza wakati wa Kutoka kutoka Misri. Jukumu la Walawi katika dini lilikuwa la kukubaliwa na Mungu badala ya wana wa kwanza wa Israeli ([Hes 3:11-13](#)); mifugo yao pia ilikubaliwa badala ya mifugo ya kwanza ya Waisraeli. Katika sensa iliyofanyika wakati wa Mose, Waisraeli wazaliwa wa kwanza walizidi idadi ya Walawi, na ada ya ukombozi ya shekeli tano ilihitajika kulipwa kwenye hazina ya kikuhani kwa kila mtu aliyeppita (fungu [40-51](#)). Asili ya uwakilishi na ubadilishaji ya Walawi inaweza kuonekana katika dini ya Waisraeli. Kama makuhani, walishiriki katika shughuli muhimu ya upatanisho kati ya Mungu na Israeli.

Sheria ya Kumbukumbu la Torati inaeleza majukumu kadhaa ambayo huenda yaliangukia kwa makuhani na Walawi (ingawa maandiko haya si wazi kabisa). Majukumu haya yalihusisha kushiriki katika shughuli za mahakama kama waamuzi, labda kwa marejeleo maalum kwa uhalifu wa kidini ([Kum 17:8-9](#)), kutunza Kitabu cha Sheria (fungu [18](#)), kudhibiti maisha na afya ya wenyewe ukoma ([24:8](#)), na kushiriki moja kwa moja katika uendeshaji wa sherehe za upya wa agano ([27:9](#)).

Historia ya Taasisi

Kwa nadharia, sheria ya agano la Mose iliunda msingi na mwelekeo wa ofisi za makuhani na Walawi katika historia ya baadaye ya Israeli. Hata

hivyo, kwa vitendo, hali za kihistoria zilizobadilika na mabadiliko katika dini na utamaduni wa Israeli yalibadilisha sura ya ukuhani na jukumu la Walawi mara kwa mara. Muhimu zaidi, watu waliokuwa na ofisi hizo waliziunda na kuziathiri kupitia uaminifu wao au ukosefu wa uaminifu.

Ukuhani Kabla ya Ufalme

Wakati wa Yoshua, makuhani waliendelea kutekeleza jukumu lao muhimu la kubeba Sanduku la Agano. Walawi walisaidia katika kugawa ardhi mpya iliyopatikana kati ya makabila ya Waisraeli. Katika [Yoshua 21](#), kuna orodha ya kina ya ugawaji wa miji kwa makuhani na Walawi, ili kutimiza sheria za awali. Katika siku za makazi, zaidi ya Ushindi, kuna ushahidi kwamba Walawi walichukua jukumu la kikuhani la kusafirisha sanduku ([1 Sam 6:15](#); [2 Sam 15:24](#)).

Mwandishi wa kitabu cha Waamuzi ameandika hadithi mbili zinazoweka wazi maisha ya Walawi fulani. Ya kwanza, hadithi ya Mika ([Waamuzi 17-18](#)), inaelezea kuanzishwa kwa madhabahu ya eneo ambapo mwana wa Mika aliteuliwa kama kuhani (ingawa hakuwa wa ukoo wa Lawi au Haruni). Baadaye, Mika alimuajiri Mlawi anayezunguka kufanya kazi kama kuhani katika madhabahu yake, ingawa baadaye Mlawi huyo alishawishiwa kuhudumia kabilia la Dani kama kuhani. Ni vigumu kuweka maelezo ya hadithi hii katika muktdaha wa kinadharia wa makuhani na Walawi, ingawa hadithi inaweza kuonyesha hali ya kuchanganyikiwa ya dini ya Israeli wakati huo. Kilicho muhimu hasa ni kwamba jukumu la Mlawi-kuhani lilikuwa hasa la kutoa ushauri wa kiroho ([18:5-6](#)). Hadithi ya pili katika Waamuzi ni simulizi la kutisha la Mlawi na suria wake (sura [19](#)). Hadithi hii inaonyesha kuporomoka kwa maadili na ukosefu wa sheria na utaratibu katika Israeli wakati huo, lakini haielezi sana juu ya jukumu la Walawi.

Taarifa zaidi zinatolewa kuhusu ukuhani katika karne ya 11 Kabla ya Kristo (KK), kabla ya kuanzishwa kwa ufalme. Hema (ambayo wakati huo labda ilikuwa muundo wa kudumu) na Sanduku la Agano vilikuwa Shilo. Kuhani aliyesimamia patakatifu pa Shilo alikuwa Eli, ambaye huenda alikuwa mzao wa mwana wa Aroni, Ithamari. Wanawe wawili, Hofni na Finehasi, pia walihudumu kama makuhani, ikionyesha kwamba kanuni ya urithi wa kifamilia ilikuwa bado inatumika kuhusiana na ukuhani. Hata hivyo, ingawa Eli alikuwa kuhani mwaminifu, wanawe wawili walitumia vibaya ofisi hiyo.

Jukumu halisi la Samweli katika kipindi hiki halieleweki vizuri. Alikuwa hakimu na nabii, lakini ni vigumu kubaini kama pia alikuwa kuhani. Katika simulizi la kihistoria, haitwi kuhani, ingawa [Zaburi 99:6](#) inaweza kufasiriwa kuonyesha ofisi yake ya ukuhani. Hata hivyo, kuna vifungu kadhaa vinyavyoonyesha alitenda kama kuhani. Kwa mfano, alitoa dhabihu ([1 Sam 7:9-10](#)); kama kijana, alihudumu katika patakatifu pa Shilo na alivaa Efodi (sura [2](#)). Zaidi ya hayo, moja ya nasaba za kibiblia inaashiria ukoo wa ukuhani ([1 Nya 6:23-30](#)). Hata hivyo, kwa kawaida hatambuliki kama kuhani na utangulizi wa hadithi yake unamtaja kama Mwefraimu, kwa ukoo kutoka kwa baba yake ([1 Sam 1:1](#)), si Mlawi. Ikiwa kuhani anachukuliwa kama mtumishi wa kudumu wa patakatifu, kama Eli, basi ni wazi kwamba Samweli hakuwa kuhani. Lakini jukumu la ukuhani la Samweli linaweza kuhusishwa na ukweli kwamba mama yake "alimkopesha" kwa Mungu (fungu [28](#)) alipokuwa bado mvulana.

Ukuhani wakati wa Daudi na Solomoni

Kulikuwa na mabadiliko makubwa wakati wa utawala wa Daudi na Solomoni. Haya yalitokana hasa na kuanzishwa kwa hekalu la kudumu huko Yerusalemu na kuwekwa kwa Sanduku la Agano pale. Wakati wa Sauli, mfalme wa kwanza wa Israeli, muundo wa kijamii ulikuwa kimsingi sawa na ulivyokuwa wakati wa Waamu. Sauli, kama mfalme, alikuwa kiongozi wa kijeshi, lakini uhusiano wake na dini na ukuhani haukuwa umefanولي wazi.

Daudi alibadilisha hali hiyo kwa njia nyingi muhimu. Baada ya kuteka mji wa Yerusalemu, alifanya mahali hapo kuwa mji mkuu wa kisiasa na kidini wa taifa lake. Umuhimu wa kidini wa Yerusalemu ulithibitishwa kwa kuhamisha Sanduku la Agano huko, pamoja na hema. Yerusalemu sasa ikawa mahali pa kudumu pa sanduku, na hivyo kuwa kituo cha kudumu cha dini; wakati huo huo, madhabahu mbalimbali za kikanda, ambazo zilikuwa zimeendelezwa katika kipindi cha kabla ya ufalme, ziliondolewa taratibu.

Mabadiliko haya yalikuwa na athari nyingi kwa ukuhani na Walawi. Wakati wa utawala wa Daudi, kulikuwa na makuhani wakuu wawili, Abiathari na Sadoki. Abiathari, kuhani wa zamani wa Nobu, alijunga na Daudi kabla ya kupanda kwake madarakani; inaonekana alikuwa mzao wa Eli, kupitia Ithamari, mmoja wa wana wa Aroni. Asili ya Sadoki haileleweki sana, ingawa ukoo wake unaonekana kurudi kwa mwana mwingine wa

Aroni, Eleazari. Makuhani hawa wawili daima wanatajwa pamoja katika maandiko yanayoelezea utawala wa Daudi, na Sadoki daima anatajwa kabla ya Abiathari. Ingawa hakuna hata mmoja wao anayetambuliwa waziwazi kama kuhani mkuu katika maandiko ya kale, kuna ushahidi fulani unaopendekeza kwamba Abiathari alifanya kazi kama kuhani mkuu ([1 Fal 2:35](#)); katika nyakati za AJ, anatambuliwa hivyo ([Marko 2:26](#)). Sadoki, wakati wa utawala wa Daudi, huenda alikuwa hasa na jukumu la kutunza Sanduku la Agano ([2 Sam 15:24-25](#)). Makuhani hawa wawili walikuwa na nafasi muhimu katika utawala wa kifalme wa Daudi; huenda pia walishiriki jukumu la jumla kwa makuhani, ambao maisha yao sasa yalikuwa yamejikita kwenye hekalu la Yerusalemu.

Sehemu kubwa ya wakati wa Daudi ilitumiwa katika maandalizi ya kujenga hekalu la kudumu kwa Mungu. Katika maandalizi haya na kukamilika kwake wakati wa utawala wa Mfalme Solomoni, shughuli mpya za Walawi zilionekana. (Ujenzi wa hekalu la kudumu uliondoa moja kwa moja majukumu yao ya awali yanayohusiana na utunzaji na usafirishaji wa hema.) Idadi kubwa ya Walawi walihusishwa kama wafanyakazi katika ujenzi wa hekalu. Wengine walipata kazi mpya katika ibada ya Mungu katika hema wakati wa utawala wa Daudi na katika hekalu baada ya kukamilika. Kwa Walawi, hasa Hemani, Asafu, na Ethani, walikabidhiwa jukumu kuu la muziki wa ibada; hili lilihusisha si tu kuimba bali pia kucheza aina mbalimbali za vyombo katika orkesta au bendi ya hekalu. Walawi pia walikuwa na kazi nyingine mbalimbali; walifanya kazi kama waliniwa na langotu katika patakatifu, walisaidia makuhani katika maandalizi ya dhabihu, walitunza patakatifu safi, na walifanya kazi kama maafisa wa utawala na sheria kwa ujumla ([1 Nya 23:1-32](#)). Walawi wengine walifanya kazi kama mabenki, wakiwa na jukumu kuu la hazina za hekalu ([26:20-28](#)).

Baada ya kifo cha Daudi, kulikuwa na mzozo kuhusu mrithi wa kifalme, ambapo Solomoni aliibuka kama mfalme mpya. Wakati wa utawala wake, hekalu lilimalizika na ibada ya kitaifa ilifanyika hapo. Kuhusu urithi, Abiathari alikuwa ameunga mkono mgombea aliyeshindwa, na baada ya Solomoni kuwa mfalme, alipoteza nafasi yake muhimu katika korti ya kifalme. Wakati wa utawala wa Solomoni, udhibiti wa ukuhani ulihamia mikononi mwa Sadoki.

Ukuhani katika Kipindi cha Ufalme

Uliogawanyika

Milki kuu, ambayo ilijengwa na Daudi na kudumishwa na Solomoni, ilianguka baada ya kifo cha Solomoni. Kutoka kwenye magofu, mataifa mawili mapya madogo yalijitokeza. Ufalme wa kusini, Yuda, ulihifadhi Yerusalem kama mji mkuu wake na hekalu kama kituo chake cha ibada. Ufalme wa kaskazini, Israeli, uliweka mji wake mkuu wa kwanza huko Shekemu, ambapo baadaye uliondolewa kwenda Tirza.

Kwenye jimbo la kusini la Yuda, makuhani na Walawi waliendelea kufanya kazi kawaida ndani ya hekalu la Yerusalem. Ofisi ya kuhani mkuu iliendelea kurithiwa ndani ya familia ya Sadoki, ambao walikuwa na ofisi hiyo wakati wa utawala wa Solomoni. Uendelevu wa ofisi hii katika familia hii ulipaswa kuhifadhiwa hadi wakati wa Hekalu la Pili, wakati mrithi wa Sadoki aliposimamishwa karibu mwaka wa 171 Kabla ya Kristo (KK). Hata hivyo, licha ya uendelevu wa dini katika Yerusalem, mambo hayakuwa sawa na dini katika Yuda, wala wakati wa utawala wa mfalme wake wa kwanza, Rehoboamu, wala wakati wa utawala wa warithi wake. Wakati wa utawala wa Rehoboamu, kulikuwa na kushuka kwa dini na pia katika ukuhani, wakati aina maarufu za dini zilipoanzishwa kutokana na ushawishi wa kigeni ([1 Fal 14:22-24](#)). Historia ya ufalme wa kusini iliashiria vipindi vya kushuka kwa dini ikifuatiwa na mageuzi, mara nyingi kama matokeo ya shughuli za manabii. Jukumu la ukuhani mara chache lilikuwa la uongozi wa kiroho, na makuhani wenyewe mara nyingi walikuwa mada ya ukosoaji na manabii (kwa mfano, [Yer 2:8, 26](#)).

Ufalme wa kaskazini, ambao mfalme wake wa kwanza alikuwa Yeroboamu I, ulilazimika kufanya mabadiliko makubwa katika dini. Yeroboamu hakuweza kutambua hekalu la Yerusalem, kwa sababu lilikuwa nje ya nchi yake na lilihusishwa kwa karibu na ukoo wa kifalme wa Daudi. Yeroboamu alianzisha maeneo mawili makuu ya ibada katika ufalme wake, ambayo yote yalikuwa na umuhimu wakati wa maisha mafupi ya ufalme wa kaskazini (miaka 200). La kwanza lilikuwa Betheli, katika sehemu ya kusini ya ufalme wake karibu na mpaka wa Yuda (umbali wa maili 12 tu, au kilomita 19.3, kaskazini mwa Yerusalem). Mahali pa pili pa ibada, au patakatifu, lilikuwa Dani, katika sehemu ya kaskazini kabisa ya ufalme wake.

Mahekalu haya mawili yalikuwa na uhusiano wa zamani na mila za Kiebrania. Betheli inatajwa mapema wakati wa Abramu ([Mwa 12:8](#)), na hekalu

la Dani linajulikana kutoka historia ya Waamuzi ([Waamuzi 18](#)). Inawezekana kulikuwa na makuhani na Walawi waliokuwa bado wanaishi katika maeneo haya mawili, ambao walikuwa wazao wa watumishi wa zamani wa mahekalu. Hata hivyo, Yeroboamu alianzisha ukuhani usio wa Walawi kuhudumu katika mahekalu haya na katika madhababu ndogo ndogo au “mahali pa juu,” hivyo kukata zaidi utamaduni wa kidini wa jimbo la kaskazini kutoka ule wa Yuda. Hekalu la kifalme huko Betheli, karibu sana na hekalu la Yerusalem, huenda lilianzishwa kwa makusudi ya kushindana na hekalu la Yuda.

Historia ya ukuhani katika ufalme wa kaskazini haivutii kama ile ya Yuda. Manabii wengi, wakiwemo Amosi, Hosea, na Yeremia, walilaani madhababu za kaskazini na makuhani wao. Hosea alikuwa mkali katika lawama zake: “Kama wanyang’anyi wanavyovizia watu, ndivyo vikundi vya makuhani; wanaua njiani kwenda Shekemu, wakifanya uhalifu wa aibu” ([Hosea 6:9](#), niv). Wale ambao maisha ya kiroho ya watu waliochaguliwa yalikuwa yamekabidhiwa kwao mara chache waliishi kulingana na majukumu yao.

Makuhani na Walawi Wakati na Baada ya Uhamisho

Ufalme wa kaskazini ulifikia mwisho wake mwaka wa 722 Kabla ya Kristo (KK), baada ya kushindwa na majeshi ya Ashuru, lakini maisha ya kidini yaliendelea Yuda kwa muda mrefu zaidi. Hatimaye, mwisho wa taifa la kusini ulifika karibu mwaka wa 586 KK; kushindwa kwa taifa hilo na Wababeli kulisababisha uharibifu wa Yerusalem na hekalu lake ([Maombolezo 2:20](#)). Kamanda wa Babeli alimchukua Seraya, kuhani mkuu, na Sefania, msaidizi wake, hadi Ribla, ambapo, pamoja na maafisa wengine, waliuawa ([2 Fal 25:18-21](#)). Kisha sera ya uhamisho ilianzishwa na Wababeli; watu muhimu na wenye ushawishi wa Yuda walihamishwa kwenda Babuloni, wakati wale wasio na umuhimu waliruhusiwa kubaki, kwa kuwa hawakuwa na uwezekano wa kusababisha matatizo. Kati ya wale waliohamishwa kutoka Yuda, wengi huenda walikuwa makuhani ([Yer 29:1](#)), kwa kuwa walikuwa watu wenye ushawishi. Kwa kulinganisha, inaonekana kuwa idadi ndogo zaidi ya Walawi ilihamishwa, ikionyesha labda nafasi yao ya chini ya kijamii.

Kwenye mji wa Yerusalem, kulikuwa na maisha machache ya kawaida ya kidini wakati wa miaka ya uhamisho; madhababu ilikuwa imeharibiwa na haikurejeshwa hadi baada ya uhamisho. Bila shaka,

aina fulani ya shughuli iliendelea, lakini ilikuwa ni aina duni ya dini. Makuhani wengi walikuwa uhamishoni Babuloni, lakini hawakuweza kufanya kazi kwa kuwa hakukuwa na hekalu au patakatifu. Ezekieli anadokeza kwamba Mungu mwenyewe alikuwa "patakatifu" pekee kwa waliohamishwa ([Ezek 11:16](#)). Si mpaka waliporudi kutoka uhamishoni na urejeshwaji wa Yerusalem na hekalu lake ndipo kazi za kawaida za makuhani na Walawi zingweza kuendelea.

Wakati Milki ya Babeli iliposhindwa, wavamizi wapya wa Kiajemi walianzisha sera ambapo wahamishwa wa Kiebrania wangeweza kurudi katika nchi yao. Kati ya wale waliorejea, 4,289 waliteuliwa kama makuhani na wanachama wa familia za kikuhani, wakati ni 341 tu walikuwa Walawi ([Ezra 2:36-42](#)); tofauti hii inaweza kuonyesha tofauti katika idadi ya wale waliohamishwa awali. Chini ya uongozi wa Yoshua (Yeshua), kuhani, na Zerubabeli, kazi ya urejesho ilianza. Makuhani walikua na jukumu muhimu katika mwaka wa kwanza wa kurudi, wakirejesha madhabahu huko Yerusalem ili dhabihu na ibada kwa Mungu ziweze kuanza tena. Mara baada ya madhabahu kurejeshwa, kazi ilianza kwenye hekalu lenyewe katika mwaka wa pili wa kurudi. Katika kazi hii, makuhani na Walawi walihusika, na kuweka misingi mipyä ya hekalu kulianza. Wakati msingi ulipowekwa, makuhani wote, wakiwa wamevaa mavazi yao rasmi, na Walawi, katika jukumu lao kama waimbaji na wanamuziki, walishiriki katika sherehe ya kutolea wakfu ([3:8-13](#)). Tena, wakati hekalu lilipokuwa limejengwa upya, makuhani na Walawi walishiriki katika sherehe ya kutolea wakfu ([6:16-18](#)). Urejesho, hata hivyo, ulikuwa na zaidi ya majengo; pia ulijumuisha kipengele cha maadili na kidini. Ingawa makuhani na Walawi walisaidia katika kazi hii, pia waliathiriwa nayo. Wengi, kwa mfano, walikuwa wameoaa wake wa kigeni ([9:1](#)), na hivyo walilazimika kuzingatia sheria za marekebisho za Ezra.

Kwa kiasi fulani, makuhani na Walawi walirejea kwenye majukumu yao ya kawaida katika ibada baada ya uhamisho. Makuhani walijihuisha na uendeshaji wa ibada ya hekalu. Walawi walisaidia kama watumishi wa hekalu ([Nehe 11:3](#)), wahifadhi na wakusanyaji wa zaka ([10:37-39](#)), na kama waalimu au walimu wa sheria ya Mungu ([8:7-9](#)). Hata hivyo, historia ya ukuhani baada ya uhamisho haikuwa huru na dosari. Nabii Malaki alitoa hukumu juu ya matumizi mabaya ya ofisi ya ukuhani ([Mal 1:6-2:9](#)). Malaki anataja orodha ya

maovu ya ukuhani yanayokumbusha makuhani waovu waliokuwepo wakati wa ufalme.

Ofisi ya kuhani mkuu iliendelea baada ya uhamisho miiongoni mwa wazao wa Sadoki, ikishikiliwa kwanza na Yoshua ([Hagai 1:1](#)). Hata hivyo, hali tofauti za kisiasa zilibadilisha asili ya ofisi ya kuhani mkuu. Wakati wa ufalme, kuhani mkuu alikuwa chini ya mfalme, lakini hakukuwa na mfalme, kwa maana halisi, baada ya uhamisho. Kutoka mtazamo wa kisiasa, Wayahudi walikuwa wanachama wa jimbo au koloni; kwa madhumuni ya vitendo, walikuwa jamii inayotegemea dini ya pamoja. kuhani mkuu hakuwa tena chini ya mamlaka ya kidunia ya mfalme wa Kiyahudi, lakini mamlaka yake ya kidini ilikuwa kubwa, na kwa njia fulani kazi zake zilifanana na zile za mfalme katika nyakati za kabla ya uhamisho.

Umakuhani katika Kipindi cha Maccabeo

Katika karne ya pili Kabla ya Kristo (KK), mabadiliko kadhaa yalifanyika katika ukuhani, hasa kuhusiana na ofisi ya Kuhani Mkuu, ambayo iliashiria mwisho wa enzi ya Agano la Kale na kuweka msingi kwa kipindi cha Agano Jipyä. Yudea, katika karne ya pili, ilitawaliwa na wafalme wa Seleucid, ambao walirithi sehemu ya Dola kubwa la Kigiriki lilioanzishwa na Aleksanda Mkuu. Mkoaa wa Yudea ulidhibitiwa chini ya ukuhani mkuu, ambao mamlaka yake yalitokana na wafalme wa Seleucid.

Kwa miongo mitatu ya kwanza ya karne ya pili Kabla ya Kristo (KK), ukuhani mkuu ulibaki katika ukoo wa Sadoki. Makuhani wakuu walikuwa wanachama wa familia ya Oniad (Wasadoki): kwanza, Onias III (198–174 Kabla ya Kristo (KK)); kisha Yasoni, kaka wa Onias III (174–171 Kabla ya Kristo (KK)). Ilikuwa katika kipindi cha Yasoni ambapo mfululizo wa matukio ulianza, ambayo yangethitimisha utamaduni wa Wasadoki.

Onias III alipinga sera ya Uheleni ya Antioko IV (Epiphanes), ambayo ilitishia kudhoofisha imani ya Kiyahudi. Antioko alimwondoa Onias na kumweka Yasoni, ambaye alinunua ukuhani mkuu kutoka kwa mfalme wa Seleucid. Kwa kununua ofisi ya ukuhani, Yasoni aliweka mfano hatari; ingawa alikuwa wa ukoo wa Sadoki, kitendo chake kilionyesha kwamba ofisi hiyo inaweza kununuliwa na kwamba ukoo hakuwa muhimu. Wapinzani wa Yasoni, Tobiadi, walimwondoa ofisini na kumteua mgombea wao, Menelao (ambaye hakuwa Msadoki), kuchukua nafasi yake. Kitendo hiki kilisababisha vita vyaa wenyewe kwa wenyewe kati ya wale walimuunga mkono Yasoni

na wale waliomuunga mkono Menelao, na vita hivyo vilisababisha hatua za ukandamizaji za kikatili na Antioko Epiphanes; kulikuwa na mauaji huko Yerusalem, na hekalu lilitiwa unajisi (167 Kabla ya Kristo (KK)). Unajisi wa hekalu ulisababisha uasi wa Maccabean, ambao ulisababisha Wayahudi kupata uhuru wao kwa muda mfupi. Menelao alishikilia ofisi ya kuhani mkuu hadi 161 Kabla ya Kristo (KK) na alifuatwa na Alcimus (161–159 Kabla ya Kristo (KK)).

Kulikuwa na kipindi ambacho hakukuwa na kuhani mkuu kwa miaka saba. Hata hivyo, hali ya kisiasa ilifanya iwe vigumu kwa ukoo wa Sadoki kurejesha ukuhani mkuu, ambao ulianzishwa wakati wa Mfalme Solomoni. Yonathani mmalkabayo alichukua udhibiti wa Yerusalem, na mnamo 152 Kabla ya Kristo (KK), kwa idhini ya mfalme wa Seleucid, alivalishwa rasmi mavazi ya ofisi ya kuhani mkuu. Aliyemfufuta kama kuhani mkuu na mtawala alikuwa kaka yake Simoni mnamo 143 Kabla ya Kristo (KK), ambaye pia alishikilia ofisi hiyo kwa idhini ya Seleucids (Demetrio II). Lakini katika mwaka wa tatu wa utawala wake (140 Kabla ya Kristo (KK)), ukuhani mkuu wa Simoni ulipata idhini ya umma katika mukutano wa kidini wa Yarebu, na familia ya Simoni ikawa “kuhani mkuu milele” ([1 Wamakabayo 14:41–47](#)). Tukio hilo liliashiria mwisho halisi wa jadi ya Sadoki na msingi wa ukoo wa Hasmonea.

Kuwekwa kwa ofisi ya ukuhani mkuu nje ya ukoo wa Sadoki hakukuwa bila changamoto. Inawezekana kwamba dhehebu ndani ya Uyahudi, linalojulikana sasa kama Waesseni, lilizaliwa kama jibu kwa ukuhani mkuu wa Simoni. Waesseni (wanaojulikana zaidi kwa Nyaraka za Araba) wanaonekana kuanzishwa na kuhani wa Sadoki aliye pinga uhalali na mamlaka ya Simoni. Hivyo, kwa maana fulani, makuhani wa Sadoki waliendelea kuwepo.

Ukuhani katika Nyakati za Agano Jipy

Katika kipindi cha awali cha Agano Jipy, makuhani na Walawi waliendelea kufanya kazi ndani ya dini ya Kiyahudi. Zekaria, baba wa Yohana Mbatizaji, alikuwa ukuhani wa mgawanyo wa Abiya ([Luka 1:5](#)), na mke wake pia alikuwa wa ukoo wa kikuhanani. Wakati Zekaria alipotembelewa na malaika, alikuwa akifanya kazi za kikuhanani katika hekalu la Yerusalem—mgawanyo mbalimbali ya makuhani walichukua jukumu la huduma za hekalu kwa kipindi fulani na kisha walirudi nyumbani kwao (fungu [23](#)), wakati mgawanyo mwingine ulipochukua nafasi. Tofauti kati ya makuhani na

Walawi pia inahifadhiwa katika Agano Jipy ([Yoh 1:19](#)) na inaonekana katika mfano wa Yesu kuhusu Msamaria Mwema ([Luka 10:31–32](#)). Makuhani na Walawi walikuwa miongoni mwa waongofu wa kwanza wa Ukristo; Barnaba alikuwa Mlawi kutoka Kipro ([Matendo 4:36](#)), na makuhani kadhaa walijibu tangazo la injili ([6:7](#)).

Ofisi ya kuhani mkuu inatajwa mara kwa mara katika Agano Jipy. Makuhani wakuu kadhaa wametajwa, na idadi ya waliopo na wa zamani wa ofisi hiyo inaonyesha asili ya nafasi hiyo kama uteuzi wa kisiasa kimsingi (tofauti na ufanuzi wake wa zamani zaidi, ule wa ofisi inayorithiwa kutoka kwa baba kwenda kwa mwana baada ya kifo cha baba). Makuhani wakuu wawili muhimu zaidi katika Agano Jipy ni wale waliokuwa ofisini wakati wa maisha ya Yesu. Anasi alikuwa kuhani mkuu takriban Baada ya Kristo (BK) 6 hadi 15, lakini hata baada ya kuacha kushikilia ofisi hiyo rasmi, aliendelea kuwa na ushawishi mkubwa kupitia mkwe wake, kuhani mkuu Kayafa (takriban Baada ya Kristo (BK) 18–36). Wote wawili walikuwa watu muhimu katika kesi ya Yesu. Baadaye, Ananiasi, mwana wa Nedebaeus, alikuwa kuhani mkuu (takriban Baada ya Kristo (BK) 47–58) na rais wa Baraza wakati ambapo Paulo aliletwa mahakamani.

Umakuhani ulikuwa na mamlaka makubwa katika nyakati za Agano Jipy. Masuala mengi ya ndani na ya kidini katika jimbo la Kirumi la Yudea yalikuwa chini ya mamlaka ya Baraza, ambalo lilifanya kazi kama aina ya serikali ya mkoa, ingawa mamlaka yake ilikuwa na mipaka katika masuala fulani na Rumi. Uanachama wake ulijumuisha makuhani wakuu waliotawala na wa zamani na idadi kubwa ya Masadukayo, wengi wao walitoka katika familia za kikuhanani zenyewe ushawishi. Ushawishi huu wa kikuhanani katika Baraza ulikuwa ishara ya jukumu muhimu la hekalu katika maisha ya Kiyahudi wakati wa karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK).

Mnamo Baada ya Kristo (BK) 70, kufuatia uharibifu wa hekalu huko Yerusalem, mabadiliko makubwa yalitokea katika umuhimu wa ukuhani katika Uyahudi. Mwisho wa hekalu uliondoa kwa kiasi kikubwa kusudi la kuwepo kwa ukuhani. Ingawa ukuhani uliendelea kwa namna fulani hadi uasi wa Bar-Kochba mnamo Baada ya Kristo (BK) 135, siku zake ziliikuwa zimehesabiwa baada ya Baada ya Kristo (BK) 70. Tangu mwisho wa karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK), Uyahudi umeendelea bila makuhani, na mwelekeo wake hadi karne ya sasa umeongozwa na marabi, warithi wa kiroho wa Mafarisayo.

Tazama pia Ukuhani.

Malaika

Malaika ni wajumbe wa Mungu au viumbe vyatika kiroho, iwe ni wazuri au wabaya. Katika Biblia, malaika wana nguvu zaidi kuliko wanadamu.

Aina ya kwanza ya malaika walijotajwa katika Biblia ni kerubi (wingi wa "Kerubo," neno la Kiebrania). Walikuwa viumbe wa mbinguni walijotumwa na Mungu kulinda Mt. wa Uzima katika Bustani ya Edeni ([Mwanzo 3:24](#)).

Waandishi wa vitabu vyatika kila malaika kwa njia ya alama:

- katika Sanduku la Agano ([Kutoka 25:18-22](#)),
- katika hema ([Kutoka 26:31](#)), na
- katika hekalu ([2 Mambo ya Nyakati 3:7](#)).

Nabii Ezekieli aliona malaika katika maono ya Yerusalemu iliyorejeshwa ([Ezekiel 41:18-20](#)). Malaika wawili, Gabrieli na malaika mkuu (au jemadari) Mikaeli, wanatajwa katika Biblia ([Danieli 8:16; 9:21; 10:13; Luka 1:19, 26; Yuda 1:9; Ufunuo 12:7-9](#)).

Kwenye Biblia, malaika ni viumbe wa kiroho ambao mara nyingi hutumika kama wajumbe. Neno la Kiingereza "angel" linatokana moja kwa moja na neno la Kigiriki linalomaanisha mijumbe. Katika [Luka 9:52](#), Yesu alituma "wajumbe" mbele yake. Kwa kawaida, neno hilo hilo hutafsiriwa kama "malaika" na linaashiria mijumbe wa kiroho kutoka kwa Mungu.

Kwenye Agano la Kale pia, neno moja la Kiebrania linaweza kumaanisha mijumbe wa kibinadamu au kiumbe wa kiroho. Si mara zote ni wazi mara moja ni kipi kinachomaanishwa, hasa kwa kuwa malaika wakati mwingine walioneckana katika umbo la kibinadamu. Katika vifungu fulani, "malaika wa Mungu" au kifungu kama hicho kinaweza kumaanisha Mungu akitoa ujumbe wake mwenyewe (tazama [Mwanzo 18:2-15](#)).

Majukumu na Kazi za Malaika katika Biblia

Malaika walijitokeza kwa watu katika Biblia ili:

- kutangaza habari njema ([Waamuzi 13:3](#))
- kuonya kuhusu hatari ([Mwanzo 19:15](#))
- kulinda dhidi ya uovu ([Danieli 3:28; 6:22](#))
- Kuongoza na kulinda ([Kutoka 14:19](#))
- Kulisha ([Mwanzo 21:14-20; 1 Wafalme 19:4-7](#))
- kufundisha ([Matendo ya Mitume 7:38; Wagalatia 3:19](#))

Wakati Kristo alikuja duniani kama Mwokozi, malaika:

- alitangaza kuzaliwa kwake ([Luka 2:8-15](#))
- aliwaongoza na kuwaonya wazazi wake ([Mathayo 2:13](#))
- alimpa nguvu alipokuwa akijaribiwa ([Mathayo 4:11](#))
- alimpa nguvu katika dhiki yake ya mwisho ([Luka 22:43-44](#) katika baadhi ya maandiko)
- alishuhudia ufufuo wake ([Mathayo 28:1-6](#))

Agano Jipyaa linajumuisha mifano kadhaa ya malaika kuingiliana na wanadamu:

- Yesu alizungumzia kuhusu malaika walini za watoto wadogo ([Mathayo 18:10](#)).
- Malaika alimwongoza Filipo ([Matendo 8:26](#)).
- Malaika waliwaokoa mitume kutoka gerezani ([Matendo 5:19; 12:7-11](#)).
- Kwenye hali ya kutisha, malaika alimtia moyo mtume Paulo ([Matendo 27:21-25](#)).

Maelezo ya Mwonekano na Maono ya Malaika

Mikutano ya kibiblia na malaika mara nyingi inaelezea tofauti za kimwili zilizo wazi kati yao na watu wa kawaida. Malaika aliyesogeza jiwe kutoka kwenye mlango wa kaburi la Yesu alikuwa na sura

inayong'aa kama umeme na mavazi meupe kama thelaji ([Mathayo 28:3](#)).

Sehemu nyingi kuhusu malaika ni maelezo ya ndoto au maono. "Ngazi ya Yakobo" na malaika wakipanda na kushuka ([Mwanzo 28:12](#)) ni mfano. Katika ndoto nyingine, malaika alizungumza na Yakobo ([Mwanzo 31:11](#)). Malaika alimtokea Kornelio katika maono ([Matendo 10:1-3](#)). Sehemu kuu za aina hii ni pamoja na [Isaya 6](#) (maserafi), sehemu kubwa ya kitabu cha Ezeikieli (makerubi), na sehemu kubwa ya Danieli na Zekaria.

Kwenye Agano Jipy, zaidi ya theluthi moja ya marejeo ya malaika yanapatikana katika kitabu cha Ufunuo. Mara nyingi, viumbe wa malaika ni watakatifu au wa kutisha wanaonekana katika maono na hawapaswi kuchanganywa na wanadamu. Lugha inayofafanua maono ya malaika mara nyingi ni ya fumbo, ya mfano, na ngumu kufafanua.

Malaika katika Teolojia ya Kikristo

Angelology, fundisho la malaika, si mada kuu katika theolojia ya Kikristo licha ya marejeleo mengi ya malaika katika Biblia. Malaika wamejumuishwa katika maelezo ya yote ambayo Mungu aliumba ([Zaburi 148:2](#); [Wakolosai 1:16](#)). Kuna dalili kwamba walishuhudia uumbaji wa dunia ([Ayubu 38:7](#)). Haijalishi jinsi malaika walivyo karibu na Mungu, wanashiriki na wanadamu hadhi ya viumbe.

Kama viumbe wa kiroho kabisa, malaika hawana vikwazo vingi vya kibinadamu. Hawafi ([Luka 20:36](#)). Hawaoani, kwa hivyo wanaweza kuchukuliwa kama wasio na jinsia ([Mathayo 22:30](#)). Katika maonyesho yote, malaika katika umbo la kibinadamu walionekana kama wanaume, kamwe si wanawake au watoto. Uwezo wa malaika kuwasiliana kwa lugha ya kibinadamu na kuathiri maisha ya binadamu kwa njia nyingine ni msingi wa jukumu lao katika Biblia.

Nguvu za malaika na mwonekano wao wa ajabu wakati mwingine ziliwafanya watu kuogopa au kujaribiwa kuwaabudu ([Mathayo 28:2-4](#)). Agano Jipy haliruhusu ibada ya malaika ([Wakolosai 2:18](#); [Ufunuo 22:8-9](#)). Ingawa malaika wana nguvu na hekima zaidi kuliko wanadamu, nguvu na maarifa yao yana mipaka iliyowekwa na Mungu ([Zaburi 103:20](#); [Mathayo 24:36](#); [1 Petro 1:11-12](#); [2 Petro 2:11](#)). Tazama Kerubo, Cherubim; maserafi, Seraphim; Pepo; Kumilikiwa na pepo; Shetani.

Malaki, Kitabu cha

Kitabu cha mwisho kilichoandikwa na nabii katika Agano la Kale ni pia kitabu cha mwisho cha Agano la Kale.

Hakikisho

- Nani aliandika kitabu cha Malaki?
- Hadithi ya Kitabu cha Malaki ni ipi?
- Kitabu cha Malaki Kiliandikwa Lini?
- Kwanini Kitabu cha Malaki Kiliandikwa? Kinatufundisha Nini Kuhusu Mungu?
- Kitabu cha Malaki Kinahusu Nini?

Nani Aliandika Kitabu cha Malaki?

Jina Malaki linamaanisha "mjumbe wangu" au "mjumbe wa Bwana." Kwa kuwa neno hilo linaonekana katika [Malaki 3:1](#), baadhi ya wasomi wanaamini huenda si jina sahihi na halimtambulishi mwandishi wa kitabu hicho. Kulingana na mapokeo ya kale, "mjumbe" alikuwa Ezra, kuhani aliyewajibika kwa vitabu vya Ezra na Nehemia. Hata hivyo, ingekuwa jambo lisilo la kawaida kwa Wayahudi kuhifadhi kitabu cha unabii bila kumtaja wazi mwandishi. Manabii wote wakuu na wadogo, akiwemo Obadia, wanatajwa kwa majina ya manabii maalum. Aidha, "waajumbe wa Mungu" lingekuwa jina linalofaa kwa nabii (tazama [2 Mambo ya Nyakati 36:15-16](#); [Hagai 1:13](#)).

Hadithi ya Kitabu cha Malaki ni Ipi?

Katika karne ya tano Kabla ya Kristo (KK), jamii ya Kiyahudi huko Yuda ilipata msaada mkubwa kutoka kwa Ezra na Nehemia. Mnamo 458 KK, Mfalme Artashasta wa Uajemi alimhimiza Ezra kuongoza wahamishwa kurudi Yerusalem na kuanzisha mageuzi ya kidini. Miaka kumi na tatu baadaye, mnamo 445 KK, Nehemia, afisa wa ngazi ya juu, alikwenda Yerusalem kujenga upya kuta za mji, na alimaliza kazi hiyo katika siku 52 ([Nehemia 6:15](#)).

Akiwa gavana, Nehemia aliongoza mageuzi ya kifedha ili kusaidia maskini na kuhimiza utoaji wa zaka kwa ajili ya makuhani na Walawi ([Nehemia 5:2-13](#); [10:35-39](#)). Kama Ezra, Nehemia aliwasihi watu kushika sabato na kuepuka kuoa majirani wa kipagani. Baada ya miaka 12, Nehemia alirudi Uajemi, na hali ya kiroho ya Yuda ikazidi kudorora.

Bila nguvu za kisiasa, utoaji wa zaka ukawa wa kusuasua, sabato ikapuuzwa, ndoa za mseto zikawa za kawaida, na hata makuhani hawakuwa waaminifu. Nehemia aliporudi Yerusalem baadaye, alichukua hatua kali kurekebisha hali hiyo ([Nehemia 13:6-31](#)).

Kitabu cha Malaki Kiliandikwa Lini?

Malaki alizungumzia dhambi zilezile zilizotajwa katika [Nehemia 13](#) (tazama [Malaki 1:6-14; 2:14-16; 3:8-11](#)). Hii inapendekeza kwamba alihudumu ama wakati wa muhula wa pili wa Nehemia kama gavana au muda mfupi kabla ya Nehemia kurudi. Kutajwa kwa "gavana wenu" katika [Malaki 1:8](#) kunapendekeza mtu mwingine zaidi ya Nehemia alikuwa ofisini. Kwa hiyo, inawezekana Malaki alihudumu mara tu baada ya 433 KK wakati Nehemia alirudi Uajemi.

Kwanini Kitabu cha Malaki Kiliandikwa? Kinatufundisha Nini Kuhusu Mungu?

Kitabu cha Malaki kiliandikwa ili kuwaonya watu wa Yuda kwamba walihitaji kubadilisha mienendo yao. Walikuwa wameacha kuchukulia uhusiano wao na Mungu kwa uzito. Ikiwa hawangetubu na kurudi kufuata njia za Mungu, Mungu angeleta hukumu.

Watu walikuwa na shaka kuhusu upendo wa Mungu ([Malaki 1:2](#)). Pia walikuwa na shaka kuhusu haki ya Mungu ([Malaki 2:17](#)). Watu hawakuzingatia amri zake kwa uzito ([Malaki 1:6; 3:14-18](#)). Hata hivyo, Mungu alikuwa "Mfalme mkuu" ([Malaki 1:14](#)) na jina kubwa lilipaswa kuogopwa hata zaidi ya mipaka ya Israeli ([Malaki 1:5, 11](#)). Malaki aliwasihii mara kwa mara makuhani na watu kumheshimu Mungu na kumpa heshima anayostahili. Mungu alikuwa Baba na Muumba wa Israeli ([Malaki 2:10](#)), lakini taifa lilionyesha kutoheshimu jina lake ([Malaki 1:6; 3:5](#)).

Kama jibu kwa dharau hii, Mungu alimtuma mjumbe wake kutangaza Siku ya Bwana ([Malaki 3:1](#)). Yohana Mbatizaji aliliita taifa kutubu. Yesu alikuja kusafisha hekalu ([Yohana 2:14-15](#)) na kuanzisha agano jipywa ([Malaki 3:1-2](#)). Kazi kubwa ya kusafisha na kutakasa itafanyika katika kuja kwa Pili wakati Yesu atarudi kutakasa watu wake ([Malaki 3:2-4](#)). Atawahukumu waovu ([Malaki 4:1](#)).

Kitabu cha Malaki Kinazungumzia Nini?

Upendo Mkubwa wa Mungu kwa Israeli ([1:1-5](#))

Malaki anaanza kitabu kwa kulinganisha upendo wa Mungu kwa Israeli na chuki yake kwa Edomu. Wakati Mungu anadai kumpenda Israeli, watu wanauliza, "Umetupendaje?" Mungu alionyesha upendo wake kwa kufanya agano na Israeli kwenye Mlima Sinai, mara baada ya kuwaokoa kutoka Misri. Aliwachagua kama watu wake maalum (tazama [Mwanzo 12:1-3; Kutoka 19:5-6](#)). Lakini wazao wa Esau hawakuchaguliwa (tazama [Warumi 9:10-13](#)).

Waisraeli na Edomu wote walikumbwa na uvamizi na uharibifu, lakini ni Waisraeli pekee waliofufuliwa na kujengwa upya baada ya uhamisho. Wanabii waliwafukuza watu wa Edomu kutoka katika nchi yao kati ya mwaka wa 550 na 400 KK, na hawakuwahi kuipata tena. Kupitia hukumu ya Edomu, Mungu alionyesha kuwa yeze ni Mtawala Mkubwa juu ya mataifa ([Malaki 1:5](#)) na kwamba hatasahu Israeli.

Dhabihu Zisizokubalika za Makuhani ([1:6-14](#))

Mungu alistahili heshima na kuhestimiwa kutoka kwa Waisraeli, lakini watu na makuhani walipuza sheria zake. Cha kushangaza, makuhani waliongoza uasi huo. Dhabihu na matoleo yalikusudiwa kufanya upatanisho wa dhambi, lakini wanyama wa makuhani walichafua madhababu tu. ([Malaki 1:7, 12](#)). Kulingana na Mambo ya Walawi, wanyama wenye kasoro hawakukubalika kama dhabihu. Hata hivyo, Malaki anabainisha kuwa makuhani walitoa wanyama waliokuwa wameibwa, waliokatwa viungo, walemavu, na wagonjwa kwa Bwana ([Malaki 1:13](#); linganisha na sura ya 8).

Ili kuonyesha dharau yao, Bwana aliwatia changamoto makuhani kutoa zawadi kama hizo kwa gavana. Je, wangethubutu kumtukana na kukabiliana na kukataliwa? Badala ya kuendelea na dhabihu zisizofaa, Bwana aliaomba wafunge milango ya hekalu ([Malaki 1:10](#)). Kuendelea tu na desturi hakukumfurahisha Mungu, nyakati za kale (linganisha [Isaya 1:12-13](#)) au leo. Kwa kuita madhababu na dhabihu zake "dharau" ([Malaki 1:7, 12](#)), makuhani walikuwa wabaya kama wana wa Eli waovu, ambao kupuuza kwao sheria za dhabihu kulisababisha vifo vyao vya mapema (linganisha [1 Samwel 2:15-17](#)).

Tofauti na mtazamo wa makuhani, [Malaki 1:11](#) na [14](#) vinaangazia ukuu wa Mungu. Mungu ana nguvu zaidi kuliko miungu ya mataifa mengine. Hata kama makuhani na watu wa Israeli hawamheshimu Mungu, waumini wa Mataifa hatimaye wataleta sadaka safi kwake. Sadaka hizi zinaweza kumaanisha maombi na sifa (tazama [Zaburi 19:14](#); [Waebrania 13:15](#); [Ufunuo 5:8](#)), lakini wengine wanazitafsiri kihalisi (tazama [Isaya 56:7](#); [60:7](#)). Petro anaweza kurejelea aya hii wakati wa kujadili ubadilisho wa Kornelio ([Matendo 10:35](#)).

Adhabu kwa Makuhani ([2:1-9](#))

Makuhani walipaswa kubariki watu kwa jina la Mungu, lakini tabia zao mbaya ziligeuza baraka kuwa laana ([Malaki 2:2](#)). Kwa sababu ya dhambi za makuhani na hali mbaya ya wanyama, dhabihu zao zikawa hazina maana. Mungu angeeneza matumbo ya wanyama kwenye nyuso zao kama ishara ya dharau. Aibu hii inatofautiana na heshima ambayo Aroni na kizazi chake walifurahia. Malaki anataja agano la uzima na amani ([Malaki 2:5](#)) lilofanywa na Levi, hasa na mjukuu wa Aroni, Finehasi. Finehasi alitenda kwa ujasiri dhidi ya Wayahudi waliokuwa wakijihuisha na ibada ya sanamu na uasherati ([Hesabu 25:10-13](#)). Katika siku hizo, makuhani walimheshimu Bwana na kuwageuza wengi kutoka dhambini ([Malaki 2:6](#)).

Kuhani pia walipaswa kufundisha taifa sheria iliyotolewa na Mose (tazama [Mambo ya Walawi 10:11](#)). Kama manabii, walikuwa wajumbe wa Bwana ([Malaki 2:7](#)) na walipaswa kuwa karibu Naye. Hata hivyo, makuhani walipuuza sheria na walikuwa wadanganyifu katika kutoa maamuzi ya kisheria ([Malaki 2:9](#); tazama [Mambo ya Walawi 19:15](#)).

Kutokuwa waminifu kwa Watu ([2:10-16](#))

Kutokana na mtazamo wa makuhani, haishangazi kwamba watu hawakuwa waaminifu kwa Bwana. Mungu alichagua Israeli kama watu wake maalum, lakini walivunja ahadi yao kwake. Sababu kuu ya kutokuwa waaminifu kwao ilikuwa kuo wageni, dhambi iliyotajwa katika [Ezra 9:1-2](#) na [Nehemia 13:23-29](#). Kwa kuo wanawake wapagani, wanaume wa Israeli walianza kuabudu miungu ya kipagani na kugeuka kutoka kwa Bwana. Ndoa hizi za mseto wakati mwingine zilifuatia talaka ya mke wa Israeli. Katika [Malaki 2:14-15](#), Mungu anasisitiza ahadi takatifu anayoshuhudia wakati watu wawili wanapooana. Ikiwa talaka inavunja agano hilo la ndoa, Mungu anakasirika sana. Ni mbaya zaidi ikiwa talaka inakuwa kisingizio cha

kuoa mgeni mwenye mvuto zaidi au anayevutia zaidi.

Kuja kwa Mjumbe wa Agano ([2:17-3:5](#))

Makuhani na watu walitenda dhambi, na Mungu aliona, ingawa taifa likuwa na shaka kama angechukua hatua ([Malaki 2:17](#)). Sura ya tatu inaanza kwa kutangaza kwamba mjumbe wa agano atakuja kwenye hekalu lake. Mjumbe mwininge ataandaa njia yake, akimrejelea Yohana Mbatizaji, ambaye aliandaan huduma ya Kristo (tazama [Mathayo 11:10](#); [Marko 1:2-3](#)).

Wakati Kristo alipofika, alionyesha hasira yake kwa kusafisha hekalu (tazama [Yohana 2:13-17](#)). Pia aliwakosoa waandishi na Mafarisayo (tazama [Yohana 9:39](#)). Hata hivyo, kazi yake kubwa ya utakaso itafanyika katika kuja kwake kwa Pili. Katika siku zijazo, makuhani na Walawi watatoa dhabihu zinazokubalika, kama walivyofanya wakati wa Mose na Finehasi (tazama [Malaki 3:3-4](#) na [2:4-5](#)). [Malaki 3:5](#) inaongeza hukumu kwa taifa zima, ikiwahukumu wachawi, wazinzi, na wale wanaowaonea maskini.

Faida za Kutoa Zaka ya Uaminifu ([3:6-12](#))

Udhaifu mmoja wa Yuda baada ya uhamisho ulikuwa kushindwa kwa watu kuleta zaka zao kwa Bwana. Nehemia aliwahimiza taifa kuahidi kutoa zaka kwa uaminifu (tazama [Nehemia 10:37-39](#)). Hata hivyo, nia zao nzuri hazikudumu kwa muda mrefu (tazama [Malaki 13:10-11](#)).

Kulingana na [Malaki 3:8-9](#), zaka za taifa zilikuwa duni sana kiasi kwamba walikuwa wakimwibia Mungu na walikuwa chini ya laana. Katika [Malaki 3:10-12](#), Malaki anahimiza taifa kuleta zaka zao, akiahidi kwamba Mungu angewabariki. Kama vile kufunguliwa kwa "madirisha mbinguni" kulivyomaliza njaa katika [2 Wafalme 7:2, 19](#), Mungu anaahidi mazao yao yatakuwa mengi kiasi kwamba watakosa nafasi ya kuhifadhi. Tumaini la "baraka" katika [Malaki 3:10](#) na [12](#) linatoa afueni kutoka kwa laana zilizotajwa katika [Malaki 1:14, 2:2, 3:9](#), na [4:6](#).

Siku ya Bwana ([3:13-4:6](#))

Walipokabiliwa na changamoto ya [Malaki 3:10-12](#), watu wa Israeli walijibu kwa njia mbili. Kundi moja lilikataa kuona faida yoyote ya kumtumikia Mungu ([Malaki 3:13-15](#)), wakati lingine lilionyesha heshima na uchaji mkuu ([Malaki 3:16-18](#)). Wasioamini walidai kwamba kumtii Bwana hakukuwa na maana na kwamba watu wenye

kiburi na waovu walistawi. Malaki alijibu kwa kusema Mungu angewakumbuka wenye haki katika Siku ya Hukumu.

Ingawa Israeli yote ilikuwa sehemu ya ahadi ya Abrahamu, ni waumini wa kweli pekee ambao wangekuwa "milki ya thamani" ya Mungu ([Malaki 3:17](#); tazama pia [Kutoka 19:5](#)). Majina yao yangeandikwa katika Kitabu cha Uzima (tazama [Malaki 3:16](#)). Siku ya Bwana itawaangamiza wenye kiburi na watenda maovu, bila kuacha manusura ([Malaki 4:1](#)). Wale wanaomheshimu Bwana watafurahia afya ya kiroho na kimwili chini ya baraka na ulinzi wa Mungu, ambaye anaitwa "jua la Uadilifu" ([Malaki 4:2](#)). Kama ndama walioachiliwa kutoka kifungoni, wenye haki watawakanyaga waovu na kuwashinda ([Malaki 4:3](#)).

Kutokana na hukumu inayohusishwa na Siku ya Bwana, Malaki aliwasihii watu watubu. Walihitaji kufuata sheria ya Mose na kuchukua kwa uzito amri na maagizo yaliyotolewa kwenye Mlima Sinai ([Malaki 4:4](#); tazama pia [3:7](#)). Kama vile Eliya alivyowaita Waisraeli kumrudia Mungu, "Eliya" mpya atahubiri toba kwa taifa lenye uasi.

Wakati Yohana Mbatizaji alipokuwa akiandaa njia kwa ajili ya Yesu, alifanya kazi "katika roho na nguvu za Eliyi" na akawahimiza Wayahudi kuacha dhambi zao na kujinyenyekeza mbele za Mungu ([Luka 1:17](#); tazama pia [Malaki 3:1](#)). Ikiwa wangekataa kusikiliza, taifa lingepata maangamizi kamili, sawa na laana juu ya watu wa Kanaani (tazama pia [Yoshua 6:17-19](#)) na taifa la Edomu, ambao kuanguka kwake kunafafanuliwa katika [Malaki 1:2-5](#).

Tazama pia Mwisraeli, Historia ya; Kipindi cha Baada ya Uhamisho; Unabii; Nabii, Nabii wa Kike.

Maneno Saba ya Mwisho ya Yesu

Maneno yaliyorekodiwa ya Yesu kati ya wakati aliposulubiwa na wakati alipokufa. Sentensi hizi saba (zilizonukuliwa hapa chini kutoka kwa KJV) hazipatikani katika injili moja pekee. Badala yake, mbili za kwanza na ya saba zinapatikana tu katika Luka; ya tatu, ya tano, na ya sita zinapatikana tu katika Yohana; na ya nne katika Mathayo na Marko. Mpangilio ni wa kitamaduni; kwa kuwa hakuna injili inayorekodi zote, haijulikani ni kwa mpangilio gani zilitokea kweli. Pia haijulikani kama Yesu alisema mambo mengine kutoka msalabani au kama maneno haya saba ni muhtasari wa kauli ndefu zaidi. Lakini kwa kuzingatia maumivu ya

kusulubiwa, haingekuwa ya kushangaza ikiwa haya ndiyo yote aliyosema.

1. "Baba, wasamehe; kwa maana hawajui wanachokifanya" ([Lk 23:34](#)).

Hii ndiyo pekee kati ya maneno saba ya mwisho ambayo uhalisi wake unahojiwa, kwa kuwa baadhi ya maandiko bora ya Kigiriki hayana. Hata kama kuna kipengele cha shaka (ushahidi umesawazishwa vizuri), hakika inafaa kile kinacho julikana kuhusu Yesu na upendo wake, iwe Luka aliirekodi awali au la. Mistari michache kabla, Yesu alionyesha kujali zaidi wengine kuliko yeche mwenyewe ([Lk 19:41](#); [22:50-51](#); [23:28](#)). Yesu aliishi mafundisho yake mwenyewe na aliwaombea wale waliokuwa wakimtesa ([Lk 6:27-28](#))—hakuna msukumo mkubwa zaidi kwa wanadamu kwenda na kufanya vivyo hivyo ungeweza kutolewa. Hakika askari na viongozi wa Kiyahudi hawakuwa wakijua kabisa walichokuwa wakifanya (rej. [Matendo 3:17](#)), lakini kwa kuwa hawakuja umuhimu halisi wa kitendo chao, walikuwa wajinga. Kwa Wakristo, ombi "Baba, wasamehe" ni muhimu zaidi kuliko sababu, kama Stefano alivyotambua alipoinukuu kwa maneno yake mwenyewe wakati wa kuuawa kwake ([Matendo 7:60](#)). Mwishowe, msamaha hauhitaji sababu; ni neema.

2. "Amini nakuambia, leo utakuwa pamoja nami paradisini" ([Lk 23:43](#)).

Luka haandiki taarifa hii kufundisha kuhusu makao ya wafu, bali kuelezea jibu la Bwana kwa imani. Mhalifu mmoja, kwa kueleweka kabisa, anaungana na umati wa watu wanaocheka na anabaki kimya tu ([Lk 23:40](#)), lakini mwingine kwa kushangaza anatambua si tu kwamba Yesu hana hatia, bali pia kwamba msalaba ulikuwa tu utangulizi wa ufalme (mstari wa [40-42](#)). Yesu anaahidi mtu kwamba atakuwa naye paradiiso. Hapa tena ni neema, iliyoombwaa na kupokelewa.

3. "Mwanamke, huyo hapo ndio mwanao! . . . Nawe huyo hapo ndiye mama yako.

Yohana anamwona Yesu akiwa na udhibiti kamili wa hali hiyo. Kwa wakati huu, udhibiti huo unaonekana, kwani anamtunza mama yake kwa utulivu badala ya kuzingatia mateso yake mwenyewe. Maria pia alikuwa akiteseka wakati "upanga" ulipouma moyo wake ([Lk 2:35](#)). Yesu, sasa akiwa zaidi Bwana wake kuliko mwanawee, anakumbuka mahusiano yake ya asili pamoja na ya kiroho. Haijulikani kwa nini ndugu za Yesu hawakuwa karibu kumtunza Maria, au kwa nini walikosa sherehe ya Pasaka. Pia haijulikani kwa

nini mwanafunzi mpendwa alichaguliwa, lakini labda uchaguzi uliangukia kwake kwa sababu alikuwa pale Kalvari na alikuwa mwaminifu.

4. "Mungu wangu, Mungu wangu, kwa nini umeniacha?" ([Mt 27:46; Mk 15:34](#)).

Sasa ni masaa kadhaa baadaye tangu maneno matatu ya kwanza, ndani ya giza lililofunika Kalvari kwa masaa matatu ya mwisho. Ghafla Yesu alipaza sauti maneno ya kwanza ya [Zaburi 22](#). Marko aliyandika katika lugha ya asili ya Yesu, Kiaramu, wakati Mathayo alibadilisha kuwa Kiebrania. Maana ya kilio hicho (kinachoitwa kilio cha kutelekezwa) imeelezwa kwa njia mbalimbali kama hisia za kibinadamu, tamko la kukatishwa tamaa kwamba Mungu hakumuokoa, hisia za kutengwa na Mungu kwa sababu alikuwa amebeba dhambi, au nukuu ya zaburi nzima na mwisho wake wa ushindi ukiwa umekusudiwa. Ingawa kina kamili cha kilio hiki ni siri inayojulikana tu na Yesu na Baba yake, inawezekana kwamba, kwa sababu zaburi ni kilio kwa Mungu kwa ajili ya kuthibitishwa, Yesu hapa anaomba hilo. Anamlilia Mungu kuonyesha kwamba yeye ni kweli mteule wa Mungu. Ombi hilo lilijibiwa kwa kuwa Mungu alimfufua Mwana wake kutoka kwa wafu siku tatu baadaye.

5. "Ninaona kiu" ([Yn 19:28](#)).

Wakati wa kusulubiwa, Yesu alipewa divai yenye dawa ya usingizi ili kupunguza maumivu ya kusulubiwa. Alikataa ([Mt 27:34; Mk 15:23](#)). Sasa, aki na upungufu mkubwa wa maji mwilini, Yesu anakubali divai chachu kutoka kwa askari ([Yn 19:29](#)), ambayo ingemfanya awe na hisia kali kwa kilio chake cha mwisho. Aliihitaji, kwani alikuwa amening'nia hapo kwa saa sita. Pengine hakuna mahali katika maisha ya Yesu ambapo tunaona ubinadamu wake kamili kwa uwazi kama hapa. Yohana aliona kitendo hiki kama utimilifu wa [Zaburi 22:15](#) (na pengine [Zab 69:21](#)).

6. "Imekwisha" ([Yn 19:30](#)).

Yohana anamalizia simulizi la kusulubiwa na kauli hii rahisi (neno moja kwa Kigiriki). Sentensi hii inaonyesha faraja na kuridhika kwamba maumivu na mateso yamekwisha, na kwamba kifo kitamwachilia hivi karibuni. Hata hivyo, muktadha wa Yohana unatoa neno hilo maana ya kina zaidi. Kulingana na Yohana, Yesu alikuwa na udhibiti wa kusulubiwa kote. Alisema kwamba hakuna mtu anayeweza kuchukua maisha yake kutoka kwake—angeweka chini kwa hiari yake mwenyewe ([Yn 10:18; 19:10-11](#)). Hivyo hapa, akijua kwamba alikuwa ametimiza kabisa mapenzi ya Baba,

aliweka maisha yake chini kwa hiari. Kilichomalizika, basi, si kifo chake tu, wala maisha yake kwa ujumla, wala kazi ya ukombozi, bali sababu kamili ya kuwepo kwake duniani. Kitendo cha mwisho cha utiifu kimekamilika; maandiko ya mwisho yametimizwa. Yesu anatangaza maisha yake "yamekamilika" na kutoka kwenye jukwaa mpaka ufufuo unapoanza kitendo kipyta.

7. "Baba, mikononi mwako naikabidhi roho yangu" ([Lk 23:46](#)).

Luka ana mtazamo tofauti wa mwisho ikilinganishwa na Yohana na Waandishi wa Injili wengine. Mathayo na Marko wanaripoti tu "kilio kikuu" baada ya kilio cha kutelekezwa, wakimalizia kwa noti ya giza. Yohana anamaliza na kazi iliyokamilika. Luka, ambaye haripoti hisia ya kutelekezwa, anamaliza kwa kutuambia kilio kikuu kilikuwa nukuu ya [Zaburi 31:5](#) (rej. Stefano katika [Matendo 7:59](#)). Nukuu hiyo inatanguliwa na "Baba," *Aba*, njia ya kawaida ya kumwita Mungu inayotambulika kwa Yesu. Uhusiano wake na Mungu haujavunjika hadi mwisho. Yesu hajijingizi gizani au kupigana dhidi ya kisicho julikana bali anajiweka katika kifo mikononi mwa Baba yule aliyemtumikia maishani.

Tazama pia Kusulubiwa; Eli, Eli, Lama Sabakthani.

Maomboleza

Huu ni utaratibu wa mazoea ambayo watu hufuata mtu anapofariki. Mazoea haya hufuatwa na familia na marafiki wa marehemu.

Maombolezo katika Agano la Kale

Ilikuwa ni kufunga macho ya wafu, kukumbatia mwili, na kuandaa kwa mazishi ([Mwanzo 46:4; 50:1](#)). Mazishi ya haraka yalihitajika kutokana na hali ya hewa ya joto ([Matendo 5:1-10](#)). Hatuna maelezo mengi kuhusu desturi za mazishi kabla ya Agano Jipyä ([Mathayo 27:59; Yohana 11:44; 19:39-40](#)). Ushahidi wa akiolojia unapendekeza kwamba watu walizikwa wakiwa wamevaa nguo kamili na si kwenye majeneza. Waisraeli hawakuwaka au kuchoma wafu wao, lakini mazishi sahihi yalikuwa muhimu sana.

Wakati mtu alipofariki, ilikuwa kawaida kufanya:

- Kuchana nguo za Mtu ([Mwanzo 37:34; 2 Samweli 1:11; Ayubu 1:20](#))
- Kuva magunia ([2 Samweli 3:31](#))
- Kuvua viatu vya mtu ([2 Samweli 15:30; Mika 1:8](#)) na mavazi ya kichwani.
- Mtu anaweza kufunika ndevu zake au uso wake ([Ezekieli 24:17, 23](#))
- Waombolezaji waliweka udongo juu ya vichwa vyao ([Yoshua 7:6; 1 Samweli 4:12; Nehemia 9:1; Ayubu 2:12; Ezekieli 27:30](#))
- Walijiviringisha katika mavumbi ([Ayubu 16:15; Mika 1:10](#))
- Alikaa juu ya lundo la majivu ([Esta 4:3; Isaya 58:5; Yeremia 6:26; Ezekieli 27:30](#))

Baadhi ya desturi za maombolezo zilipigwa marufuku kwa sababu zilikuwa za kipagani ([Mambo ya Walawi 19:27-28; Kumbukumbu la Torati 14:1](#)):

- Kukata nywele na kunyoa ndevu
- Kujikata mwilini ([Ayubu 1:20; Isaya 22:12; Yeremia 16:6; 41:5; 47:5; 48:37; Ezekieli 7:18; Amosi 8:10](#))

Watu waliokuwa katika maombolezo waliacha kuoga na kutumia manukato ([2 Samweli 12:20; 14:2](#)).

Kufunga pia ilikuwa desturi ya kawaida ya maombolezo ([1 Samweli 31:13; 2 Samweli 1:12](#)). Majirani au marafiki wangeleta mkate wa maombolezo na "kikombe cha faraja" kwa jamaa wa marehemu ([Yeremia 16:7; Ezekieli 24:17, 22](#)). Hii ilifanyika kwa sababu chakula hakiwezi kuandaliwa nyumbani kwa marehemu kutoptana na uchafu wa kiibada. Marehemu walichukuliwa kuwa wachafu kiasi kwamba makuhani wangeweza tu kushiriki katika maombolezo kwa jamaa zao wa karibu wa damu (mama, baba, mwana, binti, kaka, na dada, mradu tu alikuwa bado bikira; [Mambo ya Walawi 21:1-4, 10-11](#)). Maombolezo yalikuwa maonyesho ya huzuni na mapenzi badala ya matendo ya ibada yaliyolengwa kwa marehemu au kuunda ibada kwa ajili ya marehemu.

Kaburini, maombolezo kwa wafu yalikuwa ya kawaida ([1 Wafalme 13:30; Yeremia 6:26; Amosi 5:16; 8:10; Zekaria 12:10](#)). Wanaume na wanawake waliomboleza katika makundi tofauti ([Zekaria 12:11-14](#)). Maombolezo haya ya huzuni yangeweza kuendelea kuwa maombolezo ya kimuziki ([2 Samweli 1:17-27; Amosi 8:10](#)). Waombolezaji wa kitaalamu, hasa wanawake, mara nyingi waliandikwa kuongoza maombolezo ([Yeremia 9:17-19; Amosi 5:16](#)). Kitabu cha Maombolezo kinaonyesha aina hii. Maombolezo yanatukumbusha kwamba kuomboleza hakukuwa tu kuhusiana na kifo bali pia kuonyesha kuvunjika kwa roho kwa dhambi, za mtu binafsi na za kitaifa.

Ibada hizi za maombolezo zilionyesha huzuni kubwa. Baadhi ya desturi, kama kurarua nguo, kuva magunia, kujifunika kwa vumbi na majivu, na hata kujikata, zilionyesha huzuni kali. Maana ya kidini ya desturi hizi sasa haieleweki kwetu. Maombolezo hayakuwa tu hisia za ndani au hali ya kiakili; yalikuwa ni ibada iliyokusudiwa na ilioanzishwa. Mtu alipokufa, Mwisraeli alilia kwa sababu ilikuwa ni desturi na sahihi. Watu walijenga makaburi au kumbukumbu ([2 Samweli 18:18](#)). Hata hivyo, Waisraeli wengi walikuwa maskini sana kwa hili kuwa desturi ya kawaida.

Maombolezo katika Agano Jipyä

Desturi za kuomboleza katika Agano Jipyä zilifanana na zile za Agano la Kale. Kuomboleza kulihusisha:

- Kujili kwa Pili kwa Kristo ([Mathayo 24:30](#))
- Toba ([Yakobo 4:8-10](#))
- Kristo Akiwacha 12 ([Mathayo 9:15](#))
- Kina kiroho ([5:4](#))
- Kifo ([Marko 5:38-39; Luka 7:13; Yohana 11:33](#))

Ingawa Wakristo waliamini kwamba ufuluo wa Kristo ulikuwa umeshinda kifo ([1 Wakorintho 15:54-57](#)), bado waliomboleza, lakini si kama wale wasio na tumaini ([1 Wathesalonike 4:13; Ufunuo 21:4](#)).

Tazama pia Mazishi, Mila za Mazishi; Mila za Mazishi.

Maria

Jina maarufu la kike miongoni mwa Wayahudi wa karne ya kwanza, lililobebwa na wanawake sita (au saba) katika Agano Jipyा (AJ).

1. Maria, mama wa Yesu. Kulingana na simulizi za utoto za Mathayo na Luka, Maria alikuwa bikira mchanga wa Kiyahudi, labda kutoka kabilia la Yuda, ambaye wakati wa uchumba wake na Yosefu (wa ukoo wa Daudi kutoka kabilia la Yuda) aligunduliwa kuwa mjamzito. Hii ilikuwa kutokana na kujisalimisha kwake kwa Roho Mtakatifu ([Math 1:18-25](#); [Luka 1:26-38](#)). Wanandoa hao walifunga ndoa na kuishi kwanza Nazareti ya Galilaya, kisha wakasafiri kwenda Bethlehemu (mji wa Yosefu) kwa ajili ya sensa, ambako Yesu alizaliwa ([Math 2:1](#); [Luka 1:5](#); [2:4-5](#)). Mathayo anatufahamisha kwamba muda mfupi baada ya kuzaliwa familia ililazimika kukimbilia Misri ili kuepuka Herode ([Math 2:13-14](#)). Baadaye, familia ilikaa tena Nazareti ([Math 2:23](#); [Luka 2:39](#)).

Tuna habari chache kuhusu Maria. Alikuwa hakika mama mwenye kujali (kama vile kumkemea Yesu katika [Luka 2:48](#) kunavyoonyesha), na baadaye alikuwa na tathmini ya juu ya uwezo wa Yesu (kama kwenye harusi huko Kana, [Yoh 2:1-4](#)). Alikuwa na wana na binti wengine kadhaa wa kuwalea. Alionekana chini ya msalaba, ambapo Yesu alimwomba "mwanafunzi mpendwa" kumtunza katika huzuni yake ([Yoh 19:25-27](#)). Baada ya ufufuo, ye ye na ndugu za Yesu walikuwa miongoni mwa wanafunzi waliohisi kumiminwa kwa Roho siku ya Pentekoste ([Matendo 1:14](#)). Hakuna kutajwa zaidi kwake.

Wimbo wa sifa wa Maria, "The Magnificat" ([Luka 1:46-55](#)) unaonyesha unyenyekevu wake wa hali ya juu na imani katika mapenzi ya Mungu. Yeye ni kweli "amebarikiwa miongoni mwa wanawake" (v [42](#)).

2. Maria, mama wa Yakobo na Yosefu. Mwanamke huyu anajulikana kwa majina kadhaa, lakini katika kila akaunti anaonekana kati ya wanafunzi waaminifu wa kike wa Yesu, akiwa karibu na msalaba na kushuhudia kaburi tupu. Mathayo anamwita "Maria mama wa Yakobo na Yosefu" au tu "Maria mwagine" ([27:56, 61](#); [28:1](#)); Marko anamwita "Maria mama wa Yakobo mdogo na wa Yose," "Maria mama wa Yose," au "Maria mama wa Yakobo" ([15:40, 47](#); [16:1](#)); katika Injili ya Yohana, anaitwa "Maria mke wa Klopa" ([19:25](#)), ingawa huenda akawa Maria tofauti. Mapokeo yanasema kwamba Maria huyu alikuwa shangazi yake Yesu,

kwani Klopa alikuwa kaka yake Yosefu (*Historia ya Kanisa ya Eusebius wa Cesarea* 3.11).

3. Maria Magdalene. Tunajua kidogo kuhusu mwanamke huyu isipokuwa kwamba jina lake linaonyesha kwamba alikuwa kutoka Magdala huko Galilaya. Mahali fulani huko Galilaya alikutana na Yesu, ambaye alimtoa pepo saba kutoka kwake. Kisha alijiunga na kundi la wanafunzi na kumfuata Yesu popote alipoenda ([Luka 8:2](#)), akimalizia huko Yerusalem chini ya msalaba wakati wanafunzi wote wa kiume walikuwa wamekimbia ([Mark 15:40](#); [Yoh 19:25](#)). Alishuhudia mazishi ya Yesu ([Mark 15:47](#)) na alishuhudia matukio yanayohusiana na ufufuo. [Mathayo 28:1](#), [Marko 16:1](#), na [Luka 24:10](#) wanamuweka pamoja na wanawake wengine waliokwenda kaburini. Yohana anasema kwamba alikuwa wa kwanza kati ya wanawake hawa kugundua kaburi tupu, wa kwanza kuripoti kwa wanafunzi, na wa kwanza kumwona Kristo aliyefufuka alipobaki karibu na kaburi baada ya wengine wote kuondoka ([Yoh 20:1-2, 11-18](#)). Huyu mwanafunzi mwaminifu, hata hivyo, hakuruhusiwa kumgusa Bwana wake (v [17](#)).

4. Maria wa Bethania. Maria huyu wa Yuda alikuwa dada yake Martha na Lazaro. Tunajua mambo matatu kumhusu. Kwanza, alikuwa mfuasi mwaminifu wa Yesu kiasi kwamba alipuuzia majukumu yake ya nyumbani ili kumsikiliza ([Luka 10:38-42](#); Yesu alikubali hili). Pili, inaonekana alikasirika na Yesu aliposhindwa kuja kumponya kaka yake kabla hajafa ([Yoh 11:20, 28-33](#)). Hatimaye, kabla ya Yesu kufa, alimtia mafuta kwa marashi ya gharama kubwa alipokuwa akila nyumbani kwake Bethania ([Math 26:6-13](#); [Mark 14:3-9](#); [Yoh 12:1-8](#)).

5. Maria, mama wa Yohana Marko. Mwanamke huyu anaonekana mara moja tu katika Maandiko ([Matendo 12:12](#)). Nyumba yake ilikuwa mahali pa mkutano wa kanisa lililoteswa. Kwa kuwa ilikuwa kubwa na alikuwa na watumishi, alikuwa mwanamke tajiri, labda mijane (kwa kuwa hakuna mume anayetajwa). Katika nyumba yake kanisa liliomba kwa ajili ya Petro, na Petro alifika hapo baada ya kuachiliwa kutoka gerezani. Mwanawе Yohana Marko aliandamana na Paulo na labda Petro pia.

6. Maria wa Roma. Katika [Warumi 16:6](#) Paulo anamsalimu mwanamke huko Roma anayeyitwa tu "Maria, ambaye amefanya kazi kwa bidii kati yenu." Wakati fulani alikuwa Ugiriki au Asia Ndogo, labda akifukuzwa kutoka Roma pamoja na Akila na Priskila ([Matendo 18:2](#); takriban 49 Baada ya

Kristo (BK)). Akiwa huko alikutana na Paulo, labda akabertilishwa na yeye, na alifanya kazi kwa bidii pamoja naye katika kazi yake ya uinjilisti au kutunza kanisa. Kufikia 56 Baada ya Kristo (BK) (tarehe inayowezekana kwa kitabu cha Warumi), alikuwa amerudi Roma. Alijulikana kwa sifa ambazo Paulo alimpa na wafanyakazi wenzake wengine wanaoishi Roma.

Marko, injili ya

Kitabu cha pili cha Agano Jipy, huenda kiliandikwa na Yohana Marko wa Yerusalem wakati fulani kati ya mwaka wa 60 na 68 Baada ya Kristo (BK).

Hakikisho

- Mwandishi, Tarehe, Asili
- Mambo ya Kipekee
- Mpango
- Hafla, Kusudi, Teolojia
- Yaliyomo

Mwandishi, Tarehe, Asili

Ushuhuda wetu wa zamani zaidi kuhusu nani aliandika Injili ya Pili unatoka kwa Papias (c. 60–130), mwandishi wa maelezo kadhaa ya mafundisho ya Yesu, ambapo anaripoti mila mbalimbali kutoka kwa "mzee Yohana" (inawezekana kutambulishwa na mtume Yohana, ingawa hii si hakika kabisa). Wakati mmoja Papias anasema, "Mzee alikuwa akisema pia hivi: Marko alikuwa mfasiri wa Petro na aliandika kwa usahihii, ingawa si kwa mpangilio, yote ambayo [Petro] alikumbuka kuhusu mambo yaliyosemwa na kufanya na Bwana." (Nukuu hii ilihifadhiwa na mwandishi wa karne ya nne Eusebius wa Kaisaria katika *Historia ya Kikanisa* 3.39.15.) Mtu hana haja ya kutilia shaka uaminifu wa msingi wa taarifa hii. Marko—karibu hakika kutambulishwa na Yohana Marko wa [Matendo 12:12](#) (tazama pia [1 Pt 5:13](#))—alikuwa mwanafunzi wa Petro, na Injili ya Pili inadaiwa kuwepo kwake, angalau kwa sehemu, kwa kumbukumbu za mtume. Hata hivyo, haifuutilii kwamba mtu ameelleza kazi ya Marko ipasavyo ikiwa hiyo ndiyo yote mtu anasema. Kwa mfano, sifa ya Papias, "ingawa si kwa mpangilio," inaonyesha kwamba Marko hakukusudia kuandika wasifu wa mpangilio wa matukio. Zaidi ya hayo, Papias anaendelea kutoa maoni (kulingana na tafsiri moja ya maneno yake yenye utata) kwamba Marko (au Petro?) alibertilisha nyenzo kwa hali ya

kufundisha na kwamba kwa hivyo Marko anasamehewa kutoka kwa mashtaka yoyote (yanayodokezwa) ya kutokuwa sahihi. Inaonekana kwamba tangu nyakati za awali Wakristo walirejelea madhumuni na hali za uandishi wa Marko ili kuelezea ugumu wa kuoanisha nyenzo zilizopatikana katika Injili mbalimbali.

Taarifa nyingine kutoka kwa waandishi Wakristo wa karne ya pili, ya tatu, na ya nne zinaonekana kutegemea ushuhuda wa Papias, lakini baadhi ya data za ziada wanazotoa zinaweza kuwa na thamani ya kujitegemea. Kwa mfano, hati ya mapema (tarehe haijulikani) inayojulikana kama Utangulizi wa Anti-Marcionite inadai kwamba Marko aliandika injili yake mahali fulani huko Italia baada ya kifo cha Petro (katika miaka ya 60), na ushuhuda huu unachukuliwa kuwa wa kuaminika na wasomi wengi. Hata hivyo, uwezekano kwamba Marko aliandika kazi yake kabla ya kuuawa kwa Petro hauwezi kutolewa kabisa.

Papias hasemi chochote maalum kuhusu *lini* injili iliandikwa. Baadhi ya wasomi wanaweka tarehe ya Marko muda mfupi baada ya mwaka wa 70 BK. Wengine wachache wanapendekeza tarehe katika miaka ya 40 au 50 kwa msingi wa kipande cha papyrus kilichogunduliwa Qumran kinachoitwa 7Q5. (Kulingana na José O'Callaghan, kipande hicho, ambacho kimekadiriwa kuwa cha mwaka wa 50–68 BK, kinapaswa kutambulika kama [Marko 6:52–53](#).) Kipande hiki kina herufi 20 tu upande mmoja, na kufanya urejeshaji wa Marko kuwa na mashaka sana. Wataalamu wachache wameshawishika kwamba maandishi hayo ni ya Marko; wengine wanafikiri ni sehemu ya 1 Henoko au Zekaria. Idadi kubwa ya wasomi wanaweka tarehe ya Marko katika miaka ya 60, huku wahafidhina wakipendelea miaka ya mapema ya muongo huo. Kwa nini upendeleo huu? Ikiwa nadharia ya kipaumbele cha Marko inakubaliwa, basi ni wazi Marko iliandikwa kabla ya Luka; na kwa kuwa Luka kawaida huwekwa tarehe na wahafidhina karibu mwaka wa 62 BK, Marko haiwezi kuwa baadaye kuliko mwaka wa 60 au 61 BK. Hoja hii, ingawa ni yenye nguvu, si ya kuamua. Kwanza, Luka haiwezi kuwekwa tarehe kwa uhakika kamili. Pili, mtazamo kwamba Mathayo na Luka walitumia Marko (dhana ya kazi ya wasomi wengi) ni tu nadharia, na moja ambayo inapinga kwa nguvu na baadhi ya waandishi. Tatu, mapokeo yanayorudi nyuma hadi karne ya Pili (tazama hapo juu) yanadai kwamba Marko aliandika injili yake *baada* ya kifo cha Petro, si mapema kuliko mwaka wa 64 BK. Nne, mtazamo wa kushawishi kuhusu tukio la injili hii unadhani kwamba mateso ya

Neronian (64 BK) yalikuwa yameanza. (Kulingana na mtazamo tofauti wa tukio hilo, Marko iliandikwa baada ya kuanza kwa uasi wa Kiyahudi mnomo mwaka wa 66 BK.) Kwa hiyo, wakati tarehe katika miaka ya mapema ya 60 inabaki kuwa inawezekana, haihitaji kujitolea.

Kuhusu uandishi wa Injili ya Pili, hakuna sababu ya kukataa ripoti ya Papias kwamba Marko (ambaye bila shaka ni Yohana Marko wa [Matendo 12:12](#)) alirekodi kumbukumbu za Petro na kwamba hizi zikawa msingi wa kazi yake. Baadhi ya wasomi wanasema kwamba injili ina makosa ya kijigrafia (kwa mfano, hatuna ushahidi wa eneo linaloitwa Dalmanutha, [Mk 8:10](#)) na kwamba mtu wa Yerusalem kama Marko angekuwa na taarifa za kuaminika zaidi. Hata hivyo, matatizo ya kijigrafia katika Marko, ingawa yapo, hayapaswi kutafsiriwa kama makosa (ukosefu wa ushahidi wa sasa wa mahali panapoitwa Dalmanutha si ushahidi wa mwisho kwamba haikuwepo). Zaidi ya hayo, katika mambo mengine (kwa mfano, [14:54, 66](#)) injili inaonyesha ujuzi wa kina wa maelezo ya ndani. Waandishi wengi pia wanaonyesha vipande vya taarifa vinavyounga mkono asili ya Petro, kama vile uponyaji wa mama mkwe wa Petro ([1:30-31](#)). Kwa ufupi, ushahidi wa ndani, ingawa haujafikia kiwango cha ushahidi kamili, haupunguzi kabisa utamaduni uliotunzwa na Papias. Kizazi kilichopita, uaminifu wa ushuhuda wa Papias ulikubaliwa karibu na wote. Hali hii imebadilika kiasi, lakini hata wale wasomi wanaochukua mtazamo wa kutilia shaka utamaduni huu wanakubali kwamba inaweza kuwa *kweli*.

Wakati umakini unapogekia asili ya injili, kazi inakuwa ngumu zaidi. Mapokeo yanayorudi nyuma hadi karne ya Pili yanathibitisha kile kinachoweza kuwa tayari kimeashiriwa na Papias—yaani, kwamba Marko aliandika injili yake huko Rumi. Ingawa baadhi ya wasomi wamependekeza uwezekano mwingine, kama vile Galilaya na Antiokia, hizi hazijathibitishwa kwa kuridhisha. Marko alitumia muda fulani huko Rumi, na baadhi ya sifa katika injili (kama vile matumizi ya Kilatini katika Kiyunani na maelezo ya mila za Kiyahudi, kama ilivyo katika [7:3-4](#)), ingawa hazithibitishi chochote, hakika zinaendana na asili ya Kirumi. Zaidi ya hayo, mtazamo mmoja wa kushawishi wa tukio lililopelekea injili unadhaniwa kuwa na msingi wa mateso huko Rumi.

Mambo ya kipekee

Sifa kadhaa za Injili ya Marko zinaifanya iwe tofauti na Injili zingine. Kwa mfano, neno ambalo kwa

kawaida hutafsiriwa kama "mara moja" linatokea zaidi ya mara 40 katika Marko na mara chache tu katika sehemu nyingine za Agano Jipy. Ingawa kipengele hiki kinaweza kufasiriwa kama "tabia" rahisi inayolingana na mtindo wa Marko usio na majivuno na wa kawaida, hakika kinaongeza mtiririko wa haraka wa simulizi lake, simulizi hili, ambalo linazingatia zaidi shughuli za Yesu kuliko mafundisho yake (tofauti na Mathayo na Luka), linabadilika kutoka tukio moja hadi jingine bila kusita. Kwa kuwa injili hii pia ni fupi sana (Luka ni karibu mara mbili ya urefu), mtu anaweza kujiuliza kama mwandishi alikusudia isomwe kwa kikao kimoja; hata ikisomwa kwa sauti, hii ingechukua takriban saa moja na nusu tu. Kwa vyovvyote vile, kuna shaka kidogo kwamba kazi hii inatoa hisia ya dharura.

Hata hivyo, sifa zingine zinaonekana kuwa muhimu zaidi. Mtu asiyi na ufahamu wa Simulizi ya Maisha ya Yesu ambaye alisoma Marko kwa mara ya kwanza bila shaka angekuwa na mshangao kutokana na mwanzo wake wa ghafla. Baada ya kifungu kifupi kinachosimama kama aina ya kichwa ([1:1](#)), Marko anaendelea kuelezea kwa kifupi huduma ya Yohana Mbatizaji. Kisha anamjulisha Yesu akitoka Nazareti bila kutuambia chochote kuhusu maisha yake ya awali. Zaidi ya hayo, zaidi ya theluthi moja ya kitabu (ikiwa ni pamoja na simulizi linaloitwa Passion) imejitolea kwa juma la mwisho la Yesu. Hizi na mambo mengine yanatoa kazi hiyo hisia ya fumbo, inayosisitizwa na ukweli kwamba katika sehemu mbalimbali Marko anasisitiza hofu au mshangao uliowakumba wale waliokutana na Yesu ([2:12; 4:41; 5:15, 33, 42; 6:51; 9:6](#); na vifungu vingine kadhaa, hasa maneno ya ajabu ya [10:32](#)). Zaidi ya hayo, ikiwa mtu anadhani kwamba injili ilimalizika awali na [16:8](#), Marko alitaka kuwaacha wasomaji wake na hisia sawa ya hofu ambayo wanafunzi walipata wakati wa ufufuo wa Yesu.

Lakini mtu anawezaje kuelezea hofu na mshangao huu? Jibu la wazi kutoka kwa Marko ni kwamba Yesu, ingawa kweli ni mwanadamu, pia ni Mungu. Wakati injili ya Marko inaonyesha ubinadamu wa Yesu Kristo ([1:41; 3:5; 8:12; 10:14](#)), msisitizo wake mkuu ni juu ya uungu wa Bwana. Kwa kweli, Marko anaanza kitabu chake kwa kumrejelea Yesu kama "Mwana wa Mungu" (kifungu ambacho kimeachwa katika baadhi ya maandiko, hata hivyo), nafasi ambayo inatambuliwa na pepo ([3:11; 5:7](#)) na Mungu mwenyewe ([9:7](#)). Kinachoweza kuwa mwisho wa kweli wa injili kinatokea katika [15:39](#), ambapo Marko anaandika kwamba jemadari wa

Kirumi, aliposikia kilio cha kifo cha Yesu, alisema, "Kwa kweli mtu huyu alikuwa Mwana wa Mungu!"

Mpango

Mwandishi alipanga injili yake kwa mpango rahisi. Sura nane za kwanza zinazelezea asili ya huduma ya Kristo kwa umma kwa kubadilisha hadithi zinazoonyesha umaarufu wake unaokua na hadithi zinazosisitiza kutokubaliana kwa viongozi wa Kiyahudi. Nusu hii ya kwanza ya kitabu, ingawa inaonyesha baadhi ya mvutano uliosababishwa na kuja kwa Yesu, inatoa hisia ya mafanikio na matumaini ya jumla. Mabadiliko makubwa yanampata msomaji kuelekea mwisho wa sura ya [8](#), hasa kuanzia sura ya [31](#). Katika aya hiyo, Petro amekiri kwamba Yesu ni Masihi, na sasa kwa mara ya kwanza Yesu anaachua kwamba kama Masihi lazima afe. Wanafunzi wanachanganyikiwa na kukatishwa tamaa, na hali yao ya kukata tamaa inaongezeka wakati wazo hili linapowafikia mara kwa mara ([9:9, 31; 10:32-34; 14:17-25](#)). Mwisho wanamwacha bwana wao ([14:50](#)).

Inashangaza, maelezo haya ya kukatisha tamaa yanatarajiwa katika sehemu ya awali ya injili katika sehemu tatu: [3:6](#) (maadui wa Yesu wanapanga kifo chake); [6:6](#) (ukosefu wa imani huko Nazareti); na [8:21](#) (ukosefu wa uelewa kwa wanafunzi). Baadhi ya wasomi wanapendekeza kwamba Marko alitumia mistari hii mitatu kuonyesha mgawanyiko wa kwanza wa kitabu chake. Aidha, wasomi wengine wanaona kwamba uponyaji wa watu wawili vipofu ([8:22-26; 10:46-52](#)) unaonekana kutoa mwanzo na hitimisho la sehemu inayosisitiza upofu wa kiroho wa wanafunzi. Dalili nyininge ya kimuundo ni [14:1](#), ambayo inaashiria wazi sehemu ya mwisho ya injili.

Tukio, Kusudi, na Theolojia

Wasomi wachache wanaamini kwamba Marko huenda alikuwa akipambana na dhehebu la uzushi lililositisiza miujiza ya Yesu na kumwona yeye tu kama mfanya maajabu wa kiungu. Ingawa mtazamo huu haujapata kukubalika kama ulivyooundwa awali, waandishi kadhaa wanaona injili kama marekebisho ya kitheolojia. Ralph Martin, ambaye anahuishisa Marko kwa karibu sana na Paulo, anapendekeza kwamba mwinjilisti anapinga baadhi ya makundi ya uzushi ambayo yamepotosha ujumbe wa Paulo kwa kusisitiza Kristo pekee kama kiumbe *wa mbinguni* (linganisha na maoni ambayo Paulo mwenyewe anapinga katika Wakolosai). Marko anajibu upotovu huu kwa kusisitiza, kwa maneno ya

Martin, "kinyume cha maisha ya Yesu duniani ambapo mateso na ushindi huunda mdundo wa mapigo mawili." Hata kama mtu ataamua kwamba ujenzi huu pia ni wa kubahatisha, mtu anaweza hata hivyo kuhifadhi vipengele fulani ndani yake kama halali.

Wasomi wengine, kama H. Kee, wanasisitiza asili ya kiapokaliptiki ya Marko. Kee na wengine wanaunganisha kipengele hiki na uasi wa Kiyahudi wa mwaka wa 66 BK, lakini uhusiano huu wa kihistoria si lazima ili kuthamini umuhimu wa sura ya [Marko 13](#) (mazungumzo ya kiapokaliptiki ya Yesu) kwa wasomaji wa awali wa injili ambao huenda walikuwa wakipitia mateso.

Inawezekana kwamba ujenzi wa kuridhisha zaidi unahuishisa injili hii na mateso ya Neronian katikati ya miaka ya 60. Marko, kwa mfano, ndiye injili pekee inayorekodi kwamba Yesu, baada ya kufukuzwa kwenda nyikani, alijikuta akiwa na wanyama wa porini ([1:13](#)). Maelezo haya, kulingana na William Lane, "yalikuwa na umuhimu maalum kwa wale walioitwa kuingia kwenye uwanja ambapo walismama bila msaada mbele ya wanyama wa porini." Tafsiri hii, ingawa ina changamoto zake, ina faida ya kuelezea data nyingi zinazopatikana. Kwanza, inalingana na jadi yenye nguvu inayohusisha asili ya kazi ya Marko na Rumi. Pili, Marko anazungumza waziwazi kwa wale wanaoteseka kwa mateso kwa kuwaingiza haraka kwenye kifungo cha Yohana na maelezo mengine kadhaa. Tatoo, inayohusiana na hili ni msisitizo wa Marko juu ya ufuasi. Wakristo wanaokabiliwa na mateso lazima walikuwa na jaribu la kulegeza viwango ([4:17-19](#)). Nne, kutokana na hali hii ya jumla, mtu hawezi kupuuza umuhimu wa ujumbe wa kiapokaliptiki wa Bwana wetu katika sura ya [13](#), uliokusudiwa kuwashimiza wanafunzi katikati ya majaribu yao kwa kuwakumbusha utukufu utakaofuata. Hatimaye, wasiwasni wazi wa Marko kwa misheni ya Mataifa inafaa na mahitaji ya Rumi ya kipagani. Wakristo wanaoteseka hawawezi kumudu kusahau jamii isiyocomini wanayoishi ndani yake. Kwa kuzingatia jukumu hili maalum, Marko anawahakikishia wasomaji wake kile ambacho hata jemadari wa Kirumi alianza kutambua—hakika Yesu *ni* Mwana wa Mungu ([15:39](#)).

Yaliyomo

Ukuza ni wa simulizi la Marko yanaweza kuwasilishwa katika sehemu sita kuu ndani ya muundo wa sehemu mbili:

Utangulizi ([1:1-13](#))

Sehemu ya I: Umaarufu na Upinzani ([1:14-8:21](#))

1. Mamlaka ya Yesu na uadui wa Mafarisayo ([1:14-3:6](#))

2. Majibu ya watu ([3:7-6:6a](#))

3. Kutoelewa kwa wanafunzi ([6:6b-8:21](#))

Sehemu ya II: Giza na Kifo ([8:22-15:47](#))

4. Ujumbe wa Masihi na upofu wa wanafunzi ([8:22-10:52](#))

5. Huduma ya Mwisho ([11:1-13:37](#))

6. Simulizi la Mateso ([14:1-15:47](#))

Hitimisho ([16:1-8](#))

Ingawa mtu hawezi kudai kwamba muhtasari huu unalingana kabisa na mpango wa awali wa mwandishi (Marko anaweza kuwa hakufanya muhtasari wa kina kwa ufahamu kamili), mgawanyiko wa sehemu sita unatoa mwanzo mzuri kwa muhtasari wa kielelezo wa yaliyomo.

Mamlaka ya Yesu na Uadui wa Mafarisayo ([1:14-3:6](#))

Baada ya sehemu ya utangulizi ([1:1-13](#)), inayozungumzia huduma ya Yohana Mbatizaji pamoja na ubatizo na majaribu ya Yesu, Marko anaanza sehemu kuu ya kazi kwa kutoa muhtasari (vv [14-15](#)). Katika mistari hii miwili, inaonekana anapendekeza kwamba huduma ya hadharani ya Yesu, inayojulikana kwa tangazo kwamba ufalme wa Mungu uko karibu kuanzishwa, ilitanguliwa na kifungo cha Yohana . Hii inafuatiwa na mwito wa wanafunzi wa kwanza (sura ya [16-20](#)) na kisha mkusanyiko wa hadithi (sura ya [21-38](#)), zote zikieleza matukio yaliyotokea Kapernaumu, inaonekana ndani ya kipindi cha saa 24: mafundisho ya sinagogi yakifuatiwa na uponyaji wa mtu mwenye pepo; uponyaji wa mama mkwe wa Petro; uponyaji mwininge mwinge jioni; maombi mahali pa upweke. Taarifa kwamba Yesu aliendelea kupanua huduma yake katika jimbo la Galilaya (sura ya [39](#)) inafuatiwa na hadithi ya uponyaji wa mwenye ukoma (sura ya [40-45](#)). Kisha kuna kundi muhimu sana la matukio ([2:1-3:6](#)), yote yakilenga migogoro ya Yesu na viongozi wa Kiyahudi: uponyaji na msamaha wa mtu aliyepooza; mwito wa Levi, ambao chakula chao cha jioni (kilichohudhuriwa na Yesu pamoja na watoza ushuru waliochukiwa) kilisababisha mabishano, hasa juu ya suala la kufunga; na hadithi mbili muhimu kuhusu tabia inayofaa siku ya sabato.

Majibu ya Watu ([3:7-6:6a](#))

Marko anaanza sehemu hii ya Pili kama alivyofanya na ya kwanza: kwa kutoa taarifa ya muhtasari (uponyaji wa Yesu kando ya ziwa—[3:7-12](#)) ikifuatiwa na uteuzi rasmi wa mitume 12 (sura ya [13-19](#)). Kisha inafuata sehemu inayozingatia aina za mashtaka yaliyotolewa dhidi ya Yesu na familia yake pamoja na waandishi (sura ya [20-22](#)), ikielekeea kwenye jibu kuhusu Shetani, kukufuru dhidi ya Roho Mtakatifu, na kile kinachounda uanachama wa kweli katika familia yake (suraya [23-35](#)). Sehemu kubwa ya sura ya [4](#) imejitolea kwa mifano ya Yesu kuhusu ufalme—mpanzi, mbegu inayokua kwa siri, mbegu ya haradali—na inajumuisha maelezo juu ya asili na madhumuni ya mafundisho yake ([4:10-12, 21-25, 33-34](#)). Jioni, Yesu na wanafunzi wake wanaanza kuvuka Bahari ya Galilaya, ikielekeea kwenye kutuliza dhoruba (sura ya [35-41](#)), uponyaji wa mtu mwenye pepo wa Gerasene upande mwininge wa ziwa ([5:1-20](#)), na, waliporudi Kapernaumu, uponyaji wa mwanamke mwenye kutokwa na damu na kufufuliwa kwa binti ya Yairo (sura ya [21-43](#)). Sehemu hiyo inahitimishwa na ziara ya Yesu katika mji wake wa Nazareti, na kukataliwa alikokutana nako huko ([6:1-6a](#)).

Kutoelewa kwa Wanafunzi ([6:6b-8:21](#))

Sehemu ya tatu inaanza na vifungu viwili vya utangulizi: kutumwa kwa wale 12 ([6:6b-13](#)) na hadithi ya kifo cha Yohana Mbatizaji (sura ya [14-29](#)). Wanafunzi wanaporudi, Yesu anaamua kutafuta mapumziko, lakini umati unawafuata; Yesu kisha anafundisha na kuwalisha wale 5,000 (sura ya [30-44](#)) na, baada ya kuvuka ziwa (sura ya [45-52](#), ambayo inajumuisha Yesu kutembea juu ya maji), anafanya uponyaji mwinge ndani na karibu na Genesareti (vv [53-56](#)). Kisha inafuata mabishano na Mafarisayo kuhusu desturi ya kunawa mikono ([7:1-8](#)), na tukio hili linaongoza kwa madai ya Kristo ya mamlaka ya neno la Mungu juu ya desturi ya kibinadamu (sura ya [9-13](#)) na kwa baadhi ya maelekezo ya jumla juu ya usafi wa kweli (sura ya [14-23](#)). Hadithi kadhaa zinazofuata zinaelezea kujiondoa kwa Yesu kutoka Galilaya, kwanza kwenda Tiro, ambapo binti wa mwanamke wa Mataifa anaponywa (sura ya [24-30](#)), kisha kwenda Dekapoli, ambapo anaponya kiziwi na bubu (sura ya [31-37](#)) na kuwalisha umati wa watu elfu nne ([8:1-10](#)). Mahitaji ya Mafarisayo ya ishara (sura ya [11-12](#)) yanaongoza kwa onyo la Yesu dhidi ya "chachu" ya Mafarisayo, kauli ambayo wanafunzi hawakuelewa (sura ya [13-21](#)).

Ujumbe wa Masihi na Upofu wa Wanafunzi ([8:22-10:52](#))

Bado wako mbali na Galilaya, lakini sasa wako katika mji wa karibu wa Bethsaida, ambapo Yesu anamponya mtu kipofu ([8:22-26](#)). Kisha anawaongoza wanafunzi wake kuelekea kaskazini, hatua inayoweka msingi wa ungamo la Petro (sura ya [27-30](#)). Utambuzi huu kutoka kwa wanafunzi (ambao Petro ni mwakilishi) unamfanya Yesu kutabiri kifo chake. Hata hivyo, kukataa kwa Petro kukubali unabii huo kunaleta karipio na mafundisho juu ya ufuasi (sura ya [31-38](#)). Kutokuelewa kwa wanafunzi umuhimu wa kifo cha Kristo kunatoa msingi wa Kugeuka sura ([9:1-8](#)), ambayo inawahakikishia Petro, Yohana, na Yakobo kwamba ufalme wa Mungu utakuja kweli (tazama sura ya [1](#)); zaidi ya hayo, Baba mwenyewe anawaagiza kuamini unabii wa Yesu (sura ya [7](#)). Baada ya maneno machache kuhusu ufuasi na kuja kwa Eliya (sura ya [9-13](#)), Marko anasimulia uponyaji wa mvulana mwenye pepo (sura ya [14-29](#)). Waliporudi Galilaya, unabii wa pili wa kifo cha Yesu (sura ya [30-32](#)) unaufatwa, kwa huzuni, na mjadala wa kijinga kati ya wanafunzi kuhusu nani ni mkuu zaidi (sura ya [33-37](#)). Inafaa, kuna mafundisho zaidi kuhusu ufuasi (sura ya [38-50](#)). Marko anaandika kwamba Yesu aliacha Galilaya kwa mara ya mwisho na kuanza safari yake kuelekea Kusini. Wakati wa safari hii, Yesu alitoa mafundisho juu ya talaka na haki za kiroho za watoto ([10:1-16](#)), kisha akakutana na Tajiri na Kiongozi Mchanga (sura ya [17-22](#)), tukio ambalo linaongoza kwa maneno zaidi juu ya ufuasi (sura ya [23-31](#)). Unabii wa tatu wa kifo cha Yesu (sura ya [32-34](#)) unaufatwa tena na tabia ya ubinafsí kwa upande wa wanafunzi, katika kesi hii ombi la tamaa kutoka kwa Yakobo na Yohana (sura ya [35-40](#)). Tukio hilo linazalisha hasira kati ya wanafunzi wengine, hivyo kuhitaji karipio lingine kutoka kwa bwana wao, ambaye mwenyewe alikuja kutumikia na kufa (vv [41-45](#)). Sehemu hiyo inamalizika kama ilivyoanza—kwa kuripoti uponyaji wa mtu kipofu, Bartimayo wa Yeriko katika hadithi hii (sura ya [46-52](#)).

Huduma ya Mwisho ([11:1-13:37](#))

Sehemu hii inaonekana kugawanyika kiasili katika sehemu ndogo tatu zilizo sawa. Ya kwanza ([11:1-26](#)) inajumuisha matukio matatu: Kuingia kwa Ushindi, kukauka kwa mtini, na utakaso wa hekalu. Sehemu ndogo ya pili ([11:27-12:44](#)) ni muhimu sana, kwani hapa ndipo Yesu anapokutana na mfululizo wa mwisho wa mabishano na viongozi wa Kiyahudi. Mada zinazoshughulikiwa ni chanzo

cha mamlaka ya Yesu ([11:27-33](#)), mfano wa wakulima waovu ([12:1-12](#)), uhalali wa kodi ya Kaisari (sura ya [13-17](#)), kukataa kwa Masadukayo juu ya ufufuo (sura ya [18-27](#)), amri kuu (sura ya [28-34](#)), na swali kuhusu mwana wa Daudi (sura ya [35-37](#)). Sehemu ndogo hii inahitimishwa na onyo dhidi ya waandishi na hadithi ya sadaka ya mjane (sura ya [38-44](#)). Sehemu ndogo ya tatu (sura ya [13](#)) imejitolea kabisa kwa mazungumzo ya Mlima wa Mizeituni, yenye unabii wa uharibifu, majanga, mateso, wadanganyifu, na ushindi wa mwisho. Mazungumzo yanaisha na maonyo mbalimbali ya kuwa macho.

Simulizi la Mateso ([14:1-15:47](#))

Sehemu hii ya mwisho, inayotambulishwa na ripoti ya njama ya makuhani ([14:1-2](#)), inaweza kugawanywa katika sehemu ndogo mbili. Ya kwanza inahusiana na matukio yanayopeleke kesi ya Yesu (sura ya [3-52](#)). Yanajumuisha upako wa Yesu (sura ya [3-9](#)), usaliti wa Yuda (sura ya [10-11](#)), matukio yanayohusiana na Karamu ya Mwisho (sura ya [12-31](#)), tukio la Gethsemane (sura [32-42](#)), na kukamatwa (sura ya [43-52](#)). Sehemu ndogo ya pili inahusiana na kesi ya Yesu mbele ya Wayahudi (sura ya [53-65](#)), makana ya Petro (sura ya [66-72](#)), kesi mbele ya Pilato ([15:1-15](#)), kusulubiwa (sura ya [16-41](#)), na maziko (sura ya [42-47](#)).

Injili inahitimisha kwa njia ya kushangaza, lakini bado ni ya ushindi, na habari kwamba Yesu amefufuka kutoka kwa wafu ([16:1-8](#)). Hati za Kigiriki za awali zaidi zilizopo, ambazo kwa kawaida huchukuliwa kuwa za kuaminika zaidi, zinashisha kwenye aya ya [8](#); hata hivyo, hati nyingi zinajumuisha aya 12 za ziada zinazozungumzia maonyesho ya Yesu kwa wanafunzi wake.

Tazama pia Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho yake; Marko, Yohana; Mathayo, Injili ya; Luka, Injili ya; Injili za Sinoptiki.

Masadukayo

Masadukayo walikuwa kundi la kidini la Kiyahudi lililotajwa mara 14 katika Agano Jipyä. Hawatajwi katika Agano la Kale.

Historia ya Wasadukayo

Wasomi wamependekeza maelezo kadhaa tofauti kuhusu jinsi Masadukayo walivyopata jina lao:

1. Wengine wanaunganisha na neno la Kiebrania "mwenye haki" (*saddik*). Hii haiwezekani kwa sababu neno hilo lingekuwa limebadilika kutoka *i* hadi *u*. Pia, hakuna ushahidi kwamba walidai kuwa "wenye haki."
  2. Jina linahusishwa na Sadoki (wakati mwagine huandikwa *Saddouk* kwa Kigiriki), kuhani wakati wa Daudi ([2 Samweli 8:17; 15:24-29](#)). Sadoki alimtia mafuta Solomoni ([1 Wafalme 1:32-39](#)). Alikuwa jemadari kuhani wakati wa utawala wa Solomoni ([2:35](#)). Alisemekana kuwa mzao wa Eleazari, mwana wa Aroni ([1 Mambo ya Nyakati 6:3-8](#)). Makuhani wa Sadoki (makuhani kutoka ukoo wa Sadoki) walishughulikia majukumu ya hekalu hadi Wababeli walipowapeleka uhamishoni Babuloni. Nabii Ezekieli anaelezee maono ya hekalu lilorejeshwa na mfumo wa ibada ([Ezekieli 40-48](#)). Makuhani wa Sadoki walichaguliwa tena kama "makuhani wa Walawi" katika hekalu hili lilorejeshwa ([44:15-16; 48:11-12](#)).
  3. Mapokeo ya baadaye ya marabi yanapendekeza kwamba Masadukayo walipata jina lao kutoka kwa Sadoki mwagine aliyeishi katika karne ya pili KK. Mtazamo huu hauna ushahidi wa kutosha.
  4. Mwanafunzi wa Agano Jipywa kutoka Uingereza, T. W. Manson, alipendekeza kwamba jina lao linaunganishwa na neno la Kigiriki *sundikoi*, linalomaanisha "wanachama wa baraza." Neno hili linawataja Masadukayo kama washauri chini ya watawala wa Hasmonea.
- Mara ya kwanza Masadukayo kutajwa kihistoria ni wakati wa Yonathani Maccabeus, ambaye aliongoza vita vya Kiyahudi dhidi ya Waseleuki kutoka 160 hadi 143 KK. Josephus, katika kazi yake *Antiquities* (13.5.9), alibainisha kuwa walikuwa kundi wakati huo. Wakati Yohana Hyrcanus aliongoza taifa la Kiyahudi kutoka 135 hadi 104 KK, kulikuwa na mgogoro kati ya Mafarisayo na Masadukayo (*Antiquities* 13.10.6). Inawezekana kwamba Masadukayo waliunga mkono ukuhani wa Sadoki au walidai kwamba ukuhani wa Yerusalemu wa wakati huo ulikuwa na asili ya Sadoki, lakini hili haliko wazi.
- Josephus anasema kwamba Masadukayo walikuwa na uungwaji mkono kutoka kwa matajiri, wakati Mafarisayo walikuwa maarufu mionganii mwa watu wa kawaida. Wakati wa utawala wa Salome Alexandra kutoka mwaka wa 76 hadi 67 KK, Mafarisayo walipata nguvu. Hata hivyo, wakati Yudea ilipokuwa jimbo la Kirumi na magavana wa Kirumi walianza kubadilisha makuhani wakuu, makuhani hao walitoka katika familia za kiungwana za Masadukayo. Familia hizi, zikiwa na uwezo wa kushirikiana na Warumi, zilishikilia mamlaka na ushawishi. Kadiri mvutano ulivyoongezeka kati ya Wayahudi na Warumi, ushawishi wa Masadukayo ulipungua. Baada ya Warumi kuteka Yerusalemu mnamo mwaka wa 70 Baada ya Kristo (BK), Masadukayo walitoweke katika historia.
- Masadukayo Katika Agano Jipywa*
- Kwenye hadithi ya injili, Mafarisayo walioneckana kwanza kwenye ubatizo wa Yohana. Aliwaita "kizazi cha nyoka" na akawahimiza kuonyesha toba kupitia matendo yao ([Mathayo 3:7-10](#)). Baadaye, Masadukayo walijiunga na baadhi ya Mafarisayo kumjaribu Yesu kwa kuomba ishara kutoka mbinguni ([Mathayo 16:1](#)). Yesu aliwaonya wanafunzi wake kuwa waangalifu na Masadukayo ([Mathayo 16:6, 11-12](#)).
- Tofauti kubwa inaonekana kati ya Mafarisayo na Masadukayo katika [Mathayo 22:23-33](#) (tazama pia [Marko 12:18-27; Luka 20:27-38](#)). Masadukayo,

kama wengine, walitaka kumwaibisha Yesu kwa maswali yao. Waliuliza swalililokusudiwa kumtega au kumchanganya Yesu ili kuonyesha mashaka yao kuhusu ufufuo wa wafu (watukufufuka baada ya kufa).

Masadukayo wanaelezewa kama wale wanaoamini kwamba hakuna ufufuo baada ya kifo. Walimtaja mwanamke ambaye alikuwa na ndugu saba kama waume wake, mmoja baada ya mwininge. Waliuliza, "atakuwaje mke wa nani kati ya hao saba?" Walidokeza kwamba tatizo kama hilo lilifanya ufufuo kuonekana hauwezekani. Yesu alijibu kwa kuonyesha kosa katika mtazamo wao, lililosababishwa na kutojua kwao Maandiko na nguvu za Mungu.

Katika siku za mwanzo za kanisa huko Yerusalem, makuhani, mkuu wa polisi wa hekalu, na Masadukayo walikasirika kwa sababu wanafunzi walikuwa wakizungumza kuhusu ufufuo wa wafu ([Matendo 4:1-2](#)). Masadukayo walionekana kuongoza upinzani dhidi ya mitume na mafundisho yao.

Baadaye, kuhani mkuu na Masadukayo waliamua kuwakamata mitume na kuwaweka gerezani ([Matendo 5:17](#)). Kumbukumbu nyingine pekee yao katika Agano Jipyia ni katika [Matendo 23:6-8](#), wakati wa kesi ya Paulo mbele ya Baraza (baraza la Kiyahudi). Katika tukio hilo, Paulo alizungumza kwa makusudi kuhusu imani yake katika ufufuo ili kuleta mgawanyiko kati ya Mafarisayo na Masadukayo, ambao hawakuamini katika ufufuo.

Vifungu hivi vya Agano Jipyia vinaonyesha imani kuu za Masadukayo, umuhimu wao mionganoni mwa familia za makuhani wakuu, na tofauti zao na Mafarisayo.

Masadukayo Katika Maandiko Mengine

Josephus, mwanahistoria Myahudi wa karne ya kwanza BK, anatoa ufahamu wa ziada kuhusu Masadukayo zaidi ya ule tunaopata katika Agano Jipyia. Alisema kwamba, tofauti na Mafarisayo na Waeseni, Masadukayo hawakuamini katika udhibiti wa Mungu juu ya matukio. Waliamini kwamba matendo yetu, iwe ni mazuri au mabaya, yanaamua kinachotutokea (*Antiquities* 13.5.9; *War* 2.8.14). Josephus pia alitaja kwamba Masadukayo walikataa wazo kwamba roho inaishi milele, pamoja na dhana ya zawadi na adhabu baada ya kifo (*War* 2.8.14). Waliamini kwamba "roho hufa pamoja na miili" (*Antiquities* 18.1.4).

Waandishi wa Kikristo wa mapema kama Hippolytus, Origen, na Jerome walisema kwamba

Masadukayo walikubali tu Torati na si vitabu vingine vya Agano la Kale. Hata hivyo, inaonekana hawakuwa kabisa dhidi ya vitabu vingine vya Agano la Kale. Inawezekana walipinga sheria za ziada zilizotambulishwa na Mafarisayo, wakisitisiza kwamba sheria ya Agano la Kale pekee ndiyo ilikuwa ya lazima. Kuhusu maoni yao juu ya malaika na maisha baada ya kifo, waliwaona Mafarisayo kama watu waliotambulisha mawazo mapya, huku wao wakijiona kama wale walipendelea njia za zamani.

Mishnah, mkusanyiko wa mafundisho ya marabi yaliyoandikwa katika karne ya Pili BK, ni chanzo kingine kikuu cha maarifa kuhusu Masadukayo. Masadukayo walipinga sheria nyingi za kina ambazo Mafarisayo walitaka kuwalazimisha watu (*Parah* 3.3,7). Mishnah pia inaonyesha kwamba Masadukayo walikuwa na uwezekano mkubwa wa kukubaliana na desturi zisizo za Kiyahudi ikilinganishwa na makundi mengine ya Kiyahudi (*Niddah* 4.2).

Tazama Waisraeli; Wayahudi; Wafarisayo.

Masih

Kichwa kilichotokana na Kiebrania, mashiach, kivumishi cha kitensi kinachomaanisha "aliyepakwa mafuta." Pamoja na neno lake linalolingana katika Agano Jipyia, christos (Kristo), linarejelea tendo la kuwekwa wakfu ambapo mtu anatengewa kumtumikia Mungu na kisha kupakwa mafuta. Mzizi wa kitensi (mashach) unatoa wazo hili pia.

Desturi ya Israeli ya kupaka mafuta kwa sherehe ipo katika muktadha kadhaa. Makuhani walipakwa mafuta mara kwa mara kabla ya huduma yao waliyopewa na Mungu kwenye madhabahu ya dhabihu ([Law 4:3](#)). Ingawa kuna ushahidi wa upako halisi wa manabii ([1 Waf 19:16](#)), hii haionekani kuwa desturi ya kawaida. Upako wa Sauli na Daudi na Samwelii ulianzisha kitendo hicho kama sharti muhimu kwa wafalme wa Kiebrania kabla ya kuchukua nafasi zao za uongozi wa kifalme. Mfalme alichukuliwa hasa kuwa mpakwa mafuta wa Bwana na hivyo alionekana kushikilia nafasi salama mbele ya watu ([1 Sam 12:14; 2 Sam 19:21](#)) na Mungu ([Zab 2:2; 20:6](#)). Pamoja na unabii mwingu wa kimasiya, taratibu hizi zilisaidia kuwajulisha Wayahudi kuhusu Mpakwa Mafuta, bora zaidi, ambaye hatimaye angekuja kuleta wokovu kwa Israeli.

Kumalizia makala 13 za imani ya Kiebrania zinazohusishwa na Mose Maimonides (karne ya 13 BK) ni kauli inayopatikana bado katika vitabu vingi vya maombi vya Kiebrania: "Ninaamini kwa moyo mkamilifu kwamba Masiya atakuja; na ingawa kuja kwake kumechelewa, bado nitangoja kwa subira kwa ujio wake wa haraka."

Masihi katika Agano la Kale

Tumaini la Kiyahudi la ujio wa Masihi liliendelea kwa nguvu kutoka kipindi cha utawala wa Daudi, wakati ilipotabiriwa kwamba ufalme wake ungeendelea hadi mwisho wa wakati ([2 Sam 7:16](#)). Israeli iliambiwa kwamba, kupertia kwa wazao wa Daudi, kiti chake cha enzi kingetawala bila mwisho juu ya dunia yote ([2 Sam 22:48-51; Yer 33](#)). Ni kwa kipengele hiki cha wokovu wa kimasiya ambapo akili za Kiyahudi zimekuwa zikijishughulisha kwa jadi (linganisha [Matendo 1:6](#)).

Miongoni mwa marabi wa Orthodox hakujawahi kuwa na ukosefu wa dhana kuhusu maelezo ya huduma ya Masihi. Wakati fulani marabi walitumia si chini ya vifungu 456 vya Maandiko kwa mtu wake na wokovu. Kujishughulisha na Masihi kunaonekana katika kitabu *Sanhedrin* (Talmudi ya Babeli), ambapo vifungu vinasema kwamba ulimwengu uliumbwba kwa ajili yake na kwamba manabii wote walitabiri siku zake (*Sanhedrin* 98b, 99a). Kwa ujumla, Orthodoxi bado inashikilia imani yake ya zamani kuhusu utawala wa Masihi huko Yerusalem, ujenzi upya wa hekalu, na kurejeshwa kwa ukuhani na dhabihu.

Ingawa Uyahudi wa baadaye ultafuta Masihi kama mtu wa eskatolojia atakayetawala mwishoni mwa wakati, mawazo ya kisasa ya Kiyahudi yameacha wazo la jadi la Masihi binafsi na badala yake kuamini katika enzi ya kimasiya. Uyahudi wa kiliberali unaoenea unaona ulimwengu ukikamilishwa hatimaye kupertia ushawishi wa maadili pacha ya Kiyahudi ya haki na huruma. Imani kama hiyo, ikipuuza hali ya wanadamu walipotoka na mafundisho ya Maandiko, inabadilisha fikra za kibinadamu kwa badala ya uingiliaji wa kimuujiza wa mbinguni.

Ingawa asili ya Masihi imeunganishwa kwa uthabiti na nyumba ya Daudi ([2 Sam 7:14; Hosea 3:5](#)), ahadi ya Masihi ilitolewa muda mrefu kabla ya Daudi kuishi. Kwa kweli, tumaini la Masihi linaonyeshwa katika ahadi ya kwanza ya kuanzishwa kwa ufalme wa Mungu. Iliyotolewa kwa Shetani, [Mwanzo 3:15](#) inatangaza kwamba Mungu ataweka uadui kati ya nyoka na mwanamke hadi, katika utimilifu wa wakati, "mbegu" ya

mwanamke itakapotoa pigo la mauti kwa kichwa cha nyoka.

Asili ya unabii wa Masihi ni ya maendeleo; kila unabii unatoa mwanga zaidi juu ya mada hiyo. Hii hutokea, kwa mfano, kuhusu dhana ya "mbegu": Masihi atazaliwa na mwanamke ([Mwanzo 3:15](#)), kupertia ukoo wa Shemu ([9:26](#)) na hasa kupertia Abrahamu ([22:18](#)). Hata hivyo, hadi [Mwanzo 22:18](#), "mbegu" haijaonyeshwa wazi kama mtu, kwani zerah (mbegu) inaweza kumaanisha kitu kimoja au vingi. Bado haionekani wazi katika hatua hizi za awali za unabii wa Masihi ni asili ya "kupondwa" ambayo itatokea. Hata hivyo, wazo la Masihi kupondwa kwa ajili ya dhambi linaonyeshwa katika tangazo la Mwanzo, kama ilivyo na vurugu zinazohusishwa na tendo hilo. Miongoni mwa manabii wa Masihi, Isaya anatoa upeo kamili kwa kanuni kwamba Mpakwa Mafuta lazima avumilie mateso makubwa ([Is 53:1](#)). Chini ya mfano wa "Mtumishi wa Bwana," nyimbo nne za "mtumishi" zinazeleza utume wa mkombozi wa baadaye ([Is 42:1-7; 49:1-9; 50:4-11; 52:13-53:12](#)). Ingawa ni kweli kwamba Isaya haunganishi waziwazi jina Masihi na Mtumishi wa Bwana, kutambua takwimu zote mbili kama mtu mmoja ni jambo linaloweza kuhalishwa. Takwimu zote mbili zimepakwa mafuta kwa kipekee ([61:1](#)); kila mmoja analeta mwanga kwa Mataifa ([55:4](#); linganisha [49:6](#)); hakuna anayejionyesha katika kuonekana kwake kwa mara ya kwanza ([7:14-15; 11:1](#); linganisha [42:3; 53:1](#)); na jina la "tawi" la Daudi linakaa juu yao wote wawili ([11:1-4](#)). Vilevile muhimu ni ukweli wa kudhalishwa na kutukuzwa kwao ([49:7; 52:13-15](#)). Wanazuoni wa Kiyahudi wa enzi za mwanzo za Kikristo katika Targum ya Kiaramu juu ya manabii wanatafsiri [Isaya 42:1](#), "Tazama Mtumishi wangu Masihi" na kuanza [Isaya 53](#), "Tazama Mtumishi wangu Masihi atafanikiwa." Ingawa Koreshi anaweza kusemwa kuwa "amepakwa mafuta," hakuna kazi ya mwisho ya wokovu inayohusishwa naye ([45:1-5](#)). Israeli, ingawa imechaguliwa na kupendwa na Mungu ([41:8](#)), haina vifaa vya kutosha kama mtumishi wa Mungu kuleta kazi yake ya ukombozi kwa wanadamu ([42:18](#)). Kuanguka kwa nasaba ya Daudi kunatoa ushahidi wa wazi wa hitaji la Israeli la mfalme aliye pakwa mafuta ambaye ataponya uasi na kutotii ([Kut 33:5; Hosea 4:1](#)). Zaidi na zaidi, historia ya Agano la Kale inaonyesha kushindwa kwa maadili kwa Israeli. Tatizo lake, ambalo anashiriki na wanadamu, linaweza tu kutatuliwa kwa kufanya agano ambalo uhakika na kitovu chake ni Mwokozi binafsi na Bwana mkuu ([Yer 31:31-34](#)). Kuja kwa bingwa kama huyo kunaishi

katika ahadi iliyorekodiwa ya chipukizi kutoka kwenye kisiki cha mti wa Yese ulioporomoka, ambaye atalaeta mwanga wa uzima kwa watu wa Mungu waliopotea ([Is 9:2; 11:1](#)).

Ni vigumu kuondokana na wazo kwamba dhana ya utumishi na unyenyekevu ni sehemu ya ufalme ([Zek 9:9](#)). Dhana ya Masihi kujaza nafasi za kuhani na mfalme ni isiyopingika ([Zab 110:1-4](#)); kuhani-mfalme anayeteseka ni dhahiri kidogo. Baadhi ya waandishi wa Talmudi walioneckana kutambua uwezekano kwamba Masihi angehitaji kuteseka. Katika Talmudi ya Babeli, kitabu cha *Sanhedrin* 98b, inasemekana Masihi hubeba magonjwa na maumivu. Miogoni mwa sala za Siku ya Upatanisho yanaweza kupatikana maneno ya Eleazar ben Qalir (labda hadi AD 1000): "Masiya wetu mwenye haki ametutoka; tumeshikwa na hofu, na hakuna wa kututetea. Maovu yetu na nira ya makosa yetu anabeba, na anajeruhiwa kwa makosa yetu. Anabeba mabegani mwake dhambi zetu ili kupata msamaha kwa maovu yetu. Tuweze kuponywa kwa majeraha yake." Kwa mtazamo sawa, Rabbi Eliyya de Vidas anaandika, "Maana ya 'Alijeruhiwa kwa makosa yetu, aliumizwa kwa maovu yetu,' ni kwamba kwa kuwa Masiya hubeba maovu yetu, ambayo husababisha yeche kuumizwa, inafuata kwamba yeche ambaye hatakubali kwamba Masihi anateseka kwa maovu yetu lazima avumilie na kuteseka kwa ajili yao mwenyewe." Kwa yote haya, ni shaka kubwa kwamba mtu yeche alifikiria Masihi angekamilisha kazi yake ya wokovu kwa njia ya kifo chake mwenyewe (linganisha [Is 53:12](#)). Wakati uvumi wa kirabbi uliposhindwa kuoanisha kwa kuridhisha ukweli wa aibu na utukufu, baadhi walidhani kwamba Mungu angepeleka Masiya kuteseka pamoja na Masihi kutawala. Kimaandiko, ni dhahiri kwamba jaribio la kutisha la Masihi ni utangulizi muhimu tu kwa utukufu usio na kipimo. Anaonyeshwa si tu kama mfalme mkuu ([52:13; 53:12](#)) bali pia kama mnyenyekevu ([53:2](#)), aliyedhalilishwa ([52:14](#)), aliyeataliwa ([53:3](#)), na kubeba matokeo ya uasi wa wanadamu (mistari [5-6](#)). Hata hivyo, anainuliwa kuombea, na kubariki kwa wingi, watu wake (mustari [12](#)). Masihi, baada ya kutimiza utii kamili ambao Adamu na Israeli walishindwa kufikia, atalaeta Israeli na mataifa kurudi kwa Mungu ([42:18-19; 49:3, 6](#)).

Maandishi ya Danieli yana data muhimu za kimsihi. Danieli ni wa kipekee kwa kuwa anazungumza kwa ujasiri kuhusu "Masihi Mkuu" ([Dan 9:25](#)), anamtambua kama "Mwana wa Adamu" ([7:13](#)), na anasema anateseka ("amekatiliwa mbali," [9:26](#)). Kauli hii ya kukatiliwa

mbali (yaani, kifo) cha Masihi inafanya kazi yake ya upatanisho iwezekane ([9:24](#)). Fundisho la upatanisho wa kujitolea kwa niaba ya mwingine ndilo fundisho pekee la upatanisho linalopatikana katika Biblia (linganisha [Law 17:11](#)). Israeli walielewa kwamba kubeba dhambi kulimaanisha kuvumilia matokeo, au adhabu, kwa dhambi (linganisha [Hes 14:33](#)). Ubadilishaji wa adhabu huo huo unaonekana katika kanuni ya kazi ya dhabihu ya upatanisho ya Masihi. Yeye ni mbadala wa mwathirika ambaye kwake mateso yanayostahili mwenye dhambi yanahamishiwa. Adhabu ikiwa imebewa kwa niaba, mwombaji anasamehewa kikamilifu.

[Zaburi 22:1](#) inarekodi kilio cha huzuni cha Masihi anayebeba adhabu ya mwanadamu kwa ajili ya dhambi (linganisha [Math 27:46](#)) anapokuwa dhambi kwa niaba ya watu wake ([2 Kor 5:21](#)). Hata hivyo, kilio chake, "Mungu wangu," kinaonyesha uhusiano wa karibu ambaeo hauwezi kukatizwa kabisa. Tena, dhana ya unyenyekevu wa masihi kabla ya kuinuliwa kuu iko wazi ([Zab 22:27](#)). Katika kile kinachoitwa "zaburi za kifalme" (kwa mfano, 2; 72; 110) ni mwombezi wa kikuhanu ambaye pia amewekwa rasmi kufanya kazi kama mfalme na hakimu.

Yeremia anachukua picha hatua moja zaidi. Yule atakayewawezesha wanadamu kuingia katika agano la wokovu na Mungu anawasilisha haki ya Mungu iliyohesabiwa: Masihi, tawi la haki la Mungu, anakuwa "Bwana Haki Yetu." Kinyume na matarajio, chini ya sheria hakuna mtu angeweza kusulubiwa ambaye hakuwa na hatia ya dhambi ([Kumb 21:22](#)). Lakini ni Kristo mwenye haki ndiye aliyesulubiwa, hivyo kudhoofisha milele ujasiri wowote wa kisheria ([Kumb 21:23; Gal 3:13](#)). Zaidi ya kusamehewa, waumini wanahesabiwa haki ndani yake ([Yer 23:5-6](#)).

Ingawa mahali pa kuzaliwa kwa Masihi palikuwa pamewekwa wazi ([Mika 5:2](#)), uungu wake ulikuwa suala lenye utata mkubwa. Ingawa wachache katika Israeli ya kale walibishana juu ya imani katika Masihi wa kibinadamu, ni shaka kwamba mtu yeche alifikiria kuwa yeche ni "Mungu pamoja nasi" kwa maana kamili ya usemi huo (linganisha [Waeb 1:3](#)).

Masihi katika Agano Jipyaa

Waandishi wa Agano Jipyaa wanawasilisha picha kwamba yeche ambaye alikuwa mtoto wa asili ya kimiujiza ([Is 7:14; Mika 5:2](#)) alibeba uzito kamili wa uungu ([Is 9:6; Wafil 2:6; Kol 1:19](#)). Yeye ni

Mwana wa Mungu, anayestahili kupokea ibada ya watu wote ([Zab 45:6-7](#); lunganisha [Waeb 1:8-9](#)).

Wayahudi wa Palestina ya karne ya kwanza walijua kwamba ahadi ya Masihi ingekamilishwa kwa kuja kwa mmoja kama Mose ([Kumb 18:18](#)). Mifano kati ya Yesu na Mose ni mingi. Kama wapatanishi, wavumbuzi, na waeneza awamu mpya za maisha ya kiroho kwa watu, hawana kifani. Hasa, wote wanaponea kimiujiza utotoni ([Kut 2](#); [Math 2:13-23](#)); wote wanakataa mahakama ya kifalme kwa ajili ya kuhudumia watu wa Mungu ([Wafil 2:5-8](#); [Waeb 11:24-28](#)); wote wanaonyesha huruma kali kwa wengine ([Hes 27:17](#); [Math 9:36](#)); wote wanawasiliana "uso kwa uso" na Mungu ([Kut 34:29-30](#); [2 Kor 3:7](#)); na kila mmoja anasimamia agano la ukombozi ([Kumb 29:1](#); [Waeb 8:6-7](#)). Lakini, kama Luther anavyosema, "Kristo si Mose." Katika uchambuzi wa mwisho, Mose ni mtumishi wa nyumbani tu; Masihi ni mtengenezaji na bwana wa vitu vyote ([Waeb 3:3-6](#); lunganisha [Yoh 1:1-2, 18](#)).

Nasaba za familia ni muhimu katika Maandiko. Marabi walikubaliana juu ya umuhimu wa ukoo wa Daudi wa Masihi kulingana na [Hosea 3:5](#) na [Yeremia 30:9](#). Tangazo la malaika linaweka wazi ukoo sahihi wa Yesu ([Luka 1:32-33](#); lunganisha [2:4](#)), kama vile Mathayo ([Math 1:1-17](#)). Orodha ya Luka, kama ile ya Mathayo, inaweka wazi ukoo wa kifalme unaothibitisha Yesu kama Masihi ([Luka 3:23-38](#)). Ingawa kuna tofauti kati ya nasaba hizo mbili, kuna mshikamano thabiti unaosisitiza ukoo ndani ya kizazi cha kipekee cha Masihi. Akiwa na ufahamu kamili wa mtazamo wa Masihi wa Maandiko ([Yoh 5:46; 8:56](#)), Yesu alikiri mwenyewe kuwa Kristo mara nyingi. Alikubali jina hilo kutoka kwa Bartimayo kipofu ([Mark 10:46-48](#)); kutoka kwa umati alipoingia Yerusalem ([Math 21:9](#)); kutoka kwa watoto hekaluni (mstari [15](#)); na katika muktadha mingine pia ([Math 16:16-18](#); [Mark 14:61-62](#); [Luka 4:21](#); [Yoh 4:25-26](#)). Hata hivyo, aliwaonya wanafunzi wake wasitangaze matendo yake makuu kama Masihi kabla ya ufufu wake ([Math 17:9](#); lunganisha [Luka 9:20-21](#)). Kutokana na dhana iliyoshikiliwa kwa kawaida (lakini ya uongo) kwamba jukumu la Masihi lilikuwa hasa la mkombozi wa kisiasa, Yesu kwa kweli aliepuka kutumia neno hilo na alichagua kujitambulisha kama "Mwana wa Adamu." Haikuchukuliwa kwamba majina yote mawili yalirejelea mtu yule yule (lunganisha [Mark 14:61-62](#)). Akikopa kimsingi kutoka kwa maono ya Danieli ya mshindi wa mbinguni ([Dan 7:13-14](#)), Yesu alitumia jina hili lisilojulikana sana na kulijaza na tabia ya kweli na upeo wa wokovu wa Masihi. Mafundisho ya Yesu

katika suala hili yaliwawezesha wanafunzi wake kusahihisha mitazamo yao potofu kuhusu misheni yake ([Math 16:21-23](#)). Katika wakati kamili wangeweza kumwona si tu kama Masihi bali pia kama mada ya Agano la Kale lote ([Math 5:17](#); [Luka 24:27, 44](#); [Yoh 5:39](#); lunganisha [Waeb 10:7](#)). Yesu alipofafanua Maandiko kuanzia na Torati ([Luka 24:27](#)), alifanya hivyo kama tafsiri hai ya Mungu, Neno lililofanyika mwili ([Yoh 1:14, 18](#)). Ufafanuzi halali wa Masihi unapatikana katika maandiko mengi, kama vile [Zaburi 2: 16; 22; 40; 110](#); [Isaya 7:14; 9:6; 11:1; 40:10-11; 50:6; 52:13-53:12; 61:1; 63:1-6](#); [Yeremia 23:5-6; 33:14-16](#); [Ezekiel 34:23; 37:25](#); [Danieli 9:24-27](#); [Hosea 11:1](#); [Mika 5:2](#); [Zekaria 9:9; 11:13; 12:10; 13:7](#); [Malaki 3:1; 4:2](#).

Umasihi wa Yesu unatangazwa kwa uthabiti na waandishi wote wanne wa injili ([Math 1:1](#); [Mark 1:1](#); [Luka 24:26](#); [Yoh 20:31](#)). Petro katika Pentekoste, Filipo mbele ya towashi wa Ethiopia, na Apolo katika mjadala wa wazi wote wanathibitisha kwa ufasaha kwamba Yesu ni Masihi ([Matendo 2:36; 8:35; 28:28](#)). Petro anasema alifanya kuwa Bwana na Kristo ([2:36](#)), ikimaanisha kwamba ufufuo unamthibitisha kwa haki kama hivyo. Vivyo hivyo, mtume Paulo anazungumzia ufufuo wa Yesu kama tamko dhahiri la haki yake isiyoweza kuondolewa kwa jina hilo ([War 1:4](#)). Kwa yule aliyekuwa Farisayo na mtesaji wa kanisa, "Yesu Kristo" ni moyo na roho ya mahubiri ya Paulo. Hakuna kinachostahili kulinganishwa na utukufu wa Masihi; kila kitu kinapoteza umuhimu kwa kulinganisha ([Wafilipi 3:5-10](#)). Shauku kuu ya mtume ni kwa wengine kumjua Mungu kikamilifu katika nafsi ya Mwana wake pekee ([Waefeso 3:14-19](#)).

Roho Mtakatifu katika Maandiko anazungumza juu ya Yesu kwa majina mbalimbali—Mtakatifu, Hakimu, Mwenye Haki, Mfalme, Mwana wa Mungu, na Bwana—lakini haya siyo yote. Ndani yake mistari yote ya utabiri wa Masihi inakutana; yeze ndiye kipimo ambacho uhalali wao unathibitishwa kwa uthabiti. Bwana Yesu Kristo mwenyewe ni moyo na kiini cha agano hilo ambalo watu wenye dhambi wanawenza kupatanishwa na Mungu mtakatifu ([Is 42:6](#); [Yoh 14:6](#)). Kwamba Yesu ni Masiya wa Israeli, Mungu aliyefanyika mwili, anatimiza kikamilifu unabii, aina, na alama—vivuli vyote vya kuja kwake. Kwa hiyo, wote wanapaswa kumtumaini, chanzo cha neema yote, hazina pekee inayodumu ([Math 12:21](#); [Yoh 1:16-17](#); [Kol 2:3](#)). Akiwa amepakwa mafuta kama nabii, anatuelekeza katika ukweli wote ([Yoh 6:14; 7:16](#)); kama kuhani anatuombea ([Waeb 7:21](#)); na kama mfalme anatawala juu yetu ([Wafil 2:9-10](#)).

Tazama pia Upatanisho; Tawi; Kristolojia; Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho ya; Mkombozi, Ukombozi; Mwana wa Mungu; Mwana wa Mtu.

Maskini

Wale ambao hawana utajiri wa mali.

Umaskini Kama Tatizo

Wakati mwingine Biblia inatoa maelezo rahisi sana kuhusu kwa nini watu ni matajiri au maskini. Ikiwa mtu anafurahia sheria ya Bwana, atapata utajiri na mali. Watu kama hao watafanikiwa katika kila kitu wanachofanya ([Zab 1:3; 112:3](#)). Kuhusu Waisraeli katika siku za Agano la Kale, mawazo haya si ya kijinga kama yanavyoweza kuonekana. Kulikuwa na uhusiano kati ya dhambi na umaskini. Jamii ya Waisraeli ilijengwa juu ya sheria zilizowekwa na Mungu, hivyo ikiwa kulikuwa na umaskini, hiyo lazima ilimaanisha kwamba mahali fulani sheria ziliikuwa zinavunjwa.

Iwe umasikini wa mtu ultokana na dhambi zake mwenyewe au za mtu mwingine, Agano la Kale (AK) liliuona kama uovu unaopaswa kupigwa vita, na sheria ilitoa masharti mengi kwa ajili ya kuupunguza (mfano, [Kut 22:21-27](#); [Law 19:9-10](#); [Kum 15:1-15; 24:10-22](#)). Mungu alijwali wahitaji na alitarajia watu wake kufanya vivyo hivyo.

Wakati wa kipindi kati ya agano, utunzaji huo uliendelea kufanya ndani ya jamii za Kiyahudi zilizotawanyika kuzunguka Mediterania, na hatimaye ilichukuliwa kama jukumu la kiutendaji na kanisa la Kikristo ([Matendo 11:29; 24:17; Rom 15:26; 1 Cor 16:1; Gal 2:10; Jas 2:15-16; 1 Jn 3:17](#)). Kwa Wakristo pia, utoaji wa sadaka ulikuwa ni wajibu uliotarajiwa wazi na Bwana wao ([Mt 6:2-4; Lk 12:33](#)). Haikuwa kweli ni ujamaa wa kizamani ambao kanisa la awali lilifanya, kwa kuwa kama wangkuwa wameacha mali za kibinagsi, wasingeweza kufanya kile walichofanya—yaani, *kutoa* pesa taslimu au kwa aina “kama mtu yeoyote alikuwa na uhitaji” ([Matendo 2:45; 4:35](#)).

Umaskini, ingawa unawapa matajiri nafasi ya kuonyesha ukarimu wao, kwa asili yake (katika Agano Jipyä kama iliyo katika Agano la Kale) ni jambo baya.

Umaskini Kama Jambo Zuri

Kama tunavyoona, kuna hali fulani ambapo uadilifu unaweza kuwafanya watu wafanikiwe na dhambi inaweza kuwafanya kuwa maskini. Hata hivyo,

maisha ya kawaida ni magumu zaidi kuliko hivyo. [Zaburi 1](#) na [112](#), zilizotajwa hapo juu, zinaonyesha upande mmoja tu wa jambo hilo. Je, vipi kuhusu mafanikio ya waovu ([Zab 73:3](#)) na kinyume chake, mtu ambaye ni mwenye haki lakini maskini? Jibu la Maandiko (kwa mfano, [Ay 21](#); [Zab 37, 49, 73](#)) ni kwamba utajiri wa watu wabaya ni wa muda mfupi na kwamba wenye haki, ingawa ni maskini katika mali za dunia, wana utajiri wa kiroho.

Wazo hili—kwamba mbali na kuwa na mafanikio, mtu mwema anaweza mara nyingi kuwa maskini—wakati mwingine hubadilishwa kwa njia ya kushangaza. Wenye haki wanaweza kuwa maskini, lakini Maandiko wakati mwingine yanaonekana kudhani kwamba kuwa maskini ni kuwa mwenye haki. Bila shaka, si hivyo moja kwa moja ([Mith 30:8-9](#)), lakini marejeleo kama hayo ni ya mara kwa mara, hasa katika Zaburi (kwa mfano, [Zab 9:18; 10:14; 12:5; 34:6; 35:10; 74:19](#)), na yanastahili kuzingatiwa kwa makini. Na kwa kutafakari, si ya ajabu sana. Kama Mungu anajali sana maskini, basi maskini wanaweza kujali sana Mungu, kwa sababu mbili nzuri. Kwanza, ikiwa kulikuwa na umaskini katika Israeli, ilikuwa ni kwa sababu wale wenye mamlaka walikuwa wakiyatumbia vibaya; kwa hiyo, maskini wangetaka msaada wa Mungu kwanza kwa sababu ni utawala wake uliokuwa ukipuuza, na lazima ajithibitishe. Pili, umaskini huwafanya watu kumgeukia Mungu kwa sababu katika hali hizo hakuna mwingine wa kumgeukia. Kwa njia hii “maskini” inakuwa karibu na neno la kiufundi. “Maskini” ni wanyenyekemu, na wanyenyekemu ni wacha Mungu ([Zab 10:17; 14:5-6; 37:11; Sef 3:12-13](#)). Kama vile kuwa tajiri kunaweza kukuza kujifurahisha, kujiamini, kiburi, na kudharau na kukandamiza wanadamu wenzako, vivyo hivyo kuwa maskini kunapaswa kuhimiza maadili kinyume.

Badala ya umaskini kuwa jambo la kuepukwa, unakuwa lengo la kutafutwa. Kufuatia matumizi ya Agano la Kale ya “maskini” na “wacha Mungu” kama maneno yanayoweza kubadilishana karibu, mali ya kibinagsi ilikataliwa na Wayahudi wengi katika kipindi kati ya maagano. Miongoni mwao walikuwa dhehebu la Waesseni na jamii inayohusiana ambayo ilianzishwa huko Qumran karibu na Bahari ya Chumvi. Hawa wa mwisho walijiita “Maskini.” Utamaduni huu uliendelea hadi nyakati za Agano Jipyä. Inawezekana “maskini” huko Yerusalem inamaanisha kundi maalum ndani ya kanisa huko (au hata kanisa la Yerusalem kwa ujumla; [Rom 15:26; Gal 2:10](#)). Hakika kulijitokeza baadaye dhehebu la Kiyahudi-Kikristo

lililoitwa "Ebionites" (kutoka neno la Kiebrania la "maskini").

Agano Jipy a linafundisha wazi kwamba kinachojalisha kweli ni mtazamo wa moyo. Inawezekana kabisa kuwa maskini lakini mwenye tamaa, au tajiri lakini mkarimu. Hata hivyo, kwa msingi wa Agano la Kale ulioelezwa hapo juu, maana ya jumla ya maneno haya katika Injili ni kwamba tajiri = mbaya, maskini = mzuri. Kwa upande mmoja, Masadukayo ni matajiri katika mali ya kidunia na Mafarisayo katika kiburi cha kiroho, na watu wenye mali ni wabinafsi, wapumbavu, na wako katika hatari kubwa ya kiroho ([Mk 10:23; Lk 12:13-21; 16:19-31](#)). Kwa upande mwingine, ni watu wacha Mungu na wanyenyekevu, kama familia na marafiki wa Yesu, ambao kwa ujumla wanawakilisha maskini.

Kwa kweli, matoleo mawili ya heri ya kwanza (ya Mathayo na Luka) yanamaanisha kitu kimoja. Toleo la Mathayo lina kina: "Heri walio maskini wa roho" ([Mt 5:3](#)). Lakini toleo la Luka lina upana. Anaposema kwa urahisi "Heri ninyi mlion maskini" ([Lk 6:20](#)), anamaanisha wale ambao katika uhitaji wao—katika *aina yoyote* ya uhitaji—wanamgeukia Bwana. Ilikuwa ni kuwaletea watu kama hao injili kwamba Kristo alikuja ulimwenguni ([Mt 11:5; Lk 4:18](#)). Yesu Kristo mwenyewe anajumuisha wazo hilo. Kama Paulo alivyosema, "Ingawa alikuwa tajiri sana, lakini kwa ajili yenu alifanyika maskini, ili kwa umaskini wake aweze kuwafanya matajiri" ([2 Kor 8:9](#), nlt). Umaskini wetu usioweza kusaidiwa ni uovo ambao anakuja kutuokoa; umaskini wake aliouchagua kwa makusudi ni njia tukufu ambayo anafanya hivyo.

Tazama pia Sadaka; Utajiri; Uadilifu; Mishahara; Mali.

Mataifa

Mataifa ni makundi yanayoundwa kwa msingi wa maslahi ya kisiasa, kijamii, au uhusiano wa kifamilia. Neno "mataifa" kwa kawaida linarejelea watu duniani kote isipokuwa Waebrania, lakini linaweza pia kuwajumuisha Wayahudi.

Mataifa Yalianzaje Kuwepo?

Kitabu cha Mwanzo kinasema wana watatu wa Noa walianzisha "familia" au makundi ya kikabila tofauti (takriban 70 kwa jumla) ambao waliishi katika maeneo ya mashariki ya Mediterania

([Mwanzo 10](#)). Hadithi inadhani kila kundi lina ardhi na lugha yake ([Mwanzo 10:5, 20, 31](#)).

Hadithi ya mnara wa Babeli katika [Mwanzo 11](#), mnara mrefu (unaoitwa ziggurat) uliokusudiwa kufikia mbingu, inaeleza jinsi tofauti za lugha ziliviyowatenganisha makundi haya. Kutawanyika huku kuliwazuia kushirikiana kwenye miradi mikubwa.

Kwenye mahubiri yake huko Athene, Paulo anapendekeza kwamba mataifa yote yana asili moja, sawa na mwandishi wa Mwanzo. Anakubali kwamba Mungu alikusudia mataifa kuwa na mipaka tofauti ya kijiografia ([Matendo 17:26](#)).

Nabii Sefania alitabiri wakati ujao ambapo Mungu angeunganisha mataifa yote kwa lugha moja ([Sefania 3:9](#)).

Kwenye Ufunuo, mwandishi anaona mbingu mpya na dunia mpya ambapo mipaka hii inapotea. Mataifa yanachanganyika kwa uhuru katika Yerusalemu Mpya ([Ufunuo 21:22-26](#)).

Tofauti kati ya "Mwisraeli" na "mataifa" si wazi. "Mwisraeli" alitoka katika makundi mbalimbali ya kikabila, na baadhi ya "mataifa" walitafuta mizizi yao kwa watu muhimu katika jamii ya Waisraeli. Abrahamu, Baba wa taifa la Kiyahudi, aliishi Uru wa Wakaldayo katika bonde la Tigrisi-Eufrati. Alihamia kaskazini hadi Harani na Baba yake na kisha kusini magharibi hadi Kanaani ([Mwanzo 11:31-12:9](#)). [Kumbukumbu la Torati 26:5](#) ("Baba yangu alikuwa Mwaramu mhamaji") inapendekeza kwamba Abrahamu aliishi Mesopotamia, inayojulikana kama Aramu-naharaim.

Wakati Abrahamu alifanya agano (makubaliano maalum) na Mungu, Mungu alimpa tohara kama ishara ya agano hili. Wageni walionunuliwa kama watumwa walitahiriwa, na hivyo kuwajumuisha katika jamii ya agano. Wakati Mose alipowaongoza Waisraeli kutoka Misri kwenda nyikani, kundi mchanganyiko pia lilienda nao ([Kutoka 12:38](#)), ikionyesha kwamba watu ambao hawakuwa na uhusiano wa kibaiolojia bado walijitambulisha na watu wa Israeli.

Taifa la Israeli halikujumuisha kila mtu aliyezaliwa na Abrahamu. Mwana wa kwanza wa Abrahamu, Ishmaeli, alikuwa na mama Mmisri na ndiye babu wa Waishmaeli, wahamaji waliotembea katika nyika ya kusini ([Mwanzo 16](#)). Kati ya wana mapacha wa Isaka na Rebeka, Esau, mzaliwa wa kwanza, ndiye babu wa Waedomu waliokuwa wakiishi kusini mashariki na walikuwa maadui wa jadi wa Israeli ([Mwanzo 25:23; Hesabu 20:21](#)).

Mungu na Mataifa

Maandiko yanaonyesha mitazamo hasi na chanya kuhusu mataifa. Mataifa kati ya Bonde la Tigrisi-Eufrate na Mto Nile yalioneckana kuwa maovu. Kwa hiyo, Mungu alichukua ardhi yao na kuwapa wazao wa Abrahamu ([Mwanzo 15:16-20](#)).

Mataifa haya yalijulikana kwa ndoa za ukoo, uzinzi, ushoga, na mahusiano kati ya wanaume na wanyama, ambayo hayakumpendeza Mungu ([Mambo ya Walawi 18](#)). Walijihuisha na ushirikina (kuwasiliana na roho), kutabiri bahati, uchawi, na kuwasiliana na wafu, hivyo Waebrania waliambiwa kuepuka shughuli hizi ([Mambo ya Walawi 19:26](#); [Mambo ya Walawi 20:6](#)). Mataifa hayo yaliabudu miungu mingga na walifanya dhabihu za kibinadamu, mara nyingi za watoto, ambazo Mungu anachukia ([Mambo ya Walawi 20:1-5](#); [2 Wafalme 17:29-34](#)).

Nabii Isaya aliwakosoa mafundi waliotumia sehemu ya mti kuwashaa moto na sehemu iliyobaki kuunda sanamu ya kuabudu ([Isaya 44:12-20](#)). Miungu ya uzazi Baalim na Ashtorethi wa Wakanaani mara nyingi waliwavuta watu wa Israeli. Maandiko yanasema mara kwa mara kwamba Mungu angewafukuza mataifa hawa na kuwapa Israeli ardhi yao kwa sababu hizi ([Kutoka 34:24](#); [Kumbukumbu la Torati 12:29-31](#)). Ujumbe wa kinabii dhidi ya mataifa uliunga mkono mtazamo huu hasi ([Yeremia 46:51](#); [Amosi 1:3-2:3](#)).

Hata hivyo, Maandiko pia yanaonyesha mtazamo mzuri kuhusu mataifa mengine. Katika kitabu cha Zaburi, Mungu anajali sio tu Israeli bali pia anatazama mataifa yote. Dunia nzima inamsifu na kumwabudu ([Zaburi 66:1-8](#)). Mwandishi wa zaburi anaomba nguvu ya wokovu ya Mungu ijulikane mionganini mwa mataifa yote. Anasema kwamba Mungu anawaamua watu kwa haki na anaongoza mataifa. Kila mtu duniani anapaswa kumheshimu ([Zaburi 67:7](#)).

Nabii Isaya anasema kwamba hekalu la Yerusalem linapaswa kuwa nyumba ya maombi kwa watu wote. Mungu anakaribisha wageni wanaokuja na dhabihu na ibada ([Isaya 56:6-8](#)). Maono ya matumaini ya Isaya kwa siku zizajo yanaonyesha watu kutoka mataifa yote wakija Yerusalem kumwabudu Bwana na kujifunza njia zake. Badala ya mataifa kupigana, wote wataishi kwa amani chini ya utawala wa Mungu ([Isaya 2:2-4](#)).

Mataifa katika Agano Jipyä

Kulingana na Injili, Yesu aliwasaidia Wayahudi na pia wasio Wayahudi (walioitwa "mataifa"). Hii ilitimiza unabii wa zamani ([Mathayo 4:15-16](#)). Yesu alifundisha Galilaya, eneo ambalo lilikuwa na watu wengi wasio Wayahudi. Alisafiri kwenda Tiro na Sidoni ([Marko 7:24](#)). Pia alisafiri kupidia eneo la Dekapoli ([Marko 7:31](#)). Alifanya huduma kwa:

- Akida wa Kirumi ([Luka 7:1-10](#))
- Mjane wa Naini ([Luka 7:11-17](#))
- Mwanamke Msirofoinike ([Marko 7:26](#))

Watu kutoka Edomu walikuja kuona miujiza yake ([Marko 3:8](#)).

Yesu alifundisha kuhusu mada nyingi. Hadithi ya hukumu kuu katika [Mathayo 25:31-46](#) inaonyesha mataifa yote yamekusanyika mbele ya Mwana wa Mtu. Yesu anawaambia mitume "wafanye wanafunzi kutoka mataifa yote" ([Mathayo 28:19](#)).

Kitabu cha Matendo kinatambua jukumu la mataifa katika kifo cha Yesu ([Matendo 4:27](#)). Pia kinatambua upinzani wao kwa huduma ya Paulo ([Matendo 26:17](#)). Hata hivyo, kinaonyesha kwamba kanisa lilifanikiwa kushiriki Habari Njema kuhusu Yesu na watu wasio Wayahudi. Petro anashiriki ujumbe kuhusu Yesu na Kornelio, askari wa Kirumi kutoka Kikosi cha Italia ([Matendo 10](#)).

Hapo awali, kanisa la kwanza lilipinga wazo kwamba watu wasio Wayahudi wangeweza kupokea Roho Mtakatifu kwa uhuru, lakini hatimaye walilikubali ([Matendo 11:1-8](#); [15:1-29](#)). Paulo alisafiri kupidia Kipro, Asia Ndogo, Ugiriki, na Italia, akianzisha au kutembelea makanisa yaliyoundwa hasa na waumini wasio Wayahudi. Kitabu cha Matendo kinamalizika na Paulo akihubiri kwa nguvu Habari Njema kuhusu Yesu huko Rumi, kitovu cha Dola la Kirumi.

Mateso

Neno ambalo linatoka kwa Kilatini likimaanisha "mateso." Linatumika katika tafsiri fulani (kama vile Toleo la King James na Toleo la Kawaida Lililorekebishwa) katika [Matendo 1:3](#) kurejelea mateso ya Yesu. Katika historia yote, Wakristo wamekuwa wakirejelea mateso ya Yesu kama Mateso yake.

Nini Kilitokea Wakati wa Mateso ya Yesu?

Kila moja ya Injili nne ina kile kinachoitwa simulizi la Mateso. Hii ni sehemu inayorekodi mteso ya Yesu usiku wa kukamatwa kwake na siku iliyoofuata hadi kifo chake.

1. Mathayo anajumuisha katika sura [26-27](#).
2. Marko anajumuisha katika sura [14-15](#).
3. Luka anajumuisha katika sura [22-23](#).
4. Yohana anajumuisha katika sura [18-19](#).

Kukamatwa na Majaribu ya Yesu

Luka anatoa maelezo ya kina zaidi kuhusu maumivu ya kimwili ambayo Yesu alipata wakati wa sala katika Bustani ya Gethsemane ([Luka 22:41-44](#)). [Yohana 18:12](#) inatuambia kwamba Yesu alifungwa na kipelekwa kwenye nyumba ya kuhani mkuu, ambako alihojiwa kwanza na Anasi, mkwe wa Kayafa ambaye alikuwa ndiye mwenye nafasi hiyo kwa wakati huo. Kuhojiwa huku kunarekodiwa katika [Yohana 18:19-24](#).

Anasi alimtuma Yesu kwa Kayafa kwa uchunguzi zaidi ([Yohana 18:24](#)). Katika hatua hii, askari waliokuwa wakimlinda Yesu walijihuisha na mchezo mchafu. Walimpiga na kumwuliza wakati macho yake yalikuwa yamefunikwa, kutabiri ni nani aliyempiga ([Luka 22:63-65](#)). Kulipopambazuka, Baraza la Wayahudi (lililoitwa Sanhedrini) lilikusanyika na kujaribu kuthibitisha Yesu alikuwa na hatia. Lakini hawakuweza kupata ushahidi wa kutosha dhidi yake.

Hatimaye, kuhani mkuu alimwuliza swalililomfanya aonekane mwenye hatia machoni pao. Hii inakwenda kinyume na kile kinachoelezwa kawaida katika sheria ya Kiyahudi ([Marko 14:55-64](#)). Kwa kumuuliza swalilmo la moja kwa moja kuhusu jukumu la Yesu kama Masiya, walimlazimisha kufanya kile walichokiona kuwa ni kukufuru. Kukufuru kwa kawaida hueleweka kama kusema uwongo kuhusu Mungu. Walikuwa wamefunga akili zao kwa uwezekano kwamba Yesu angeweza kuwa Masiya.

Mateso ya Kimwili na Kifo cha Yesu

[Mathayo 26:67-68](#) na [Marko 14:65](#) zinaonyesha kwamba ilikuwa wakati huu ambapo Yesu alidhulumiwa na walizwa wake na pengine baadhi ya wanachama wa baraza. Kisha alichukuliwa

akiwa amekamatwa hadi kwenye makazi ya Pilato huko Yerusalem. Pilato aliishi katika Ikulu ya Mtawala au makao makuu ya jeshi. Inaonekana Pilato alifanya uchunguzi wa awali wa Yesu. Aligundua kwamba mji wake wa nyumbani ulikuwa Galilaya. Alimtuma Yesu kwa Herode kwa kuwa chini ya mamlaka ya Herode. Yesu alikataa kujibu maswali yoyote ya Herode, hivyo Herode alimtuma Yesu kurudi kwa gavana baada ya kumdhihaki Yesu ([Luka 23:1-12](#)).

Pilato inaonekana alitaka kupata huruma ya umati kwa Yesu na hivyo akamchapa mijeledi, baada ya hapo akavishwa vazi la zambarau. Hii inawezekana ni ile aliopewa na Herode ([Luka 23:11](#)) na taji la miiba. Kuchapwa mijeledi kunaweza kuwa kulikuwa utangulizi wa kawaida wa kusulubiwa. Inaweza kuwa ilikuwa jaribio la kuonyesha kwamba alikuwa amemwadhibu Yesu vya kutosha ([23:16](#)). Yesu alichapwa mijeledi kwa kiboko huku mikono yake ikiwa imefungwa kwenye nguzo ([Marko 15:15](#)). Kiboko ilikuwa ni mijeledi ya ngozi ambayo mikanda yake ilikuwa na vipande vya mfupa na risasi vilivyokuwa na ncha kali.

Hata baada ya haya, Yesu alikabiliwa na mashambulizi zaidi na askari ([Mathayo 27:27-31; Marko 15:16-20; Yohana 19:3](#)) na kisha alilazimika kusimama pembeni wakati Pilato alijaribu kwa udhaifu kujadiliana na umati, ambao kwa sasa ulikuwa umechochewa na wapinzani wake kudai kifo cha Yesu ([Yohana 19:1-16](#); linganisha [Mathayo 27:11-26; Marko 15:1-15; Luka 23:18-25](#)). Haikufanikiwa, Pilato alimtuma Yesu kwa kikosi cha kunyonga.

Sio jambo la kushangaza kwamba baada ya mteso haya yote, inaonekana Yesu hakuweza kubeba msalaba hadi Kalvari. Alitakiwa kubeba sehemu ya msalaba pekee au msalaba mzima ukiwemo mbao zote mbili. Simoni wa Kirene alilazimishwa kuubeba kwa niaba yake. Hii inaelezwa katika [Marko 15:21](#) na akaunti nyingine za Injili.

Alipofika Kalvari, askari walimgonga misumari haraka kwenye msalaba. Kihistoria, hii ilifanywa kwa kupigilia msumari kupitia kila mkono na msumari mrefu kupitia miguu yote miwili pamoja. Msalaba kisha uliwekwa wima kwenye tundu ardhini. Katika baadhi ya matukio, boriti iliyyobebwa iliunganishwa na nguzo iliyoofuata tayari imesimama wima ardhini. Yesu aliachwa kuning'inia hapo hadi alipokufa kutokana na kupoteza damu baada ya kupigwa mijeledi au kutokana na moyo kupasuka kulikosababishwa na mvutano kwenye misuli ya utando. Wakati mwingine mijeledi ilikuwa ya kufisha.

Mateso ya Kihisia na Kiroho ya Yesu

Kando na upande wa kimwili wa Mateso, hatupaswi kusahau kwamba Yesu pia alipitia maumivu ya kiakili.

1. Marafiki zake walimsaliti.
2. Wafuasi wake walimwacha.
3. Kulikuwa na mateso zaidi ya kujua kwamba yote aliyopitia hayakustahili. Alikuwa hana hatia kabisa kwa mashtaka yote yaliyomkabili.

Watu wa Kiyahudi walijivunia ubora wa dini yao. Warumi walijivunia viwango vya sheria yao. Kwa njia inayoweza kuonekana kinyume na matarajio yako, ilikuwa ni kutoelewa dini ya Kiyahudi na matumizi mabaya ya sheria za Kirumi yaliyowawezesha maadui wa Yesu kumuua.

Zaidi ya yote, Yesu aliteseka kiroho akijua kwamba Mungu alikuwa anaenda kumfanya "Yeye ambaye hakuja dhambi kuwa dhambi kwa ajili yetu ([2 Wakorintho 5:21](#))."
Hii ilimaanisha angekuwa ametengwa na Mungu. Wakati ambapo watu wengi wanaokufa kwa ajili ya imani yao wamehisi uwepo wa Mungu kwa nguvu, Yesu badala yake alipaza sauti, "Mungu wangu, Mungu wangu, mbona umeniacha?" ([Marko 15:34](#) na vifungu sambamba).

Kwanini Mateso ya Yesu Ni Muhimu kwa Wakristo?

Agano Jipyä linatuonyesha kile ambacho Wakristo wa kwanza waliamini kuwa ni "habari njema." Habari hii ilibadilisha ulimwengu wa kale. Habari njema ilikuwa kwamba "Kristo alikufa kwa ajili ya dhambi zetu kulingana na Maandiko, kwamba alizikwa, kwamba alifufuka siku ya tatu kulingana na Maandiko" ([1 Wakorintho 15:3-4](#)). Huu ulikuwa ujumbe wa msingi wa waandishi kadhaa wa Agano Jipyä. Kwa mfano:

- Petro (tazama [Matendo 2:22-36; 3:12-21; 10:36-43; 1 Petro 2:24; 3:18](#))
- Paulo (tazama [Matendo 13:26-39](#))
- Yohana (tazama [1 Yohana 1:7; 2:2; 4:10; Ufunuo 1:5; 5:9](#))
- Mwandishi wa Barua kwa Waembrania ([Waembrania 2:9, 17; 9:28; 10:12](#))

Ukweli kwamba Yesu hakuwa na dhambi ulimfanya astahili kuchukua dhambi za ulimwengu mzima juu yake. Alifanya kile ambacho hakuna

mwanadamu aliyewahi kuweza, au atakachowenza, kufanya. Alibeba matokeo na adhabu ya dhambi za wanadamu.

Mateso

Kuleta mateso, majeraha, au kifo kwa wengine kwa sababu ya utambulisho wao au imani zao. Biblia inaanza na simulizi la mateso ya wenye haki na wasio haki ([Mwa 4:3-7](#), "kujali kwa Habili"; [Mt 23:35; Ebr 11:4](#)). Hekima ya Solomoni ([Hekima ya Sol 2:12-20](#)) inaonyesha kwa nguvu vivu na hatia inayochoea mateso kama hayo. Uzoefu wa Lutu, vilevile, unaonyesha mateso yanayohusiana na kukataa kufuata tabia maarufu ([Mwa 19:9; 2 Pt 2:7-8](#)). Matendo mabaya dhidi ya Israeli huko Misri, pamoja na ukandamizaji wa baadaye na Wafilisti, Wamidiani, na wengine, yalikuwa na misingi ya kiuchumi na kisiasa. Kwa wale wanaokataa kukubali sera ya kifalme ya mchanganyiko wa dini, uvumilivu rasmi wa ukosefu wa haki, na maadili mabaya ya kipagani, mateso yanakuwa ya mara kwa mara—kuanzia kipindi cha Eliya ([1 Fal 19:10](#)). Manabii wa baadaye, kama wasemaji wa ukweli usiokubali mabadiliko na madai ya sheria ya Mungu mbele ya maovu ya kijamii, waliteseka sana mikononi mwa tabaka tawala, hivyo kwamba mateso yakawa, machoni pa Wayahudi, alama ya nabii wa kweli ([2 Mambo ya Nyakati 36:15-16; Mt 5:12; 23:29-37; Matendo 7:52; Ebr 11:32-38](#)).

Hadithi za Danieli zinaonyesha mateso wakati wa uhamisho. Katika kurudi chini ya utawala wa kigeni, Wayahudi wenye msimamo mkali walitafuta kuhifadhi utambulisho na dini ya taifa katikati ya shinikizo la kigeni na maelewano ya Wayahudi waliotamani makazi na ustawi ([1 Macc 1:11-15; 2:42-48](#)). Matokeo yalikuwa ukandamizaji wa kijamii na unyanyasaji uliosababisha maombi ya mara kwa mara ya haki na uingiliaji wa kimungu, katika Zaburi kama [10, 69, 140](#), na [149](#), kuwa muhimu sana katika ibada baada ya uhamisho. Mateso haya yalifikia mwisho wa kutisha cha ukatili wakati wa enzi ya Maccabean, na kusababisha upinzani wa silaha kama jibu ([2 Macc 6-7; Heb 11:35-38](#)).

Hivyo, licha ya kujiamini kwake katika ukuu wa Mungu na "ulinzi," Israeli ilijifunza kwamba haki haifanikiwi kila mara katika ulimwengu huu, na kwamba uaminifu kwa ukweli hauhakikishi kinga dhidi ya mateso, dhabihu, au kuuawa shahidi.

Hii kukubali gharama kubwa ya Uadilifu ilirithiwa na Ukristo. Yesu alionya mara kwa mara kuhusu mateso, hata ndani ya familia, na alihimiza maandalizi "ya silaha" kwa ajili yake, akiahidi msaada wa Roho katika uchunguzi wa kisheria ([Mt 5:11-12; 10:16-23, 34-36; 23:34; Lk 6:26; 22:35-36](#)). Yesu alikasirika sana na mauaji ya Yohana Mbatizaji na Herode ([Lk 23:9](#)), na aliona hatima yake mwenyewe. Kwa sababu alikosoa uhalali na utaifa wa Mafarisayo, na maafikiano ya Masadukayo ili kulinda maslahi yao wenyewe ([In 11:47-50](#)), na kwa sababu alikatisha tamaa matumaini ya kijeshi yaliyowekwa juu ya Masihi na watu wa kawaida, Yesu alijua angekataliwa. Wito wake wa kuwa mwanafunzi ulijumuisha maonyo ya hatari, kashfa, mashtaka, kupigwa mijeledi, kushtakiwa mbele ya mahakama, chuki, na kifo. Alialika waziwazi wafuasi kujiardaa kwa ajili ya kusulubiwa kwake, kama njia pekee ya maisha na ufalme ([Mt 16:21-26; 20:17-22; Mk 10:29-30; In 15:18-25; 16:1-4](#)). Yesu aliuawa kwa mashtaka ya kuipindua taifa, kukataza ulipaji wa kodi kwa Warumi, na kudai kuwa mfalme ([Lk 23:2](#)).

Mateso ya kwanza kati ya kanisa na mamlaka za Kiyahudi alitokana hasa na mashtaka ya Petro kuhusu mauaji ya Masihi. Kadiri ushawishi wa mitume ulivyoongezeka, hatua rasmi zilijumuisha kufungwa na kupigwa ([Matendo 5:17, 40](#)). Utetezi wenyе nguvu wa Stefano mbele ya baraza ulisababisha umati wa Kiyahudi kumpiga mawe ([Matendo 6-7](#))—ishara ya "mateso makubwa," yaliyowatawanya Wakristo wengi kutoka Yerusalem. Uongofu wa Sauli wa Tarso aliyekuwa mtesi mkuu uliashiria ushindi mkubwa dhidi ya upinzani, na kifo cha ghafla cha Herode mara tu baada ya kushambulia kanisa "ili kuwapendeza Wayahudi" kilikuwa kingine ([Matendo 12:1-3, 20-24](#)).

Wakati Ukristo ulipoingia katika ulimwengu wa Mataifa, sababu mpya ya mateso ya Wayahudi ilijitokeza wakati machafuko yalipoanza katika masinagogi ([Matendo 13:44-45, 50; 14:1-6, 19; 17:1, 5, 13; 18:4-6, 12](#)). Aidha, uponyaji wa msichana mtumwa huko Filipi ulisababisha wanafunzi kufungwa gerezani ([16:19-24](#)); huko Efeso, athari za mahubiri ya Kikristo kwenye biashara ya watengenezaji wa sanamu zilisababisha tishio hatari, ambalo mamlaka zilizua ([19:23-41](#)). Paulo alizua njama ya zaidi ya watu 40 waliokula kiapo cha kumvizia na kumuua ([21:4-36; 23:12-15](#)). Kitabu cha Matendo kinahitimisha na Paulo akisubiri kesi mbele ya Kaisari ([28:30-31](#)).

Katika kipindi hiki, mateso ya Wakristo yalikuwa ya hapa na pale, ya kienyeji, na hasa ya Kiyahudi, yaliyosababishwa na wivu wa mafanikio ya kimisheni ya kanisa. Rasmi, Ukristo, kama dhehebu la Kiyahudi ([Matendo 24:5, 14](#)), ulishiriki utambuzi wa kisheria wa serikali ulioshindwa na Wayahudi. Hivyo, Paulo alipata ulinzi wa Kirumi huko Pafo, Filipi, Korintho, Efeso, na Yerusalem kutoka kwa magavana Feliki na Festo na mshauri wao Herode Agripa, pamoja na kutoka kwa jemadari aliyempeleka Rumi. Hii inaeleza rufaa ya Paulo kwa Kaisari kwa ujasiri; kuachiliwa kwa kifalme kungehakikisha Ukristo unapata uhuru kutoka kwa unyanyasaji kote katika ufalme.

Mtazamo wa Paulo kuhusu mateso ulijumuisha kumbukumbu za majuto ya siku zake za kutesa ([Matendo 22:4; 26:9-11; Gal 1:22-24](#)), kukubali kwa makusudi hatari kwa ajili ya kumtii Kristo ([Matendo 20:22-24; 21:13](#)), onyo la mara kwa mara kwamba dhiki haiwezi kutenganishwa na ufuasi ([Matendo 14:22; Rom 5:3; 12:12; 1 Thes 3:4](#)), na uhakikisho kwamba katika kila aina ya dhiki Wakristo ni zaidi ya washindi ([Rom 8:35-37](#)).

Karibu hakika, Paulo aliuawa kwa kukatwa kichwa wakati wa mateso makali huko Roma kufuatia moto ambao Wakristo walilaumiwa. Wakristo mara nyingi walishutumiwa kwa "ukafiri" (kukataa upagani), kwa kuvutia tu tabaka la watumwa, kwa karamu za upendo "zinazochukiza," na tabia isiyo ya kijamii na yenye ukali (rej. [Yn 15:19](#)), na kuwafanya kuwa lengo maarufu la lawama.

Kwa wakati huu, Petro aliwaonya Wakristo wa mashariki kuhusu hatari inayolikabili kanisa. Kwa muda mfupi, "majaribu mbalimbali" yanathibitisha ukweli wa imani ([1 Pt 1:6](#)). Kusingiziwa kunapaswa kujibiwa kwa maisha yasiyo na lawama. Heshima inapaswa kutolewa kwa mamlaka. Kuteseka kwa ajili ya Uadilifu kunapaswa kukubaliwa bila hofu. Wakristo wanapaswa kujiardaa kwa utetezi wa heshima, na dhamiri zilizo safi kutokana na lawama. Ikiwa wanateseka kwa kufanya haki, wakumbuke kwamba Kristo aliteseka pia—kwa ajili yao. Hivyo wanapaswa "kujivika silaha" kwa ajili ya mateso ([4:1](#)), na wasishangae na mateso kama "kitu cha ajabu" (mstari wa [12](#)). Wanashiriki katika mateso ya Kristo. Neno lake la mwisho ni "Simameni imara!"

Marko pia anadhaniwa kuwa aliandika wakati huu kwa manufaa ya kanisa la Kirumi liliokuwa likiteseka. Injili yake inazingatia mgogoro wa Kristo, sababu na aina zake, na inaonyesha wazi kifo cha kishujaa cha Kristo mwenyewe. Kama

Petro, Marko anakabiliana na mateso kwa kumrejelea Bwana anayeteseka.

Baadaye kidogo, Ukristo ultangazwa kama "dini haramu," na si tena dhehebu lilolindwa la Uyahudi, kutokana na kuanzishwa kwa maombi dhidi ya "Wanasareti" katika huduma za sinagogi, ambayo Wakristo hawakuweza kutoa. Baada ya hapo, kanisa likuwa chini ya ukandamizaji rasmi. Rumi aliingiza kwa urahisi dini za zamani za kitaifa katika ibada za serikali kwa ajili ya umoja wa kifalme, lakini alipinga harakati mpya zisizofuata mkondo, hasa zile zenye mikutano ya siri (yaani, Ekaristi), kama hatari za kisiasa (linganisha [Matendo 17:6-7](#)).

Kuelekea mwisho wa karne, kukiwa na kanisa linalokua na machafuko ya kisiasa, serikali ilihitaji "ibada" ya umma ya "kipaji cha Rumi" pamoja na ibada nyingine za kidini. Katika utawala wa Domitian (81–96 BK), hii ikawa ibada ya mfalme aliye hai, na mahekalu ya kifahari pamoja na ukuhani rasmi. Wakristo walipokataa, wakimtambua Yesu pekee kama Bwana wa kimungu, mateso yakaanza rasmi na kwa ukatili unaoongezeka. Inawezekana kwamba Ufunuo unaakisi hali hii ([Ufu 1:9; 2:13; 6:9; 13; 19:2](#)). Hivyo, Biblia inamalizika kama ilivyoanza, na mada ya mateso ya watu wa Mungu.

Tazama pia Mateso; Shida.

Mateso

Kitu chochote kinachosababisha maumivu au dhiki, kama vile majanga.

Kulingana na Biblia, mateso yalianza wakati dhambi ilipoingia ulimwenguni. Binadamu na viumbe vyote vilikumbwa na "miiba na mbaruti," dhambi, kifo, na uhariibu (linganisha [Mwanzo 3:16-19](#); [Warumi 8:18-21](#)). Kwa sababu ya dhambi, mateso ni sehemu ya kawaida ya maisha ya binadamu, na maisha yetu mafupi yamejaa matatizo ([Ayubu 14:1-6](#)). Watu hawawezi kuepuka majanga ya asili, majeraha ya kimwili, na migogoro na wengine ([2 Mambo ya Nyakati 20:9](#)). Hata hivyo, Mungu hutumia mateso kufundisha na kuadhibu watu wake. Mateso haya yanaonyeshwa na ukandamizaji ambao Waisraeli walikumbana nao katika:

- Misri ([Kutoka 4:31](#))
- Vita vyao wakati wa Waamuzi ([Nehemia 9:26-27](#))
- Uhamisho wao huko Babeli ([Isaya 26:16](#))

Katika dhiki zao, Waisraeli walimlilia Mungu. Aliwaokoa na kuwaongoza kutii ([Yeremia 10:18](#); [Hosea 5:15-6:3](#)).

Biblia inatambua kuwa ni vigumu kuelewa. Ni vigumu kuelewa kwa nini wenye haki wanateseka sana ([Zaburi 34:19; 37:39; 138:7](#)). Hata nabii na "Mtumishi wa Bwana" (Masihi) hawakuepuka mateso ([Isaya 53:2-12](#); [Yeremia 15:15](#)). Yesu Kristo alibeba huzuni na majonzi ya wanadamu. Alitimiza unabii wa mateso ulioanza na dhambi ya Adamu ([Isaya 53:4-5; 1 Petro 2:24](#)).

Yesu alionya kwamba wafuasi wake wangekabili majaribu mengi na huzuni ([Yohana 16:33](#)). Paulo alifundisha kwamba kuingia katika ufalme wa Mungu kunahuisha matatizo mengi ([Matendo 14:22](#)). Hata hivyo, haya hayapaswi kudhoofisha imani ya Mkristo ([1 Thessalonians 3:3](#)). Yanapaswa kuonekana kama kukamilisha kile kinachokosekana katika mateso ya Kristo kwa ajili ya mwili wake, kanisa ([2 Corinthians 4:10-11](#); [Wakolosai 1:24](#)). Biblia pia inapendekeza kwamba mateso yatakuwa makali zaidi kadiri "mwisho" unavyokaribia ([Mathayo 24:9-14](#); [2 Timotheo 3:13](#)). Nguvu za Shetani zitashambulia ili kudanganya na kuharibu "wateule" ([Mathayo 24:24](#); [2 Thessalonians 2:9-12](#); [Ufunuo 20:7-9](#)). Yesu Kristo atakapofunuliwa kutoka mbinguni katika moto wa kuwaka, Mungu atawatesa wale waliowadhuru waumini. Atalipiza kisasi kwa wale ambao hawakutii injili ya Yesu Kristo ([Warumi 2:9](#); [2 Thessalonians 1:5-10; 2:7-8](#)).

Tazama pia Mateso; Shida.

Mathayo (Mt)

Mwana wa Alfayo; mtoza ushuru kwa kazi; alichaguliwa na Yesu kuwa mmoja wa mitume 12; anahuishwa na uandishi wa Injili ya Mathayo.

Mathayo ametajwa katika kila moja ya orodha nne za wale 12 ([Math 10:3](#); [Mark 3:18](#); [Lk 6:15](#); [Matendo 1:13](#)). Mbali na orodha hizi, Mathayo anatajwa tu katika simulizi la wito wake ([Math 9:9](#); [Mk 2:13-14](#); [Luk 5:27](#)). Kabla ya wito wake wa kitume, Injili zinamtaja Mathayo kama Lawi ([Mk](#)

[2:14; Lk 5:27](#); linganisha [Mt 9:9](#)). Utambulisho wa Lawi kama Mathayo hauna shaka yoyote. Ni jambo lisilowezekana kwamba Mathayo alikuwa kaka wa Yakobo Mdogo ambaye baba yake pia aliiwtwa Alfayo ([Math 10:3](#)), kwa kuwa ukweli huu ungetajwa katika rekodi ya Maandiko, kama ilivyo katika kesi za Petro na Andrea na wana wa Zebedayo.

Mathayo alimhudumia Mfalme Herode Antipa huko Kapernaumu ya Galilaya, akikusanya ushuru wa bidhaa zinazopita kwenye barabara kutoka Dameski hadi Bahari ya Mediterania. Ili kufanya kazi katika nafasi hii Mathayo alipaswa kuwa mtu mwenye elimu, anayefahamu lugha ya Kigiriki pamoja na Kiaramu cha asili, hivyo kumwezesha kuandika Injili ya Mathayo. Kama mtoza ushuru, Mathayo huenda alikuwa mtu tajiri, lakini kazi hii pia ilimfanya adharauliwe na Wayahudi na kuhesabiwa mionganoni mwa watu wa chini kabisa. Mafarisayo walikuwa wakizungumza mara kwa mara kuhusu watoza ushuru kwa njia sawa na wenye dhambi ([Mt 11:19; Mk 2:16; Lk 7:34; 15:1](#)).

Mathayo aliiwtwa alipokuwa akifanya kazi kwenye kibanda chake cha kodi. Yesu alipita barabarani na kumwambia, "Nifuate" ([Mk 2:14](#)). Mathayo aliacha kila kitu na kufanya hivyo ([Lk 5:28](#)). Mara moja alimwandalia Yesu karamu kubwa nyumbani kwake, na umati mkubwa wa watoza ushuru wenzake na wengine walikuwepo kufurahia. Ilikuwa katika karamu hii ambapo Mafarisayo na waandishi wao walitoa malalamiko maarufu "Kwa nini mnakula na kunywa na watoza ushuru na wenye dhambi?" ([Lk 5:30](#), nlt mg).

Sio hakika ni lini Mathayo aliiwtwa, lakini kuna uwezekano kwamba wanafunzi wa kwanza sita walikuwepo siku hiyo, kwa kuwa Mafarisayo walilalamika kwa wanafunzi wa Kristo wakati wa karamu ya Mathayo. Tofauti na watu wa kwanza ambao Yesu aliwaita, Mathayo hakuwa mfuasi wa Yohana Mbatizaji hapo awali.

Mathayo, Injili ya

Injili ya kwanza na kitabu cha kwanza katika Agano Jipyaa (AJ).

Hakikisho

- Mwandishi
- Tarehe na Asili
- Lengo

- Yaliyomo

Mwandishi

Hakuna mahali ambapo maandiko ya Mathayo yanamtaja wazi mwandishi. Hata hivyo, kama kanisa la kale lilivyofanya, tunaweza kumhusisha Mathayo mtume na uandishi huo. Alijulikana pia kama Walawi (tazama [Mk 2:14; Lk 5:27, 29](#)). Kabla ya Yesu kumwita, alikuwa mtoza ushuru ([Mt 9:9ff](#)). Ni jambo la kuvutia kwamba Mathayo alijiita mtoza ushuru, wakati hakuna mwandishi mwingine wa injili aliyefanya hivyo. Labda alifanya hivi kuonyesha ukoo wa nafasi aliyokuwa amepewa wakati Mungu alipomwita, kwani watoza ushuru walidharauliwa na kuonekana kuwa watu wa chini kabisa. Injili yenyewe inaonyesha ujuzi wa fedha, kwani mwandishi wa injili anazungumzia kwa usahihi kuhusu ushuru wa sarafu mbili ([Mt 17:24](#)), sarafu nne (sura ya [27](#)), na talanta mbalimbali ([18:24; 25:15ff](#)).

Tarehe na Asili

Wasomi wamegawanyika kuhusu tarehe ambayo Mathayo iliandikwa hasa kwa sababu bado kuna mijadala kuhusu ni Injili gani iliandikwa kwanza: Mathayo au Marko. Ikiwa Marko iliandikwa kabla ya Mathayo, basi Mathayo ilitegemea Marko kwa kiasi kikubwa cha nyenzo, na kinyume chake. Wale wanaotetea kipaumbele cha Mathayo wanafanya hivyo kwa misingi kwamba Injili ya Mathayo ilikuwa (1) inayotambulika katika kanisa la awali kama Injili ya kwanza, (2) iliandikwa kwa wale ambao kwanza walihitaji akaunti ilioandikwa—Wayahudi, na (3) iliwekwa kwanza katika kanuni ya Agano Jipyaa (AJ). Iwe ilitangulia au ilifuata Marko, wasomi wengi wana uhakika kwamba iliandikwa kabla ya uharibifu wa Yerusalemu mwaka wa 70 Baada ya Kristo (BK) kwa sababu hekalu linazungumziwa kama bado limesimama ([Mt 24:15](#)). Irenaeus alionyesha kwamba Mathayo aliandika Injili hii wakati Petro na Paulo walipokuwa Rumi. Hii ingefanya wakati wa kuandika kuwa miaka ya 60.

Lengo

Utetezi wa Imani

Mathayo aliandika kwa jamii ya Wakristo Wayahudi wanaozungumza Kigiriki, walioko katika maeneo kama Antiokia huko Siria. Jamii hiyo ilikuwa imezungukwa na kukabiliwa na Wayahudi waliokuwa na uhasama na madai ya Yesu na jamii ya Wakristo.

Mathayo aliandika kama Myahudi kwa ajili ya Wayahudi. Katika Yesu wa Nazareti, Mathayo anadai kwamba Agano la Kale (AK) lilifikia lengo lake lililokusudiwa. Yesu ni Masihi wa matarajio ya Israeli. Katika sura ya ufunguzi, Mathayo anamtambua kama "mwana wa Daudi, mwana wa Abrahamu" ([1:1](#)), na pia kama "Mungu pamoja nasi" (sura ya [23](#)). Katika sura za baadaye, Yesu anafunuliwa kama Mwana wa Adamu wa [Danieli 7](#) na Mtumishi Anayeteseka wa [Isaya 53](#). Katika kitabu chote ([Mt 1:22-27:10](#)), matukio ya maisha ya Yesu yanawakilishwa kama "utimilifu" wa unabii wa Agano la Kale (AK). Anakuja kutoa wokovu wa Israeli kutoka kwa dhambi ([1:21](#)). Hata hivyo, Wayahudi wamemkataa kama Masihi wao, na hivyo wamejiweka katika hatari kubwa zaidi ([11:20-24](#); [21:33-46](#)). Maelezo moja ya kukataliwa kwa Yesu na Israeli ni kushindwa kwa uongozi wa kidini wa Kiyahudi kuandaa watu kwa ajili ya kuja kwake. Kwa lugha kali, Mathayo analaani walimu wa sheria na Mafarisayo. Wameacha Neno la Mungu kwa ajili ya mapokeo yao wenyewe (sura ya [15](#)).

Kufundisha katika kanisa

Mathayo pia aliandika kama Mkristo kwa Wakristo. Anamwasilisha Yesu kama Musa mpya, na kwa kweli kama Yahweh aliyefanyika mwili, akielezea sheria yake mwenyewe kwa watu wake (sura ya [5](#)), ambao sasa wameundwa upya kuzunguka nafsi yake chini ya uongozi wa mitume ([10:2-4](#); [16:18-19](#); [23:8-10](#)). Ili kanisa la Kikristo lifanye kazi ipasavyo, mafundisho ya Masihi kuhusu masuala mengi ya kimaadili na kiroho lazima yachukuliwe kwa uzito mkubwa (sura ya [5 hadi 7, 18](#)). Ili kusaidia kusudi hili, Mathayo anachukua fomu ya kitabu cha theolojia au mwongozo kwa kanisa, akiwaelekeza watu wa Mungu kuhusu nafsi na kazi ya Yesu. Ili mafundisho haya yaeleweke na kushikiliwa kwa uthabiti zaidi, Mathayo anayawasilisha kwa njia iliyoandaliwa vizuri na inayokumbukwa. Ili kuwezesha kujifunza nyenzo hizo, anapanga mafundisho ya Yesu katika hotuba kuu tano (zilizounganishwa na sehemu za simulizi) ambapo mafundisho ya aina moja yanakusanywa pamoja (kwa mfano, sura ya [10](#) inajumuisha maagizo kwa wamisionari, na sura ya [13](#) inajumuisha mifano saba ya ufalme). Mada kuu za theolojia za Mathayo zinaweza kutambuliwa kama *Mwana* wa Mungu (Yesu ni Yahweh aliyefanyika mwili, "Mungu pamoja nasi"), *ufalme* wa Mungu (katika Yesu, Mungu anaingia katika historia kuanzisha utawala wake wa mwisho), *wokovu* wa Mungu (kama mfalme-*mtumwa*, Yesu amekuja

"kuoko watu wake kutoka dhambini mwao," [1:21](#)), na *watu* wa Mungu (Yesu amekuja kujenga kanisa lake, jamii iliyokombolewa inayojumuisha Wayahudi na Mataifa).

Yaliyomo

Kuja kwa Mwokozi ([1:1-2:23](#))

Jina lake linafunua misheni yake: "Yesu" ([1:1](#)) linamaanisha "Mungu anaokoa." Yeye ni "mwana wa Abrahamu," anayekuja kutimiza ahadi za kale za Mungu kwa Wayahudi na Mataifa ([Mwa 12:1-3](#)). Yeye ni "Kristo [au Masihi]," mwana wa Daudi ([Mt 1:1](#)), anayekuja kuanzisha ufalme wa Mungu ([4:17](#)). Zaidi ya hayo, kama inavyothibitishwa na unabii ([1:22-23](#)) na kwa asili ya mimba yake (sura ya [18 hadi 20](#)), yeye ni "Mungu pamoja nasi"—sasa amekuja "kuoko watu wake kutoka dhambini mwao" (sura ya [21](#)). Kama mwana wa Daudi, na kwa mujibu wa unabii, amezaliwa Bethlehemu ([2:1-6](#)). Wakitwa na nyota ya Masihi wa Israeli (tazama [Hes 24:17](#)), Mataifa wanakuja kumwabudu ([Mt 2:1-12](#)). Wakati Herode anapajaribu kumwangamiza, Yesu anapata hifadhi katika nchi ya Mataifa; Mungu kumwita Mwana wake kutoka Misri kunaashiria mwanzo wa kazi kuu ya wokovu—sio chini ya Kutoka mpya chini ya Yesu, Musa mpya (mistari [13-20](#)). Akiwa amezaliwa katika mazingira ya unyenyekevu mkubwa, Yesu sasa anakuja kuishi Nazareti (sura ya [21 hadi 23](#)).

Mwanzo wa Huduma ([3:1-4:25](#))

Mbele ya hukumu ambayo Yesu yuko karibu kutekeleza (kama ushahidi wa kuwasili kwa ufalme), Yohana Mbatizaji anawaalika Waisraeli kutubu ([3:1-12](#)). Utiifu wa Yesu kwa ubatizo wa Yohana, pamoja na sauti kutoka mbinguni, vinaonyesha yeye kuwa Mfalme anayehudumia raia wake kwa kubeba dhambi zao juu yake mwenyewe (sura ya [13 hadi 17](#)). Kama Israeli katika Kutoka, Yesu anaongozwa nyikani kwa kipindi cha majoribu ([4:1](#)). Wakati shetani anapajaribu kumgeuza mbali na Mungu na kutoka kwa misheni yake iliyowekwa, Yesu anapata ushindi kwa kutegemea Mungu na Neno lake (sura ya [1 hadi 11](#)). Akirudi Galilaya, Yesu anakusudia kukaa katika eneo lenye wakazi wa Kiyahudi na Mataifa (sura ya [12 hadi 16](#)) na anaanza huduma ya kuhubiri (kama Yohana, anawaalika kutubu mbele ya ufalme unaoanza kuchomoza), kufundisha (anawaita wanafunzi wake wa kwanza), na kuponya (sura ya [17 hadi 25](#)).

Mahubiri ya Mlimani ([5:1-7:29](#))

Kama vile Mose alivyopanda Sinai kupokea sheria ya Mungu kwa ajili ya Israeli, ndivyo Yesu—akiwa kama Mose mpya na kama Mungu aliyefanyika mwili—anavyopanda mlima ili kutoa mafundisho yake kwa raia wa ufalme wa Mungu ([5:1-2](#)). Anaanza na *injili* (sio sheria), akitangaza kwamba Mungu hakika atawaokoa wale amba—wakiwa wamezingirwa na dhambi—wanaamini katika rehema ya Mungu, kutii amri zake, na kutamani yeze kuanzisha utawala wake wa haki duniani (sura ya [3 hadi 12](#)). Kwa lengo hilo, wanafunzi ni kihifadhi (chumvi) na ushahidi (nuru) katika jamii yenye dhambi (sura ya [13 hadi 16](#)). Kama yule ambaye amekuja siyo kubatilisha Sheria na Manabii bali kuwaleta kwenye ukamilifu (yaani, kuanzisha enzi mpya ambayo Agano la Kale (AK) lilielekeza— sura ya [17](#)), Yesu anawaita wanafunzi wake kutii kwa uthabiti sheria ya Mungu kama sasa inavyofanuliwa na Mtoaji Sheria mwenyewe (sura ya [18 hadi 20](#)). Amri za Mungu zinakumbatia tamaa za ndani pamoja na matendo ya nje, hazipaswi kupunguzwa au kuhalishwa, na zinahitaji utiifu wa kina zaidi kuliko hapo awali, sasa kwamba mwisho umefika (sura ya [21 hadi 48](#)). Katika utoaji wao, kuomba, na kufunga, wanafunzi wanapaswa kupambana na unafiki kwa kuzingatia Mungu na kujisahau ([6:1-18](#)). Sala ya Mungu (sura ya [9 hadi 13](#)) inamwomba Mungu kuheshimu jina lake kwa kuanzisha utawala wake duniani, na kusamehe, kulinda, na kutoa kwa watoto wake. Kwa kuzingatia sala hii, na kwa kuzingatia mtazamo wa wanafunzi wa Mungu juu ya uhalsia (sura ya [19 hadi 24](#)), hakuna sababu ya wasiwas (sura ya [25 hadi 34](#)). Wanafunzi wanapaswa kuwa na utambuzi bila kuwa wahukumu ([7:1-6](#)), na kumtegemea Mungu kwa nguvu zinazohitajika kupenda wengine ([6:7-12](#)). Baada ya kumaliza ufanuzi wake wa sheria ([5:21-7:12](#)), Yesu sasa anawaita wale wanaotaka kuwa wanafunzi kumfuata ([7:13-14](#)), anawaonya dhidi ya walimu wa uongo (sura ya [15 hadi 20](#)), na anasisitiza kwamba wanafunzi wa kweli wafanye mapenzi ya Mungu (sura ya [21 hadi 23](#)).

Mamlaka ya Yesu ([8:1-9:38](#))

Baada ya kuonyesha mamlaka yake *kwa maneno* katika kufundisha ([7:28-29](#)), Yesu sasa anadhihirisha mamlaka hiyo *kwa vitendo* kuitia mfululizo wa miujiza ya uponyaji, akijionyesha tena kama mtumishi wa Isaya ([8:17](#)). Anaponya mwenye ukoma, mtumishi wa jemadari, na mwanamke mwenye kutokwa damu kwa neno lake ([8:1-13; 9:20-22](#)). Mguso wake unaponya homa na

kufufua mtu aliyekufa ([8:14-15; 9:23-25](#)). Mchanganyiko wa neno na mguso unaponya vipofo ([9:27-31](#)). Kama “Mungu pamoja nasi,” Yesu anaita kwa utii usio na masharti ([8:18-22](#)). Ingawa hana hata ulinzi wa asili amba—wanyama wanafurahia (sura ya [20](#)), anaonyesha ukuu wake juu ya ulimwengu wa asili—na hivyo uungu wake—kwa kutuliza dhoruba (sura ya [23 hadi 27](#)). Katika makabiliano ya moja kwa moja na pepo, anaonyesha ubora wake juu yao ([8:28-34; 9:32-33](#)). Akitumia mamlaka ya Mungu mwenyewe, anatangaza dhambi zimesamehewa ([9:1-8](#)) na anaita wenye dhambi kutubu na kuwa wanafunzi (sura ya [9 hadi 13](#)). Furaha juu ya ufunguzi wa ufalme inachanganyika na shauku ya utimilifu wake (sura ya [14 hadi 17](#)). Muhtasari wa [9:35-38](#) unarudia [4:23-25](#), unakumbusha sura ya [5 hadi 7](#), na kuandaa kwa ajili ya hotuba kuu inayofuata.

Amri ya Yesu kwa Wamisionari ([10:1-42](#))

Katika kujibu maombi ambayo ameamuru, Kristo sasa anawapa wanafunzi 12 mamlaka ya kitume na kuwatuma katika shamba lake la mavuno ([9:37-10:4](#)). Hotuba inazungumzia kuhusu misheni ya haraka ya mitume ([10:5-15](#)) na misheni pana ya kanisa (sura ya [16 hadi 42](#)). Kwa sasa, mitume wanapaswa kuzingatia kuhubiri kwa Wayahudi (sura ya [6](#)), kama maandalizi ya misheni kwa Mataifa ([28:19](#)). “Wenye kustahili” ni wale wanaowakaribisha mitume na ujumbe wao; “wasio na kustahili,” ni wale wanaowakataa ([10:11-15](#)). Katika misheni pana, hakika kutakuwa na mateso (sura ya [16 hadi 19, 24 hadi 25](#)), lakini hii itasaidia ushuhuda (sura ya [17 hadi 23](#)). Mungu ataokoa wamisionari wake waaminifu (sura ya [19 hadi 23](#)) lakini atawahukumu wale wanaowatesa na wanaomkana Kristo (sura ya [26 hadi 39](#)). Thawabu ya hakika inasubiri wote wanaotangaza na wanaopoea ujumbe (sura ya [37 hadi 42](#)).

Kristo ni Bwana ([11:1-12:50](#))

Hukumu ambayo Yohana alitabiri tayari inaendelea; msimamo wa mtu katika hukumu ya mwisho utaamuliwa na jibu lake kwa maneno na kazi za Yesu ([11:2-6](#)). Kama mtangulizi wake, Yesu anakutana na uhasama na kutojali kwa kiasi kikubwa (sura ya [7 hadi 19](#)). Kutokana na ukamilifu wa neema inayohudhuria huduma yake, wale wanaomkataa watapata hukumu kali zaidi (sura ya [20 hadi 24](#)). Hata hivyo, kuna wengine—wale wanyenyekemu, waliolemewa, wanaofundishika—wanaojifunza (kwa ufunuo kutoka kwa Mungu Baba na Mungu Mwana) kwamba “Bwana wa mbingu na dunia” pia ni

Mungu "mpole na mnyenyekevu" anayekuja kutoa pumziko kwa wale wanaomwamini (sura ya [25 hadi 30](#)). Kama yule anayeleta enzi mpya ([12:6](#)), Yesu anadai kwamba yeche ni Bwana wa sabato (sura ya [1 hadi 8](#)). Pumziko la kweli ([11:29](#)) linakuja kwa wale wanaokuja kwa Yesu.

Wakimwona Yesu kama mharibifu wa sabato, Mafarisayo wanahusisha nguvu zake za miujiza na Shetani ([12:22-24](#)). Kinyume chake, Yesu anasema, utawala anaouanzisha unaharibu ufalme wa Shetani (sura ya [25 hadi 29](#)). Kukataa ukweli huu kwa ufahamu kamili wa kile mtu anachofanya ni kufanya dhambi isiyosameheka dhidi ya Roho Mtakatifu (sura ya [30 hadi 32](#)); maneno ya washtaki wa Yesu yanawafichua kama watu waliokusudiwa hukumu (sura ya [33 hadi 37](#)). Ishara ilioombwa kutoka mbinguni haitapewa. Ufufuo wa Yesu ndio ishara pekee wanayohitaji.

Mifano ya Ufalme ([13:1-58](#))

Hii ni hotuba ya tatu kati ya hotuba tano kuu za Mathayo, ikiwa na mifano saba. Katika mfano wa mpanzi, aina nne za udongo—mgumu, wa juu juu, uliojaa, na wenyе matunda—zinaonyesha majibu tofauti kwa mahubiri ya Yesu ([13:3-9, 18-23](#)). Kama wale waliopokea tangazo la Yesu kuhusu ufalme ([4:17](#)), wanafunzi wanapewa mwanga zaidi, lakini umati lazima ukubali tangazo la awali kabla ya mwanga zaidi kutolewa ([13:10-17, 34-35](#)). Katika mfano wa magugu (sura ya [24 hadi 30, 36 hadi 43](#)) na mfano wa wavu (sura ya [47 hadi 50](#)), Yesu anawahakikishia wanafunzi wake kwamba hukumu ya mwisho itatengenisha waumini wa kweli na wa uongo, na anaonya dhidi ya hukumu za haraka, za mapema (linganisha [7:1-5](#)). Mifano ya haradali na chachu ([13:31-33](#)) inalinganisha udogo wa uzinduzi wa ufalme na ukamilifu wa utimilifu wake. Mifano ya hazina iliyofichwa na lulu (sura ya [44 hadi 46](#)) inaonyesha ufalme kama thamani inayozidi zote nyngine (linganisha [6:33](#)). Hivyo wanafunzi walioangaziwa na Yesu wana hazina mpya za kuongeza kwenye za zamani ([13:51-52](#)). Watu wa Nazareti, kinyume chake, wanaiga ukosefu wa uelewa wa umati na uhasama wa Mafarisayo (sura ya [53 hadi 58](#)).

Mgogoro wa Kiroho ([14:1-16:12](#))

Kwenye [14:1-12](#), mahubiri ya Yohana yanaonyesha udhaifu wa Herode, na kukatwa kichwa kwa Yohana kunatabiri kusulubiwa kwa Yesu (linganisha [17:12](#)). Mfalme wa kweli si Herode bali ni Yesu. Yeye ni mtawala juu ya asili yenyewe ([14:13-36](#))—Mungu aliyefanyika mwili,

"Mungu pamoja nasi," anayelisha umati wenye njaa nyikani (kama Mungu alivyowahi kutoa mana) na kutembea juu ya bahari na kuituliza (tazama [Zaburi 89:9](#)). Petro anaonyesha IMANI, hofu, na utegemezi kamili kwa Yesu wa Wakristo ([Mt 14:28-31](#)). Mafarisayo na walimu wa sheria wanaonekana kumwabudu Mungu lakini kwa kweli wamejitelea kwa mila zao wenyewe, ambazo wanatoa si kama nyongeza bali kama *wapinzani* wa Neno la Mungu ([15:1-9](#)). Katika mistari [10-20](#), Yesu anafundisha kwamba sheria ya kiibada bila sheria ya maadili inakuwa ibada tupu, na kwamba tofauti ya zamani kati ya vyakula safi na najisi ([Law 11](#)) sasa imepitwa na wakati kama tofauti kati ya Wayahudi na Mataifa. Ili kusisitiza hoja hiyo, Yesu anaingia katika eneo la wapagani, anaponya Mkanani ([15:21-28](#)) na kulisha umati wa Mataifa (sura ya [29 hadi 39](#)). Mafarisayo na Masadukayo, licha ya tofauti zao, wameungana katika upinzani wao kwa Yesu ([16:1-12](#)).

Wokovu Unaofuata ([16:13-17:27](#))

Zaidi ya makadirio ya heshima lakini yasiyotosha ya umati, Petro anakiri kwamba Yesu ni "Kristo, Mwana wa Mungu aliye hai"—utambuzi wa uungu wa Yesu uliotolewa kwa Ufunuo wa kimungu ([16:13-17](#); linganisha [11:25-26](#)). Kwa kuwa ni Mungu Mwana anayemiliki na kujenga kanisa, Shetani na kifo ni wahanga badala ya washindi. Yesu atajenga kanisa lake juu ya ungamo la Petro kwamba Yesu ni Kristo, Mwana wa Mungu aliye hai. Kuzuia na kuruhusu mitume kuingia katika kanisa ("kufunga" na "kufungua," mtawalia) kunategemea uamuzi wa awali wa mbinguni (yaani, Ufunuo wa Mungu wa mafundisho ya kitume). Katika uso wa ungamo la Petro na dhana za uongo za mesiya ([16:20, 23](#)), Yesu sasa (kwa mara ya kwanza) anatabiri mateso yake na utukufu ujao (sura ya [21 hadi 28](#)). Kwa kutarajia utukufu huo, Yesu anabadilishwa mbele ya wanafunzi fulani; Mose na Eliya wanaungana na Mungu Baba kutoa ushuhuda kwa utukufu wa kipekee wa Mungu Mwana ([17:1-8](#)). Yesu kisha alionyesha nguvu zake kwa kupambana na nguvu za kishetani (sura ya [14 hadi 18](#)) na alionyesha mamlaka yake kwa kuchagua kulipa kodi ya hekalu kwa njia za kimiujiza (sura ya [24 hadi 27](#)).

Ukubwa katika Ufalme ([18:1-35](#))

Katika hili, la nne kati ya mafundisho makuu matano ya Mathayo, Yesu anazingatia tabia na mitazamo ya wanachama wa kanisa. Anawahimiza wafuasi wake wote *kuwa* na *kukubali* walio wa chini kabisa ([18:1-5](#)). Viongozi hasa wanahimizwa

kuwashughulikia kwa makini lakini kwa upole wale walio chini ya uangalizi wao (sura ya [6 hadi 9](#)). Wakikumbuka upendo wa Baba kwa wenye dhambi, Wakristo wanapaswa kufanya kila juhud (kwa maombi na kwa juhud binafsi) kurejesha ndugu wanaokosea, huku kutengwa na kanisa kukiwa ni hatua ya mwisho (sura ya [10 hadi 20](#)). Wanachama wa kanisa ambao wanaelewa kweli neema ya ajabu ya Baba hawataacha kamwe kutoa msamaha na huruma kwa wale wanaowakosea (sura ya [21 hadi 35](#)).

Maagizo ya Safari ya Yerusalemu ([19:1-20:34](#))

Kulingana na maagizo ya uumbaji ya Mungu, Yesu anasema talaka haijawahi *kuamriwa*; inaruhusiwa tu katika kesi ya dhambi—yaani, ambapo kifungo cha ndoa tayari kimevunjwa kupitia uzinzi ([19:1-9](#)). Kama ilivyo katika [5:17-48](#), Yesu anawaita wafuasi wake kutii kwa njia ya kipekee ([19:10-12](#)). Mbali na kuwaagiza wanafunzi kuwa kama watoto ([18:1-4](#)), Yesu anawakumbatia watoto wenyewe kwa upendo wake ([19:13-15](#)). Anamwomba vivyo hivyo kijana tajiri Adamu (sura ya [16 hadi 22](#)); lakini Adamu, ingawa ni mwaminifu kwa amri kuhusu upendo wa jirani, amefungwa sana na utajiri wake kiasi cha kushindwa kujitoa kikamilifu kumpenda Mungu. Hata hivyo, wale wanaoacha yote kumfuata Yesu watapokea utajiri usioelezeka katika ufalme ujao (sura ya [27 hadi 30](#)). Msingi wa baraka hizo hauko katika sifa za kibinadamu bali katika ukarimu wa kushangaza wa Mungu mwenye neema ([20:1-16](#)). Hakuna—hata matajiri—walio nje ya nguvu za neema yake. Lakini Mungu anatoa wokovu wa bure kwa gharama kubwa kwake mwenyewe (sura ya [17 hadi 19](#)). Akikabiliana na ushindani na tamaa mionganoni mwa wafuasi wake, Yesu anawafundisha kwamba ukuu wa kweli hauko katika kuwatawala wengine bali katika kuwashudumia (sura ya [20 hadi 34](#)), kama itakavyoonyeshwa kikamilifu katika kifo chake kama “fidia kwa wengi” (sura ya [28](#)).

Mapambano huko Yerusalemu ([21:1-22:46](#))

Kama Mfalme-Mtumishi (linganisha [3:17](#)), na kama Masihi aliyekusudiwa kuteseka (tazama [16:16-21; 20:28](#)), Yesu anaingia Yerusalemu si juu ya farasi wa vita bali juu ya mwana-punda, kwa maana hana nia ya kutangaza vita dhidi ya maadui zake bali kujitoa kwao—na hivyo kufanikisha ushindi wake kupitia kushindwa ([21:1-11](#)). Kama Bwana wa hekalu, anadai biashara yake ikomeshwe na iwe (kama Mungu alivyoamuru) mahali pa ibada kwa kila mtu, wakiwemo wagonjwa, vijana, na wageni

([21:12-17](#); linganisha [Mk 11:17](#)). Anawashinda wale wanaokataa kutambua chanzo cha mbinguni cha mamlaka yake na ya Yohana ([Mt 21:23-27](#)). Kwa njia ya kushangaza na ya kusikitisha, kwanza kwa kuonekana (kwa kulaani mtini— sura ya [18 hadi 22](#)) na kisha kwa maneno (katika mifano mitatu ya [21:28-22:14](#)), Yesu anatangaza hukumu juu ya Wayahudi ambao wamekataa kumtambua kama Masihi na Mwana wa Mungu. Kuanzia sasa, watu wa kweli wa Mungu ni wale wanaomwamini Yesu, iwe ni Wayahudi au Mataifa. Anawaita watu wake kuahidi utii wao mkuu kwa Mungu. Katika ufufuo, kitakachojalisha zaidi ni uhusiano wa mtu na Mungu ([22:23-33](#)). Hakika, yeye anayempenda Mungu kwa nafsi yake yote na jirani yake kama nafsi yake mwenyewe ameshika amri mbili za msingi za Agano la Kale (AK) (sura ya [34 hadi 40](#)). Kuanzia sasa, kujisalimisha kwa Mungu kunamaanisha kumtambua Yesu kwa usahihi; yeye ni kweli mwana wa Daudi ([Mt 1:1](#)), lakini yeye ni Bwana wa Daudi kwa kiwango cha juu—Mwana wa Mungu aliyeinuliwa ([22:41-46](#); linganisha [16:16](#)).

Ole kwa Walimu wa sheria na Mafarisayo ([23:1-39](#))

Sababu tano zimetajwa kwa Yesu kukemea viongozi wa kidini wa Kiyahudi. Kwanza ni unafiki wao: matendo yao yanapingana na mafundisho yao ([23:1 hadi 4](#)), usafi wao wa nje unaficha uozo wa ndani (sura ya [25 hadi 28](#)), na wanaonekana kutetea sababu ya Mungu lakini kwa kweli ni maadui wa watumishi wa Mungu (sura ya [29 hadi 36](#)). Pili ni kiburi kinachochochea unafiki wao ([23:5-12](#)). Tatu ni unyonyaji wao, na ushawishi wao mbaya kwa wale walio chini ya uangalizi wao (sura ya [13 hadi 15](#)). Nne ni kujishughulisha kwao na mambo madogo ya sheria huku wakipuuza mambo yake muhimu zaidi (sura ya [16 hadi 24](#)). Tano ni uwajibikaji wao kwa hukumu mbaya ambayo taifa lote linakaribia kukumbana nayo (sura ya [33 hadi 39](#)).

Kuhusu Siku ya Mwisho ([24:1-25:46](#))

Utangulizi wa hotuba hii ya tano na ya mwisho ya Mathayo unaweka wazi kwamba kuna uhusiano wa karibu kati ya uharibifu unaokuja wa Yerusalemu na mwisho wa enzi kwa Yesu na wanafunzi wake ([24:1 hadi 3](#)). Yesu kwanza anaelezea kipindi kati ya ujio wake wa kwanza na kurudi kwake: kutakuwa na majanga ya asili, vita vya kimataifa, kuibuka kwa masihi wa uongo, mateso ya watu wa Mungu, na kutangazwa kwa injili ya ufalme kwa ulimwengu wote (sura ya [4 hadi 14](#)). Kisha Yesu anazungumzia janga ambalo litawakumba hasa

taifa la Kiyahudi (kama ilivyotabiriwa tayari katika [22:7; 23:38](#)), likimalizika na uharibifu wa Yerusalemu na hekalu lake mnamo mwaka wa 70 Kabla ya Kristo (KK) ([24:15-25](#)). Baada ya muda fulani (lakini baada ya kipindi kinachojulikana tu na Mungu Baba—sura ya [36](#)), Mwana wa Adamu atarudi kwa utukufu mkuu, katikati ya ishara za kiaopokaliptiko, kukusanya watu wake (sura ya [26 hadi 31](#)). Kizazi cha sasa hakitapita kabla ya hukumu kuanguka juu ya Israeli (sura ya [15 hadi 25](#)), hivyo waskilizaji waangalie (sura ya [32 hadi 35](#)). Onyo hilo hilo linatumika kwa ujio wa mbali zaidi wa Mwana wa Adamu (sura ya [36 hadi 51](#)): uhakika wa tukio na kutokuwa na uhakika wa wakati wake vinahitaji umakini na uaminifu katika kipindi hicho, kwani tukio hilo litaleta wokovu na hukumu. Ili kufikisha somo hilo, Yesu anatoa mifano ya wanawali wenye busara na wapumbavu ([25:1-13](#)) na talanta (sura ya [14 hadi 30](#)). Mfano wa mwisho wa kondoo na mbuzi (sura ya [31 hadi 46](#)) unazungumzia umuhimu wa haraka wa kutoa jibu sahihi kwa “ndugu”—yaani, wajumbe—wa Kristo; wale wanaolisha, kuva, na kuwajali wajumbe wa Kristo hivyo wanashuhudia kupokea kwa ujumbe wa mitume na Bwana wao (linganisha [10:40-42](#)).

Njia ya kuelekea Golgotha ([26:1-27:26](#))

Kama jibu kwa utabiri wa Yesu mwenyewe, makuhani wakuu na wazee wanapanga njama ya kumuua ([26:1-5](#)), hivi karibuni wakisaidiwa na Yuda (sura ya [14 hadi 16](#)). Upako huko Bethania (sura ya [6 hadi 13](#)) unashuhudia ukarimu wa upendo na ukaribu wa kifo. Katika mlo wa Pasaka (sura ya [17 hadi 30](#)), ikionyesha aina ya dhabihu ambayo Kutoka mpya inakuja (linganisha [2:15](#)), Yesu anatafsiri kifo chake kijacho kama dhabihu ya upatanisho kwa msamaha wa dhambi ([26:26 hadi 28](#); linganisha [1:21](#)) na anatabiri siku ya ushindi wa mwisho dhidi ya dhambi na kifo katika ufalme uliotimizwa ([26:29](#)). Uchungu wa Yesu huko Gethsemane (sura ya [36 hadi 46](#)) unaonyesha hofu yake juu ya kuchukua dhambi za watu wake juu yake mwenyewe. Kwa kitendo kikubwa cha utiifu wa kifilial, anajisalimisha kwa Baba, ili Maandiko yatimie ([26:54](#); linganisha [Is 53](#)). Kama mtumishi wa Mungu aliyekusudiwa kuteseka, Yesu anapinga majaribio ya kuzuia kukamatwa kwake ([26:47-56](#)). Mahakama kuu ya Wayahudi (Baraza) na kiongozi wao wa juu wa kidini (kuhani mkuu) wanamhukumu Yesu kama mkufuru kwa sababu anathhubutu kujitambulisha kama “Kristo, Mwana wa Mungu” ([26:57-68](#); linganisha [16:16](#)). Kama sehemu ya kukataliwa na mahakama, Petro—

katika utimilifu wa unabii wa Yesu ([26:31 hadi 35](#))—anakana kumjua Yesu (sura ya [69 hadi 75](#)). Kukata tamaa kwa Yuda kunaonyeshwa kwa kujiua ([27:3-10](#)). Wayahudi wanamkabidhi Yesu kwa Pilato, gavana wa Kirumi (sura ya [1 hadi 2](#)), yeye pekee akiwa na mamlaka ya kutoa hukumu ya kifo. Wakijua kwamba shtaka la kukufuru halitakuwa na uzito kwa Pilato, Wayahudi sasa wanamwakilisha Yesu kama tishio kwa Kaisari. Mwishowe, Pilato hajibu mashtaka maalum na ushahidi bali kwa shinikizo kutoka kwa umati na tishio la ghasia (sura ya [11 hadi 25](#)). Anamwachilia Baraba na kumkabidhi Yesu asulubiwe (sura ya [26](#)).

Kifo cha Yesu ([27:27-66](#))

Baada ya kutendewa vibaya na askari wa Kirumi, Yesu anaongozwa hadi mahali pa kuuawa; akiwa amedhoofika kutokana na vipigo, anahitaji msaada ([27:27-32](#)). Anakataa dawa ya kulevyaa iliyotolewa ili aweze kuweka akili yake wazi (sura ya [34](#)). Kuuawa kwake pamoja na wahalifu (sura ya [38](#)) kunathibitisha kusudi la kifo chake (linganisha [1:21](#)). Mfululizo wa matusi unatupwa kwake, kwa dhihaka ya ukweli wa maandiko “Huyu ni Yesu Mfalme wa Wayahudi” ([27:37-44](#)). Hatimaye, kutoka gizani Yesu anatoa kilio cha kutelekezwa; sasa inafichuliwa hofu kuu (ile ambayo nafsi yake ilikwepa huko Gethsemane), maumivu makuu ya mbeba-dhambi—kuachwa kwa Mwana mpendwa na Baba (sura ya [45 hadi 49](#)). Baada ya kupiga kelele kwa sauti kuu (linganisha [Yohana 19:30](#)), Yesu anakuwa ([27:50](#)). Mara moja, athari za wokovu za kifo chake zinadhihirika (sura ya [51 hadi 53](#)): wenye dhambi, sasa wamesamehewa, wanaweza kumfikia Mungu mtakatifu (pazia la hekalu linachanika), na kuna tumaini la ufufuo kwa wale waliokufa. Kama mwanzoni ([2:1 hadi 12](#)), Mataifa badala ya Wayahudi wanakiri Yesu ([27:54](#); linganisha [26:63-65](#)). Umakini wa Yosefu katika mazishi ya Yesu unalingana na majaribio endelevu ya makuhani wakuu na Mafarisayo kupinga nguvu za Yesu ([27:57-66](#)).

Ushindi wa Mwokozi ([28:1-20](#))

Kati ya utukufu mkubwa, nguvu, na furaha, ushindi wa Mwokozi juu ya kifo unatangazwa na kuthibitishwa ([28:1-7](#)). Yesu aliyefufuka anaonekana kwanza kwa wanawake waliokuwepo wakati wa kusulubiwa kwake ([28:8-10](#); tazama [27:61](#); [28:1](#)). Jibu la Wayahudi kwa ripoti ya walini linaashiria kukata tamaa kwao mbele ya ukweli usiowenza kuzuilkia ([28:11-15](#)). Akikutana na wanafunzi 11 mlimani Galilaya (sura ya [16 hadi 20](#)), Yesu, kama Mose mpya, anaendelea na

maagizo yake. Sasa anafunua kusudi la uinjilisti ambalo Mathayo amekuwa akiwanda wasomaji tangu mwanzo wa injili yake. Mitume wanapaswa kuwafundisha watu wote kwa kuwabatiza katika jina la Mungu wa Utatu na kwa kuwafundisha kutii yote ambayo Yesu ameamuru. Mitume wanaendelea mbele kwa uhakika kwamba Yesu—kama Bwana—anasmama juu yao, na kwamba Yesu—kama Imanueli—anasmama pamoja nao hadi mwisho wa enzi.

Tazama pia Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho yake; Luka, Injili ya; Injili ya; Marko; Mathayo (Mtu); Injili za Sinoptiki.

Mathiya

Mwanafunzi wa Yesu, aliyetajwa kwa jina tu katika [Matendo 1:23–26](#), alichaguliwa kuchukua nafasi ya Yuda Iskariote.

Muda mfupi baada ya kupaa kwa Yesu, Petro alieleza hitaji la mtume mwingine, masharti yakiwa kwamba mgombea lazima awe mfuasi wa Yesu tangu ubatizo wake hadi kupaa kwake na awe shahidi wa ufufuo wake. Mkutano uliwasilisha wanaume wawili waliokidhi vigezo hivi: Yosefu aitwaye Barsaba, jina la pili Justus, na Mathia. Kisha walipiga kura (baadhi ya wasomi wanaamini walipiga kura za siri). Haijalishi njia gani, Mathia alichaguliwa. Baadaye, utume ulipanuliwa kujumuisha wengine kama Paulo, Androniko, na Yunia. Maandiko hayamtaji Mathia tena, ingawa mapokeo yanasesma kwamba alihubiri Yudea na hatimaye alipigwa mawe hadi kufa na Wayahudi.

Tazama pia Mtume, Utume.

Mavazi

Mavazi yaliyotajwa katika Biblia kwa kawaida yanarejelewa kwa maneno ya jumla kama "vazi la ndani," "vazi la nje," au "kanzu." Maelezo machache yanatoa ufanuzi maalum wa mavazi au nguo, na kwa hivyo ni muhimu kutegemea michoro, vyombo vya udongo, mapambo, sanamu, na michoro iliyochongwa ili kuonyesha mitindo ya mavazi ya kipindi hicho.

Watu wengi wa kale wa Mashariki ya Karibu (ikiwa ni pamoja na Waisraeli) walifuga kondoo kabla ya kugunduliwa kwa kusokota na kusuka, na walitumia ngozi zao kwa mavazi. Baadaye, sufu iliyonyofolewa kutoka kwa kondoo na kutoka

kwenye matawi ambayo manyoya yalikuwa yamekusanyika wakati wanyama walipita ilitengenezwa kuwa kitambaa kama cha felti. Sufu ilibaki kuwa mojawapo ya vitambaa muhimu zaidi kwa mavazi katika kipindi chote cha kibiblia.

Wakati makabila ya Waisraeli waliokuwa wakihamahama yalipoanza kuishi kwa utulivu zaidi, kitani kililimwa. Kitani kilifumwa kuwa kitambaa ambacho kilikuwa kinatumwiwa sana. Mwanzoni mwa Enzi ya Shaba ya Kati (karibu 2000 Kabla ya Kristo (KK), hariri nzuri zilianza kuingizwa kutoka China, na hariri ya porini ilizalishwa katika baadhi ya maeneo ya Mashariki ya Karibu. Pamba ilijulikana Misri, lakini haionekani kuwa ilizalishwa popote Palestina katika kipindi cha Biblia.

Mavazi ya Kiume

Mapema katika nyakati za kibiblia, kitambaa cha kiunoni kilikuwa sehemu muhimu ya mavazi ya wanaume, kilichoaliwa na watu wa tabaka zote za jamii. Kabla ya mwaka 2000 KK, aina ya kitambaa cha kiunoni pia kilikuwa mavazi ya kawaida kwa Wamisri wote, kuanzia mfanyakazi wa chini kabisa hadi Farao. Hata hivyo, katika kipindi cha baadaye, kilionekana tu kama sehemu ya mavazi ya kijeshi ([Ez 23:15](#)). Vazi la ndani (kanzu au shati) lilitengenezwa kwa sufu au kitani. Lilikuwa na nafasi za shingo na mikono, na linaonekana kuwa na mikono mirefu, ingawa baadhi ya mitindo ilikuwa na mikono ya nusu. Lilivaliwa karibu na ngozi na lilianguka ama hadi magoti au, mara nyingi zaidi, hadi vifundoni, mara nyingi likiwa limefungwa kiunoni. Kitenge cha Kigiriki ("koti") na kanzu ya Kirumi vilikuwa mavazi ya ndani ya tabia sawa. Mtu ambaye alikuwa amevaa chochote isipokuwa vazi hili la ndani alichukuliwa kuwa "uchi." Kijana ambaye alimuata Yesu huko Gethsemane wakati wa kukamatwa kwake labda alikuwa amevaa kwa namna hii ([Mk 14:51–52](#)).

Kawaida, vazi la nje lililoundwa kutoka kwa kipande cha kitambaa chenye umbo la mraba liliitwa joho au shuka. Lilikuwa na nafasi za mikono na lilitundikwa juu ya bega moja au yote mawili.

Mwanamume mwebrania alionekana kuwa amevaa vibaya bila joho lake, na ilikuwa marufuku kuchukua joho la mtu mwingine kama mkopo au dhamana. Usiku, wakati mavazi mengine yalipovuliwa, joho, ambalo mara nyingi lilitengenezwa kwa ngozi ya mnyama au sufu, lilitumika kama blanketi ([Kut 22:26–27](#); [Kumb 24:13](#)). Majoho yaliyotengenezwa kwa nywele za mbuzi au nywele za ngamia, kama vile Yohana

Mbatizaji alivaa ([Mt 3:4; Mk 1:6](#)), yangekuwa ya joto sana usiku.

Koti ya rangi nyingi ambayo Yakobo alimpa Yosefu huenda ilikuwa shati au kanzu yenyе mistari iliyotengenezwa kwa ngozi au sufu iliyosokotwa. Vazi hilo linaweza kuwa lilifungwa na ukingo wa sufu ([Mwa 37:3](#)). Vazi ambalo Hana alitengeneza kila mwaka kwa ajili ya Samweli mdogo huenda ilikuwa koti au joho ([1 Sam 2:19](#)).

Majoho mara nyingi yalitengenezwa na pindo; ni hili ambalo mwanamke aliligusa alipomjia Yesu kwa ajili ya uponyaji ([Mt 9:20](#)). Joho ambalo askari wa Kirumi walimvika Yesu kwa dhihaka ili kuashiria ufalme wake huenda lilikuwa joho la kijeshi la zambarau kama lile ambalo mafisa wa Kirumi walivaa kawaida ([Mt 27:28-31; Mk 15:17; Yn 19:2](#)).

Wagiriki walitumia neno himation kwa vazi la nje, sawa na joho liliowekwa juu ya Mwana Mpotevu ([Lk 15:22](#)) wakati Baba yake alisherehekea kurudi kwa mwana kwa chakula chake bora, mavazi, na vito. Joho ambalo Paulo alivaa ([2 Tm 4:13](#)) huenda lilikuwa mtindo wa duara wa joho ambaulikuwa maarufu katika karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK).

Mavazi yalikuwa na ubora tofauti na yalionyesha cheo au ofisi ([Is 3:6](#)). Waandishi na manabii walivaa mavazi maalum kuashiria taaluma zao. Eliya alivaa vazi la nabii ([1 Fal 19:13, 19; 2 Fal 2:8, 13-14](#)). Katika nyakati za Agano Jipy, waandishi walivaa mavazi maalum ([Mk 12:38; Lk 20:46](#)).

Kristo na wanafunzi wake huenda walivaa kanzu na viatu vya ngozi, na kubeba mabegi ya pesa na fimo ([Mt 10:9-10; Mk 6:8; Lk 9:3; 10:4](#)). Wakati askari wa Kirumi waligawana mavazi ya Yesu baada ya kusulubiwa ([Yn 19:23-24](#)), walipiga kura kwa ajili ya vazi la ndani, lilifumwa bila mshono wowote na huenda lilitengenezwa kwa sufu. Hii ilikuwa ni mojawapo ya mavazi ya thamani zaidi ya Yesu.

Viatu

Katika nyakati za Biblia, viatu vilijumuisha viatu na ndara, ambavyo vilikuwa sehemu muhimu ya mavazi ya mtu ([2 Mambo ya Nyakati 28:15; Matendo 12:8](#)). Wakati mwingine ndara zilikuwa na soli za mbao, lakini mara nyingi zilikuwa za ngozi. Wakati mwingine zilikuwa na sehemu ya mbele iliyofungwa huku nyuma ikiwa wazi. Sehemu ya juu mara nyingi ilitengenezwa kwa vipande vya ngozi vilivyofunguka, na wakati mwingine ndara zilikuwa na soli tu na kamba

zilizofungwa kuzunguka mguu au kifundo cha mguu. Ndara za mwanamke zilionekana kuwa sehemu ya kuvutia na ya mtindo katika mavazi yake ([Yudith 10:4; 16:9](#)).

Kwenye safari ndefu kupitia nchi, viatu vya mtu vinaweza kubebwa na kuhifadhiwa kwa ajili ya kufika katika mji unaofuata, ili visichakae. (Kuwa peku katika mji au jiji ilikuwa ishara ya umaskini uliokithiri.) Kwa kuwa viatu vilikuwa wazi sana kwa muundo, mtu anaweza kuelewa kwa urahisi umuhimu wa kuosha miguu ya mgeni kama sehemu ya ibada.

Viatu havikuvaliwa katika hekalu au kwenye ardhi yoyote takatifu ([Kut 3:5; Yosh 5:15](#)) na pia vilivuliwa mtu alipokuwa ndani ya nyumba. Ilikuwa desturi kuvua viatu wakati wa maombolezo. Viatu ambavyo Waisraeli walivaa katika safari zao za nyikani havikuchakaa ([Kumb 29:5](#)).

Tazama pia Nguo na Utengenezaji wake.

Mawe, Ya Thamani

Orodha ndefu ya vito vya thamani viliviyotumika katika nyakati za Agano la Kale inapatikana katika [Kutoka 28:17-20](#) na [39:10-13](#), ambapo safu nne za mawe matatu, kila moja ikiwa na jina la moja ya makabila 12 ya Israeli, yaliwekwa kwenye kifua cha kuhani mkuu. Orodha nyingine zinapatikana katika [Ezekieli 28:13](#) na [Ufunuo 21:19-21](#). Ni vigumu kutambua kwa usahihi mawe haya yote, kwani tafsiri sahihi si mara zote inawezekana. Baadhi ya tofauti za tafsiri zinaonyeshwa katika orodha ifuatayo, kama ilivyotafsiriwa katika rsv:

1. Agate, oksidi ya siliconi, ni aina ya quartz inayopitisha mwanga na ina tabaka za rangi mbalimbali ([Kut 28:19; 39:12; Isa 54:12; Ufu 21:19](#)).
2. Alabasta ni aina ya kalsiamu kabonati (jipsamu) yenyе chembe ndogo ndogo na mistari, mara nyingi nyeupe na inayopenya mwanga. Ilitumika sana katika nyakati za Biblia kwa ajili ya mitungi ya mapambo, bakuli, vyungu vya kohl, sanamu, mitungi ya manukato, na kadhalika ([Sg 5:15; Mt 26:7; Mk 14:3; Lk 7:37](#)).
3. Ametisti ni oksidi ya siliconi, aina ya quartz yenyе rangi ya zambarau au zambarau ya fuwele inayopenya ([Kut 28:19; 39:12; Ufu 21:20](#)).
4. Beryl, silikati ya alumini ([Kut 28:20; 39:13; Wim 5:14; Dan 10:6](#)). Kwa kawaida ni ya kijani kibichi

kwa rangi ([Ufu 21:20](#)), lakini inaweza pia kuwa ya bluu, nyeupe, au ya dhahabu na inaweza kuwa isiyo na uwazi au yenye uwazi—aina ya mwisho ikiwa ni pamoja na vito vya emerald na aquamarine.

1. Carbuncle. Tazama **Zamuridi** hapa chini.

6. Carnelian, oksidi ya siliconi yenye rangi nyekundu. Katika tafsiri, mara nyingine inafananishwa na sardius ([Kut 28:17; 39:10; Eze 28:13](#)), aina ya quartz yenye rangi ya kahawia au nyekundu ([Ufu 4:3; 21:20](#)).

7. Chalcedony. Angalia Agate hapo juu.

8. Chrysolite, fluosilicate ya alumini, yenye rangi ya manjano ([Ufu 21:20](#)), huenda inafanana na topazi ([Kut 28:17](#)) au berili ([Eze 1:16; 10:9; 28:13](#)).

9. Chrysoprase, chalcedony ya kijani kibichi yenye madoa ya nikeli, hutumika sana katika vito vya mapambo ([Ufu 21:20](#)).

10. Koral ni mifupa migumu ya chokaa inayotokana na aina mbalimbali za wanyama wa baharini, ambayo hupatikana katika rangi tofauti kama nyekundu, nyeupe, na nyeusi. Sio jiwe halisi ([Ay 28:18; Eze 27:16](#)).

11. Kioo, quartz ya fuwele iliyo wazi na angavu ([Ay 28:18](#)). Katika [Ufunuo 4:6, 21:11](#), na [22:1](#) neno la Kigiriki krystallon linaweza kumaanisha kioo cha mwamba au hata barafu.

12. Almasi, jiwe la utambulisho usio hakika ([Kutoka 28:18; 39:11; Ezekiel 28:13](#)). Huenda si sawa na almasi ya kisasa. Katika [Yeremia 17:1](#), almasi ilikuwa labda aina ya korundum, dutu ngumu sana.

13. Zamaradi, labda jiwe la kijani kama zamaradi ya kisasa ([Kut 28:18; 39:11; Eze 27:16; 28:13](#)). Septuaginta inapendekeza jiwe la zambarau kama garneti. Katika Agano Jipy, smaragdinos katika [Ufunuo 4:3](#) na smaragdos katika [Ufunuo 21:19](#) inapendekeza zamaradi.

14. Yasinithi, labda zircon yenye rangi nyekundu-machungwa au jiwe la bluu kama turquoise, amethisto, au yakuti ([Kutoka 28:19; 39:12](#)). Katika [Ufunuo 21:20](#), huakinthos ni jiwe la bluu. Utambulisho halisi hauna uhakika.

15. Jasper ni dutu ndogo isiyo na uwazi, mara nyingi yenye rangi kali ya quartz ya fuwele ([Kut 28:20; 39:13](#)). Katika Agano Jipy, neno la Kigiriki iaspis ([Ufu 4:3; 21:11, 18-19](#)) linamaanisha quartz ya kijani.

16. Lapis lazuli, jiwe lenye rangi ya bluu ya kina; ni kiwanja cha sodiamu, alumini, kalsiamu, sulfuri, na fedha kinachojumuisha mchanganyiko wa madini kadhaa. Kwa kawaida huwa na madoa ya dhahabu ya Ironi pyrites na ilitumiwa sana kwa madhumuni ya mapambo katika ulimwengu wa kale. Inafanana na yakuti.

17. Marumaru ni chokaa iliyokristalishwa kutokana na mabadiliko ya kijiolojia, ambayo inaweza kupigwa msasa kwa hali ya juu, inadumu na inafaa kwa madhumuni ya ujenzi ([1 Mambo ya Nyakati 29:2; Esta 1:6; Ufunuo 18:12](#)).

18. Oniksi, quartz inayojumuisha tabaka au mikanda iliyonyooka ambayo inatofautiana kwa rangi ([Mwa 2:12; Kut 25:7; 28:9, 20; 39:6, 13; 1 Nya 29:2; Ayu 28:16; Eze 28:13](#)). Tazama Sardonyx hapa chini.

19. Lulu ni dutu ngumu laini, nyeupe au yenye rangi mbalimbali, inayokua kwenye ganda la aina mbalimbali za moluska wenye maganda mawili. Katika NT, "lulu" zinajulikana kama mapambo kwa wanawake ([1 Tm 2:9; Rv 17:4](#)) au kama bidhaa za biashara ([Rv 18:12, 16](#)). Ufalme wa mbinguni unafananishwa na lulu nzuri, ambayo watu hutafuta kwa gharama kubwa ([Mt 13:45-46](#)).

20. Ruby, tafsiri isiyo thabiti ya neno la Kiebrania peninim katika sehemu sita ([Ayubu 28:18; Mithali 3:15; 8:11; 20:15; 31:10; Maombolezo 4:7](#)). Jiwe hili jekundu au la carmine lilijulikana pengine katika ulimwengu wa kale, lakini kuna ugumu katika kutafsiri maneno ambayo yanaweza kurejelea.

21. Yakuti, jiwe la bluu ya kina ([Kut 24:10; 28:18; 39:11; Ay 28:6, 16; Wim 5:14; Is 54:11; Maombolezo 4:7; Eze 1:26; 10:1; 28:13](#)), ambalo linaweza kuwa lilirejelea wakati mwingine lapis lazuli kama ilivyo katika [Ayubu 28:6](#) na [Ufunuo 21:19](#).

22. Sardius, aina ya quartz yenye rangi nyekundu au kahawia ([Kut 28:17; 39:10; Ez 28:13](#) kjv). Inatajwa pia katika [Ufunuo 4:3](#) (kjv "jiwe la sardine"), ingawa katika tafsiri za kisasa mara nyingi hutafsiriwa kama "carnelian." Tazama **Carnelian** hapo juu.

23. Sardonyx, aina ya agate yenye tabaka za rangi ya kahawia na nyeupe ([Ufu 21:20](#), kjv, nasb; "onyx" katika nlt).

24. Topazi, jiwe la thamani lenye rangi ya njano, ni fluosilicate ya alumini inayopatikana katika umbo la fuwele ([Kut 28:17; 39:10; Ayu 28:19; Eze 28:13; Ufu 21:20](#)).

Tazama pia Madini na Metali.

Mbadilishaji wa fedha

Kazi ya zamani sawa na ile ya benki ya kisasa. Mbadilishaji wa fedha alikuwa akibadilisha pesa kutoka nchi moja hadi pesa za nchi nyingine. Pia, walibadilisha sarafu ndogo kuwa sarafu kubwa au kinyume chake. Wabadilishaji wa fedha walitoza ada kwa kazi hii.

Sarafu za kawaida zilianza kutumika karibu mwaka wa 700 Kabla ya Kristo (KK). Kabla ya hapo, watu walipima vipande vya fedha kulipia vitu ([Mwanzo 20:16; 37:28](#); [Waamuzi 17:2](#)). Mara tu sarafu za kawaida zilipoanza kutumika katika Asia Ndogo, maeneo mengine yaliiga wazo hilo. Sarafu zilikuwa tofauti katika kila nchi, hivyo wabadilishaji wa fedha walihitaji kujuwa thamani yao.

Katika vipindi vya awali, vipande vya fedha vilipimwa uzito kwa ajili ya malipo ya bidhaa ([Mwanzo 20:16; 37:28](#); [Waamuzi 17:2](#)). Mara baada ya sarafu ya kiwango cha kawaida kuitishwa katika Asia Ndogo, wazo hilo lilikopwa katika nchi nyingine. Hata hivyo, kwa kuwa sarafu zilikuwa tofauti kutoka nchi moja hadi nyingine, viwango vilihitajika kufanyiwa kazi na wabadilishaji wa fedha.

Hii ilikuwa muhimu sana katika Palestina. Kila Myahudi mzima alipaswa kulipa kodi ya nusu shekeli ([Kutoka 30:11-16](#)). Wayahudi kutoka nchi mbalimbali wangeweza kuleta aina nyingi za sarafu. Viongozi wa hekalu walipaswa kuamua ni sarafu gani ilikuwa sahihi kwa kodi hii. Walichagua sarafu ya nusu shekeli ya fedha kutoka Tiro, inayojulikana pia kama *tetradrachma*.

Kwenye [Mathayo 17:27](#), Petro aliambiwa alipe kodi ya hekalu kwa ajili ya Yesu na yeze mwenyewe kwa sarafu aliypata kwenye mdomo wa samaki. Mishnah inasema (*Sheqalim* 1:3) kwamba wabadilishaji wa fedha walifanya kazi katika maeneo ya ndani siku ya 15 ya Adar kukusanya kodi hii. Huu ulikuwa mwezi mmoja kabla ya Pasaka. Siku kumi kabla ya Pasaka, wabadilishaji wa fedha walihamia katika kumbi za hekalu kusaidia Wayahudi kutoka nchi nyingine.

Yesu alikutana na wabadilishaji wa fedha katika ua wa hekalu alipokuwa "akisafisha hekalu" ([Mathayo 21:12-13](#); [Marko 11:15-16](#); [Luka 19:45-46](#); [Yohana 2:13-22](#)). Watu wamejadiliana kuhusu sababu za kitendo chake hiki. Watu walihitaji kupata nusu-shekeli kulipa kodi zao. Walihitaji pia

kununua ndege, wanyama, au mikate kwa ajili ya sadaka. Ununuza na kubadilisha fedha kulionekana kuwa vibaya katika eneo takatifu la hekalu (linganisha [Marko 11:16](#)). Yesu alionekana kukubaliana na ulipaji wa kodi ya hekalu yenyewe ([Mathayo 8:4; 17:24-26](#); [Marko 1:44](#); [Luka 5:14](#)).

Pia inawezekana kwamba wabadilisha fedha na watu waliokuwa wakiiza ndege na wanyama walitoza kiasi kikubwa. Wabadilisha fedha na viongozi wa hekalu huenda walifanya hivi kwa faida yao binafsi. Shughuli hizi zingeweza kufanyika mbali zaidi na eneo takatifu. Kelele na mazungumzo ya kawaida katika masoko yangeweza kuwavuruga watu waliokuwa wakisali na kutoa sadaka katika kumbi za hekalu. (linganisha [Yeremia 7:11](#)).

Tazama pia Sarafu; Fedha.

Mbingu

Neno la kibiblia kwa ajili ya anga linalozunguka dunia lina maana ya nafasi iliyonyooshwa au kupanuliwa. Waembrania waliona "mbingu" kama anga tupu ambako mawingu, jua, na mwezi vilikuwa.

Katika siku ya pili ya Uumbaji, Mungu aliumba anga juu ya dunia. Alifanya hivyo ili kutenganisha maji yaliyo chini na yale yaliyo juu. Mungu aliiita anga mbingu ([Mwanzo 1:6-8](#)). Anga hutoa mazingira kwa ajili ya jua, mwezi, sayari, na nyota kuwepo na kufanya kazi kama Mungu alivyowaumba. Katika siku ya nne ya Uumbaji, Mungu aliumba mianga katika anga. Ilikuwa ya kutambua usiku na mchana na kuonyesha misimu. Mwanga mkubwa katika anga, jua, ulidhibiti mchana, na mwanga mdogo, mwezi, ulidhibiti usiku (mistari [14-19](#)).

Neno "mbingu" limetajwa mara mbili katika Zaburi kama mahali pa kazi ya mikono ya Mungu ([Zaburi 19:1; 150:1](#)). Katika vitabu vya Ezekiel ([Ezekiel 1:22-26; 10:1](#)) na Danieli ([Danieli 12:3](#)), mbingu inahusishwa kila mara na Uumbaji.

Mbingu

Ufalme (au falme) ulioainishwa na neno la Kiebrania linalotumika kuwakilisha anga na hewa na pia mbingu. Umbo la neno hilo kwa Kiebrania ni pacha (ikimaanisha vitu viwili). Ingawa umbo hili la pacha linaweza tu kuwakilisha kifaa cha kale cha kuonyesha wingi, inadhaniwa na baadhi ya watu

kuashiria uwepo wa mbingu ya chini na ya juu—mbingu ya kimwili na ya kiroho.

Kwenye Agano la Kale

Waandishi wa Agano la Kale waliona mbingu inayoonekana(angahewa, anga la nje, nyota, sayari, na magalaksi) kama "anga" inayoonekana kama upinde mkubwa unaoungwa mkono na misingi na nguzo ([2 Sam 22:8](#)) na kuenea juu ya dunia, na mvua ikishuka kupitia milango yake ([Zab 78:23](#)). Msingi wa ufunuo wa Agano la Kale kuhusu mbingu za kimwili umewekwa katika [Zaburi 8](#) na [19:1–6](#). Kwingineko Agano la Kale linazungumzia mbingu za anga kama eneo la mawingu ([Zab 147:8](#)), upepo ([Zek 2:6](#)), mvua ([Kumb 11:11](#)), radi ([1 Sam 2:10](#)), umande ([Kumb 33:13](#)), baridi ([Ayub 38:29](#)), na makazi ya ndege ([Mwa 1:26, 30](#)). Pia ni eneo la nguvu za uharibifu kama vile mvua ya mawe ([Yosh 10:11](#)), moto, na kiberiti ([Mwa 19:24](#)). Katika Agano Jipy a wazo hili la upana wa anga kama eneo ambalo vipengele, mawingu, na dhoruba hukusanyika ([Math 16:2](#); [Luka 4:25](#)) na ndege huruka ([Luka 9:58](#)) linaendelea.

Mbali na maeneo ya anga, wazo la Kiebrania la mbingu inayoonekana linajumuisha anga la nyota, ambalo hatimaye linakumbatia ulimwengu. Miili ya mbinguni ya mbingu za nyota ilionekana na Waebrania kama maonyesho ya utukufu usioelezeka wa kazi ya Mungu bila kuwa na nguvu au uhai wao wenyewe. Hii inajumuisha jua, mwezi, sayari, na nyota, ambazo zilikuwa tu taa katika anga la mbingu ([Mwa 1:14; 15:5](#)). Kwa hivyo, zilionekana kuwa hazistahili kuabudiwa kwa sababu Mungu, kwa mapenzi na neema yake mwenyewe, aliwafanya wanadamu kuwa bora kuliko wao. Kwa kweli, Waebrania walikatazwa waziwazi kuabudu miili ya nyota ([Kut 20:4](#)), miungu na miungu waliowakilisha wao ([Yer 44:17–25](#)), au kushiriki katika uvumi wa unajimu ([Is 47:13](#)). Kwa hivyo, agizo hili la kipekee la kidini liliwatofautisha Waebrania, amba waliona miili ya mbinguni kama iliyoumbwa na kuhamishwa na mapenzi ya Mungu, kutoka kwa wapagani wa kishirikina, amba waliiabudu.

Neno "mbingu za mbingu" ([Kumb 10:14](#); tazama pia kjk [1 Waf 8:27](#); [Zab 68:33](#); [148:4](#)) ni tafsiri ya moja kwa moja ya Kiingereza ya nahau ya Kiebrania inayomaanisha "mbingu za juu kabisa." Wengine wamefikiria hii kuwa sawa na usemi wa Paulo "mbingu ya tatu" ([2 Kor 12:2](#)), ambayo inalingana na dhana ya Kigiriki ya mbingu tatu. Dhana hii ilikubaliwa baadaye na kanisa la Kikatoliki la Enzi za Kati na katika fomu ya Kilatini

ya *Coelum Aqueum*, *Coelum Sidereum*, na *Coelum Empyreum*. Dhana ya msingi ilifuata mtazamo wa Kigiriki, na inalingana na mtazamo wa Angano la Kale wa mbingu za kimwili na za kiroho kama ilivoonyeshwa hapo awali. Wale wanaofuata njia hii huwa na mtazamo kwamba mbingu hii ya tatu ni mahali ambapo roho za walobarikiwa hufika wanapopita katika maeneo mawili ya chini ya anga na anga ya nje yenye nyota na sayari za angani, na kuingia katika sehemu za mbali kabisa za ulimwengu.

Kwenye Agano Jipy

Bwana Yesu alionyesha kuwa mbingu ni makao ya Mungu ([Math 6:9](#)). Yesu, wakati wa huduma yake duniani, alidai mara kwa mara kwamba alitoka mbinguni ([Yoh 3:13; 6:33–51](#)); na katika angalau matukio matatu sauti kutoka mbinguni zilitibitisha madai haya ([Math 3:16–17; 17:5](#); [Yoh 12:28](#)). Hapo ndipo maskani ya kweli inaposimama, ambayo maskani ya duniani ilikuwa kivuli tu (rej. [Waeb 8:1–5](#)). Makao hayo ya Mungu yalikuwa katika mtazamo wakati mtume Paulo aliandika kuhusu "mbingu ya tatu" ([2 Kor 12:2](#)). Kwa hivyo, mara nyingi huonekana kama kisawe cha Mungu mwenyewe (rej. [Math 23:22](#); [Luka 15:18](#)).

Baada ya Yesu kupaa, kama ilivyorekodiwa katika [Matendo 1:6–11](#), malaika wawili waliwakumbusha wanafunzi kwamba Yesu angerudi tena kutoka mbinguni. Hili lilithibitishwa baadaye na mtume Paulo ([1 Kor 15:1–11](#); [Waef 4:7–16](#); [1 Tim 3:16](#)) na kurudiwa katika muhtasari wa mafundisho ya Agano Jipy yanayojulikana kama Kanuni ya Mitume. Kwa jumla, uhusiano wa Yesu Kristo na makao ya mbinguni ya Mungu umeunganishwa bila kutenganishwa katika Agano Jipy na hauwezi kutenganishwa na ujumbe wa injili yenye. Hakika, ni kutoka kwa "mkono wa kuume wa Mungu" ambapo Kristo anaishi milele ili kuwaombea wale waliokuja kwake kwa imani ([Waeb 7:25](#); rej. [Mark 14:62](#)).

Paulo anasema kwamba mwili wa mwamini utababilishwa na kuwa sawa na mwili wa utukufu wa Yesu Kristo wakati Kristo atakaporudi kutoka mbinguni ([Wafilipi 3:20–21](#)). Waumini wanahitaji mwili wa mbinguni kama huo ili kufanana na uraia wao wa mbinguni. Neno "uraia" katika (king james version) au "jumuiya"katika (Revised Standard Version) katika Kingezereza) linamaanisha koloni la watu wanaoishi katika nchi ya kigeni huku wakizingatia sheria za nchi yao badala ya nchi wanayoishi (rej. [Matendo 22:28](#)). Maana kwa

waumini ni wazi kabisa: Wanapaswa kuishi kulingana na kanuni za maadili na maadili ya Mungu kama zilivyofunuliwa kutoka mbinguni bila kujali viwango vinavyotangazwa na dunia. Wamefufuliwa pamoja na Kristo na wameagizwa "kutafuta mambo yaliyo juu, ambako Kristo yupo, ameketi mkono wa kuume wa Mungu" ([Wakolosai 3:1](#)). Kutoka huko Kristo amewabariki wafuasi wake "kwa kila baraka ya kiroho katika mahali pa mbinguni" ([Waefeso 13](#)). Usemi "katika mahali pa mbinguni" ni wa pekee kwa Waefeso (angalia [1:3; 20: 2:6; 3:10; 6:12](#)), ikionyesha kwamba baraka za ulimwengu wa kiroho hazijapunguzwa kwa wakati au mahali fulani mbali bali zinaweza kuonekana kwa imani hapa na sasa. Ndiyo maana waumini wanasemekana kuwa washiriki tayari katika mwito wa mbinguni ([Waembrania 3:1; 6:4](#)).

Wakati huohuo, waumini wanatarajia mbingu mpya na dunia mpya pamoja na Yerusalem mpya. Hakutakuwa na machozi, huzuni, maumivu, kifo, na usiku huko kwa sababu Mwana wa Mungu atakuwepo ([Ufu 21:1-4, 27; 22:1-5](#)), na katika hali ya ufufuo hakutakuwa na kuoa au kuolewa ([Luka 20:27-38](#)). Angalau watakatifu wawili wa Agano la Kale, Henoko ([Mwa 5:22-24; Waeb 11:5](#)) na Eliya ([2 waf 2:11](#)), walihamishwa moja kwa moja katika uwepo wa Mungu—mbinguni. Mbali na kauli ya Paulo kuhusu mbingu ya tatu, Yohana aliitwa mbinguni ([Ufu 4:1](#)), mbingu ambayo inakusudiwa kujaa watu (rej. [19:1](#)). Waumini wote hatimaye wataishi mbinguni katika miili yao ya ufufuo, ambayo watapokea wakati Bwana atakapokuja kwa ajili yao kutoka mbinguni ([1 Wath 4:16-17; Ufu 19:1-4](#)). Bwana pia atatoa hazina na thawabu wakati huo ([Math 5:12; 1 Kor 9:25; 2 Kor 5:1; 2 Tim 4:8; Yak 1:12; 1 Pet 1:4; 5:4; Ufu 2:10; 4:10](#)).

Tazama pia "Kifuani mwa Abrahamu"; Mbingu Mpya na Dunia Mpya; Paradiso.

Mbingu Mpya na Dunia Mpya

Dhana ya ulimwengu mpya au uliorejeshwa ilipatikana kwanza katika kitabu cha Isaya. Mungu anatangaza, "Tazama, nitaunda mbingu mpya na dunia mpya. Mambo ya zamani hayatakumbukwa, wala hayataingia akiini. . . . Kama vile mbingu mpya na dunia mpya nitakazofanya zitakavyodumu mbele Yangu...ndivyo wazao wako na jina lako litakavyodumu" ([Isaya 65:17; 66:22](#)).

Baadhi ya wasomi wanaamini kwamba, kabla ya wakati wa Isaya, tamaduni nyigi zilidhani mwisho wa historia ungefana na mwanzo wake. Hii

ingepelekeea urejeshaji wa ulimwengu wote. Biblia inaelezea upya wa ulimwengu kwa njia ya kimuujiza. Hii hutokea katika ulimwengu wa juu, tofauti.

Imani kwamba Mungu ndiye Muumba wa mbingu na dunia ni msingi wa mafundisho yote ya kibiblia. "Mwanzo uliweka misingi ya dunia, na mbingu ni kazi ya mikono Yako" ([Zaburi 102:25](#)). Kwa kuwa Mungu aliumba mbingu na dunia, inafaa kwamba, mara tu zitakapomaliza kusudi lao, Mungu anaweza kuzitendea Atakavyo. "Zitapotea, lakini Wewe utabaki; zote zitachakaa kama nguo. Kama mavazi Utazibadilisha, na zitapita" ([Zaburi 102:26](#)). Mfano huo huo unapatikana katika [Isaya 51:6](#), ambapo dunia inaelezewa kama inavyochakaa kama nguo.

Biblia inazungumzia mwisho wa utaratibu wa zamani. Inazungumzia wakati ambapo mbingu na dunia zitatoweka ([Isaya 34:4; 51:6; Mathayo 24:35; Ufunuo 21:1](#)). Maneno kadhaa yanaelezea wazo hili:

1. "Ulimwengu unapita" ([1 Yohana 2:17](#))
2. "Ardi itachakaa kama nguo"
([Waembrania 1:11](#); linganisha [Zaburi 102:26; Isaya 51:6](#))
3. "Lakini Siku ya Bwana itakuja kama mwizi. Mbingu zitatoweka kwa kishindo, vipengele vitateketezwa kwa moto, na dunia pamoja na kazi zake zitafunuliwa" ([2 Petro 3:10](#))
4. Uharibifu huu kwa moto utatokea wakati wa hukumu ya mwisho. Itakuwa "siku ambayo Mungu atawasha moto mbinguni na vipengele vitayeyuka katika moto" ([2 Petro 3:12](#)).

Hukumu hii, ambayo inaleta mwisho wa utaratibu wa zamani, inaandaa njia kwa mbingu mpya na dunia mpya. Petro anaendelea, "Lakini kulingana na ahadi ya Mungu, tunatazamia mbingu mpya na dunia mpya, ambako Uadilifu unakaa" ([2 Petro 3:13](#)). Itakuwa ya ajabu sana kwamba hakuna mtu atakayekumbuka mambo ya zamani ([Isaya 65:17](#)). Petro, akihubiri katika Baraza la Solomoni, anasema kwamba Yesu atabaki mbinguni hadi wakati utakapofika wa kuanzisha yote ambayo Mungu alizungumza kupitia manabii wake watakatifu ([Matendo 3:21](#)). Utaratibu wa uumbaji unangoja kwa hamu urejesho au upya huu. Paulo anaandika, "Kwa maana uumbaji wote unangoja

kwa hamu siku ya baadaye Mungu atakapofunua watoto wake ni nani hasa" ([Warumi 8:19](#)) kwa sababu "uumbaji wenyewe utawekwa huru kutoka utumwa wa uharibifu na kuleta katika uhuru wa utukufu wa watoto wa Mungu" ([Warumi 8:21](#)).

Mbingu mpya siyo uwepo wa Mungu. Ni ulimwengu wa nyota, mbingu ya uwepo wa binadamu. Kitabu cha Ufunuo kinasema Yerusalemu mpya inashuka kutoka mbinguni hadi duniani ([Ufunuo 21:2, 10](#)). Ni makao ya milele ya Mungu na watu wake. Dunia mpya itakuwa mahali pa uadilifu mkamilifu ([Isaya 51:6](#)), wema wa kimungu ([Isaya 54:10](#)), uhusiano wa milele na Mungu ([Isaya 66:22](#)), na uhuru kamili kutoka kwa dhambi ([Warumi 8:21](#)).

Tazama pia Eskatolojia; Mbingu; Ufalme wa Mungu, Ufalme wa Mbingu; Mpya; Uumbaji Mpya, Kiumbe Kipyta.

Mcha Mungu

Mtu anayeheshimu sana, kumwabudu, au kumwogopa Mungu. Hofu hii inaweza kuwa:

- Neno la heshima
- Hisia ya woga
- Hofu ya kuadhibiwa na Mungu

Kwenye Agano la Kale, misemo inayomwelezea mtu anayemcha Mungu mara nyingi huambatana na maneno kama "alisimama kwa hofu" au "alishikilia kwa hofu." Heshima kwa Bwana ni nadra lakini inatumika wakati Obadia alipowaficha manabii ili kuwaokoa kutoka kwa Yezebeli ([1 Wafalme 18:3-4, 12](#)). Mtawala anayemcha Mungu alitarajija kutoa haki ([2 Samweli 23:3; 2 Mambo ya Nyakati 19:7](#)). Maisha marefu yalikuwa ahadi kwa wale waliomcha Bwana ([Mithali 10:27; 14:27; 19:23](#)). Familia inayomcha Mungu ingemtegemea Bwana kwa msaada wakati wa shida ([2 Wafalme 4:1; Mithali 14:26](#)). Hofu ya Bwana ilikuwa na nguvu katika kufukuza dhambi na ilikuwa mwanzo wa hekima ([Hekima ya Solomoni 10:13](#)).

Kwenye Agano Jipyta, hofu ya Mungu mara nyingi inahusishwa na maagizo ya kumpenda na kumtumikia Bwana ([Wakolosai 3:22; 1 Petro 2:17](#)). Katika [Luka 1:50](#), kauli ya Maria "Rehema zake zinawafikia wale wanaomcha" inamaanisha kumheshimu na kumtii. Katika Matendo, neno "Mcha Mungu" linarejelea watu wa mataifa ambao walihudhuria sinagogi. Paulo anawahutubia

akisema: "Wanaume wa Israeli na ninyi watu wa mataifa mnaomcha Mungu" ([Matendo 13:16](#)). Kornelio alikuwa jemadari wa Kirumi mwenye kumcha Mungu, aliyetambulika kama anaishi maisha yanayokubalika kwa Bwana, ingawa hakuwa Myahudi ([Matendo 10:2, 35](#)).

Hofu ya Mungu pia inawakilisha woga au hofu ya nguvu na hukumu ya Mungu, kama inavyoonekana katika Agano la Kale na Jipyta ([Mwanzo 3:10; Kumbukumbu la Torati 9:19; Ayubu 6:4; 9:28-29; Zaburi 76:8; Mathayo 17:7; 28:10; Luka 5:10; 12:5; Matendo 5:5, 11; 1 Timotheo 5:20](#)).

Tazama pia Hofu; Mabadiliko.

Mchungaji

Neno linalomaanisha "mchungaji" kwa maana halisi. Linatumika katika Agano la Kale na Agano Jipyta kwa maana ya mfano kwa watawala na viongozi. Kati ya mara 12 neno hilo linapotumika katika Agano Jipyta kama sitiari ya "kiongozi," linatafsiriwa kama "mchungaji" tu katika [Waefeso 4:11](#) (Toleo la King James, Toleo la Kawaida la Marekani, toleo la kawaida lililorekebishwa Toleo Jipyta la Kimataifa, Toleo la Kiingereza la Leo, Tafsiri ya Kuishi Mpya).

Wachungaji na walimu waliunda kikundi kilichosaidia kazi ya mitume, manabii, na wainjilisti. Majina "askofu" na "mzee" yanarejelea ofisi ile ile katika Agano Jipyta (linganisha [Matendo 20:17, 28; Tito 1:5-7](#)). "Mchungaji" inaonekana kuwa na maana sawa na "askofu" na "mzee," kama inavyoonyeshwa na Yesu anavyoitwa "Mchungaji na Askofu [au Msimamizi] wa roho zenu" ([1 Petro 2:25](#), Toleo la King James).

Kitenzi "kuchunga" kinatumika kuelezea kazi ya viongozi wa kanisa la mtaa ([Yohana 21:16; Matendo 20:28; 1 Petro 5:2](#)). Mara nyingi kutaniko huitwa kundi. Ni jukumu la mchungaji kujenga mwili wa Kristo. Mchungaji anajenga mwili wa Kristo kwa kuangalia kutaniko ([Matendo 20:28; Waebrania 13:7](#)) na kupinga mafundisho ya uongo ([Matendo 20:29-30](#)). Maelezo zaidi kuhusu majukumu na wajibu wa wachungaji yanapatikana katika barua za Paulo kwa Timotheo na Tito, ambazo zimekuja kuitwa Barua za Kichungaji.

Tazama pia Askofu; Shemasi, Shemasi wa Kike; Mzee; Presbiteri; Mchungaji; Karama za Kiroho.

Mchungaji

Mtu ambaye alibeba jukumu kamili la kundi la kondoo. Kazi yake ilikuwa kutafuta nyasi na maji kwa ajili ya kondoo, kuwalinda dhidi ya wanyama wa porini ([Amosi 3:12](#)), kutafuta na kurudisha wale waliopotea ([Ezekieli 34:8; Mathayo 18:12](#)), kuongoza kundi kutoka zizini kila siku, na kurudisha kundi zizini mwishoni mwa siku ([Yohana 10:2-4](#)).

Fumbo la mchungaji na kondoo wake ni muhimu katika Agano Jipy. Yesu ni Mchungaji Mwema ambaye anatoa maisha yake kwa ajili ya kondoo ([Mathayo 18:10-14; Marko 6:34; Yohana 10; Waebrania 13:20](#)). Mfano wa mchungaji na kundi lake unapata maelezo bora katika [Zaburi 23, Ezekieli 34](#), na [Yohana 10](#). Mungu alikuwa Mchungaji wa Israeli ([Mwanzo 49:24; Zaburi 23:1; 80:1; Isaya 40:11](#)). Wakati wachungaji wasio waaminifu waliposhindwa Israeli, Mungu aliingilia kati na kumteua mtumishi wake Daudi kama mchungaji mwaminifu juu yao ([Ezekieli 34:11-16, 23-24](#)).

Picha za Agano Jipy zinatokana na Agano la Kale na asili ya Palestina. Katika uchumi wa Kiyahudi, mchungaji aliyekuwa akichunga kundi la kondoo au mbuzi alikuwa na jukumu la uwajibikaji. Makundi makubwa yalihitaji kuhamishwa kutoka sehemu moja hadi nyingine na pia yalihitaji kulindwa dhidi ya wanyama wakali na wanyang'anyi. Kwa sababu ya jukumu la msingi la uchungaji katika ulimwengu wa kale, neno "mchungaji" likawa neno la kawaida kwa mtawala. Wafalme wa Ashuru, Babuloni, na Misri mara nyingi walirejelewa kama wachungaji waliowalinda watu wao. Picha hii iliunda msingi wa Agano la Kale, ambapo matumizi hayo hayo yanapatikana. Mungu anaonyeshwa kama mchungaji wa Israeli, anayejali kila kipengele cha ustawi wa watu wake. Watawala na viongozi wa watu mara nyingi wanarejelewa kama wachungaji ([Hesabu 27:17; 1 Wafalme 22:17; Yeremia 10:21; 12:10; 22:22; 23:1-2](#)).

Wakati wa Yeremia, "mchungaji" lilianza kutumiwa kama jina la Masihi ajaye. Mungu mwenyewe angewatunza kondoo wake ([Yeremia 23:3; 31:10; Ezekieli 34:11-22](#)) na aliahidi kutoa wachungaji waaminifu ambao wangeonyesha kujali watu wake ([Yeremia 3:15; 23:4](#)). Aliahidi wazi kwamba angekuwa Mungu wao na angeweka Mwana wa Daudi wa kimasih kama mchungaji wao ([Ezekieli 34:23-24](#)). Katika Agano Jipy, Yesu alijitambulisha kama Mchungaji wa kimasih aliyahidiwa ([Mathayo 10:16; 25:32; Marko 14:27](#);

[Yohana 10:1-30](#); linganisha [Waebrania 13:20; 1 Petro 2:25](#)).

[Waefeso 4:11](#) inazungumzia viongozi wa kanisa kama wachungaji. Matumizi haya yaliendelea katika kanisa la awali na yanaendelea hadi leo. Paulo alisema wao ni watu maalum waliotolewa kwa kanisa na Mungu ili kuwajali watu wa Mungu kama mchungaji anavyofanya kwa kondoo wake, kuwaongoza na kuwafundisha katika njia za Mungu. Petro pia alizungumza kuhusu viongozi kama wachungaji. Aliwahimiza kubaki wachungaji waaminifu hadi wakati ambapo Jemadari Mchungaji, Yesu Kristo, atakapotokea ([1 Petro 5:1-4](#)).

Mehuyaeli

Mwana wa Iradi na baba wa Methushaeli, katika ukoo wa Kaini ([Mwanzo 4:18](#)).

Mesopotamia

Jina la Kigiriki la ardhi kati ya Mito ya Tigris na Euphrates ni Mesopotamia. Leo, eneo hilo linaitwa al-Jazira, "kisiwa," na Waarabu.

Mesopotamia, inayomaanisha "kati ya mito," inarejelea ardhi karibu na mito ya Tigris na Eufrati hadi Ghuba ya Uajemi. Sehemu kubwa iko Iraq, lakini sehemu nyingine ziko Syria na Uturuki.

Mesopotamia ilikuwa muhimu katika historia ya Agano la Kale. Hadithi nyingi katika [Mwanzo 1-11](#) zilitokea hapa. Bustani ya Edeni ilikuwa Mesopotamia kwa sababu [Mwanzo 2:10-14](#) inataja mito miwili karibu na Edeni: Eufrati na Tigris.

Nani Aliyeishi Mesopotamia?

Hatujuvi mengi kuhusu tamaduni za kabla ya historia za Mesopotamia. Vipindi vyta kihistoria vimepewaa majina kutokana na miji muhimu zaidi (kama vile Uru na Isin-Larsa) au nasaba zilizotawala (kama vile Uru III).

Kusini mwa Mesopotamia kunajulikana kama Sumeri. Wasumeri walikuwa na utamaduni wa kipekee na walizungumza lugha tofauti kabisa na maeneo mengine ya Mesopotamia. Kisumeri kiliandikwa kwa mfululizo wa alama za mtindo wa kabari (zinazoitwa cuneiform), sawa na lugha nyingine za Mesopotamia.

Kaskazini zaidi kulikuwa na wilaya iitwayo Akkad (pia inajulikana kama Agade). Waakadi walikuwa Wasemiti pia. Kaskazini zaidi kando ya Tigris kulikuwa na nchi ya Ashuru. Magharibi kabisa kulikuwa na Syria (pia inajulikana kama Aramu). Kati ya Ashuru na Syria kulikuwa na Mitanni.

Sehemu mbalimbali za Mesopotamia zilipata nguvu kwa nyakati tofauti. Mesopotamia ilikuwa sehemu ya milki tofauti, kama vile:

- Mheshimiwa
- Waashuri
- Wababiloni
- Kiajemi
- Kigiriki (pia hujulikana kama Hellenistic)
- Warumi

Mesopotamia katika Biblia

Agano la Kale linaita Mesopotamia "Aramu-naharaim," ikimaanisha "Aramu wa mito miwili." Abrahamu alimtuma mtumishi wake kwenda Aramu-naharaim kutafuta mke kwa ajili ya Isaka ([Mwanzo 24:10](#)). Wengine wanapendekeza kwamba "mito miwili" ilikuwa Eufrati na tawi la Eufrati linaloitwa Khabur. Hadithi kuhusu Yakobo hazitumii neno Aramu-naharaim lakini zinaita eneo hilo "Padan-aramu," ikimaanisha "shamba [au bustani] la Aramu" ([Mwanzo 28:2](#)).

Balaamu, mwana wa Beori, alitoka Pethori huko Mesopotamia ([Kumbukumbu la Torati 23:4](#)). Wakati wa Waamuzi, Kushan-rishathaimu, mfalme wa Mesopotamia, aliwakandamiza Waisraeli kwa miaka minane hadi Mungu alipowaokoa kupitia Othnieli ([Waamuzi 3:8-10](#)).

Waamoni walipofikiri kwamba Daudi angevamia nchi yao kwa sababu walikuwa wametukana mabalozi wake, waliandaa magari ya vita kutoka Mesopotamia ili kuimarisha majeshi yao ([1 Mambo ya Nyakati 19:6](#)).

Kwenye Agano Jipy, Mesopotamia inatajwa mara mbili tu. Watu kutoka Mesopotamia walikuwepo siku ya Pentekoste ([Matendo 2:9](#)). Stefano, katika utetezi wake mbele ya Baraza, anasema kwamba Abrahamu aliishi Mesopotamia kabla ya kuhamia Harani ([Matendo 7:2](#); tazama [Mwanzo 11:31](#)).

Methusaeli

Herufi za KJV kuhusu Methushaeli, mwana wa Mehuyaeli, katika [Mwanzo 4:18](#). Tazama Methushaeli.

Methusela

Mwana wa Henoko, baba wa Lameki, na babu wa Noa kupitia ukoo wa Sethi ([Mwanzo 5:21-27; 1 Mambo ya Nyakati 1:3](#)). Methusela aliishi miaka 969. Yeye ndiye mtu mzee zaidi aliyerekodiwa katika Biblia. Ukoo wake umejumuishwa katika rekodi ya Luka ya mababu wa Yesu ([Luka 3:37](#)).

Tazama pia Ukoo wa Yesu Kristo.

Methushaeli

Mwana wa Mehuyaeli na baba wa Lameki katika ukoo wa Kaini ([Mwa 4:18](#)).

Mfalme

Neno melek (mfalme) linapatikana zaidi ya mara 2,000 katika Agano la Kale (AK) la Kiebrania. Linaweza kumrejelea Mungu ([Zab 95:3](#)) au watawala wa kibinadamu. Kwa ujumla, linamrejelea mtu aliyepewa mamlaka na nguvu kuu juu ya watu wake. Katika AK, neno melek linamrejelea mtawala wa kabilia ("wafalme wa Midiani," [Hes 31:8](#)), mji (Yeriko, Ai; tazama [Yos 12:9-24](#), ambapo wafalme 31 wa miji-huru iliyoshindwa na Waisraeli wametajwa), taifa (Israeli, Yuda, Waamoni, Moabu, Aramu), au nguvu ya kimataifa (kama Misri, Ashuru, Babeli, au Uajemi). Maneno mengine pia yanaweza kumrejelea mfalme. Wafilisti walitambulisha jina "seren" (Bwana) katika msamiati wa Kiebrania. Miji mitano ya Wafilisti ilitawaliwa na mabwana watano. Neno jingine kwa mfalme wa Israeli ni nagid (mtawala). Wote Sauli na Daudi walipakwa mafuta kama nagid juu ya Israeli ([1 Sam 10:1; 16:13](#)). Katika Agano Jipy(AJ) na Septuagint, toleo la Kigiriki la AK, neno la Kigiriki basileus lina maana sawa na melek ya Kiebrania. Basileus wa AJ linarejelea watawala wa kidunia wanaoishi katika karne ya kwanza, wafalme wa Israeli, watawala wa zamani, na Mfalme mtakatifu, Yesu Kristo.

Usemi "Mfalme wa wafalme," unaohusishwa na Yesu ([1 Tm 6:15](#)), ni usemi wa Kiebrania

unaomaanisha mfalme mkuu au mfalme wa juu zaidi. Kwa mfano, katika utabiri wa Ezekieli kuhusu anguko la Tiro, Nebukadneza anatajwa kama "mfalme wa wafalme" ([Ezek 26:7](#)). Watawala wakuu wa Ashuru na Babuloni walitumia jina hili. Kabla ya wakati wao, watawala waliitwa ama "mfalme" au "mfalme mkuu," kama ilivyo katika [2 Wafalme 18:28](#): "Sikieni neno la mfalme mkuu, mfalme wa Ashuru" (rsv). Watawala wa baadaye walibadilisha majina yao ili kuendana na upanuzi wa milki zao.

Ufalme wa Israeli

Mungu alimchagua Abrahamu kuwa Baba wa mataifa; kuititia yeche na kizazi chake, utawala wa Masihi ungeanzishwa duniani. Katika ahadi zake kwa Abrahamu, Mungu alimhakikishia mara kwa mara kwamba angekuwa Baba wa taifa kubwa, ambalo Mungu angewapa nchi ya Kanaani, na kwamba wafalme wangeibuka kutoka kwa kizazi chake ([Mwa 17:6](#)). Abrahamu alionyesha kukubali kwake utawala wa Mungu juu ya familia yake kwa kutii amri ya Mungu ya kutahiriwa, ambayo iliutenga ukoo wa Abrahamu kwa ajili ya huduma ya Mungu (fungu [10-14](#)). Kusudi kuu la uhusiano wa Mungu na Abrahamu na kizazi chake lilikuwa kwamba Mungu awe Mfalme juu ya Israeli na kwamba watu wake waonyeshe kukubali kwao utawala wake kwa utii wao wa mwaminifu kwake (fungu [9](#)).

Kati ya agano, kulikuwa na matarajio ya Mungu kuhusu uaminifu kwa utawala wake. Abrahamu na kizazi chake walipaswa kutumia "utawala" waliotunukiwa na Mungu juu ya mataifa kwa kuishi katika ushirika na Mfalme mkuu. Hivyo, Bwana alirejesha utawala wake juu ya wanadamu. Kuititia Abrahamu na kizazi chake, angeinua "taifa la kifalme" ambalo haki kamili za utawala juu ya uumbaji wake zingerejeshwa.

Bwana pia alifanya agano na Israeli. Agano hili lilikuwa ni utawala wa neema na ahadi ambapo Bwana aliwatakasa watu wake kwa vikwazo vyta sheria ya kimungu na kwa uwepo wake mwenyewe. Taifa, likishuhudia utunzaji wa Mungu kwao, lilipaswa kujifunza kwamba kwa utii wao kwa matarajio ya Mungu, ufalme wa theokrasi unaweza kuwa halisi duniani. Katika agano la Sinai, theokrasi (utawala wa Mungu) ulianzishwa. Israeli walipewa amri, ili waweze kujionyesha kuwa taifa la theokrasi, kama Mungu alivyofunua kwa Mose: "Sasa ikiwa mtanitii na kushika agano langu, mtakuwa hazina yangu ya pekee kutoka kwa mataifa yote ya dunia; kwa maana dunia yote ni

yangu. Na mtakuwa kwangu ufalme wa makuhani, taifa langu takatifu" ([Kut 19:5-6](#), nlt). Walikuwa wateule wa Mungu kwa ajili ya mataifa; kuititia utii wa kikuhani na maombezi ya Israeli, dunia yote inaweza kumjua Muumba-Mkombozi.

Sifa za Ufalme wa Mungu zilikuwa nguvu, utukufu, uaminifu, hekima, kujali, huduma, ugawaji wa mamlaka kwa mwanadamu, baraka na ulinzi, utawala wa haki, hukumu, haki, na ukombozi. Ufalme wa Israeli ulipaswa kufanana na wa Mungu. Sheria zao, ambazo wakati mwingine zilikuwa ngumu, ziliwfundisha Waisraeli kutofautisha kati ya kilicho kitakatifu na cha kawaida, safi na najisi, njia za Mungu na njia za mataifa. Njia za Mungu zilikuza upendo, uaminifu, haki, amani, maelewano, huduma, kujali wengine, maisha ya busara, ulinzi wa wahitaji, na hukumu ya wenye hatia. Njia za falme za dunia mara nyingi zilikuza ubinaksi, machafuko, udikteta, na kupuuza haki.

Bwana pia alianzisha muundo wa shirika uliokusudiwa kukuza malengo yake ya kiteokrasi. Katika nyika, Mose na viongozi waliochaguliwa wa Israeli ([Kut 18:19-26](#); [Hes 11:24-25](#); linganisha. [Kum 1:15-18](#)) walikuwa vyombo vyta Mungu kwa kudumisha ufalme wake katika Israeli. Baada ya kifo cha Mose, Yoshua alichukua uongozi wa kiteokrasi. Bwana alikuwa pamoja naye kama alivyokuwa na Mose, na Israeli wote walitambua mwendelezo wa utawala wa Mungu katika uongozi wa Yoshua ([Kum 34:9](#); [Yos 3:7](#); [4:14](#)). Kama Mose alivyofanya kabla ya kifo chake, Yoshua aliagiza uongozi na Israeli kuendelea katika uhusiano wa agano la neema ([Yos 23-24](#)). Hata hivyo, Israeli iliharibika kwa sababu ya tamaa yake, usherati, ugomvi, na ibada ya sanamu. Wakati wa kipindi cha Waamuzi, kila mmoja alifanya kile kilichoonekana kuwa sawa machoni pake ([Amu 17:6](#); [18:1](#); [19:1](#); [21:25](#)). Hakukuwa na mfalme katika nchi siku hizo. Waamuzi walikuwa viongozi wa kijeshi ambaos Bwana aliwainua kuwaokoa watu wake kutoka kwa wanyanyasaji wao wa kigeni. Lakini Mungu alibaki Mfalme, bila kujali ukweli kwamba Israeli iliishi kana kwamba hakuwa. Kipindi cha Waamuzi kilionyesha kwamba Israeli, waliokuwa waasi na wasiotii Mfalme wao, hawakufanikiwa katika kushughulika na mataifa ya jirani.

Uongozi wa kidini ulirejeshwa kwa Israeli kuititia huduma ya Samweli. Alizaliwa katika familia ya Walawi na alimtumikia Bwana katika hema la Shilo. Aliteuliwa kuwa nabii—nafasi ambayo haikuwa imejazwa tangu kifo cha Mose ([1 Sam 3:20-21](#)). Alitambuliwa kama hakimu katika Israeli ([7:15](#)). Katika Samweli, ofisi za kuhani, nabii, na mfalme

zilichanganywa. Kamwe hakuwa anaitwa mfalme, kwani mtindo wake wa maisha ulikuwa wa nabii badala ya mtawala. Ombi la watu lililopangwa kwa uangalifu la kutaka mfalme lilikuwa kukataa huduma ya Samweli. Watu hawakuridhika na uongozi wa kiroho na wa karismatiki wa Samweli. Katika kutafuta kwao kiongozi mwenye nguvu zaidi, waliona katika wafalme wa mataifa jirani vipengele vya kuvutia: nguvu, udhihirisho wa utukufu, na utulivu. Hadi sasa, makabila yalikuwa yamepitia vita vya wenyewe kwa wenyewe kadhaa vilivyohatarisha umoja wa Israeli. Ilifikiriwa kuwa mfalme angeweza kutatua matatizo yote ya kijamii na kisiasa. Ingawa Mungu alikuwa ametabiri siku za ufalme katika sheria ([Kum 17:14-20](#)), watu walichochewa kuanzisha ufalme kwa sababu za kidunia badala ya kidini: "Tupatie mfalme kama mataifa mengine yote" ([1 Sam 8:5](#)); "Tunataka kuwa kama mataifa yanayotuzunguka. Mfalme wetu atatutawala na kutuongoza vitani" (fungu [20](#), nlt). Samweli hakuwahi kukubali wazo la ufalme; lilikuwa geni kwa wazo la kidini.

Tofauti kuu kati ya ufalme wa Israeli na falme za nchi jirani ilikuwa kwamba Mungu alimpa mfalme wa Israeli Roho wake ili kuanzisha utawala wake duniani. Mungu alitawala kwa ajili ya watu wake, na watu wake walinufaika kutoptana na utawala wake; alikuwa Mtoaji wao, mlinzi, na shujaa wa kimungu.

Samweli alikuwa muhimu katika kumpaka mafuta Sauli (mfano mbaya wa ufalme) na Daudi (mfano mzuri wa utawala wa kifalme chini ya Mungu). Ufalme wa Sauli ulionyesha mtazamo wa kidhalimu, usiojali na wa kujitokuza. Alikuwa na nia ya kuanzisha nasaba yake, huku akiwijali kidogo sana watu wa Mungu. Kwa hiyo, Bwana alikataa ufalme wake ([1 Sam 15:23](#)).

Ufalme wa Daudi, tofauti na wa Sauli, ulikuwa sambamba na wa Mungu kwa sababu ulionyesha utukufu wa ufalme wa Yahweh. Maisha na utawala wa Daudi yanaelezwa katika vitabu viwili vya Samweli kama tathmini ya faida na hasara za ufalme. Kwa upande mzuri, Daudi alikuwa mtu mwenye moyo wa kumcha Mungu, ambaye alitafuta mapenzi ya Mungu, alitubu dhambi zake, na alitafuta utukufu wa Mungu. Kwa upande mbaya, Daudi alishindwa katika maisha yake binafsi na ya kifamilia kudumisha viwango vya juu vya sheria ya Mungu. Hata hivyo, Mungu alipendezwa kuchagua ukoo wa Daudi kama ukoo ambaa Yesu Kristo angekuja kupitia. Nabii Nathani alimhakikishia Daudi kwamba ukoo wake ungeendelea: "Ukoo wako na ufalme wako

utaendelea kwa wakati wote mbele yangu, na kitichako cha enzi kitakuwa salama milele" ([2 Sam 7:16](#), nlt). Lakini Mungu hakuahidi kwamba hautakuwa na kinga dhidi ya mashtaka au kufukuzwa.

Sifa bora za ufalme wa Daudi na mwanawewe Solomoni zinaonyesha nia ya kweli ya teokrasia: kumjali Bwana, kwa moyo wa hekima na uadilifu, na kwa ustawi wa watu wa Mungu. Kumjali Bwana kulioneekana katika maandalizi na ujenzi halisi wa hekalu (linganisha. [Zab 132](#)). Kumjali uadilifu na hekima kunaoneekana wazi, hasa katika jibu la Daudi kwa lawama ya Nathani ([2 Sam 12](#)) na katika ombi la Solomoni la kuwa na moyo wa hekima ([1 Fal 3](#)). Kuwajali watu kunadhihirishwa katika kuhakikisha mipaka dhidi ya maadui, kufanikisha umoja wa kitaifa, na kuleta fursa za ukuaji wa kiuchumi. Enzi ya Daudi na Solomoni iliwakilisha taswira ya kweli ya ufalme wa Mungu duniani.

Akaanti katika vitabu vya Wafalme na Mambo ya Nyakati zinazelea historia ya ufalme katika Israeli na Yuda. Wafalme wema walifuata mifano iliyowekwa na Daudi na Solomoni katika kulinda Yerusalem dhidi ya wavaamizi wa kigeni, kutoa mahitaji ya hekalu, kuwaongoza watu wa Mungu katika neno la Mungu, na kuendesha utawala wao kulingana na sheria ya Mose. Mfalme mzuri wa ukoo wa Daudi alimpenda Bwana, hekalu, sheria, na watu wa Mungu. Aliwahudumia kama mchungaji mwema. Wafalme waovu walikuwa wale walikataa mifano huu wa ufalme na kuupendelea mifano ya kipagani. Hivyo, Omri na Ahabu walileta utamaduni wa Foinike pamoja na ibada ya Baali, wakipuuza kabisa urithi wa Israeli.

Mfalme Daudi alitendewa kama mshiriki wa nyumba ya Mungu, akiwa "mwana" wa Mfalme mkuu (linganisha. [2 Sam 7:14-16](#); [Zab 2:6-7](#)). Mfalme Daudi alipaswa kuwa mwaminifu kwa Mfalme mkuu, Yahweh. Yeye, kama Mose na Yoshua, alipokea maagizo yake moja kwa moja kutoka kwa Bwana; lakini tofauti na Mose, neno la Bwana lilipitishwa kupitia manabii. Yeye, kama Mose na Yoshua, alitarajiwa kumtumikia Mungu wake na watu wake.

Mfalme Masihi

Wazao wa Daudi hawakuweza kudumisha na kupanua utawala wa kidini. Kufikia karne ya nane na ya saba KK, ilionekana kwamba hata wafalme wakuu walikuwa wadogo ikilinganishwa na hadhi ya Daudi na Solomoni. Manabii ([Is 9:2-7](#); [11:1-9](#); [Yer 33:14-16](#); [Ezek 34:22-31](#); [Mika 5:2-5](#)) walizungumza juu ya mfalme mwingine, Masihi,

mzao wa Daudi ambaye angeongoza milele na kwa utawala wake, utawala wa Mungu ungeenea hadi miisho ya dunia. Angeondoa upinzani wote kwa utawala wa Mungu, kuondoa maadui wote, na kuleta enzi ya amani na uadilifu wa ulimwengu wote. Mfalme-Masihi angeonyesha ukamilifu wa utawala wa kimungu, kwani Roho wa Mungu angekuwa juu yake. Utawala wake ungekuwa na alama ya huduma kwa watu wa Mungu, ili wawe kundi lililotunzwa vizuri; angewahudumia kama mchungaji wao.

Katika kuja kwa Yesu, ufalme wa kimasihii unafunuliwa kwa uwazi zaidi. Yeye ni Mfalme ambaye malaika walisema, "Mwokozi—ndiyo, Masihi, Bwana—amezaliwa usiku huu huko Bethlehemu, mji wa Daudi!" ([Luka 2:11](#), nlt). Maneno haya mazuri yanaonyesha mwendelezo na neno la kinabii. Yesu ni Mwokozi, ambaye jukumu lake linajumuisha ukombozi kutoka kwa dhambi na pia ukombozi kutoka kwa sababu zote za shida, uovu, na athari za laana. Misheni yake inahusu msamaha na pia kuanzhishwa kwa amani duniani ([1:77-79](#)). Katika mwanga huu, lazima tuangalie huduma ya Yesu ya uponyaji, kulisha, kupinga nguvu za uovu, kuteseka, na kufundisha kama kuanzhishwa kwa ufalme wa Mungu duniani. Yeye ni Mfalme anayehudumu, anayepigana dhidi ya nguvu za kishetani, na kushinda. Ufufuo unaashiria ushindi wake, na anavikwa utukufu kwa kuketi mkono wa kuume wa Baba ([Matendo 2:33-36](#); cf. [1 Kor 15:25](#)). Katika kuwa Mwokozi, yeye si mwingine ila Kristo Bwana. Mahubiri ya mitume wa mapema yalitangaza kwamba Yesu ni Masihi wa Mungu na Bwana. Utawala wa Yesu unalingana na kuwa kwake Masihi. Kwa wale wanaomwita, yeye ni Mwokozi-Masihi-Bwana ([Rom 10:9-15](#)), lakini kwa wale wanaomkataa, yeye ni shujaa wa kimungu, mbele yake magoti yote yatapigwa na atakayeleta enzi ya hukumu ya Baba (linganisha. [Ufunuo 1:12-16; 19:11-21](#)).

Yesu aliwfundisha wanafunzi wake kwamba katika kuja kwake kwa utukufu ataketi kwenye kitichake cha enzi na wanadamu wote watamtolea heshima. Adui wa Mungu watatupwa nje kutoka mbele yake, na watu wa Mungu wataurithi ufalme kikamilifu ([Mt 25:31-46](#)). Kwa mujibu wa mafundisho ya Yesu, washirika wa mwili wake, kanisa, wanatarajiwa kutekeleza wazo la utawala wa Mungu katika maisha yao, ili kwa kazi zao na imani yao wampe Baba utukufu na kuonyesha kwamba wao ni wake ([Yoh 17:20-26](#); linganisha. [Mt 25:33-40](#)). Hii ndiyo njia ya kibiblia ya ushuhuda ambayo Israeli ilishindwa kutoa na

ambayo kanisa lina fursa ya kutoa; kama Paulo alivyomwandikia Timotheo:

Nakuamuru mbele za Mungu, ambaye anatoa uhai kwa wote, na mbele za Kristo Yesu, kwamba utii amri zake kwa usafi wote. Kisha hakuna mtu atakayekupata na kosa kuanzia sasa hadi Bwana wetu Yesu Kristo atakaporudi. Kwa maana kwa wakati ufaao, Kristo atafunuliwa kutoka mbinguni na Mwenyezi Mungu aliyebarikiwa na pekee, Mfalme wa wafalme na Bwana wa mabwana. Yeye peke yake hawezi kufa, na anaishi katika nuru yenye kung'a sana kiasi kwamba hakuna mwanadamu anayeweza kumkaribia. Hakuna mtu aliywahiki kumwona, wala hatamwona. Kwake yeye iwe heshima na nguvu milele. Amina. ([1 Tim 6:13-16](#), nlt)

Kisha Paulo anatoa maagizo kadhaa kuhusu jinsi watu wa Mungu wanavyopaswa kuonyesha utii wao kwa Yesu. Katika kitabu cha Ufunuo, Yesu anaonekana kama Mfalme juu ya kanisa ([Ufunuo 4:2, 9-11; 5:1, 9-13](#)). Atakaporudi, ufalme wake utaimarishwa. Wakati huo, maadui wa msalaba wataona yule waliyemkataa na watapiga magoti mbele ya Mfalme wa Kimasihii ([1 Kor 15:25-28](#)). "Baada ya hayo mwisho utakuja, wakati yeye [Yesu] atakapoukabidhi Ufalme kwa Mungu Baba, baada ya kuweka chini maadui wote wa kila aina" (fungu [24](#), nlt).

Tazama pia Israeli, Historia ya; Ufalme wa Mungu, na Ufalme wa Mbinguni.

Mfano

Baadhi ya mafundisho ya Yesu katika Injili.

Hakikisho

- Utangulizi
- Historia ya Ufafanuzi
- Maana ya "mfano"
- Madhumuni ya Mifano
- Sababu Yesu Alivyofundisha kwa Mifano

Utangulizi

Kuelewa mifano ni muhimu kwa mtu ye yeyote anayetaka kuelewa mafundisho ya Yesu, kwani mifano inachukua takriban asilimia 35 ya maneno yake yaliyorekodiwa. Hakuna wakati ambapo uhai, umuhimu, na usahihi wa mafundisho yake unaonekana wazi kama ilivyo katika mifano yake.

Ingawa aina ya mfano si ya kipekee kwa Yesu, hakika alikuwa mtaalamu katika kutumia mifano kama njia ya kufundisha. Mifano si tu vielelezo nya mahubiri ya Yesu; *ni* mahubiri yenyewe, angalau kwa kiwango kikubwa. Pia si hadithi rahisi; zimeelezwa kwa kweli kama "kazi za sanaa" na "silaha za vita." Jinsi mtu anavyofafanua mifano si kazi rahisi kama inavyoweza kufikiriwa. Njia ambayo mtu anaelewa asili ya mfano na kiini cha ujumbe wa Yesu bila shaka itaamua mbinu na maudhui ya tafsiri.

Historia ya Ufafanuzi

Maarifa mengi yanaweza kupatikana kwa kufuutilia mchakato wa matibabu ambao mifano imepokea kwa karne nyingi. Si ajabu, zimepitia njia tofauti kabisa. Lakini maswali yanayozingatia tafsiri zote ni haya: (1) Ni kiasi gani ambacho mifano ni muhimu kweli—maelezo yote au hoja moja tu? (2) Je, maana ya mfano ni nini katika mafundisho ya Yesu? (3) Mfano una umuhimu gani kwa mafanuzi?

Mbinu ya Ufafanuzi wa Mfano kwa Njia ya Aligori

Kuanzia karne ya Pili hadi sasa, watu wengi wamekuwa wakifafanua mifano. Wamesema kwamba kila undani katika simulizi ni muhimu na kwamba maana na umuhimu wa mfano hupatikana katika jinsi unavyoonyesha theolojia ya Kikristo. Njia hii, inayojulikana kama shule ya ufanuzi ya Alexandrian, inaonyeshwa vyema na mfano wa kawaida kutoka kwa Augustine (354–430 BK Baada ya Kristo), msomi ambaye, licha ya kufananisha kwake, alikuwa mwanatheolojia mkubwa. Ufasiri wake wa mfano wa Msamaria Mwema unaona Kristo kama Msamaria Mwema, mafuta kama faraja ya tumaini jema, mnyama kama mwili wa Umwilisho, nyumba ya wageni kama kanisa, na mlinzi wa nyumba ya wageni kama mtume Paulo (bila kutaja maelezo mengine). Ni wazi kwamba ufanuzi huu hauna uhusiano wowote na nia ya Yesu bali unasoma katika hadithi mawazo yaliyowekwa tayari ya mfasiri. Njia kama hii inaweza kusikika vizuri kitheolojia, lakini inazuia kusikia Neno la Mungu. Wafafanuzi wa enzi za kati walikwenda hata zaidi ya njia ya kufananisha kwa kupata maana nyingi katika maandiko. Kwa kawaida nne ziliorodheshwa: (1) maana halisi; (2) maana ya kufananisha inayohusiana na theolojia ya Kikristo; (3) maana ya maadili inayotoa mwelekeo kwa maisha ya kila siku; (4) maana ya mbinguni inayooonyesha kitu kuhusu maisha ya baadaye.

Siyo sehemu zote za kanisa zilikuwa chini ya ufanuzi wa mfano kama hizo. Shule ya Antiokia ilijulikana kwa mbinu yake ya moja kwa moja ya kusoma maandiko. Hata hivyo, ushawishi wake ulikuwa mdogo ikilinganishwa na shule ya Aleksandrian, na isipokuwa kwa mifano mashuhuri, juhudhi nyingi za kanisa katika kuelewa mifano kwa karne nyingi zimehusisha tafsiri za mfano.

Mbinu ya Adolf Julicher (1867–1938)

Julicher alikuwa msomi wa Kijerumani ambaye alichapisha juzuu mbili kuhusu mifano mwishoni mwa karne ya 19. Mchangi wake mkubwa ulikuwa kukataa kabisa kutumia mifano kama njia ya kufafanua mifano. Katika majibu yake dhidi ya mifano, Julicher alipingana kabisa kwa kusema kwamba mifano wa Yesu una sehemu moja tu ya mawasiliano kati ya hadithi na ukweli unaoonyeshwa. Aliamini kwamba sehemu hii moja pekee ni muhimu katika tafsiri na kwamba kwa kawaida itakuwa ni tamko la kidini la jumla. Julicher alikwenda mbali zaidi kwa kusema kwamba sio tu kwamba mifano ilikuwa si sahihi bali kwamba Yesu hakutumia mifano, kwa kuwa huwa na tabia ya kuficha badala ya kufichua. Alisema kwamba mifano wowote unaoonekana katika Agano Jipyä unatoka kwa waandishi wa Injili badala ya Yesu. Julicher alikuwa sahihi kukataa mifano (yaani, kufanya mifano wa kile ambacho hakikukusudiwa kuwa mifano), lakini kukataa mifano wenye kama njia halali ya mawasiliano kwa Yesu haina msingi.

Mbinu za Kihistoria

Uchunguzi wa karne ya ishirini kuhusu mithali, hasa kazi za C. H. Dodd (1884–1973) na Joachim Jeremias, umeweka mkazo sahihi kwenye muktadha wa kihistoria ambamo mithali zilisimuliwa awali. Mkazo umewekwa kwenye mambo ya kitamaduni yanayosaidia kuelewa maelezo ya mithali na kwenye muktadha wa mahubiri ya awali ya Yesu kuhusu ufalme wa Mungu. Kawaida mbinu hii imechukulia kwamba kanisa la karne ya kwanza lilibadilisha msukumo wa awali wa baadhi ya mithali ili kukidhi mahitaji yake, na kwa hivyo taratibu mbalimbali zimependekezwa ili kurejesha nia ya awali. Ni kweli kwamba mifano imeumbwa, kuhaririwa, na kukusanya katika vitengo na waandishi wa injili (tazama, kwa mifano, mkusanyiko wa mithali nane wa Mathayo katika [Mt 13:1–52](#)). Pia, lengo la mafanuzi linapaswa kuwa kusikia mithali kama zilivyokusudiwa awali na Yesu na kama hadhira

yake ya awali ilivyosikia. Jaribio la kurudi nyuma ya akaunti za injili, hata hivyo, ni kazi nyeti, na baadhi ya taratibu zilizopendekezwa kwa kufanya hivyo zinahitaji kuhojiwa. Lazima izingatiwe jinsi kila mwandishi wa injili ametumia nyenzo zake, lakini kiwango ambacho mtu anaweza kurudi nyuma ya Injili ni kidogo.

Mwelekeo wa Kisasa katika Utafiti wa Mfano

Katika miongo michache iliyopita, majoribio kadhaa ya kufafanua mifano yamependekeza njia mpya za kuzifikia. Kimsingi, njia hizi mpya zimekuwa na kutoridhika kidogo na (ingawa zinathamini) Julicher na mbinu ya kihistoria kwa kuwa zote mbili zinapunguza athari za mifano kwa msomaji wa leo. Julicher alipunguza mafundisho ya Yesu kuwa maadili ya kidini, na mbinu ya kihistoria ilijikita zaidi kwenye miaka 2,000 iliyopita huku ikipuuza vipengele vya kisanii na kisaikolojia vya mifano. Kwa hiyo, majoribio mengi yamefanywa ili kufikisha athari sawa ambayo mifano ilikuwa nayo kwa wasikilizaji wa awali kwa wasikilizaji wa leo. Kwa kiasi kikubwa, umakini mdogo unawekwa kwenye maana ya kihistoria ya mifano na msisitizo zaidi unawekwa kwenye athari zao za kisanii, kimaisha, na kishairi. Mifano ya Yesu inachukuliwa kama kazi za sanaa ambazo zinaweza kuchukuliwa kuwa hazina mwisho kwa kadiri maana inavyohusika. Mfano, basi, ungekuwa na maana ya awali na uwezekano wa mfululizo wa maana zaidi zinazowezekana. Ingawa maana ya awali ingetoa udhibiti fulani kwa tafsiri mpya, njia hizi hazifungwi na nia ya mwandishi.

Kuna mengi ya kujifunza kutoka kwa mbinu za kisasa, hasa kutoptana na juhudni zao za kuhakikisha kwamba mifano inazungumza na siku zetu kwa uhuru wao wa asili. Hata hivyo, kuna pia hatari ya kutumia vibaya mifano kwa njia inayofanana na matukio ya awali ya matumizi mabaya. Wale waliokuwa wakifafanua mifano kihistoria katika kanisa hawakuzingatia maana ya Yesu na walipata maana yao wenyewe. Wafafanuzi wa kisasa pia wanaweza kupata maana yao wenyewe, na ingawa maelezo yanaweza kusikika ya kushawishi (kama bila shaka ya Augustine kwa wasikilizaji wake), hayata kuwa mawasiliano ya Neno la Mungu. Ikiwa Mungu na njia zake zimefunuliwa na Yesu, basi tunakosea ikiwa hatutaisikia mifano yake kama ilivyokusudiwa katika muktadha wake wa asili. Kwa kweli kuna mwengiliano wa nguvu kati ya maandiko na mfafanuzi, lakini mfafanuzi huletwala kwenye wakati wa ukweli kwa ufanisi zaidi wakati Roho anamkabili yeye na mifano kama Yesu ilivyokusudia kwa wasikilizaji wake.

Maana ya "Mfano"

Ufafanuzi wa kawaida wa mifano kama "hadithi ya kidunia yenyne maana ya mbinguni" hautoshi kuelewa mifano ya Yesu. Pia, mifano si tu kulinganisha au vielelezo vya kile Yesu alitaka kusema. Hali ni ngumu zaidi kuhusiana na maana ya kibiblia ya neno "mfano." Kwa kweli, mtu lazima atofautishe kati ya matumizi matatu ya neno "mfano" katika masomo ya kibiblia.

Kwanza, mtu anapaswa kuelewa kwamba neno la Kigiriki kwa mifano na mwenzake wa Kiebrania ni maneno yenyne maana pana na yanaweza kutumika kwa chochote kuanzia methali hadi hadithi kamili, ikijumuisha kitendawili, msemo wa giza, mifano, tofauti, au hadithi. Kwa mifano, neno la Kigiriki kwa mifano linatumika katika [Luka 4:23](#) likirejelea msemo "daktari, jiponye mwenyewe" na tafsiri nyingi zinalitafsiri kama "methali." Katika [Marko 3:23](#) "mithali" inatumika ikirejelea vitendawili Yesu anavyowauliza waandishi, kama vile "Shetani anawezaje kumtoa Shetani?" Vivyo hivyo, [Marko 13:28](#) inatumia "mfano" kwa mifano rahisi. Katika [Luka 18:2-5](#) hakimu dhalimu *analinganishwa* na Mungu, ambaye huleta haki haraka. Ikiwa mtu atalinganisha Agano la Kale la Kiebrania na Septuagint (tafsiri ya kale ya Kigiriki ya Agano la Kale), neno la mifano linatumika mara nyingi zaidi likirejelea methali au msemo wa giza. Maana pana ya "mfano," basi, inaweza kurejelea mojawapo ya mbinu hizi zinazotumika kuchochea mawazo.

Pili, "mfano" unaweza kutumika kwa hadithi yoyote yenyne viwango viwili vya maana (halisi na ya mfano) inayotumika kama hotuba ya kidini na kimaadili.

Tatu, "mfano" unaweza kutumika kitaalamu katika masomo ya kisasa kutofautisha na aina nyingine za hadithi, kama vile mifano, hadithi za mifano, na mafumbo. Katika kesi hii, mifano ni hadithi ya kubuni ambayo inasimulia tukio fulani na kawaida inasimuliwa katika wakati uliopita (kwa mifano, mifano wa mwana aliyepotea). Hata hivyo, mifano ni ulinganisho unaohusiana na tukio la kawaida au linalorudiwa katika maisha halisi na kawaida unasimuliwa katika wakati wa sasa (kwa mifano, [Mt 13:31-32](#)). Hadithi ya mifano si ulinganisho kamili; badala yake, inawasilisha sifa za tabia kama mifano chanya au hasi ya kuigwa au kuepukwa. Kwa kawaida hadithi nne za mifano zinatambuliwa: Msamaria mwema ([Lk 10:30-35](#)), tajiri mpumbavu ([12:16-20](#)), mpumbavu tajiri na Tajiri na Lazaro ([16:19-31](#)), na Farisayo na mtoza ushuru ([18:10-13](#)).

Mfano ni ngumu zaidi kufafanua na umeleta mjadala mkubwa. Kwa kawaida, mfano hufafanuliwa kama "mfululizo wa sitiari zinazohusiana." Sitiari ni ulinganisho wa kufikirika ambao hautumii "kama" au "kama vile." Ufafanuzi huu unatumika kwa upana, lakini haukidhi kikamilifu kwa sababu mbili: (1) Hauonyeshi kama usiri ni kipengele muhimu katika mfano. Wengine wanaona mfano kama unahitaji kufafanuliwa na kueleweka tu na wachache waliochaguliwa. Hata hivyo, ikiwa mfano unatumia sitiari za kawaida ambazo kila mtu anaweza kuelewa, hautakuwa wa siri. (2) Hauainishi ni kiasi gani cha hadithi ni muhimu kama sitiari zinazohusiana. Ikiwa kungekuwa na sitiari mbili au tatu zinazohusiana tu, je, hadithi hiyo ingekuwa mfano? Kwa upande mwingine, je, maeleo madogo katika mfano (kama vile viwango vitatu vya mavuno katika mfano wa mpanzi) yana umuhimu? Mfano wa alegoria ungekuwa mfano wa mpanzi.

Hii inazua tatizo la tofauti kati ya mfano na alegoria—suala linalojadiliwa mara kwa mara. Katika ufanuzi wa kwanza na wa pili hapo juu, alegoria inajumuishwa katika mfano. Lakini katika ufanuzi wa tatu, kuna tofauti kati yao kwa sababu mfano si mfululizo wa sitiari zinazohusiana. Maeleo ya hadithi ya mwana mpotevu (nguruwe, nchi ya mbali, nk.) hayasimamii kitu kingine kama ambavyo yangekuwa katika alegoria, bali yanaonesha kwa njia ya kusisimua kina ambacho mwana alizama. Hata hivyo, mfano *haupunguzwi* kwa nukta moja ya kulinganisha kati ya hadithi na ukweli unaoonyeshwa. Kunaweza kuwa na vitu kadhaa vinavyohitaji kutajwa kutoka kwenye mfano fulani. Mfano wa mwana mpotevu unasisitiza furaha inayotokea wakati wa toba (tazama marudio ya mada hii katika [Lk 15:24, 32](#)), lakini upokeaji wa Baba waziwazi unalingana na neema ya Mungu na wana mdogo na mzee wanaakisi wenye dhambi na viongozi wa kidini, mtawalia. Tofauti kati ya mfano na alegoria ni hafifu kwa kiwango bora na itatofautiana, kutegemea na ufanuzi unaopewa maneno hayo. Mtu anapaswa kutambua kwamba kile kinachoweza kusemwa kuhusu mfano kawaida kinaweza pia kusemwa kuhusu alegoria.

Kusudi la Mfano

Kusudi la mifano na maeleo ya sifa zake ni kusaidia kuelewa. Mifano hii inazingatia Mungu na ufalme wake, na kwa kufanya hivyo inaonesha ni aina gani ya Mungu alivyo, kanuni anazotumia, na kile anachotarajia kutoka kwa wanadamu. Kwa sababu ya kuzingatia ufalme, baadhi ya mifano

inaonyesha vipengele vingi vya utume wa Yesu pia (tazama mfano wa wapangaji waovu katika [Mt 21:33-41](#)).

Sifa zifuatazo za mifano zinapaswa kuzingatiwa: (1) Mifano kwa kawaida ni fupi na yenye usawa. Vitu vinawasilishwa kwa mbili au tatu kwa uchumi wa maneno. Watu wasiohitajika, nia, na maeleo kwa kawaida huachwa. (2) Vipengele katika hadithi vinatoka kwa maisha ya kila siku, na sitiari zinazotumika mara nyingi ni za kawaida kiasi kwamba huweka muktadha wa kuelewa. Kwa mfano, mjadala wa mmiliki na shamba lake la mizabibu ungewaongoza wasikilizaji kufikiria Mungu na watu wake kwa sababu ya matumizi ya picha hizo katika Agano la Kale. (3) Ingawa mifano huzungumza kwa maneno ya maisha ya kila siku, mara nyingi huwa na vipengele vya mshangao au kutia chumvi (kuzidisha kunakotumika kama sitiari). Mfano wa Msamaria mwema ([Lk 10:30-35](#)) unamtambulisha Msamaria katika hadithi ambapo mtu angeweza kutarajia mtu wa kawaida. Mfano wa mtumishi asiyesamehe ([Mt 18:23-34](#)) unaweka deni la mtumishi wa kwanza kuwa \$10 milioni, kiasi kisichoaminika katika siku hizo. (4) Mifano inahitaji wasikilizaji wake kutoa hukumu juu ya matukio ya hadithi na, baada ya kufanya hivyo, kutambua kwamba wanapaswa kutoa hukumu kama hiyo katika maisha yao wenyewe. Mfano wa kawaida ni mfano wa Nathani kwa Daudi ([2 Sm 12:1-7](#)), ambapo Daudi anamhukumu mtu katika hadithi kuwa anastahili kifo na kisha anaambiwa kwamba yeye ndiye mtu. Kwa sababu zinamlazimisha mtu kuamua, kufikia wakati wa ukweli, mifano inawalazimisha wasikilizaji wake kuishi katika sasa bila kutegemea mafanikio ya zamani au kusubiri siku zijazo. Mifano ni matokeo ya akili inayotambua ukweli katika picha halisi badala ya dhana, na inafundisha ukweli huo kwa njia ya kuvutia kiasi kwamba msikilizaji hawezi kuuepuka.

Sababu Yesu Alifundisha kwa Mfano

Hakuna shaka kwamba Yesu alifundisha kwa mifano kwa sababu ni ya kuvutia na yenye mvuto, na hivyo ni mojawapo ya njia bora zaidi za kuwasiliana. Hata hivyo, mtu anaposoma [Marko 4:10-12](#), inaonekana kwamba Yesu alifundisha kwa mifano ili *kuwazuia* watu kuelewa ili wasigeuke na kusamehewa. Pia inaonekana kwamba kuna siri ambayo inatolewa kwa kundi la *ndani* na kwamba kundi la *nje limezuiwa kujifunza*. Hapa ndipo maana ya neno "fumbo" inapatikana. Badala ya kuwa kile ambacho hakijulikani au kueleweka, kama neno linavyotumika leo,

matumizi ya kibiblia ya neno hili kwa kawaida ni kwa kile ambacho kimefunuliwa na Mungu na kisingejulikana kama Mungu hakuwa amekifunua. Yaliyomo ya siri hayajaeleza hapa, lakini kutokana na mafundisho ya Yesu juu ya ufalme mahali pengine, pengine inahusu ukweli kwamba ufalme upo katika maneno na matendo ya Yesu mwenyewe.

Jambo jingine muhimu kuelewa kuhusu kifungu hiki ni kwamba neno "mfano" katika matumizi ya kibiblia lina maana pana inayorejelea hotuba yoyote ya kuvutia au usemi wa mafumbo uliokusudiwa kuchochaea fikra. Yesu hakuwa akiwalisha wasikilizaji wake kwa kijiko; badala yake, alifundisha kwa njia ya kuleta mwitikio, na pale ambapo kulikuwa na mwitikio, alitoa mafundisho ya ziada. Kwa hiyo, si kwamba tu mifano inavutia, ya kishairi, na ya kuvutia (ingawa sifa hizo ni muhimu). Zaidi ya hayo, mifano huchochaea fikra na kuleta mwitikio—ikiwa ugumu wa moyo hauzui. Ni kama Yesu alikuwa akisema, "Kama huwezi kusikia kile ninachosema, nitafunua mawazo yangu katika mifano." Ambapo kuna mwitikio kwa mafundisho haya ya awali, taarifa ya ziada hutolewa.

Mfano wa Mungu

Neno "Mfano wa Mungu" linamaanisha kwamba wanadamu wanaakisi asili ya Mungu kwa njia maalum. Hili ndilo jambo muhimu zaidi tunaloweza kusema kuhusu maana ya kuwa mwanadamu kutoka mtazamo wa Kikristo. Kati ya viumbe vyote vilivyoumbwa, ni wanadamu pekee wanaofanana na Mungu kwa njia zinazowaruhusu kuwa na uhusiano wa karibu na Yeye.

Uumbaji wa Kiasili

Mungu aliamua kuumba wanaume na wanawake na kuwafanya wawe kama yeye. Biblia inatuambia hili katika [Mwanzo 1:26–27](#), ambapo Mungu anatumia maneno mawili kuelezea jinsi wanadamu wangkuwa kama yeye: "sura" na "mfano." Maneno haya mawili yanamaanisha karibu kitu kimoja. Mungu pia aliwapa wanadamu mamlaka ya kutunza wanyama.

[Mwanzo 2:7](#) inaeleza wazi kwamba Mungu alimuumba mwanadamu wa kwanza kuwa kiumbe hai. Sehemu hii haielezi kwamba wanadamu walitokana na viumbe vilivyouwepo awali. Pia haipendekezi kwamba Mfano wa Mungu ultokana na aina ya maisha ya chini. Tangu Mungu

alipoumba mwanaume wa kwanza na mwanamke, walionyesha mfano wa Mungu. Wanaume na wanawake wote wanashiriki kwa usawa mfano huu maalum wa Mungu ([Mwanzo 1:27](#)).

Sehemu nyingine zinazozungumzia uumbaji wa watu kwa mfano wa Mungu zinapatikana katika:

- [Mwanzo 5:1](#)
- [Mwanzo 9:6](#)
- [1 Wakorintho 11:7](#)
- [Yakobo 3:9](#)

[Waefeso 4:24](#) na [Wakolosai 3:10](#) zinazungumzia uumbaji mpya wa ukombozi wa wanadamu (kupitia Yesu, wanadamu wanarejeshwa au kufanywa upya kwa njia inayodhihirisha nia ya asili ya Mungu kwa uumbaji). Vifungu hivi pia ni muhimu kwa kuelewa mfano wa asili wa wanadamu kwa Mungu. Ingawa Biblia haitaji wazo hili mara nyingi, ni muhimu sana. Inaathiri kila kitu kuhusu jinsi Mungu na wanadamu wanavyohusiana na kila mmoja.

Nini Kinachowafanya Binadamu Kuwa Wapekee?

Ni wanadamu pekee waliofanywa kwa mfano wa Mungu ([Mwanzo 1](#)). Wanyama, samaki, na ndege hawana sifa hii maalum. Baadhi ya wanatheolojia wanaamini kwamba malaika pia wameumbwa kwa mfano wa Mungu kwa sababu malaika ni wema kimaadili, lakini Biblia haielezi hili moja kwa moja.

Binadamu wameumbwa kutoka kwenye mavumbi ya ardhi, kwa hivyo tunashiriki baadhi ya mambo na dunia na viumbe wengine hai. Miili yetu inafanya kazi kwa njia zinazofanana na wanyama. Hata hivyo, binadamu ni wa kipekee kwa kila njia. Mtu mzima (sio sehemu moja tu) ameumbwa kwa mfano wa Mungu. Dhana ya kibiblia si kwamba mfano uko *ndani* ya mwanaume na mwanamke, bali kwamba mwanaume na mwanamke *ni* Mfano (wa Mungu).

Binadamu Wanadhihirishaje Mfano wa Mungu?

Uhusiano wa binadamu na dunia unaonekana wazi zaidi katika mwili wa binadamu. Kwa hivyo, tunaweza kuona vizuri jinsi wanadamu wanavyoakisi sura ya Mungu katika asili yetu ya kiroho. Tunaweza kufikiri, kufanya maamuzi, na kuchukua jukumu kwa matendo yetu. Uwezo huu hutufanya kuwa tofauti na wanyama na kuonyesha

jinsi tunavyofanana na Mungu. Ingawa wanyama wanakuwepo kwa sababu Mungu aliauumba, wanadamu wana uhusiano maalum na Mungu. Wanyama wana uwepo wao *kutoka* kwa Mungu, lakini wanadamu wana uwepo wao *ndani* ya Mungu. Wanadamu ni "watoto" wa Mungu ([Matendo 17:28-29](#)).

[Waefeso 4:24](#) na [Wakolosai 3:10](#) inatuonyesha sehemu nyingine muhimu ya kuumbwa kwa mfano wa Mungu. Mistari hii inaeleza jinsi Mungu anavyowafanya waumini kuwa wapya kwa kurejesha mfano wake ndani yao. Hii hutokea kwa kuwapa:

- Uadilifu (kufanya jambo linalofaa),
- utakatifu (kuwekwa kando kwa ajili ya Mungu), na
- maarifa ya kweli wa Mungu.

Kwa maneno mengine, Paulo anasema kwamba Mungu anapowakomboa watu, anawaumba upya ili wawe kama Yesu. Yesu anaonyesha mfano wa Mungu kikamilifu bila dhambi yoyote. Wakati wanadamu walipotenda dhambi kwa mara ya kwanza, dhambi iliharibu Mfano wa Mungu ndani yao. Hata hivyo, kupitia wokovu, Mungu anafanya kazi ya kurejesha mfano huu. Wakati Waefeso na Wakolosai wanatuambia kuhusu upya huu katika mfano wa Mungu, sehemu nyingine za Biblia zinaeleza zaidi jinsi Yesu anavyosaidia kufanya hili liwezekane.

Yesu na Mfano wa Mungu

Yesu Kristo ni mfano mkamilifu wa Mungu ([2 Wakorintho 4:4](#); [Wakolosai 1:15](#); [Waebrania 1:3](#)). Hii mara nyingi inajulikana kama rejeleo la uungu wa Yesu (kuwa kama Mungu). Tunapomwona Yesu, tunaona jinsi Mungu Baba alivyuo ([Yohana 14:9](#)). Hata hivyo, katika vifungu hivi, Yesu anaonyeshwa kama Mungu na pia mwanadamu (hii inaitwa umwilisho, ikimaanisha Mungu kuchukua umbo la mwanadamu). Kama mwanadamu mkamilifu, Yesu anatufunulia kikamilifu jinsi Mungu alivyotaka wanadamu wote wawe, kuanzia na mwanadamu wa kwanza, Adamu. Hii ndiyo sababu Yesu anaitwa "Adamu wa mwisho." Alitimiza kikamilifu mpango wa awali wa Mungu kwa ajili ya ubinadamu.

Kama Adamu wa mwisho na Mpatanishi wa agano jipya, Yesu anawasaidia wafuasi wake kuwa zaidi kama yeche ([Warumi 8:29](#)). Ingawa alikuwa mkamilifu, alifanana nasi kwa kila njia isipokuwa dhambi. Alifanya hivi ili aweze kuondoa dhambi

zetu na kutusaidia kuakisi utukufu wake mwenyewe. Roho Mtakatifu anafanya kazi ndani ya waumini ili kuwafanya zaidi na zaidi kuwa kama Yesu ([2 Wakorintho 3:18](#)). Muumini anatakiwa "kujivika Bwana Yesu Kristo" ([Warumi 13:14](#); [Wagalatia 3:27](#); linganisha [Waefeso 4:24](#); [Wakolosai 3:10](#), "nafsi mpya" katika Mfano wa Mungu). Hatua hii pia inaelezewa kama Kristo "ameumbwa" ndani ya muumini ([Wagalatia 4:19](#)).

Mchakato huu wa kuwa kama Yesu (unaoitwa utakaso) unaendelea katika maisha ya muumini. Utakamilika kikamilifu Yesu atakaporudi na kuwafufua waumini kutoka kwa wafu. Wakati huo, hata miili yetu ya kimwili itabadihwa kuwa kama mwili wa utukufu wa Yesu ([Wafilipi 3:21](#)). Mabadiliko haya ya mwisho yatatufanya kuwa wa ajabu zaidi kuliko wakati Mungu alipo waumba wanadamu kwa sura yake. Kama Biblia inavyosema, tutabadihsha sura yetu ya kidunia kuwa sura ya mbinguni ([1 Wakorintho 15:49](#)).

Tazama pia Mwanaume; Mwanamke.

Mfuko

Mfuko mdogo ambao watu walitumia kubeba pesa na mara nyingi vitu vingine vidogo. Kuna maneno matatu ya Kiebrania na maneno matatu ya Kigiriki yanayorejelea mkoba au mfuko kama huo. La kwanza linarejelea mkoba au mfuko ambamo pesa au mawe ya uzani yaliyotumika na mizani yalibebwa ([Kumbukumbu la Torati 25:13](#); [Mithali 1:14](#); [Isaya 46:6](#); [Mika 6:11](#)). Mifuko inaweza kutengenezwa kwa ngozi au pamba imara.

Neno lingine la Kiebrania linalorejelea aina sawa ya mkoba linapatikana katika [2 Wafalme 5:23](#). Neno hili pia linaonekana katika orodha ya mapambo ya wanawake katika [Isaya 3:22](#) na huenda lilikuwa mfuko wa mapambo zaidi kuliko ule wa kwanza ulioelezwu hapo juu. Neno la tatu la Kiebrania linaonekana katika [Mwanzo 42:35](#) na linarejelea mfuko mdogo wenye mdomo wazi. Huu ulikuwa mfuko mdogo au mkoba ambamo pesa za ndugu za Yosefu ziliikuwa zimebekwa kabla ya kuwekwa katika magunia yao ya nafaka.

Neno la Kigiriki linalotumika kutafsiri Kiebrania linamaanisha mfuko wa pesa au mkoba. Yesu alipowatuma wanafunzi wake wawili wawili, aliauumba wasichukue mkoba pamoja na vitu vingine ([Luka 10:4](#); [22:35-36](#)). Katika [Luka 12:33](#), neno hili la mkoba linatumika kwa njia ya mfano

kwa hazina mbinguni isiyoweza kuisha, kuibiwa, au kuharibiwa.

Neno lingine la Kigiriki linaonyesha mahali pa kawaida pa kubeba pesa kama mkanda au mshipi. Mikanda ilikuwa sehemu muhimu ya mavazi kwa wanaume na wanawake katika Mashariki ya Kale. Ilipofanywa kwa ngozi, ilitengenezwa kuwa na nafasi au sehemu za kubeba sarafu. Ilipofanywa kwa kitambaa, ilikunjwa kwa namna ambayo pesa zingeweza kubebwa kwenye mikunjo, ambayo ilitumika kama mifuko ([Mathayo 10:9; Marko 6:8](#)).

Neno la Kigiriki kwa "mfuko wa pesa" ambao Yuda alitunzua kwa ajili ya wanafunzi linarejelea kasha au chombo cha kipande cha mdomo cha ala ya upopo. Kufikia nyakati za Agano Jipy, ilikuwa limekuwa neno la Kigiriki kwa sanduku la pesa au labda mfuko wa pesa ([Yohana 12:6; 13:29](#)).

Mfululizo wa Matukio ya Biblia(Agano Jipy)

Kronolojia ni tawi la masomo ya kibiblia linalojaribu kugundua mfululizo wa matukio ya Agano Jipy na muda uliopita kati yao. Kronolojia ni muhimu kwa wanahistoria, ambao kazi yao ni kubaini sababu na athari za matukio ya zamani. Kwa ujumla, kwa madhumuni ya mwanahistoria, kutoa tarehe kamili si muhimu sana kuliko kujua mfuatano wa matukio ambayo yanaweza kuwa yameathiriana. Kwa maneno mengine, ni muhimu zaidi kwa wanahistoria kuelewa mpangilio wa matukio na jinsi yanavyoweza kuwa yameathiriana, badala ya kutoa tarehe maalum kwao. Kwa kweli, matukio machache sana ya Agano Jipy yanaweza kupewa tarehe kamili.

Ushuhuda wa kushangaza wa ushawishi wa Ukristo ni ukweli kwamba ulimwengu wote wa Magharibi sasa unagawanya historia katika KK (kabla ya Kristo) na BK (*anno Domini*, "katika mwaka wa Bwana"). Kabla ya njia hiyo ya kuweka tarehe kuwa maarufu katika Enzi za Kati, matukio yaliwekwa tarehe kwa uhusiano wao na matukio mengine muhimu kama vile kuanzishwa kwa Roma au mwanzo wa utawala wa mfalme. Wakati mtawa aitwaye Dionysius Exiguus (karne ya sita) alibuni njia yetu ya sasa ya kuweka tarehe, na kuzaliwa kwa Kristo kugawanya historia, alifanya makosa katika mahesabu yake. Matokeo ya kosa hili ni hali ya kihistoria kwamba Yesu mwenyewe alizaliwa si zaidi ya miaka minne "kabla ya Kristo."

Mfululizo wa Maisha ya Yesu

Mwanzo wa Maisha

Kulingana na [Mathayo 2:1](#) Yesu alizaliwa "katika siku za Herode mfalme." Mwandishi wa historia wa karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK), Josephus, alirekodi kwamba Herode alikuwa katika msimu wa kuchipua wa mwaka tunaoutambua kama mwaka wa 4 KK. Kwa hivyo, Yesu alizaliwa wakati fulani kabla ya hapo, lakini ni muda gani kabla haijulikani. [Luka 2:1-2](#) inarekodi kwamba kuzaliwa kwa Yesu kultokea wakati "Kaisari Augusto," mfalme wa Kirumi, alipoamuru kwamba sensa, au usajili, ufanyike katika taifa lote. Hii ilikuwa sensa ya kwanza ilipofanyika wakati Quirinius alikuwa gavana wa Siria. Kauli hizo zinaibua maswali mawili: Ni lini sensa kama hiyo ilifanyika, na ni lini Quirinius alikuwa gavana wa Siria? Hakuna swali lolote ambalo limepata jibu la kuridhisha kabisa.

Nyaraka za sensa zilizogunduliwa Misri, pamoja na marejeleo ya awali, zinaonyesha kuwa usajili huo ulifanyika kila baada ya miaka 14. Hiyo ingeweka sensa takriban mwaka wa 8 au 9 KK. Kwa kuzingatia muda unaohitajika kutekeleza sensa (ambayo ilihitaji mtu kusafiri hadi mahali alipozaliwa), kuzaliwa kwa Yesu kunaweza kuwa baadaye kidogo kuliko mwaka halisi wa amri (labda 7 KK). Ni muhimu kutambua kwamba neno "KK" linarejelea wakati kabla ya kuzaliwa kwa Kristo, na linatumika katika mfumo wa tarehe unaotumiwa katika ulimwengu wa Magharibi.

Yosefu alirekodi kwamba Quirinius alikuwa gavana wa Siria mnamo mwaka wa 6 BK, ambayo ni tarehe ya kuchelewa kwa kuzaliwa kwa Yesu. Lakini baadhi ya wasomi wamejadili kutoka kwa maandishi ya kale kwamba Quirinius pia alihudumu Siria kama mjumbe maalum wa mfalme Augustus kabla ya 6 KK. Huo unaweza kuwa kipindi kinachorejelewa katika [Luka 2:2](#). Kwa nini Luka alichagua kumtaja Quirinius badala ya gavana wa kawaida wa Siria wakati huo? Labda kwa kufanya hivyo angeweza kutoa tarehe sahihi zaidi ya kuzaliwa kwa Yesu, kwani Quirinius alikuwa na mamlaka kwa muda mfupi kuliko gavana wa kawaida wa Siria. Inawezekana kwamba Luka alichagua kumtaja Quirinius badala ya gavana wa kawaida wa Siria wakati huo ili kutoa tarehe sahihi zaidi ya kuzaliwa kwa Yesu, kwani Quirinius alikuwa na muda mfupi wa mamlaka.

Hitimisho la busara ni kwamba Yesu alizaliwa karibu mwaka wa 7 au 6 KK. Hilo linaendana na [Mathayo 2:16](#), ambalo linaonekana kusema kwamba Yesu alizaliwa angalau miaka miwili kabla

ya kifo cha Herode mwaka wa 4 KK. Hakuna ushahidi wazi kuhusu siku na mwezi wa kuzaliwa kwake. Sherehe ya Desemba 25 kama Krismasi ilianzia katika karne ya nne, labda kama mbadala wa Kikristo kwa sherehe ya kipagani ya solstisi ya majira ya baridi (Saturnalia). Ni muhimu kutambua kwamba sherehe ya Desemba 25 kama Krismasi ni jadi ya Kikristo iliyoanzishwa katika karne ya nne na labda ilikusudiwa kama mbadala wa sherehe ya kipagani ya Saturnalia.

Mwanzo wa Huduma ya Umma

Luka 3:23 inasema kwamba Yesu, "alipoanza huduma yake, alikuwa na umri wa miaka thelathini"; kwa kuwa umri uliotajwa ni wa kukadiria tu, huenda alikuwa na miaka miwili au mitatu zaidi au chini (tazama the pseudepigraphal Testament ya Levi 2:2; 12:5). Ikiwa miaka 30 kamili itaongezwa kwa tarehe iliopendekewa ya kuzaliwa, mtu anapata mwaka 24 BK. Tarehe hiyo haiwezi kuwa sahihi, kwa sababu huduma ya Yesu ilianza baada ya Yohana Mbatizaji kuonekana; Luka 3:1-3 inataja kuonekana kwa umma kwa Yohana kwa usahihi katika "mwaka wa kumi na tano wa utawala wa Kaisari Tiberio" wakati Pilato alikuwa mtawala (gavana) wa Yudea. Pilato alitawala kutoka mwaka 26 hadi 36 BK, na mwaka wa 15 wa Tiberio ulikuwa uwezekano mkubwa mwaka 27 BK. Kwa hiyo Yesu hakuanza huduma yake ya umma kabla ya mwaka 27 BK. Ikiwa muda mfupi tu ulipita kati ya mwanzo wa huduma ya Yohana na mwanzo wa huduma ya Yesu, basi Yesu pengine alianza mkwaka 27au 28 BK, alipokuwa na umri wa miaka takriban 33.

Kifo cha Yesu

Inavyoonekana, rekodi zote nne za Injili zinaonyesha kwamba Yesu alikula Mlo wa Mwishesho na wanafunzi wake Alhamisi jioni, alisulubiwa Ijumaa, na akafufuka kutoka kwa wafu mapema Jumapili asubuhi (Math 28:1; Mk 16:1; Lk 24:1). Dai kwamba Yesu alifufuka siku ya tatu (1 Kor 15:4) linatokana na desturi ya Kiyahudi ya kuhesabu sehemu ya siku kama siku nzima. Kulingana na Mathayo (26:19), Marko (14:12), na Luka (22:15), Mlo wa Mwishesho ulikuwa ni mlo wa Pasaka, sherehe ya kila mwaka ya kutoroka kwa Israeli kutoka Misri (Kut 12-15). Lakini kulingana na Yohana 13:1 na 19:14, mlo wa Pasaka haukuwa umekuliwa Ijumaa; kwa hivyo Mlo wa Mwishesho katika Yohana haukuwa mlo wa Pasaka. Hata hivyo, ni muhimu kutambua kwamba Mlo wa Mwishesho katika Yohana ulikuwa bado ni mlo muhimu ulioshirikiwa na Yesu na wanafunzi wake kabla ya kusulubiwa kwake.

Hakuna suluhisho la kuridhisha kabisa kwa tofauti inayoonekana limewekwa mbele. Baadhi ya wasomi wanapendekeza kwa uhalsia kwamba matumizi ya kalenda mbili tofauti yalikuwa na jukumu. Kulingana na nadharia hiyo, Yesu alikuwa akifuata kalenda iliyoweka mlo wa Pasaka usiku wa Alhamisi. Maafisa wa Hekalu, kwa upande mwingine, walifuata kalenda mbadala iliyoweka kuchinjwa kwa wahanga siku iliyofuata. Yohana anaweza kuwa alitumia mfumo wa pili ili kusisitiza ukweli kwamba Kristo alitolewa kama dhabihu ya Pasaka (linganisha. Yoh 19:36; 1 Kor 5:7). Hii inaweza kuwa ilifanywa ili kuangazia umuhimu wa dhabihu ya Kristo kama mwanakondoo wa Pasaka.

Ili kujua muda wa huduma ya umma ya Yesu ilidumu kwa muda gani na hivyo mwaka ambao alikuwa, mtu anaweza kugeukia marejeleo ya wakati katika Injili ya Yohana. Yohana alirejelea angalau Pasaka tatu (2:13; 6:4; 13:1) na labda nne (5:1). Kwa kuwa Pasaka ilikuwa sikukuu ya kila mwaka, huduma ya Yesu ingedumu angalau miaka miwili na labda mitatu. Katika Mathayo, Marko, na Luka Ijumaa ya kifo cha Yesu ilitokea tarehe 15 ya mwezi wa Kiyahudi wa Nisan (ambayo inakutana Machi na Aprili). Kulingana na Yohana, Yesu alikuwa tarehe 14 Nisan. Swali ni: Katika miaka gani kutoka 26 hadi 36 (wakati Pilato alikuwa mtawala huko Yudea) 14 au 15 Nisan iliangukia Ijumaa? Jibu ni 27, 29, 30, na 33 BK. Kati ya hizo, mwaka 27 ni mapema sana na 33 labda ni kuchelewa sana. Hivyo Yesu alisulubiwa labda mwaka 29 au 30, huduma yake ya umma ilidumu miaka miwili au mitatu, na alikuwa na umri wa miaka 35 au 36 alipokufa.

Matukio kutoka mwaka wa 30 hadi 50 BK

Matendo ni kitabu pekee cha Agano Jipy kinachorekodi muda uliopita kati ya kifo cha Yesu na kupaa kwake: "Aliwadhihirishia kuwa hai baada ya mateso yake kwa uthibitisho mwingi, akiwatokea kwa muda wa siku arobaini, na kusema juu ya ufalme wa Mungu" (Matendo 1:3, rsv). Tukio kuu linalofuata baada ya kupaa kwa Yesu mbinguni lilikuwa Pentekoste (Matendo 2:1). Pentekoste, neno la Kiyunani linalomaanisha "hamsini," lilirejelea sherehe ya Sikukuu ya Majuma/Mavuno (linganisha. Kutoka 34:22; Kumbukumbu la Torati 16:9-12) siku 50 baada ya Pasaka. Kwa kuwa Yesu alisulubiwa wakati wa msimu wa Pasaka, Pentekoste ya Matendo 2:1, ambapo wanafunzi walijazwa na Roho Mtakatifu, ilifanyika mnamo mwaka wa 29 au 30 BK, takriban siku 50 baada ya Kusulubiwa na takriban siku 10 baada ya Kupaa.

Baada ya hapo, inakuwa vigumu kubaini tarehe halisi za matukio katika sura za mwanzo za Matendo kwa sababu hakuna vipindi maalum vya muda vilivyotajwa. Kwa hiyo, njia ya kawaida ya kuweka tarehe za matukio katika enzi ya mitume ni kwanza kutambua angalau tukio moja ambalo linaweza kuwekwa tarehe kwa usahihi kwa kutumia vyanzo nje ya Agano Jipy. Kisha, muda kati ya matukio kabla na baada ya tukio hilo unaweza kukadiriwa. Mara kwa mara, Matendo hutaja kiasi cha muda kati ya matukio mawili, lakini kwa kawaida haifanyi hivyo, hivyo kuweka tarehe kunaweza kuwa kwa makadirio tu.

Mwanzo muhimu ni njaa kubwa iliyotabiriwa na Agabo, ambayo ilikumba Palestina wakati wa utawala wa mfalme wa Kirumi Klaudio ([Matendo 11:28-29](#)). Yosefu, ambaye alikuwa hai wakati huo, anatoa taarifa za kutosha kuonyesha njaa hiyo ilitokea kati ya miaka 46 na 48. Tunajua pia kutoka kwa Mishnah, mkusanyiko wa sheria za Kiyahudi, kwamba vuli ya mwaka 47 hadi vuli ya mwaka 48 ilikuwa ni mwaka wa sabato, wakati Wayahudi walipouacha ardhi ipumzike na hawakuvuna chochote (linganisha. [Law 25:2-7](#)). Hilo lingeweza kuzidisha na kurefusha njaa, lakini mtu hawezi kuwa na uhakika jinsi njaa ilivyoanza mapema; baadhi ya wasomi wanapendekeza mwaka 46 na wengine 47.

Hapo mwanzo, inaonekana kuwa jambo la ajabu kwamba Luka, mwandishi wa Matendo, alirekodi njaa ([Matendo 11:28](#)) kabla ya kurekodi kifo cha Herode Agripa ([12:20-23](#)). Kutokana na ukweli ulioripotiwa na Yosefo, kifo cha Herode (mjukuu wa Herode Mkuu) kinaweza kuwekwa katika 44 BK, pengine katika majira ya kuchipua. Hii inamaanisha kwamba Herode lazima alikuwa miaka kadhaa kabla ya njaa ambayo Luka aliandika awali. Baadhi ya wasomi wanafikiri kwamba Luka alipotosha tu ukweli wa mpangilio wa matukio. Wengine wanaona ([Matendo 12:1-24](#)) kama aina ya kurudi nyuma ili kuleta historia ya kanisa huko Yerusalemu hadi sasa. Mazoea kama haya yalikuwa ya kawaida mionganoni mwa wanahistoria wa kale, ambao mara nyingi walifuata chanzo kimoja hadi mahali pa kusimama panapofaa kabla ya kuendelea na chanzo kingine. Kumshaktaki Luka kwa tarehe zisizo sahihi, inasemekana, ni kutokuelewa mbinu za uandishi wa kihistoria alizokuwa akitumia.

Tangu Herode Agripa alipokufa mwaka wa 44 BK ([Matendo 12:23](#)), mtume Yakobo, ambaye Herode alimuua kwa upanga (sura ya [2](#)), lazima alikuwa muda mfupi kabla ya 44, labda wakati wa msimu wa Pasaka wa 43 (v [3](#)). Kufungwa kwa mtume

Petro na kutoroka kwake kwa miujiza (vv [3-17](#)) pia kunahusiana na kipindi hicho. Ni muhimu kutambua kwamba mtume Yakobo aliuawa na Herode, ambaye alikuwa mtawala wakati huo, na kwamba mtume Petro alifungwa na kutoroka kwa miujiza wakati wa kipindi hiki.

Wakati Wakristo wa Antiochia walipoamua kutuma msaada kwa Wakristo wa Yerusalemu katikati ya njaa kubwa ([Matendo 11:29](#)), Barnaba na Paulo waliwekwa kusafirisha pesa kwenda Yerusalemu. Huo ulikuwa ni ziara ya pili ya Paulo Yerusalemu baada ya kuongoka kwake. Ziara ya kwanza imeandikwa katika [Matendo 9:26-30](#). Ya tatu inakuja katika [Matendo 15](#) wakati Paulo na Barnaba walipotumwa kujadili na mitume na wazee kama waongofu wa Mataifa kwa Ukristo walipaswa kutahiriwa. Jinsi mtu anavyopanga tarehe za ziara ya kwanza na ya tatu Yerusalemu, pamoja na uongofu wa Paulo, inategemea jinsi ziara hizo za Yerusalemu zinavyohusiana na zile zilizoripotiwa katika barua ya Paulo kwa Wagalatia.

Suala kuu, ambalo bado linagawanya wasomi wa AJ, ni hili: Katika [Wagalatia 1:15-2:10](#) Paulo alisimulia kwamba uongofu wake ulifatiwa na ziara mbili Yerusalemu, moja miaka mitatu baada ya uongofu wake ([1:18](#)) na moja miaka 14 baada ya hapo ([2:1-10](#)). Wasomi wote wanakubaliana kwamba ziara ya kwanza miaka mitatu baada ya uongofu wake ni sawa na ziara ya kwanza iliyorekodiwa katika [Matendo 9:26-30](#). Majibu yanatofautiana, hata hivyo, kwa swali la kama [Wagalatia 2:1-10](#) inahusu ziara ya pili (njaa) kwenda Yerusalemu katika [Matendo 11:30](#) (ambapo ziara ya tatu ya [Matendo 15](#) ndiyo iliyokosekana kutoka Wagalatia) au kama [Wagalatia 2:1-10](#) inahusu ziara katika [Matendo 15](#) (ambapo ziara ya njaa ndiyo iliyokosekana kutoka Wagalatia).

Wale wanaopendelea ujenzi wa kwanza wanatoa hoja sita: (1) Sababu ambayo Paulo alitoa maelezo makali ya kuja na kwenda kwake katika [Wagalatia 1:15-24](#) ilikuwa kuonyesha kwamba hakupata injili yake kutoka kwa wanadamu, wala hakufundishwa ([1:12](#)). Kwa maneno mengine, ziara zake kwa mitume wa Yerusalemu hazikuwa kwa ajili ya kupokea injili yake. Ikiwa ni hivyo, kwa Paulo kuacha kutaja ziara ya pili ya Yerusalemu kungehatarisha uadilifu wake na mamlaka yake kwa Wagalatia. Ujenzi wa kwanza huepuka ugumu huo; kuacha kutaja ziara ya tatu ya Yerusalemu kutoka [Wagalatia 2:1-10](#) kunaweza kumaanisha kwamba haikuwa imetokea wakati Wagalatia

iliandikwa. (2) Wagalatia 2:1-10 inaonyesha mukutano wa faragha kati ya Paulo na Barnaba kwa upande mmoja na mitume "nguzo" kwa upande mwingine. Lakini mukutano katika [Matendo 15](#) ulikuwa wa hadhara na mbele ya kanisa lote. Kwa hivyo Wagalatia 2:1-10 ina uwezekano mkubwa wa kurejelea mukutano wa faragha wakati wa ziara ya [Matendo 11:30](#), ambayo Wagalatia hairekodi. (3) Shauku ya Paulo ya kutoa kwa maskini iliyotajwa katika [Wagalatia 2:10](#) inaungana kwa asili na ziara ya pili ya Yerusalem, wakati ambapo alikuwa akitoa msaada kwa maskini ([Matendo 11:30](#)). (4) Ikiwa Wagalatia 2 ilirekodi safari sawa na [Matendo 15](#), mtu angeweza kutarajia kutajwa kwa uamuzi uliofikiwa na Baraza la Yerusalem, hasa kwa kuwa uamuzi huo ulihsiana moja kwa moja na tatizo la tohara ambalo Paulo alikuwa akishughulikia katika Barua yake kwa Wagalatia. (5) Zaidi ya hayo, inaonekana haiwezekani kwamba Baraza la Yerusalem lilitangulia tukio la [Wagalatia 2:11-21](#), wakati Petro alikemewa na Paulo kwa kujiiondoa katika ushirika na waumini wa Mataifa; tukio hilo halingeweza kutokea haraka sana baada ya suala la hadhi ya Mataifa kanisani kutatuliwa huko Yerusalem. (6) Kulingana na [Wagalatia 1:6](#), barua iliandikwa "haraka" baada ya Paulo kuanzisha makanisa ya Wagalatia. Hilo lina mantiki ikiwa Wagalatia iliandikwa muda mfupi baada ya safari ya kwanza ya umisionari, hivyo kabla tu ya Baraza la Yerusalem la [Matendo 15](#); hilo lingefanya Wagalatia kuwa barua ya kwanza ya Paulo.

Wasomi wanaopendelea ujenzi wa pili wanatoa hoja nne: (1) Kusudi kuu la ziara ya Paulo katika [Wagalatia 2:1-10](#) linaonekana kuwa sawa na lile la [Matendo 15:1-20](#); zote zilishughulikia suala la kama tohara inapaswa kuhitajika kwa waongofu wa mataifa ([Gal 2:3-5](#); [Matendo 15:1,5](#)). Ulinganifu huo ni dhahiri, lakini hakuna ulinganifu wa wazi kati ya [Wagalatia 2](#) na [Matendo 11:30](#). (2) Kwa msingi wa muundo na maudhui, Wagalatia ni sawa na Warumi na 1 na 2 Wakorintho; hivyo inaonekana inatoka katika kipindi hicho hicho—baada ya Baraza la Yerusalem. Ikiwa ni hivyo, kuna uwezekano kwamba Paulo angejumuisha rejea kwa Baraza la Yerusalem (yaani [Gal 2:1-10](#)) katika kumbukumbu zake, kwani matokeo yake yaliunga mkononi msimamo wake juu ya tohara ulioelezwa katika barua hiyo. (3) [Matendo 11:30](#) inaonyesha Barnaba kama kiongozi wa timu ya Barnaba/Paulo, kwani jina lake linapewa nafasi ya kwanza (kama ilivyoo katika [Matendo 12:25](#); [13:1-2,7](#); angalia [11:25-26](#)). Lakini katika maelezo ambayo Paulo anatoa ya ziara katika [Wagalatia 2](#),

anajiona kama kiongozi wa timu. Kwa kuwa Matendo inaonyesha Paulo kama kiongozi tangu safari ya kwanza ya umishonari ([Matendo 13:9, 13, 43, 46, 50](#)), ikijumuisha ziara ya tatu ya Yerusalem ([15:2](#)), inawezeekana zaidi kwamba [Wagalatia 2](#) inarekodi safari ya [Matendo 15](#). (4) Hatimaye, katika [Wagalatia 2:7-8](#) Paulo alitambuliwa kama mtume kwa Mataifa akiwa na hadhi sawa na ile ya Petro. Lakini kama [Wagalatia 2](#) ilirekodi matukio ya [Matendo 11:30](#) na safari ya kwanza ya umishonari haikuwa bado imetokea, mitume wa "nguzo" wasingeweza kutambua mamlaka ya Paulo kama mtume kwa Mataifa. Inawezeekana zaidi kwamba [Wagalatia 2](#) ilifuata safari ya kwanza ya umishonari, kama vile [Matendo 15](#) ilivyofuata safari ya kwanza ya umishonari katika Matendo, na kwamba zote zinarejelea tukio moja.

Umuhimu wa hoja hizo kwa mpangilio wa matukio ni kwamba, kulingana na mtazamo wa kwanza, uongofu wa Paulo ulitokea miaka 17 kabla ya ziara ya njaa ya [Matendo 11:30](#) (Linganisha. [Gal 1:18; 2:1](#)). Kulingana na mtazamo wa pili, uongofu wa Paulo ulifanyika miaka 17 kabla ya Baraza la Yerusalem katika [Matendo 15](#). Tofauti ni mwaka mmoja tu, hata hivyo. Hii inamaanisha kwamba, kulingana na mtazamo wa kwanza, uongofu wa Paulo ulitokea miaka 17 kabla ya ziara ya njaa ya Matendo 11:30, wakati kulingana na mtazamo wa pili, ulifanyika miaka 17 kabla ya Baraza la Yerusalem katika Matendo 15. Hata hivyo, tofauti kati ya mtazamo miwili ni mwaka mmoja tu.

Inasaidia kuzingatia tarehe moja zaidi ambayo inaweza kuwekwa kwa uwezekano mkubwa—yaani, kuwasili kwa Paulo huko Korintho katika safari yake ya pili ya umishonari ([Matendo 18:1](#)). Katika safari ya pili ya umishonari ([15:40-18:22](#)), Paulo na Sila waliondoka kwa ardhi kupitia Siria, Kilikia, Frigia, na Galatia, wakitembelea makanisa yaliyoanzishwa katika safari ya kwanza ya umishonari. Walifika Troa, kisha wakapita kwenda Filipi na kuendelea chini ya pwani kupitia Thesalonike na Berea. Paulo aliendelea kwenda Athene kabla ya kufika Korintho. Kutoka [Matendo 18:12](#) tunajua kwamba Galio alikuwa prokonsuli huko Korintho wakati Paulo alipokuwa huko. Maandishi yaliyogunduliwa karibu na Delphi yanaonyesha kwamba kwa uwezekano mkubwa muda wa ofisi ya Galio ulikuwa kutoka katikati ya 51 hadi katikati ya 52. Tukio lilorekodiwa katika [Matendo 18:12-17](#) labda lilitokea mwanzoni mwa muda wa Galio, kwani Wayahudi walitarajia kupata uamuzi dhidi ya Paulo kutoka kwa prokonsuli wao mpya. Si muda mrefu baada ya hapo, Paulo aliondoka Korintho, labda katika majira ya joto au

vuli ya 52. Kulingana na [Matendo 18:11](#) Paulo alikaa miezi 18 huko Korintho; hiyo inamaanisha kwamba labda alifika katika miezi ya mapema ya 50 au mwishoni mwa 49. Tarehe hiyo ya kuwasili inathibitishwa na [Matendo 18:2](#), ambayo inasema kwamba Akila na Priskila walikuwa wamehamishwa hivi karibuni kutoka Roma wakati Paulo alipofika Korintho. Mwandishi wa historia wa karne ya tano, Orosius, aliweka tarehe ya amri ya Claudius ya kuwafukuza Wayahudi kutoka Roma katika 49 BK. Kwa hiyo, Paulo na Akila na Priskila labda walifika karibu pamoja mwishoni mwa 49 au mapema 50. Mapema katika kukaa kwake kwa miezi 18 Paulo aliandika Barua yake ya Kwanza na ya Pili kwa Wathesalonike.

Tarehe mbili zilizowekwa, basi, ni 46 au 47 kwa ziara ya njaa ([Matendo 11:30](#)) na mwishoni mwa 49 au mwanzoni mwa 50 kwa kuwasili kwa Paulo Korintho ([Matendo 18:1](#)). Tukizingatia mapengo ya muda yaliyotajwa katika [Wagalatia 1:18](#) na [2:1](#), pamoja na dhana kwamba safari ya kwanza ya umishonari ilidumu takriban mwaka mmoja, ujenzi mbili zinawasilishwa katika jedwali lifuatalo. Kumbuka kwamba ni makadirio na kwamba yanaakisi desturi ya kale ya kuhesabu sehemu ya mwaka kama mwaka mzima.

Matukio kutoka 50 hadi 70 BK

[Matendo 24:27](#) inaelezea tukio linalotusaidia kuweka tarehe za matukio mengine katika kitabu hicho, yaani, Porcius Festus kuchukua nafasi ya Felix kama gavana wa Yudea. Uchambuzi makini wa ushahidi uliotolewa na Eusebius, mwanahistoria wa karne ya nne, unaleta hitimisho linalowezekana kwamba Felix alibadilishwa majira ya joto ya mwaka 59.

Ukirudi nyuma kutoka tarehe hiyo, kukamatwa kwa Paulo huko Yerusalem ([Matendo 21:33](#)) lazima kulitokea mwaka wa 57, miaka miwili kabla ya kuja kwa Festo. Kwa usahihi zaidi, kukamatwa kwa Paulo kuna uwezekano kulitokea mwishoni mwa chemchemi au majira ya joto ya mwaka wa 57; lengo la Paulo ([20:16](#)) lilikuwa kufika Yerusalem kufikia Pentekoste ya mwaka huo, na Pentekoste ilitokea mwishoni mwa Mei. Hakuwa muda mrefu jijini kabla ya kukamatwa.

Sikukuu ya Pasaka, siku 50 kabla ya Pentekoste, ilisherehekewa na Paulo pamoja na kanisa huko Filipi ([Matendo 20:6](#)). Hiyo ingekuwa Aprili 7–14, 57 BK. Ni baada tu ya sikukuu ndipo aliendelea na safari yake ya haraka kwenda Kaisaria na Yerusalem ([20:6–21:16](#)). Kabla ya ziara yake ya Pasaka huko Filipi, Paulo alikuwa ametumia miezi

mitatu huko Ugiriki ([20:3](#)). Akiruhusu muda fulani kwake kusafiri kupidia Makedonia na kutembelea Wathesalonike na Waberoya, miezi hiyo mitatu labda ilikuwa miezi ya baridi ya 56–57 ([Matendo 20:3](#); Linganisha [1 Kor 16:6](#)). Bila shaka ilitumika katika kanisa kuu la Ugiriki, Korintho, na ilitumika kwa sehemu kwa ajili ya kuandika Barua kwa Warumi.

Kati ya kuondoka kwa Paulo kutoka Korintho kwenye safari ya pili ya umisionari ([Matendo 18:18](#)) katika vuli ya mwaka 51 na kuwasili kwake Korintho kwenye safari ya tatu ya umisionari ([20:2](#)) mwishoni mwa majira ya baridi ya mwaka 56 kuna miaka mitano ya shughuli ambazo haziwezi kupewa tarehe kamili. Paulo alisema kwamba alifanya kazi kwa miaka mitatu kati ya hiyo huko Efeso ([20:31](#); linganisha. [19:1–20:1](#)). Kwa muda wa kutosha kuruhusu safari kabla na baada, kukaa huko Efeso kuna uwezekano kulidumu kutoka mwaka 52 au 53 hadi majira ya joto ya mwaka 55 au 56 (linganisha [1 Kor 16:8](#)). Wakati wa kukaa kwake kwa muda mrefu huko Efeso, Paulo aliandika Barua yake ya Kwanza kwa Wakorintho. Kisha, alipokuwa njiani kuelekea Korintho mwaka 56, aliandika 2 Wakorintho kutoka Makedonia.

Festus aliwasili kama gavana katika majira ya joto ya mwaka 59, baada ya Paulo kuwa gerezani huko Kaisaria kwa miaka miwili. Ndani ya siku chache, Paulo alihukumiwa mbele ya Festus ([Matendo 25:1–12](#)). Asipotaka kukabidhiwa kwa mamlaka za Kiyahudi, Paulo alikata rufaa kwa Kaisari (sura ya [12](#)), ambayo ilimaanisha kwamba angeenda Roma. Akaanti katika Matendo haionyeshi dalili ya kucheleweshwa, hivyo safari hiyo huenda ilianza katika majira ya joto au vuli ya mwaka 59 ([27:2](#)). Ni muhimu kutambua kwamba Festus alikuwa gavana, ambayo ni nafasi ya kisiasa katika serikali ya Kirumi. Hii ilikuwa wakati ambapo Paulo alikuwa amefungwa gerezani huko Kaisaria kwa miaka miwili. Baada ya kuhukumiwa mbele ya Festus, Paulo alikata rufaa kwa Kaisari, ambayo ilimaanisha angepelekwa Roma. Akaanti katika Matendo haionyeshi kucheleweshwa, hivyo inaweza kudhaniwa kwamba safari ilianza katika majira ya joto au vuli ya mwaka 59.

Luke aliripoti kwamba wakati Paulo mfungwa alipofika Fair Havens kwenye kisiwa cha Krete, hali ya hewa ilikuwa imekuwa hatari kwa safari za baharini "kwa sababu mfungo ulikuwa umepita" ([Matendo 27:8–9](#)). Mwandishi mmoja wa kale alisema kwamba usafiri wa baharini ulikuwa hatari kati ya katikati ya Septemba na katikati ya

Novemba, na baada ya hapo, hauwezekani hadi majira ya kuchipua. Mfungo uliotajwa bila shaka ulikuwa ule wa maandalizi ya Siku ya Upatanisho, ambayo katika mwaka wa 59 iliangukia Oktoba 5. Si ajabu kwamba, siku 14 baada ya kuondoka Fair Havens, meli ambayo Paulo alikuwa akisafiria ilivunjika kwenye pwani ya Malta, kusini mwa Sicily (sura ya [27:44](#)). Miezi mitatu baadaye Paulo alisafiri tena kuelekea Roma kwa meli ambayo ilikuwa imetumia majira ya baridi Malta ([28:11](#)). Hivi karibuni alikaribishwa Roma na Wakristo waliotoka kumlaki (sura ya [15](#)). Hivyo Paulo alifika Roma mwanzoni mwa 60 BK. Kitabu cha Matendo kinamalizika kwa kusema kwamba "Kwa miaka miwili mizima Paulo alikaa huko katika nyumba yake ya kukodi" (sura [30](#), niv). Agano Jipyahaliripoti matokeo ya kesi yake. Katika kipindi hicho, kulingana na mtazamo wa jadi, aliandika Waefeso, Wafilipi, Wakolosai, na Filemoni.

Kulingana na mapokeo, Eusebius aliandika kwamba baada ya kujitetea, Mtume alitumwa tena kwenye huduma ya kuhubiri na aliuawa chini ya Nero wakati wa ziara yake ya pili katika mji huo huo. Nero, ambaye alikuwa mfalme wa Kirumi kuanzia mwaka 54 hadi 68, aliwaa Wakristo wengi huko Roma muda mfupi baada ya moto mbaya mnamo Julai wa mwaka 64, kulingana na mwanahistoria wa Kirumi Tacitus. Maandishi kadhaa ya awali ya Kikristo (kwa mfano, Clement) yanaonekana kuonyesha kwamba Petro na Paulo wote waliuawa huko Roma wakati wa mteso hayo makali. Ikiwa hii ni kweli, na ikiwa Eusebius alikuwa sahihi, basi Paulo huenda alitumia miaka miwili kutoka 62 hadi 64 akihudumu kwa uhuru katika majimbo ya mashariki. Wasomi wengi wa kihafidhina wanapanga Barua ya Kwanza ya Paulo kwa Timotheo na Barua yake kwa Tito kutoka kipindi hicho. Imeandikwa kutoka Roma muda mfupi kabla ya kuuawa kwa Paulo mwaka 64, 2 Timotheo huenda ilikuwa barua yake ya mwisho ([2 Tm 2:9; 4:6](#)).

Kule Yerusalem, ndani ya miaka mitatu baada ya Paulo kupelekwa Roma, Yakobo nduguye Yesu alipigwa mawe hadi kufa na viongozi wa Kiyahudi. Kulingana na Josephus, hilo lilitokea mwaka 62. Si muda mrefu baadaye, kulingana na Eusebius, kanisa la Yerusalem lilipokea unabii uliowaonya waondoke katika mji huo uliokuwa umehukumiwa na kuhamia Pella, mojawapo ya miji ya Decapolis ("miji kumi") mashariki mwa Yordani. Hivyo basi, vita vilipozuka kati ya Wayahudi na Warumi mwaka 66, Wakristo wengi waliepuka ghadhabu yake. Vita hivyo vilimalizika mwaka 70 na

uharibifu wa Yerusalem na hekalu (linganisha. [Mk 13:2; Lk 21:24](#)).

Tazama pia Matendo ya Mitume, Kitabu cha; Mtume, Utume; Umri; "Tarehe" chini ya kila kitabu cha Agano Jipyahaliripoti matokeo ya Kwanza ya Kiyahudi; Ukoo wa Yesu Kristo; Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho ya; Paulo, Mtume.

Mfupa

Mifupa ni sehemu ngumu zinazounda kiunzi kwa wanadamu na wanyama. Zinabaki katika umbo lao la asili kwa muda mrefu baada ya mtu au mnyama kufa, hata baada ya sehemu laini za mwili kuoza. Kwa sababu hii, watu mara nyingi huunganisha mifupa na kifo.

Waisraeli wa kale waliamini kuwa ilikuwa muhimu sana kutendea miili ya wafu kwa heshima ([Mwanzo 50:25; 1 Samweli 31:11-13; 2 Wafalme 23:14-18; Ezekieli 39:14-16; Amosi 2:1](#)).

Katika kitabu cha Ezekieli, Mungu alimwonyesha nabii bonde liliojaa mifupa mikavu na ya zamani. Mifupa hii iliwalikisha watu wa Israeli amba walikuwa wamepoteza matumaini yote. Hata hivyo, Mungu aliahidi kuleta Roho wake na kuwapa watu wake maisha mapya, kama vile kuleta uhai tena kwa mifupa iliyokufa ([Ezekieli 37:1-14](#)). Mifupa kwa kweli ni tishu hai katika mwili ulio hai. Ezekieli aliandika kuhusu jinsi mifupa iliyovunjika inaweza kupona ([Ezekieli 30:21](#)).

Wakati Waisraeli waliposherehekeea Pasaka, walipaswa kutoa dhabihu ya mwanakondoo mkamilifu. Mojawapo ya mahitaji ilikuwa kwamba hakuna mfupa wa mwanakondoo ungevunjwa ([Kutoka 12:46; Hesabu 9:11-12](#)). Hili linakuwa muhimu katika Agano Jipyahaliripoti matokeo ya kihafidhina wanapanga Barua ya Kwanza ya Paulo kwa Timotheo na Barua yake kwa Tito kutoka kipindi hicho. Imeandikwa kutoka Roma muda mfupi kabla ya kuuawa kwa Paulo mwaka 64, 2 Timotheo huenda ilikuwa barua yake ya mwisho ([Zaburi 34:20; Yohana 1:36; Yohana 19:30-37](#)).

Kwenye sehemu fulani za Biblia, watu huzungumzia mifupa kuelezea hisia kali ([Ayubu 2:5; 19:20; 30:30](#)). Biblia pia hutumia msemo "nyama na mfupa" kuonyesha kwamba watu wana uhusiano wa karibu. Tunaposema mtu ni "nyama na mfupa" wetu, inamaanisha ni sehemu ya familia yetu, kama vile tunavyosema "nyama na damu" leo (linganisha [Mwanzo 2:23; 29:14; Waamuzi 9:2](#)).

Mikutano ya Kanisa

Mikusanyiko ya waumini. Katika Agano Jipy, neno la Kiyunani *ekklesia* (ambalo mara nyingi hutafsiriwa kama "kanisa") linatumika hasa kwa njia mbili:

1. Inatumika kuelezea mukutano au kusanyiko.
2. Inatumika kurejelea watu wanaoshiriki katika mikusanyiko hii—iwe wanakutana kwa wakati huo au la.

Agano Jipy linataja mikusanyiko michache ya Kigiriki isiyo ya Kikristo ([Matendo 19:32, 41](#)). Kila tukio lingine linahusu mikusanyiko ya Kikristo.

Wakati mwingine *ekklesia* inamaanisha mukutano halisi wa Wakristo. Hivi ndivyo Paulo alivyomaanisha katika [1 Wakorintho 14:19, 28](#), na [35](#), ambapo kifungu cha Kiyunani *en ekklesia* lazima kimaanishe "katika mukutano" na si "katika kanisa." Kutafsiri kifungu hiki kama "katika kanisa" (kama inavyofanyika katika matoleo mengi ya kisasa ya Kiingereza) ni kupotosha. Wasikilizaji au wasomaji wengi watafikiria inamaanisha "katika jengo la kanisa." Agano Jipy kamwe halitaji mahali ambapo watu hukutana kama "kanisa."

Kando na matukio haya machache ambapo neno linamaanisha mukusanyiko halisi wa waumini, *ekklesia* mara nyingi hutumiwa kuelezea:

- Waumini ambao ni sehemu ya kanisa la mahali (kama kanisa la Korintho, kanisa la Filipi, na kanisa la Kolosai); au
- Waumini wote (wa zamani, wa sasa, na wa baadaye) ambao ni sehemu ya kanisa la ulimwengu, mwili kamili wa Kristo.

Wakati wa kusikia au kusoma Agano Jipy, Wakristo wanahitaji kufahamu njia mbalimbali ambazo neno *ekklesia* ("kanisa") linatumika. Maana ya msingi kabisa ya *ekklesia* ni mukusanyiko wowote wa waumini. *Ekklesia* inaweza pia kumaanisha kundi la ndani lililoandaliwa—ikiwa ni pamoja na waumini wote katika sehemu moja, wakiongozwa na kundi la wazee. *Ekklesia* pia ni kanisa la ulimwengu wote ambalo wanachama

wake ni waumini wote waliowahi kuwepo, wanaoishi sasa, na watakaokuwepo.

Neno *ekklesia* lilitumika na waandishi wa Agano Jipy likiwa na maana mbalimbali. Wakati mwingine ni vigumu kusema ni maana gani inayokusudiwa. Hata hivyo, kuwa makini kuhusu hili kunaweza kusaidia kuepuka kuchanganyikiwa wakati wa kusoma Agano Jipy. Watu wengine wanafundisha kwamba sehemu ndogo zaidi ya kanisa ni kanisa la mahali. Lakini wale waliandika Agano Jipy wakati mwingine walitumia neno "kanisa" kumaanisha kikundi kidogo kinachokutana nyumbani.

Wengine huchanganya kanisa la mahali na kanisa la ulimwengu. Lakini baadhi ya mambo katika Agano Jipy yameelekezwa kwa kanisa la mahali ambayo hayahu kuhusu kanisa lote. Mambo makubwa yamesemwa kuhusu kanisa la ulimwengu ambayo hayawezu kufikiwa na kundi lolote la mahali. Kwa mfano, katika barua ya Paulo kwa Waefeso (ambayo ilikusudiwa kwa makanisa kadhaa), anazungumzia kanisa kwa njia ambazo kanisa la mahali haliwezi kufikia kikamilifu. Hakuna kanisa la mahali ambalo linaweza kuwa kama Kristo kikamilifu.

Kuna mengi ya kusemwa kuhusu jinsi wakalimani wamechanganya kanisa la mahali na kanisa la ulimwengu, lakini makala hii inalenga kueleza wazi kinachounda kitengo kidogo zaidi cha kanisa—kanisa la mahali, au kile kinachoweza kuitwa kanisa la nyumbani au mukusanyiko wa nyumbani.

Agano Jipy linaonyesha kwamba kanisa la mahali (waumini wote katika mahali pamoja wakiongozwa na kundi moja la wazee) linaweza kuwa na *ekklesiae* kadhaa—"mukutano" au "mukusanyiko" katika nyumba tofauti. Hivyo, kitengo kidogo zaidi cha kuunda "kanisa" kilikuwa mojawapo ya mukutano hii ya nyumbani.

Hata hivyo, Agano Jipy halisemi kwamba kila moja ya mikutano hii ya nyumbani ilikuwa na viongozi wake wa kipekee au ilikuwa tofauti kabisa na *ekklesiae* ("mukusanyiko") mingine katika eneo hilo. Kulingana na [Matendo 14:23](#) na [Tito 1:5](#), wazee waliwekwa kwa ajili ya kila kanisa la mtaa na si kwa kila kanisa la nyumbani (linganisha maneno "waliweka wazee katika kila kanisa" na "weka wazee katika kila mji"). Hata hivyo, inaonekana kwamba kila kanisa la mtaa la ukubwa fulani ilikuwa na *ekklesiae* ("mukutano") kadhaa ikifanyika ndani ya eneo hilo.

Kanisa la Yerusalemu lazima lilikuwa na mukutano kadhaa ya nyumbani (tazama [Matendo 2:46; 5:42](#);

[8:3; 12:5, 12](#)), kama ilivyokuwa kanisa la Roma (tazama [Warumi 16:3-5, 14-15](#)). Kanisa dogo la eneo moja linaweza kuwa na mkusanyiko mmoja tu wa nyumbani—kama ilivyokuwa pengine kwa kanisa la Kolosai (tazama [Filemoni 1:2](#)). Lakini hili lingekuwa haliwezekani kwa makanisa makubwa ya eneo kama yale ya Yerusalem, Roma, na Efeso, ambapo lazima kulikuwa na “makanisa ya nyumbani” kadhaa (tazama [1 Wakorintho 16:19-20](#) [1 Wakorintho iliandikwa kutoka Efeso]). Tunaweza kuelewa vyema wazo la “kanisa la nyumbani” kutoka vifungu hivi: [Warumi 16:3-5, 14-15](#); [1 Wakorintho 16:19-20](#); [Wakolosai 4:15-16](#); na [Filemoni 1:1-2](#).

[Warumi 16:3-5, 14-15](#)

Kwenye sura ya mwisho ya Warumi, Paulo aliwaomba waumini wa Roma, ambao aliwaandikia waraka huu, kuwasalimu Priskila na Akila na kanisa lilokutana nyumbani kwao ([16:3-5](#)). Kanisa lote la Roma lisingeweza kukutana nyumbani kwa Priskila na Akila, kwani kanisa lilikuwa kubwa mno kukusanyika katika nyumba moja. Badala yake, kanisa lilokuwa nyumbani kwa Priskila na Akila lazima lilikuwa moja kati ya makanisa kadhaa ya “nyumba” huko Roma. Mjadala ufuatao unaunga mkono wazo hili.

Paulo aliandika barua yake kwa Warumi kwa “wote walioko Roma ambao wanapendwa na Mungu” ([Warumi 1:7](#)), si kwa “kanisa liloko Roma.” Alipoandika haya, Paulo alikuwa hajafika Roma, na hakuna mtume mwagine aliyejkuwa amefika huko pia. Kanisa la Roma labda lilianza wakati Wayahudi Warumi walipotembelea Yerusalem wakati wa Pentekoste ([Matendo 2:10](#)) wakawa waumini wa Yesu, kisha wakarudi Roma. Kwa kuwa hakuna mtume aliyejkuwa ameanzisha kanisa hilo, huenda hakukuwa na viongozi rasmi (wazee) huko Roma. Kulikuwa na uwezekano wa kuwa na makundi kadhaa ya waumini wakikutana katika sehemu tofauti za Roma na maeneo ya karibu.

Paulo alijua baadhi ya watakatifu huko Roma (ambao aliwataja kwa majina katika sura ya mwisho). Kwa hiyo aliwaandikia waumini wote katika eneo hilo, badala ya kanisa kwa ujumla—ambacho ndicho alichokuwa akifanya kawaida (tazama [1 Wakorintho 1:1; 2 Wakorintho 1:1; 1 Wathesalonike 1:1; 2 Wathesalonike 1:1](#)). Hata hivyo, “wote walioko Roma wanaopendwa na Mungu” wangeunda “kanisa la Roma” (linganisha [Wafilipi 1:1](#), ambapo Paulo aliandika barua yake kwa watakatifu wote huko Filipi).

Kwenye sura ya mwisho ya Warumi, Paulo anaomba waumini wote huko Roma (ambayo ni sawa na kanisa la “mitaa” huko Roma) kuwasalimu kanisa lililo katika nyumba ya Priskila na Akila. Baadaye katika sura hiyo, Paulo anaomba kanisa kuwasalimu Asinkrito, Flegoni, Herme, Patroba, Herme na ndugu walio pamoja nao. Na tena anaomba kanisa kuwasalimu Filologo, Yulia, Nerea na dada yake, Olimpa, na watakatifu wote walio pamoja nao ([Warumi 16:14-15](#)).

Inaonekana, Paulo alikuwa akitambulisha makundi mengine mawili ya waumini ambao lazima walikutana pamoja. (Na labda Paulo alikuwa akirejelea makundi mawili zaidi katika [16:10-11](#), ambayo katika Kigiriki inaweza kumaanisha wale wa *nyumba* za Aristobulo na Narkisi au wale wa *ushirika* wao.) Inaonekana kwamba kanisa la Roma, kama kanisa la Yerusalem na Efeso, lilikuwa na *ekklesiae* (mikutano) kadhaa za nyumbani.

Paulo aliandika barua yake kwa Warumi karibu mwaka wa 58 Baada ya Kristo (BK). Wakati ambapo Nero aliwadhuru Wakristo vibaya (unaojulikana kama mateso ya Neronian) ulianza karibu mwaka wa 64 Baada ya Kristo (BK). Wanahistoria wasio wa kidini kama Tacitus wanatuambia kwamba idadi kubwa ya Wakristo waliteswa na kuuawa wakati wa mateso haya (*Annals* 15.44). Mwandishi mwagine, Seutonius (katika kitabu chake *Nero*, sura ya 16), alisema kwamba ukuaji wa haraka wa Wakristo huko Roma uliwafanya wasipendwe.

Hakika, wakati Paulo aliandika barua yake kwa Warumi alisema imani yao ilikuwa inajulikana duniani kote ([1:8](#)). Hii inaonyesha kwamba kanisa la Roma lilikuwa tayari limeleta athari katika ulimwengu wa Mediterania. Wakati Paulo alipokuja Roma miaka mitatu baadaye mnamo mwaka wa 61 Baada ya Yesu (BK), alikuja kwenye mji ambao tayari ulikuwa na kanisa kubwa. Kutoka [Warumi 15:23](#), tunajua kwamba kanisa lilikuwa limekuwepo kwa miaka mingi hata kabla Paulo hajaandika barua yake kwao.

Kwa ufupi, kanisa la Roma lilikuwa kanisa kubwa wakati Paulo aliwaandikia barua. Kanisa lote lisingeweza kukutana nyumbani kwa Akila na Priskila. Walikuwa watengenezaji wa mahema na wangeweza kuwa na nyumba ya ukubwa wa kati tu. Pia, Paulo aliwasalimu watu zaidi ya 25 kwa majina katika sura [16](#)—na alikuwa hajafika Roma bado!

Lazima kulikuwa na *ekklesiai* kadhaa huko Roma, ikimaanisha makanisa kadhaa ya nyumbani ambayo pamoja yalifanya kanisa moja la eneo huko Roma. Kwa mfano, Wakristo huko Roma walioneckana kuabudu katika nyumba nyingi kama vile ya Priskila na Akila. Makanisa mengine katika nyumba yanatajwa katika [Wakolosai 4:15](#) na [Filemoni 1:2](#). Vikundi vyumbani za waumini muhimu au katika vyumbani vingine vilivyopatikana (linganisha [Mathayo 26:16](#); [Matendo 12:12](#); [1 Wakorintho 16:19](#); [Wakolosai 4:15](#); [Filemoni 1:2](#)).

Kanisa katika nyumba ya Priskila na Akila ni la kwanza kati ya makundi matano ya waumini katika orodha ya Paulo, lakini ni la pekee linalotajwa waziwazi kama kanisa (tazama [Warumi 16:5, 10-11, 14-15](#)). Priskila na Akila walifungua nyumba yao kwa ajili ya mikutano ya Kikristo. Kanisa lililotajwa hapo lilikuwa tu sehemu ya jumla ya Wakristo wote huko Roma. Mistari [10-11](#) na [14-15](#) inaonekana kutaja makanisa mengine mawili ya nyumbani huko Roma. Kulikuwa na angalau makanisa matatu huko, na pengine zaidi. Kila kanisa la nyumbani halikuweza kuwa kundi tofauti lenye utawala wa kanisa tofauti. Badala yake, kila kanisa la nyumbani lazima lilikuwa tu mkutano wa nyumbani wa baadhi ya watakatifu katika kanisa moja la eneo la Roma.

[1 Wakorintho 16:19-20](#)

Kifungu hiki kinatuletea tena Akila na Prisila na tena tunajifunza kwamba kanisa lilikutana nyumbani kwao. Kulingana na Warumi, kanisa lao la nyumbani lilikuwa Roma. Kulingana na 1 Wakorintho (ambayo iliandikwa kutoka Efeso), kanisa lao la nyumbani lilikuwa Efeso.

Wasomi wengi wanafikiri kwamba Akila na Priskila waliondoka Roma karibu mwaka 49 Baada ya Kristo (AD) wakati mfalme Claudius alipoamuru Wayahudi wote waondoke Roma. Huenda tayari walikuwa Wakristo wakati huo. Kulingana na [Matendo 18](#), walijiunga na Paulo huko Korintho (ambapo wote walifanya kazi pamoja kama watengenezaji wa mahema) na kisha wakaenda naye hadi Efeso, karibu mwaka 51 BK waakati kanisa la Efeso lilipoanzishwa kwa mara ya kwanza. Paulo aliendelea na safari yake ya pili ya umishonari, wakati Akila na Priskila walibaki Efeso.

Kanisa la kwanza huko Efeso linawezekana lilikutana kwanza nyumbani kwao. Paulo alirudi Efeso miaka michache baadaye na akakaa huko kwa miaka miwili (karibu 53-54 BK). Wakati huu,

mafundisho ya Paulo kuhusu Yesu yalienea kutoka Efeso (kama kituo) hadi Asia Ndogo yote (angalia [Matendo 19:8-10](#)). Wakati haya yalikuwa yakiendelea, kanisa la Efeso likakua (tazama sura [18-20](#)).

Katika miaka hii Paulo aliwaandikia Wakorintho. Alituma salamu kutoka kwa makanisa ya Asia, kutoka kwa Akila na Priskila—na kanisa lililoko nyumbani kwao, na kutoka kwa ndugu wote ([1 Wakorintho 16:19-20](#)). Katika kutoa aina hii ya salamu, inaonekana kwamba Paulo alikuwa akituma salamu kutoka kwa:

1. makanisa yote katika Asia Ndogo,
2. kanisa la Efeso (sawa na "ndugu wote"), na
3. waumini hao ambao walikusanyika na Akila na Priskila katika nyumba yao.

Ingekuwa vigumu kufikiria kwamba watakatifu wote huko Efeso walikutana nyumbani kwa Akila na Priskila. Kanisa labda lilianza hivyo, lakini lilipokua, ndivyo ilivyoongezeka idadi ya mikutano ya nyumbani.

Kutoka sehemu nyingine za Agano Jipy, tunajifunza kwamba lazima kulikuwa na mikutano kadhaa ya nyumbani huko Efeso kwa sababu kulikuwa na watakatifu wengi sana huko. Hii ni kweli kwa 1 Timotheo, ambayo iliandikwa karibu mwaka 64 BK na Paulo kwa Timotheo wakati Timotheo alipokuwa akiongoza kanisa huko Efeso. Lazima kulikuwa na idadi kubwa ya watakatifu huko Efeso—vijana, wanawake vijana, wanaume wazee, wajane, na kadhaliwa ([1 Timotheo 5-6](#)).

Waumini wengi lazima walikuwa wameandaa mkutano wa kanisa (*ekklesia*) nyumbani kwao. (Akila na Priskila waliondoka Efeso karibu mwaka 56/57 BK na kurudi Roma, ambako tena waliandaa kanisa nyumbani kwao. Wengine huko Efeso wangefungua nyumba zao.) Lakini kila mkutano wa nyumbani haukuwa na viongozi wake. Badala yake, kanisa lote la Efeso lilikuwa chini ya kundi moja la viongozi—lilioongozwa na Timotheo, mfanyakazi mwenza wa Paulo.

[Wakolosai 4:15-16](#)

Kwenye sehemu hii, tunasoma tena kuhusu kanisa lililopo nyumbani kwa mmoja aitwaye Nimfa. Katika maelezo yake ya mwisho kwa kanisa la Kolosai, Paulo aliwaomba watakatifu wa Kolosai wapeleke salamu zake kwa:

1. ndugu walioko Laodikia,

2. Nimfa hasa, na
3. kanisa katika nyumba ya Nimfa.

Kulingana na muundo wa [Wakolosai 4:15](#), inaonekana kwamba salamu ya kwanza ilijumuisha waumini wote huko Laodikia (kanisa jirani na Kolosai), ambao wangekuwa kanisa lote huko Laodikia (linaloitwa "kanisa la Walaodikia" katika [Wakolosai 4:16](#)). Salamu ya pili na ya tatu zilikuwa kwa mtu maalum anayetwa Nimfa katika kanisa huko Laodikia na mikutano wa kanisa katika nyumba ya Nimfa. Mikutano huu wa kanisa katika nyumba ya nimfa labda ungekuwa moja ya mikutano kadhaa ya nyumbani—yote ikiwa sehemu ya kanisa moja la eneo huko Laodikia.

Kuna tatizo na maandishi katika kifungu hiki ambacho kinaweza kuwa na athari kwenye jinsi inavyotafsiriwa. Baadhi ya maandiko yanasema "nyumba yake (mme)"; mengine yanasema "nyumba yake (mke)"; na mengine yanasema "nyumba yao." Kwa sababu haiwezi kubainishwa kutoka kwa maandishi ya Kigiriki kama Nimfa alikuwa mwanaume au mwanamke, waandishi mbalimbali walitumia viwakilishi tofauti kabla ya "nyumba." Kati ya maandiko "yake (mme)" na "yake, (mke)" kuna uwezekano mkubwa zaidi kwamba kiwakilishi "yake (mke)" kilibadilishwa kuwa "yake (mme)" kuliko kinyume chake.

Baadhi ya wasomi wanasema kwamba "wao" inarejelea "ndugu" huko Laodikia. Lakini hiyo haina maana ikiwa tunaelewa kwamba "ndugu huko Laodikia" inarejelea kanisa huko Laodikia. Inawezekanaje kanisa huko Laodikia kuwa na kanisa katika nyumba yao?

Wasomi wengine wanaonyesha kwamba neno la Kigiriki kwa "wao" (*auton*) linarejelea wale walio na Nimfa—wanachama wa nyumba yake.

Iwe usomaji ulikuwa "nyumba yake" au "nyumba yao," kundi maalum la waumini ndani ya kanisa la Laodikia walikutana hapo. Mikutano wao ungeweza kuitwa kihalali *ekklesia*—mkusanyiko pamoja.

[Filemoni 1:1-2](#)

Hii ni mara ya mwisho tunaposoma kuhusu kanisa katika nyumba fulani katika Agano Jipy. Paulo aliandika waraka mfupi kwa Filemoni, kiongozi wa kanisa huko Kolosai. Aliandika kuhusu Onesimo, mtumwa wa Filemoni aliyekimbia ambaye Paulo alimfanya aamini katika Kristo.

Kwenye utangulizi wa barua hii fupi, Paulo anatuma salamu zake kwa Filemoni, Afia, Arkipo, na kanisa lilokolo nyumbani kwa Filemoni. Paulo

hakutuma salamu kwa watakatifu wote huko Kolosai na kisha kwa kanisa lilokolo nyumbani kwa Filemoni. Hii ilikuwa ni mtindo katika [1 Wakorintho 16:19-20](#) na [Wakolosai 4:15](#). Badala yake, alituma tu salamu kwa Filemoni na kwa kanisa lilokolo nyumbani kwake. Kwa hiyo, tunaweza kudhani kuwa kanisa lote huko Kolosai lazima likutana nyumbani kwa Filemoni.

Ibada katika Mikutano ya Nyumbani na Mikutano ya Kanisani

Wakati kanisa lilipoanza kwanza huko Yerusalem, waumini walikutana majumbani kwa ushirika na ibada. Wakristo wa mwanzo walikutana majumbani kusikiliza mafundisho ya mitume na kusherehekeea Meza ya Bwana, ambayo inaitwa "kuumega mkate" ([Matendo 2:42-47](#)).

Wakati wa mikutano hii, Wakristo mara nyingi walishiriki milo katika kile kilichoitwa karamu ya upendo ([2 Petro 2:13; Yuda 1:12](#)). Katika mikutano hii, walikariri Maandiko, kuimba nyimbo na zaburi, na kumsifu Bwana kwa furaha (tazama [Waefeso 5:18-20; Wakolosai 3:16-17](#)). Wakristo pia walikusanyika pamoja majumbani kuomba ([Matendo 12:12](#)) na kusoma Maandiko.

Vikundi vidogo vya waumini vilikutana nyumbani kwa ibada mara kwa mara. Katika mji ambapo kulikuwa na *ekklesia* kadhaa kama hizo, waumini wote wangekusanyika pamoja kwa hafla maalum. Maandiko yanatuambia kwamba waumini wote wangekusanyika pamoja kusikia barua kutoka kwa mitume ikisomwa kwa sauti (tazama [Matendo 15:30; Wakolosai 4:16](#)). Tunaweza kukisia kutoka kwa rekodi ya Agano Jipy kwamba Wakristo wote katika mji walikutana pamoja mara moja kwa wiki siku ya Jumapili, ambayo iliitwa Siku ya Bwana.

Wakorintho wa Kwanza inatuambia jinsi Wakristo wa mapema walivyoabudu pamoja wakati waumini wote katika mji mmoja walipokutana pamoja. Tunajua kwamba 1 Wakorintho inazungumzia mkusanyiko huu mkubwa kwa sababu katika [11:20](#) Paulo alizungumza juu ya waumini wote kukusanyika pamoja mahali pamoja. Vivyo hivyo, katika [14:23](#) alizungumza juu ya kanisa lote kukusanyika pamoja mahali pamoja.

Paulo alitumia barua hii kusahihisha jinsi Wakorintho walivyokuwa wakitenda katika maeneo mawili:

- Waliposherehekeea Meza ya Bwana ([1 Wakorintho 11:17–34](#))
- Walipotumia vipawa vya kiroho wakati wa mikutano ya kanisa ([1 Wakorintho 14](#))

Marekebisho ya Paulo yanatuonyesha alivyofikiri mikutano mzuri wa Kikristo unapaswa kuwa. Huenda alitegemea hili kutokana na uzoefu wake katika mikutano mingine ya kanisa.

Paulo aliwaambia Wakorintho kusherehekeea Meza ya Bwana pamoja kwa njia inayolingana na jinsi Yesu alivyoweka mwanzo wa mlo huu. Walipaswa kumkumbuka Bwana na jinsi alivyokufa kwa ajili yao, na walipaswa kula mkate na kunywa divai kwa njia ya umakini. Wakati huo, walipaswa kufahamu kwamba wao ni washiriki wa mwili mmoja wa Kristo—wameunganishwa kwa kila mmoja, na pia kwa Kristo.

Kwenye sura [14](#), Paulo anasema kwamba "ufahamu wa mwili" huu unapaswa kuonekana katika jinsi waumini wanavyoabudu pamoja. Uzoefu wa kibinagsi na uhuru wa mtu haupaswi kuzuia kundi kuabudu Mungu pamoja. Hivyo basi, waumini wanapotumia karama zao za kiroho inapaswa kufanywa kwa utaratibu na kusaidia kundi zima kukua, si wao wenyewe tu. Karama hizi za kiroho ni pamoja na:

- Kutabiri (kushiriki ujumbe kutoka kwa Mungu)
- Kuzungumza kwa lugha nyingi (kuzungumza kwa lugha maalum)
- Kutafsiri lugha (kuelezea kilichosemwa kwa lugha)
- Kufundisha

Wakati kanisa lote linapokusanyika pamoja kumwabudu Mungu, inapaswa kuonyesha umoja wa kiroho.

Angalia pia Kanisa.

Milenia

Neno la kibiblia linalomaanisha "miaka elfu moja" linatokana na neno la zamani la Kilatini. Katika Biblia, milenia inarejelea kipindi ambacho Kristo atatawala kwa miaka 1,000.

Mafundisho makuu kuhusu milenia yanaonekana katika [Ufunuo 20:1–6](#). Kwenye kifungu hiki, neno la Kigiriki kwa elfu limetumika mara tano. Wazo la utawala wa miaka elfu moja linaweza pia kuungwa mkono na vifungu kama [Matendo 3:19–21](#) na [1 Wakorintho 15:23–26](#). Vifungu hivi vinazungumzia wakati ujao ambapo Kristo atatawala na kurejesha mambo yote. Mafundisho haya yanafundishwa moja kwa moja tu katika kitabu cha Ufunuo. Watu wana mawazo tofauti kuhusu maana na umuhimu wake. Kuna tafsiri kuu tatu: amilenia, postmilenia, na premilenia.

Amilenia

Njia ya kwanza ya kuelewa milenia ni kupitia mtazamo wa amilenia. Kiambishi awali 'a' kinamaanisha 'hakuna,' hivyo amilenia inamaanisha hakuna kipindi halisi cha miaka elfu moja ambapo Kristo atatawala duniani. Badala yake, mtazamo huu unaona milenia kama ishara. Watu wanaoshikilia mtazamo huu wanaamini:

- Milenia inatokea sasa, katika kipindi chetu cha sasa
- Nguvu za Shetani tayari zimepunguzwa (hivi ndivyo 'kufungwa' kunavyomaanisha katika Kitabu cha Ufunuo)
- Kanisa linaishi milenia hii kwa njia ya kiroho

Hata hivyo, kuna matatizo kadhaa na mtazamo huu. Tatizo kuu ni jinsi unavyoolezea ufufuo mbili zilizotajwa katika [Ufunuo 20](#). Neno lile lile la Kiyunani linatumika kwa "ufufuo" mara mbili:

- Ya kwanza katika [mstari wa 4](#) inatafsiriwa kama ufufuo wa kiroho.
- Pili katika [mstari wa 5](#) kama ufufuo wa mwili

Kifungu chenyewe hakionyeshi kwamba mwandishi alikusudia tofauti ya maana. Kwa hivyo, msimamo wa amilenia mara nyingi unashutumiwa kwa kubadilisha maana ya Biblia kuwa ya kiroho isivyofaa.

Mtazamo mwingine kuhusu msimamo wa amilenia ni kwamba utawala wa miaka elfu wa Kristo ni usemi wa mfano wa utawala usio na mipaka wa Kristo. Hii ni kinyume na dhana ya utawala halisi wa miaka 1,000.

Baada ya milenia

Mtazamo wa Pili ni *baada ya* milenia. Kiambishi awali 'baada ya-' kinamaanisha 'baada ya,' hivyo baada ya milenia inamaanisha Kristo atarudi baada ya kipindi cha miaka elfu moja. Watu wanaoshikilia mtazamo huu wanaamini:

- Kusambaa kwa Ukristo kutaunda milenia mpya
- Watu wanapozidi kuwa Wakristo, dunia itapata amani zaidi kwa polepole
- Katika kipindi hiki cha amani unaweza kuwa:
  - Kitu ambacho kitatokea katika siku zijazo, au
  - Kitu kilichoanzishwa na Yesu alipokuja mara ya kwanza na bado kinaendelea

Wazo kuu ni kwamba watu wengi ulimwenguni watakuwa Wakristo kabla ya Kristo kurudi. Matoleo yote ya mtazamo huu yanakubaliana juu ya jambo moja kuu: Kristo harudi *baada ya* miaka elfu kumalizika. Sio kuja kwa Pili kwa Kristo na uwepo wake unaonekana ambaa huleta milenia. Badala yake, kuenea kwa Ukristo kunaunda kipindi hiki cha amani.

Kabla ya Milenia

Njia ya tatu ya kuelewa milenia inaitwa mtazamo wa premilenia. Kiambishi awali 'pre-' kinamaanisha 'kabla,' kwa hivyo premilenia inamaanisha Kristo atarudi kabla ya kipindi cha miaka elfu moja kuanza. Watu wanaoshikilia mtazamo huu wanaamini:

- Kristo atarudi duniani kwanza.
- Kisha ataanza kutawala kwa miaka elfu moja
- Watu wataweza kumwona na kuona nguvu zake
- Ataleta amani duniani wakati huu

Mpomileneristi hufasiri maono ya kitabu cha Ufunuo kwa mpangilio, moja baada ya nyingine. Kwanza ni kurudi kwa Kristo katika sura ya [19](#). Hii inafuatiwa na kufungwa kwa Shetani kwa miaka elfu moja na ufufuo wa kwanza wa watakatiwa kutawala na Kristo kwa miaka elfu moja ([20:1-6](#)).

Kisha, Shetani anaachiliwa na kuna vita vyatwa waliodanganywa dhidi ya Kristo na watu wake na maangamizi ya mwisho ya ibilisi (mstari wa [7 hadi 10](#)). Waliodanganywa wanarejelewa kama "Gogu na Magogu." Ifuatayo ni simulizi ya hukumu ya mwisho na ufufuo wa mwisho (mstari wa [11 hadi 15](#)). Hii inafuatiwa na mbingu mpya na dunia mpya (sura ya [21](#)).

Mtu wa mtazamo wa premilenia anakazia sana kwamba mpangilio huu wa matukio unamaanisha kwamba utawala wa milenia wa Kristo ni tukio halisi la wakati ujao litakalofuata baada ya kurudi kwa Kristo. Wafuasi wa premilenia hawaamini katika aina zozote za amilenia au postmilenia ambazo huona milenia katika kipindi cha kanisa cha sasa kabla ya Kristo kurudi, au hata katika wakati ujao kabla Kristo hajarudi tena. Wafuasi wa premilenia wanadai kwamba mitazamo hiyo haielezi ipasavyo mpangilio wa matukio katika Ufunuo.

Kando na hoja ya kifasihi, kuna hoja ya kiteolojia kwamba msimamo wa premillennial unaweka ushindi halisi wa Kristo ndani ya historia. Yaani, ushindi ambaa kanisa linaamini ulifanikishwa kuitia kifo cha Kristo msalabani utaonekana kwa ulimwengu na nguvu za uovu katika kurudi na kutawala kwa Kristo duniani. Hii si imani katika ushindi wa kiroho au wa mbinguni pekee, bali ni imani kwamba Mungu ataaingilia kati kwa kweli katika mchakato wa dunia kuleta haki na amani.

Hata hivyo, mtazamo wa kabla ya milenia una tatizo moja kubwa. Biblia hajiblu maswali muhimu kadhaa, kama vile:

- Kristo na wafuasi wake ambaa wamefuliwa kutoka kwa wafu wataitawala dunia kwa njia gani?
- Watawasilianaje na watu wa kawaida ambaa bado wanaishi maisha ya kawaida ya kibinadamu?
- Hili linawezekanaje kutokea kabla ya Mungu kuumba mbingu mpya na dunia mpya?

Kutokana na maswali haya kubaki bila majibu, wasomi wengi wa Biblia wanapendelea kuelewa [Ufunuo 20](#) kwa kutumia mtazamo wa amilenia au postmilenia.

Tazama pia Eschatology; Hukumu; Ufufuo; Ufunuo, Kitabu cha; Kuja kwa Pili kwa Kristo.

Mimea

Kutambua mimea ya kibiblia daima imekuwa kazi ngumu, kwa sehemu kwa sababu watu wanaendelea kutambua mti wa elm wa kibiblia, mkuyu, ua la shamu, waridi, na mzabibu na mimea ya kisasa, na pia wanadhani kwamba mimea yote inayokua sasa katika Ardhi Takatifu ilikuwepo katika siku za kale za kibiblia, au kwamba mimea iliyotajwa katika Biblia bado inapatikana huko leo. Kwa bahati mbaya, mimea mingi ambayo sasa ni ya kawaida sana katika Ardhi Takatifu haikuwepo katika siku za kibiblia. Mimea mingi ambayo ilikua kwa wingi katika Ardhi Takatifu sasa imepotea. Baadhi imetokomezwa na wavamizi wa kigeni; nyingine zimeangamizwa au karibu kuangamizwa na kilimo cha kupita kiasi cha ardhi, uharibifu wa misitu, na mabadiliko yanayotokana na hali ya hewa na hali nyingine za mazingira. Wakati fulani Ardhi Takatifu ilikuwa nchi ya miti ya mtende, na mtende wa tende ulikuwa mwangi na wa kawaida huko kama ilivyokuwa Misri, lakini leo mtende wa tende imekua nadra. Vivyo hivyo, katika nyakati za kale, mierezi iliyoinuka ilifunika miteremko ya Lebanon na safu nyingine za milima. Sasa sampuli chache zilizobaki lazima zilindwe kwa uzio ili kuwalinda dhidi ya kukanyagwa na uharibifu wa mbuzi

Hakikisho

- Mshita
- Akanthasi
- Algumu
- Mlozi
- Msandali
- Manukato
- Tufaha
- Aprikoti
- Ash
- Aspeni
- Zeri
- Shayiri
- Bedola
- Harage
- Mboga Chungu
- Boxthorn, European
- Mti wa Sanduku

Mchongoma

- Mteremu
- Mti wa Miba
- Pori
- Buttercup
- Mchai
- Miwa
- Mimea ya Kapari
- Mti wa Carob
- Mdalasini
- Mmea wa Mafuta ya Mnyonyo
- Mwerezi
- Chikory
- Mdalisi
- Mti wa Ndimu
- Mtama
- Pamba
- Tango
- Cumin
- Mvinje
- Dandelion
- Majani ya Darnel
- Bizari
- Mpingo
- Endaivu
- Mtini, Mti wa Mtini
- Mti wa Fir
- Kitani
- Uvumba
- Galbanum
- Kitunguu swaumu
- Matango, Mwitu
- Kichaka cha Miba
- Hina
- Hiasinthi
- Hisopo

- **Juniper**
- **Laurel au Sweet Bay**
- **Leek**
- **Dengu**
- **Lettusi**
- **Yungiyungi**
- **Kichaka cha Lotus**
- **Mallow**
- **Tunguja**
- **Tikitimaji**
- **Mtama**
- **Mint**
- **Mkuyu**
- **Mharadali**
- **Manemane**
- **Mhadasi**
- **Narcisi**
- **Nard**
- **Upupu**
- **Maua ya Nutmeg**
- **Mwaloni**
- **Mti wa Mafuta, Oleaster**
- **Oleander**
- **Mzeituni, Mti wa Mizeituni**
- **Kitunguu**
- **Mtende**
- **Mafunjo**
- **Mti wa Mvinje**
- **Pistachio (Pista)**
- **Mwamori**
- **Komamanga**
- **Poplar**
- **Quince**
- **Matete**
- **Rue**
- **Rush**

- **Zafarani**
- **Sage**
- **Spelt**
- **Mti wa Storax**
- **Mkuyu**
- **Mkwaju**
- **Terebinth**
- **Mwiba, Mbaruti**
- **Tulip**
- **Makapi**
- **Mboga Mboga**
- **Mzabibu**
- **Mlozi**
- **Yungiyungi ya Majini**
- **Ngano**
- **Mchungu**

Akasia (Acacia tortilis na A. seyal)

Mti au kichaka chochote cha familia ya mimoso kinachokua katika maeneo ya joto. Mmea unaotajwa katika kjv kama "shitta" (umoja) au "Shitimu" (wingi) bila shaka ni mti wa akasia, mti pekee wa mbao wa ukubwa wowote katika jangwa la Arabia. *Akasia tortilla* ni mti mkubwa zaidi na wa kawaida zaidi katika jangwa ambalo Waisraeli walizunguka kwa miaka 40. Ni maarufu hasa kwenye Mlima Sinai na pengine ndio aina iliyotumika kwa sanamu za hema. *A. seyal* ni nadra zaidi, angalau siku hizi. Inaweza kukua hadi futi 25 (mita 7.6), na hutoa maua ya manjano kwenye matawi yaliyopinda. Mbao zake zina nafaka ndogo, nzito na ngumu, rangi ya kahawia-ya chungwa, na zinathaminiwa sana katika utengenezaji wa sanamu. Wamisri wa kale walitumia mbao za akasia kufunga majeneza ya mama.

Akanthasi (Acanthus syriacus)

Akanthasi, labda inatajwa katika [Ayubu 30:7](#) na [Sefania 2:9](#), ni mmea wa kudumu unaofanana na mbaruti au kichaka kidogo chenye urefu wa takriban futi tatu (.9 mita), na ni magugu ya kawaida katika nchi zote za Mashariki. Imetumika tangu zamani kama mfano wa mapambo ya majani au maandiko katika sanaa.

Algumu (Juniperus excelsa Bieb)

Mbao kutoka Lebanoni zinazotajwa katika [2 Mambo ya Nyakati 2:8](#) huenda ni mberoshi. Hata hivyo, baadhi ya watafsiri wanaamini kwamba algumu na almug ni lahaja za Kiebrania za mti huo huo (tazama nlt mg, [2 Nya 2:8](#)).

Tazama pia Almug (hapo chini).

Mlozi (Amygdalus communis)

Mlozi ni mti unaofanana na mtini, wenye majani yenye ncha kali na magamba ya kijivu. Hukua hadi kufikia urefu wa futi 10 hadi 25 (mita 3 hadi 7.6). Huchanua mapema sana katika mwaka; jina lake la Kiebrania lina mizizi katika neno "angalia." Kwa Wayahudi, ilikuwa ni ishara ya kukaribisha msimu wa kuchipua ([Yer 1:11](#)).

Msandali (Pterocarpus santalinus)

Mbao za thamani zilizoagizwa na Mfalme Solomoni zilitumika kutengeneza nguzo za hekalu na kutengeneza vinubi na vinanda ([1 Fal 10:11-12](#)). Mbao hizi zililetwa kwa njia ya bahari kutoka Ofiri hadi Esion-geberi, karibu na Elathi. Wataalamu wa kisasa wanapendekeza kwamba Ofiri ilikuwa katika Uarabuni, India, au mashariki mwa Afrika karibu na Msumbiji. Rejeleo la "algum" katika [2 Mambo ya Nyakati 2:8](#) linaweza kuwa linahusu mti huu. *Tazama Msandali (juu).*

Manukato (Aloe succotrina, Aquilaria agallocha)

Kimsingi, barani Afrika, kuna mmea unaofanana na yungiyungi kutoka jenasi *Manukato*, ambao baadhi ya aina zake hutoa dawa na nyuzi. Manukato ni dutu yenye harufu nzuri iliyotajwa katika Biblia pamoja na manemane, zeri, na mmea mingine yenye harufu nzuri ([Zab 45:8](#); [Met 7:17](#); [Wim 4:14](#); [Yn 19:39](#)). Wataalamu wengi wanaamini vifungu hivi vinarejelea mmea miwili tofauti. Mmea wa Agano la Kale huenda ulikuwa *Aquilaria agallocha*, mti wa eaglewood, ambao ni mti mkubwa unaokua hadi futi 120 (mita 36.6) kwa urefu na shina lenye mzunguko wa futi 12 (mita 3.7). Asili yake ni kaskazini mwa India, Malaya, na Indochina. Mbao zinazooza zina harufu nzuri sana, na hivyo zinathaminiwa sana kama manukato na uvumba na kwa kufukiza.

Manukato yanayotajwa katika [Yohana 19:39](#) inadhaniwa kuwa ni manukato halisi halisi (*Aloe succotrina*), ambayo juusi yake ilitumiwa na Wamisri kuhifadhi maiti. Hata hivyo, harufu yake si ya kupendeza sana na ina ladha ya uchungu.

Wakati mwengine, hutumiwa na madaktari wa mifugo kama dawa ya farasi.

Tufaha (Malus sylvestris)

Utambulisho wa tunda lililotajwa kwa neno la Kiebrania tappuach ([Meth 25:11](#); [Wimbo 2:3, 5; 7:8; 8:5](#)) bado unajadiliwa. Katika tafsiri nyingi za Kiingereza, limekuwa likitafsiriwa kama "tufaha" kutokana na uhusiano wake wa karibu wa kilugha na neno la Kiarabu *tuffah*. Wasomi wengi wanatambua mti huu kama aprikoti, waktilia shaka kama tufaha inafaa maelezo ya kibiblia "tufaha za dhahabu" na kama mti wa tufaha ulilimwa katika Palestina ya kale. Uchimbaji wa hivi karibuni huko Kadeshi, hata hivyo, umefichua tufaha zilizochomwa, labda tufaha mwitu (*Malus sylvestris*), zinazodhaniwa kuwa za karne ya tisa KK. Hii bila shaka ingeruhusu kilimo cha tufaha hii ya mapambo katika bustani za Solomoni.

Tazama pia Apricot (chini).

Aprikoti (Prunus armeniaca)

Utambulisho wa neno la Kiebrania tappuach na aprikoti bado unajadiliwa. Mti wa aprikoti hutoa matunda yanayoweza kuliwa yenye rangi ya njano-chungwa yanayofanana na tunda la peach, na asili yake ni Asia ya Magharibi na Afrika. Mti huu unapatikana kwa wingi katika Nchi Takatifu na huenda umekuwepo tangu nyakati za awali za kibiblia. Ni mti wenye gome jekundu unaokua hadi futi 30 (mita 9.1) kwa urefu. Tafsiri nyingi hutoa neno hili la Kiebrania kama "tufaha," ingawa wasomi wengi wanauhusisha na aprikoti kutokana na maelezo yake katika maandiko ya kibiblia (tazama [Mith 25:11](#); [Wim 2:3, 5; 7:8; 8:5](#); [Yoeli 1:12](#)).

Tazama pia Tofaha (juu).

Ash (Alhagi maurorum, Fraxinus ornus, Tamarix mannifera)

Kuna miti kadhaa ya majivu inayopatikana katika Mashariki ya Karibu. Moja ya miti hii, alhagi yenye miiba (*Alhagi maurorum*), ni mwanachama wa familia ya mbaazi. Ni kichaka kifupi, chenye mashina mengi na matawi mengi, kinachokua karibu futi tatu (.9 mita) kwa urefu, na matawi yenye manyoya kidogo na maua yanayofanana na mbaazi. Wakati wa joto la mchana, majani hutoa dutu tamu yenye gundi ambayo inaganda hewani na hukusanywa kwa kutikisa vichaka juu ya kitambaa kilichotandazwa.

Mana tamarisk (*Tamarix mannifera*) ni kichaka chenye matawi mengi au mti mdogo wenyewe urefu wa futi 9 hadi 15 (mita 2.7 hadi 4.6) na matawi magumu yenyewe maua madogo ya pinki. Inapatikana katika maeneo ya jangwa kuanzia Nchi Takatifu hadi Arabuni na Sinai.

Mti wa majani au mti wa mana (*Fraxinus ornus*) ni mti unaokua kati ya futi 15 hadi 50 (mita 4.6 hadi 15.2) kwa urefu. Matunda yake yanafanana sana na yale yanayotolewa na aina nyingine za miti ya ash. Majivu ya [Isaya 44:14](#) (kjv) yanaaminika kuwa ni mti wa Aleppo pine.

Aspen (Populus euphratica au P. tremula)

Miti yoyote kati ya kadhaa ya jenasi *Populus* yenyewe majani yaliyounganishwa na shina bapa ili yatikisike au "kutetemeka" katika upemo.

Uvumba (Balanites aegyptiaca, Pistacia lentiscus, Commiphora opobalsamum)

Resin yenyewe mafuta yenyewe harufu nzuri inayotolewa na miti na vichaka vya kitropiki hutumika kama dawa; miti na vichaka vinavyozalisha dutu hii. Marejeleo katika [Mwanzo 37:25](#), [Yeremia 8:22, 46:11](#), na [51:8](#) yanadhaniwa kuwa ni balsamu ya Yeriko (*Balanites aegyptiaca*) au mti wa lentisk au mastic (*Pistacia lentiscus*). Balsamu ya Yeriko ni ya kawaida sana huko Misri, Afrika Kaskazini, tambarare za Yeriko, na tambarare za moto zinazopakana na Araba. Ni mmea mdogo unaopendelea jangwa, wenyewe urefu wa futi 9 hadi 15 (mita 2.7 hadi 4.6), wenyewe matawi membamba, miiba, na vikundi vidogo vya maua ya kijani.

Mti wa lentisk au mti wa mastic unatoka Nchi Takatifu, na rejeleo katika [Mwanzo 43:11](#) huenda linahusu mmea huu, kwa kuwa inaonyesha kuwa huu ni bidhaa ya asili ya Nchi Takatifu ambayo haikuJulikana Misri wakati huo. Mti huu ni kichaka au mti wenyewe urefu wa futi 3 hadi 10 (.9 hadi mita 3) na majani ya kijani kibichi. "Uvumba" ni utomvu wenyewe harufu nzuri unaopatikana kwa kuchubua shina na matawi, kawaida mwezi wa Agosti. Daraja bora zaidi ni katika umbo la machozi au matone ya rangi ya njano-nyeue yenyewe uwazi; hutumika katika tiba kama dawa ya kukaza. Daraja duni hutumika sana kama varnish. Watoto katika mashariki hutumia kama kitu cha kutafuna.

Marejeleo ya viungo katika [1 Wafalme 10:10, 2 Wafalme 20:13](#), [Wimbo Ulio Bora 3:6](#), [Isaya 39:2](#), na [Ezekiel 27:17](#) yanadhaniwa kuwa ni zeri ya Gileadi (*Commiphora opobalsamum*), ambayo, licha

ya jina lake, si asili ya Gileadi au hata ya Nchi Takatifu, bali ni asili ya Waarabu, hasa maeneo ya milimani ya Yemen. Miti hiyo bado ilikuwepo kwenye tambarare ya Yeriko wakati wa ushindi wa Warumi. Washindi wa Kirumi walibeba matawi kwenda Rumi kama nyara za ushindi wao dhidi ya Wayahudi.

Mti huu ni mti mdogo wa kijani kibichi wenyewe matawi magumu ambao mara chache huzidi futi 15 (mita 4.6) kwa urefu na una matawi yaliyotawanyika. "uvumba" hupatikana kwa kuchubua shina na matawi ya mti. Utomvu huo hukauka haraka na kuwa vidonge vidogo visivyo na umbo maalum ambavyo hukusanywa. Gundi pia hupatikana kutoka kwa matunda mabichi na yaliyoiva.

Tazama pia Manemane (chini).

Shayiri (Hordeum distichon)

Nyasi ya nafaka inayobeba spikes za maua zenye ndeu na mbegu zinazoliwa. Shayiri ya kawaida (*Hordeum distichon*), shayiri ya baridi (*H. hexastichon*), na shayiri ya masika (*H. vulgare*) zimekuwa zikilimwa katika maeneo ya wastani ya dunia tangu zamani za kale na leo bado zinajumuisha moja ya vyakula vikuu vya nafaka. Shayiri na ngano zilikuwa mazao mawili ya nafaka ya Misri na Nchi Takatifu. Kwa kuwa ni ya bei nafuu, shayiri ilitumika zaidi kwa kulisha ng'ombe, ingawa pia ilitumika yenyewe au kuchanganywa na ngano na mbegu nyingine kama chakula kwa Adamu ([Ezek 4:9-12](#)). Shayiri inatajwa katika Biblia zaidi ya mara 30, ama kama mmea unaokua mashambani au kwa kurejelea bidhaa zilizotengenezwa kutoka kwayo, kama vile unga wa shayiri, mkate wa shayiri, keki za shayiri, na mikate ya shayiri. Kama chakula cha kawaida cha maskini, shayiri pia ilionekana kama ishara ya umaskini na bei nafuu au kutokuwa na thamani ([Hosea 3:2](#)).

Bedola (Commiphora africana)

Ute wa harufu nzuri unaofanana na manemane, unatokana na miti mbalimbali ya jenasi *Commiphora* ya Afrika na Asia ya magharibi. Marejeleo katika [Mwanzo 2:12](#) na [Hesabu 11:7](#) kuhusu bedeliamu yanadhaniwa na wasomi wengi leo kuwa yanarejelea ute wa harufu nzuri unaopatikana kutoka kwenye kichaka, *Commiphora africana*, kinachokua Kusini mwa Uarabuni na kaskazini mashariki mwa Afrika. Ute huu ni wa rangi ya manjano, unaopitisha mwanga, una harufu nzuri, na unafanana na lulu.

Harage (Faba vulgaris)

Marejeleo katika [2 Samweli 17:27-28](#) na [Ezekiel 4:9](#) kwa ujumla yanachukuliwa kama yanayorejelea maharagwe mapana. Aina hii, mmea wa kila mwaka, inadhaniwa awali ilikua kaskazini mwa Uajemi, lakini ililimwa sana katika Asia ya Magharibi katika nyakati za awali kama mmea wa chakula. Maharagwe yamepatikana katika majeneza ya mummies ya makaburi ya Wamisri, na pia yalilimwa na Wagiriki na Warumi.

Mboga Chungu (Cichorium endivia, Taraxacum officinale, Lactuca sativa)

"Mboga chungu" inayotajwa katika [Kutoka 12:8](#) na [Hesabu 9:11](#) inaonekana kuwa ni mimea kama endive (*Cichorium endivia*), chicory ya kawaida (*Cichorium intybus*), saladi (*Lactuca sativa*), au dandelion ya kawaida (*Taraxacum officinale*). Mimea hii yote ni aina ya magugu inayopatikana kwa wingi katika Misri ya kisasa na Asia ya Magharibi na bado inaliwa na watu wanaoishi huko. Majani ya saladi ya bustani ya kawaida huwa machungu sana yanapokomaa. Hii pia ni kweli kwa dandelion ya kawaida. Wengine wanapendekeza kuwa mboga chungu ilitokana na miiba na miba.

Boxthorn, Ulaya (Lycium europaeum)

Aina mbalimbali za vichaka vyenye miiba, baadhi ya spishi zake zina maua ya rangi ya zambarau na matunda yenye rangi angavu. Rejeleo katika [Waamuzi 9:14-15](#) linafikiriwa kuwa ni kwa boxthorn ya Ulaya au desert-thorn. Ni kichaka chenye miiba chenye urefu wa futi 6 hadi 12 (mita 1.8 hadi 3.7) chenye majani yaliyokusanyika na maua madogo ya zambarau ambayo hatimaye huzalisha matunda madogo mekundu ya mviringo. Asili yake ni katika Nchi Takatifu na inapatikana sana, hasa katika eneo kutoka Lebanoni hadi Bahari ya Chumvi.

Mti wa sanduku (Buxus longifolia)

Mti wa sanduku wenye majani marefu ni mti wa kijani kibichi unaopatikana katika maeneo ya milimani ya kaskazini mwa Ardhi Takatifu, milima ya Galilaya, na Lebanoni. Unakua hadi kufikia urefu wa takriban futi 20 (mita 6.1) na shina jembamba ambalo mara chache lina zaidi ya inchi sita hadi nane (sentimita 15.2 hadi 20.3) kwa kipenyo. Mbao zake ni ngumu sana na hupokea kung'arishwa vizuri. Ulilimwa na Warumi kwa ajili ya mbao zake ngumu, ambazo walizipamba kwa pembe za ndovu kwa ajili ya makabati na masanduku ya vito.

Marejeo ya maandiko ni pamoja na [Isaya 41:19](#) na [60:13](#).

Mchongoma (Rubus sanctus, R. ulmifolius)

Mchongoma wa Palestina (*Rubus sanctus*) na mchongoma wa majani ya mti wa elm (*R. ulmifolius*) ni vichaka vya kijani kibichi vyenye miiba ambavyo huenea kupitia mizizi inayochipuka. Shina na machipukizi machanga yamefunikwa na unga wa kipekee au unga mweupe pamoja na manyoya mafupi. Miiba ni imara, imenyooka, na yenye manyoya. Maua yanaweza kuwa meupe, pinki, waridi, au zambarau kwa rangi, na tunda ni duara na jeusi.

Tazama pia Thistle, Thorn (chini).

Mti wa Mteremu (Retama raetam)

Kichaka hiki kinatoka asili ya Eurasia. Neno lililotafsiriwa "juniper" katika kjv halihusiani na juniper halisi bali linarejelea aina ya mti wa broom inayojulikana kama mti wa mteremu mweupe (*Retama raetam*). Matawi yake ni marefu na yenye kubadilika, yakifanya kichaka wima na chenye mnene wa urefu wa futi 3 hadi 12 (.9 hadi 3.7 mita). Majani yake ni madogo na machache, lakini hutoa kivuli kizuri katika eneo la jangwa. Maua meupe yanayofanana na mbaazi ni matamu na yenye harufu nzuri sana na yanachipuka katika vikundi kando ya matawi. Ni kichaka kizuri kinachokua katika maeneo ya jangwa ya Palestina, Siria, na Uajemi. Katika maeneo mengi ya jangwa, ni kichaka pekee kinachotoa kivuli chochote ([1 Fal 19:4-5](#)).

"Mizizi ya juniper" inayotajwa katika [Ayubu 30:4](#) si mizizi ya mvinje wala mti wa miiba mweupe. Mizizi ya mti wa miiba mweupe husababisha kichefuchefu na haiwezi kuliwa kama ilivyoelezwa na Ayubu. Inawezekana "mizizi ya juniper" ya Ayubu ilikuwa ni mmea wa vimelea unaoweza kuliwa (*Cynomorium coccineum*). Mmea huu hukua katika maeneo ya chumvi na mchanga wa baharini. Mara nyingi huliwa wakati wa uhaba wa chakula na wakati mmoja ulithaminiwa sana kwa thamani yake ya dawa inayodhaniwa kutibu ugonjwa wa kuhara damu.

Mti wa miba (Rhamnus palaestina)

Mti wa miba wa Palestina ni kichaka au mti mdogo unaofikia urefu wa futi tatu hadi sita (mita 0.9 hadi 1.8) wenye matawi yenye miiba na majani ya kijani kibichi, pamoja na vikundi vya maua madogo yanayochanua mwezi wa Machi au Aprili. Hukua katika vichaka na kwenye miteremko kutoka Syria

na Lebanoni kupitia Nchi Takatifu hadi maeneo ya Waarabu na Sinai.

Kichaka (Acacia nilotica, Loranthus acaciae)

Mmea wa chini, wenyе matawi, wa mbao, kawaida ni mdogo kuliko mti. Kuna maoni tofauti kuhusu kichaka ambacho Bwana alimtokea Mose ([Kut 3:2-4](#)). Kutoka kwa simulizi la kibiblia, inaonekana kuwa tukio hilo lilikuwa la kimiujiza. Hata hivyo, baadhi wanatafuta maelezo ya kiasili na wanaamini kwamba kichaka kinachowaka moto kinaweza kuwa ni mmea wa mistletoe wenyе maua mekundu au maua ya acacia strap (*Loranthus acaciae*), ambayo hukua kwa wingi kama sehemu ya kuparasitisha kwenye vichaka mbalimbali vy'a acacia, kama vile acacia yenye miiba (*Acacia nilotica*), katika Nchi Takatifu na Sinai. Wakati inapochanua kabisa, mistletoe huipa kichaka au mti mwonekano wa kuwaka moto kwa sababu maua yake yenye rangi ya moto yanang'aa dhidi ya majani ya kijani na maua ya njano ya mimea mwenyeji.

Buttercup (Ranunculus asiaticus)

Buttercup ya Kiajemi ni moja ya maua au nyasi za shambani ([Mt 6:28-30](#)). Ni mmea wa kuvutia unaochanua katika rangi zote angavu isipokuwa bluu, na maua maradufu wakati mwingine yana kipenyo cha inchi mbili (sentimita 5.1).

Mchai (Acorus calamus, Andropogon aromaticus)

Mmea, au mzizi wake wenyе harufu nzuri; aina yoyote ya mitende ya kitropiki ya Asia. Moja ya mimea iliyopandwa katika bustani ya Solomoni ([Wimbo 4:14](#)). Mti wa harufu nzuri (*Acorus calamus*) na nyasi ya ndevu (*Andropogon aromaticus*) zimependekezwa kama mimea ambayo mchai ultoka. Mti wa harufu nzuri una harufu nzuri sana na hukua Ulaya na Asia, lakini haujulikani katika Nchi Takatifu. Asili ya India, nyasi ya ndevu ina harufu kali inapopondwa na inadhaniwa kuwa ilitoa calamus ya Biblia. Inatoa mafuta yanayojulikana kama mafuta ya nyasi ya tangawizi.

Miya (Saccharum officinarum)

Inadhaniwa kuwa kulikuwa na spishi mbili za miwa ya sukari asilia inayokua porini katika Ardhi Takatifu. Moja ya hizi, *Saccharum sara*, inajulikana kuwa inatoka Lebanoni pekee. Spishi nyingine ya asili ni *S. biflorum*, ambayo inakua kwenye kingo za mitaro na mito kutoka Syria na Lebanoni kupitia

Ardhi Takatifu Kusini hadi Stony Waarabu na Sinai. Hii inaweza kuwa miwa pori inayofahamika kwa Wayahudi. Hata hivyo, mamlaka nyingi zinaamini kwamba "miwa tamu" ya [Isaya 43:24](#) ilikuwa ni miwa ya kweli (*S. officinarum*). Mimea hii inadhaniwa kuwa ilitokea katika tropiki za nusu ya mashariki ya dunia. Imelimwa na watu tangu zamani za kale na sasa hajulikani katika hali ya pori popote. Ni nyasi ndefu, nene ya kudumu, yenye muonekano kama mahindi na ina shina nyingi zenye viungo na kundi kubwa la maua lenye umbo la manyoya mwishoni.

Mimea ya Kaperi (Capparis sinula)

Kichaka chenyе miiba kinachotambaa katika eneo la Mediterania; pungu la maua la kichaka hiki. Neno "tamanio" katika [Mhubiri 12:5](#) linaweza kumaanisha tunda la kapari. Kapari ya kawaida au tunda la kapari hukua kwa wingi nichini Siria, Lebanoni, Nchi Takatifu, na katika mabonde ya milima ya Sinai. Mmea huu wakati mwingine unaweza kukua wima, lakini kwa ujumla hujieneza dhaifu juu ya ardhi kama mzabibu, ukifunika miamba, magofu, na kuta za zamani kama ivy. Machipukizi ya maua machanga, yaliyowekwa kwenye siki, yalitumiwa na watu wa kale kama kiungo cha nyama. Matunda pia yalitumiwa katika upishi.

Mti wa Carob (Ceratonia siliqua)

Mmea wa kijani kibichi wa eneo la Mediterania una maganda yanayoweza kuliwa. Wasomi wengi wanakubaliana kwamba maganda ya mti wa carob au mti wa nzige yalikuwa "maganda" katika mfano wa Yesu wa Mwana Mpotevu ([Lk 15:16](#)). Carob ni mti wa kijani kibichi wa jamii ya mikunde ambaa ni wa kawaida sana katika Nchi Takatifu, Siria, na Misri. Maganda hupatikana kwa wingi zaidi mwezi wa Aprili na Mei na yana mbegu nyingi kama za mbaazi zilizowekwa katika utando mtamu wenyе ladha nzuri. Maganda haya pia yanatumiwa sana sasa kama ilivyokuwa katika nyakati za kale kwa kulisha ng'ombe, farasi, na nguruwe. Wakati wa uhaba, hutumiwa kama chakula cha binadamu na labda hata Mara kwa Mara na maskini sana. Carob inatajwa Mara kwa Mara katika Talmud kama chanzo cha chakula kizuri kwa wanyama wa nyumbani. Mbegu za carob hapo awali zilitumika kama kipimo cha uzito na ndizo chanzo cha neno "karati." Baadhi ya wafafanuzi wanapendekeza kwamba "nzige" walioliwa na Yohana Mbatizaji ([Mt 3:4](#)) hawakuwa wadudu bali matunda ya mti wa carob.

Mdalasini (Cinnamomum cassia, Saussurea lappa)

Mti wa Asia ya kitropiki una maganda yanayofanana lakini ni duni ikilinganishwa na mdalasini. "Kasia" ya [Kutoka 30:24](#) na [Ezekiel 27:19](#) inahusu mti wa maganda ya kasia, *Cinnamomum cassia*. Katika [Zaburi 45:8](#), rejeleo linaonekana kuwa kwa orisi ya India, *Saussurea lappa*.

Mmea wa mafuta ya mnyonyo (Ricinus communis)

Mmea mkubwa, asili ya Afrika ya kitropiki na Asia, unalimwa kwa sababu za mapambo na kwa uchimbaji wa mafuta kutoka kwa mbegu zake. Tikiti la [Yona 4:6-7](#) huenda lilikuwa ni mbegu ya kawaida ya mnyonyo. Mnyonyo ni kichaka laini, kinachokua futi 3 hadi 12 au zaidi (.9 hadi 3.7 mita) kirefu na majani makubwa yanayofanana na mkono wa binadamu ulionyoshwa. Mmea wa mnyonyo hupatikana katika maeneo ya taka, hasa karibu na maji, katika Lebanoni na Nchi Takatifu na mara nyingi hulimwa. Katika hali ya hewa ya joto, huwa kama mti na hutoa kivuli kizito kutokana na wingi wa majani yake makubwa kama mwavuli. Unajulikana katika Mashariki kwa kasi ya ukuaji wake. Mafuta yanayotolewa kutoka kwa mbegu za mnyonyo yalitumiwa na Wayahudi katika ibada za kidini na yanatajwa kati ya aina tano za mafuta ambayo mapokeo ya kirabbi yaliidhinisha kwa matumizi hayo. Mbegu zenyewe ni sumu zinapoliwa.

Mwerezi (Cedrus libani)

Miti yoyote kati ya kadhaa ya coniferous evergreen ya jenasi asili ya Dunia ya Kale. Pamoja na tofauti chache, marejeleo ya "mwerezi" ni kwa mwerezi maarufu wa Lebanoni. Huu ni mti wa heshima, mrefu na mkubwa zaidi ambaeo Waisraeli walikuwa wameufahamu. Hukua haraka sana, hufikia urefu wa hadi futi 120 (mita 36.6) na kipenyo cha shina cha hadi futi 8 (mita 2.4). Katika siku za Solomoni, mti hii ilikuwa mingi kwenye milima ya Lebanoni, lakini sasa, kwa sababu ya ukataji mti kupita kiasi, ni nadra sana. Mwerezi wa Lebanoni ulithaminiwa sana si tu kwa nguvu zake, uzuri, na umri bali pia kwa harufu na sifa za kudumu za ajabu za mbao zake. Inasimbolisha ukuu, nguvu, fahari, heshima, kimo cha juu, na upanuzi mpana. Marejeleo katika [Ezekiel 17:3, 22-24](#), na [31:3-18](#) yanaonyesha kwa uzuri jinsi wafalme hawa wakuu wa msitu wanavyosimbolisha na kuashiria nguvu za kidunia, uwemo, na utukufu.

Chicory (Cichorium intybus)

Tazama [Mimea michungu \(juu\)](#).

Mdalasini (Cinnamomum zeylanicum)

Aina mbili za miti ya jenasi hii, asili ya Asia ya kitropiki, zina maganda yenye harufu nzuri ambayo, yanaposagwa, hutumika kama kiungo. Mdalasini wa [Kutoka 30:23](#), [Mithali 7:17](#), [Wimbo wa Solomoni 4:14](#), na [Ufunuo 18:13](#) bila shaka ni *Cinnamomum zeylanicum*. Mti huu hukua kwa urefu wa wastani, hauzidi futi 30 (mita 9.1), ukiwa na maganda laini yenye rangi ya majivu, matawi yaliyosambaa, na maua meupe. Majani yake ya kijani kibichi yenye mishipa mizuri hukua kwa urefu wa inchi tisa (sentimita 22.9) na upana wa inchi mbili (sentimita 5.1).

Wayahudi waliona mdalasini kama kitu chenye harufu nzuri na walithamini sana kama kiungo na manukato. Ilikuwa mojawapo ya viungo vikuu vilivyotumika katika utengenezaji wa marhamu za thamani, au "mafuta matakatifu," ambayo Mose aliagizwa kutumia katika hema kwa kupaka vyombo vitakatifu na makuhani wanaohudumu. Bila shaka, ilikuwa ghali sana na ya thamani.

Mti wa Citron (Tetraclinis articulata)

Mti huu asili yake ni Asia na unazaa matunda yanayofanana na limau, yenye ganda nene na harufu nzuri. Mara chache hufikia urefu wa futi 30 (mita 9.1) na una mbaeo ngumu, za rangi ya giza, za kudumu, zenye harufu nzuri ambazo hupokea kung'arishwa vizuri. Mbaeo hii ilikuwa moja ya zile zilizothaminiwa sana na watu wa kale, ambaeo waliitumia sana kutengeneza fanicha. Iljulikana kwa kawaida kuwa na thamani sawa na uzito wake katika dhahabu. Mbaeo hii, kutokana na mali yake ya resini, inaoza polepole na inabaki bila kuharibiwa na wadudu.

Mtama (Coriandrum sativum)

Marejeleo katika [Kutoka 16:31](#) na [Hesabu 11:7](#) yanaelezea mmea wa kawaida wa korianda. Korianda ilipatikana ikikua kwa wingi pamoja na nafaka katika mashamba yaliyolimwa kote katika Nchi Takatifu. Inakua porini Misri na ilitumiwa na watu wa kale kama kiungo na dawa. Majani yake yana harufu nzuri na hutumiwa kwenye supu na kuongeza ladha kwenye pudini, curry, na divai. dhania bado inatumia leo kama kiungo na Waarabu. Katika Maandiko, inatajwa tu kuhusiana na mana, ambayo ilisemekana kufanana na mbegu za korianda kwa ukubwa, umbo, na rangi.

Pamba (*Gossypium herbaceum*)

Aina yoyote ya mimea au vichaka vyta jenasi hii hupandwa katika hali ya hewa ya joto kwa ajili ya nyuzi laini nyeupe zilizounganishwa na mbegu zao na mafuta kutoka kwa mbegu hizi. "Kijani" cha kjv katika [Esta 1:6](#) bila shaka ni rejeleo kwa pamba ya Levant (*Gossypium herbaceum*) ambayo ililimwa tangu enzi za kale katika Mashariki ya Mbalisi. Iskanda Mkuu aliirudisha kutoka India. Inawezekana kwamba Wayahudi walifahamiana na pamba wakati wa kipindi cha utumwa wao wa Kiajemi chini ya Mfalme Ahasuero.

Matango (*Cucumis chate, C. sativus*)

Matango ni mmea wa mzabibu wa kupanda au kutambaa wa kila mwaka, na asili yake haijulikani. Yamekuwa yakilimwa katika nchi zote za joto za Dunia ya Kale tangu nyakati za zamani. Matango kwa kawaida huliwa mabichi; tango na keki ya shayiri au aina nyininge ya mkate mara nyingi hufanya mlo. Rejeleo la "nyumba katika bustani ya matango" ([Is 1:8](#)) linahusu nyumba ndogo au kibanda kilicho jengwa kwa urahisi ambacho mara nyingi huwekwa katika mashamba ya matango na mashamba ya mizabibu ya Palestina.

Binzari (*Cuminum cyminum*)

Marejeleo katika [Isaya 28:25–27](#) na [Mathayo 23:23](#) yanahusu kumini—mmea wa kawaida wa kila mwaka wa familia ya karoti, ambao unasemekana kuwa asili yake ni Misri na eneo la mashariki ya Mediterania. Umekuwa ukilimwa kwa muda mrefu kwa mbegu zake zenyeharufu na ladha kali, ambazo zinafanana na mbegu za karafuu lakini ni kubwa zaidi. Ingawa hazina ladha inayopendeza kama mbegu za karafuu, zilitumika sana kama kiungo au spice na wakati mwingine zilichanganywa na unga katika kutengeneza mkate. Kumini pia ilitumika kama dawa na kama kitoweo kwa samaki na nyama.

Mvinje (*Cupressus sempervirens horizontalis*)

Mvinje ni mti mkubwa, unaokua mrefu na wenye majani kama magamba, na unasambaa sana katika maeneo ya milimani ya Nchi Takatifu. Kwenye Mlima Lebanon na Mlima Hermoni, unakua pamoja na mwerezi na mwaloni. Urefu wake wa kawaida ni futi 50 hadi 60 (15.2 hadi 18.3 mita), lakini unaweza kukua hadi kufikia futi 80 (24.2 mita). Inasemekana kuwa ulitumika sana katika ujenzi wa meli na Wafinisnia, Wakreta, na Wagiriki. Kuna makubaliano ya jumla kwamba "mbao za

gofer" za [Mwanzo 6:14](#) ni mwembe kwa sababu mbao zake ni imara sana.

Dandelion (*Taraxacum officinale*)

Tazama [Mimea michungu \(juu\)](#).

Nyasi ya Darnel (*Lolium temulentum*)

Kawaida inakubaliwa kwamba "magugu" ya kjv ([Mt 13:24–30](#)) ni nyasi ya darnel yenye ndevu au ya kila mwaka. Ni nyasi yenye nguvu inayofanana sana na ngano au shayiri kwa muonekano. Mbegu zake ni ndogo zaidi kuliko zile za ngano au shayiri, lakini ni vigumu sana kuitofautisha na ngano au shayiri katika hatua zake za awali. Ikiwa haitatolewa mapema na itaachwa hadi wakati wa mavuno, inakatwa pamoja na ngano na hizo mbili ni vigumu sana kutenganisha. Mbegu ni sumu, ama kutokana na kemikali fulani zilizopo kiasili au kwa sababu ya kuvu inayokua ndani ya mbegu.

Bizari (*Anethum graveolens*)

Bizarini mmea wa kila mwaka unaofanana na parsley na fennel, wenye urefu wa inchi 12 hadi 20 (sentimita 30.5 hadi 50.8) na maua ya manjano. Rejeleo katika [Mathayo 23:23](#) (kjv) kwa anise huenda ni rejeleo kwa dill. Mmea huu unalimwa sana kwa mbegu zake ambazo zina harufu nzuri na hutumika kama dawa ya tubo.

Mpingo (*Diospyros ebenaster, D. ebenum, D. melanoxylon*)

Mti wa kitropiki, hasa kutoka Asia ya Kusini, unaojulikana kwa mbao zake ngumu na za rangi nyeusi. Mpingo unatokana na mti wa tende (*Diospyros ebenaster* na *D. melanoxylon*) wa India na ni tofauti kabisa na mti wa tende wa kawaida. Ilisafirishwa na meli za Wafinisnia kuvuka Bahari ya Arabia na kuingia Bahari ya Shamu hadi kwenye soko la Tiro, ambako ilisafirishwa kwa njia ya nchi kavu kuititia misafara ya ngamia. Mbao za nje za mti hii ni nyeupe na laini, lakini zinapokuwa za zamani, mbao za ndani huwa ngumu, nyeusi, nzito, na hudumu, na bado zinajumuisha sehemu kubwa ya mpingo ya gharama kubwa katika biashara. Mpingo inachukua uangavu mzuri na inathaminiwa sana kwa kazi za kabati, ufinyanzi, utengenezaji wa makala ya mapambo ya kifahari na vyombo, na kama veneer kwa mbao nyingine.

Ezekiel anataja pembe na mpingo pamoja ([Ez 27:15](#)). Mpingo ulikuwa na bado mara nyingi hupambwa kwa pembe, ambazo zinatofautiana kwa rangi kwa namna ya kushangaza.

Endive (Cichorium endivia)

Tazama **Mimea michungu (juu).**

Mtini, Mti wa Mtini (Ficus carica)

Mti au kichaka chochote cha jenasi hii, asili yake ni eneo la Mediterania; tunda lake linaweza kuliwa. Mtini wa kawaida, uliotajwa mara 60 katika Biblia, ni moja ya mimea muhimu zaidi ya Biblia. Majani yake yanatajwa kwanza katika [Mwanzo 3:7](#). Mtini kwa ujumla unachukuliwa kuwa asili ya kusini magharibi mwa Asia na Siria, lakini tayari katika nyakati za awali ulikuwa pia unalimwa kwa wingi Misri na Nchi Takatifu, ambapo ulikuwa moja ya vyakula vikuu. [Samwelii wa Kwanza 25:18](#) inasema kwamba sehemu ya zawadi iliyotumwa na Abigaili kwa Daudi ilijumuisha mikate 200 ya tini.

Mti wa mtini una aina ya matunda ya kipekee sana yanayoitwa syconium, ambayo kimsingi ni chombo kilichopanuka na chenyne nyama. Matunda haya yanachavushwa na nyigu, bila nyigu hawa, mti hauwezi kuzaa matunda; jambo hili liligunduliwa mara ya kwanza ulipohamishwa kwenda California.

Mtini huzaa matunda yake ya kwanza kabla ya majani yake, mara ya kwanza mwezi wa Februari na mara ya pili mwezi wa Aprili au Mei. Wakati majani yanapotoka, matunda yanapaswa kuwa yameiva ([Mt 21:19](#)).

Kila mara manabii wa zamani walipowakemea watu kwa uovu wao, mara nyingi walitishia kwamba mizabibu na mazao ya mtini yangeharibiwa. Na walipotoa ahadi ya thawabu kubwa, walisema kwamba mizabibu na mazao ya mtini yangerejeshwa ([Yer 8:13](#); [Hos 2:12](#); [Yoeli 1:7, 12](#), [Mika 4:4](#); [Zek 3:10](#)).

Mti wa Fir (Abies cilicica)

Hili ni jina la jumla kwa aina mbalimbali za miti ya kijani kibichi yenye sindano bapa na kooni wima. Inawezekana kwamba marejeleo mengi katika Maandiko kuhusu mwerezi yanahusu mvinje, msindano, au mkaratusi. Mwerezii wa kweli pekee katika Nchi Takatifu hukua katika sehemu za juu za Lebanoni na milima kuelekea kaskazini. Hufikia urefu wa futi 30 hadi 75 (mita 9.1 hadi 22.9) na hustawi sana.

Kitani (Linum usitatissimum)

Mimea kadhaa ya jenasi hii, moja hasa inalimwa sana kwa ajili ya mafuta ya mbegu za kitani kutoka kwa mbegu zake na nyuzi nzuri za nguo kutoka

kwenye mashina yake. Kitani ni mojawapo ya nyuzi za nguo zinazojulikana zaidi za zamani. Pamba inatajwa mara moja tu katika Biblia ([Est 1:6](#)). Hakuna kutajwa kwa mmea mwingine wowote wa nyuzi uliolimwa katika Misri au Nchi Takatifu katika siku za kibiblia, na kwa sababu hiyo, inadhaniwa kwamba kitani kilikuwa ni nyenzo ambayo nguo nyingine zaidi ya za sufu zilifanywa. Kitani pia kilitumika kwa madhumuni ya nyumbani kama vile taulo ([Yoh 13:4-5](#)), vitambaa ([11:44](#)), mishipi na nguo za ndani ([Isai 3:23](#); [Marko 14:51](#)), nyavu ([Isai 19:8-9](#)), na mistari ya kupimia ([Ezek 40:3](#)). Makuhani waliokuwa wakihudumu katika hekalu walipaswa kuvaa nguo za kitani pekee; nguo iliyochanganywa ya sufu na kitani pamoja ilikatazwa kabisa kwa Wayahudi ([Wal 19:19](#); [Kum 22:11](#)).

Kulikuwa na aina tatu za kitani zilizotumika katika nyakati za kibiblia, na kila aina ilionekana kuwa na matumizi maalum. Kitani cha kawaida chenyne muundo mbaya zaidi kinatajwa katika [Mambo ya Walawi 6:10](#), [Ezekiel 9:2](#), [Danieli 10:5](#) na [Ufunuo 15:6](#). Aina ya pili ya kitani yenye ubora wa juu inatajwa katika [Kutoka 26:1](#) na [39:27](#). Aina ya tatu ya kitani yenye muundo mzuri zaidi na gharama kubwa inatajwa katika [1 Mambo ya Nyakati 15:27](#), [Esta 8:15](#), na [Ufunuo 19:8](#).

Mmea wa kitani wa kawaida hukua kati ya futi moja hadi nne (.3 hadi 1.2 mita) kwa urefu na una shina nyembamba, rahisi kama waya, na majani madogo mengi ya kijani kibichi kama mkuki. Kushindwa kwa mazao ya kitani kumetajwa kama moja ya adhabu za Mungu ([Hos 2:9](#)). Utengenezaji wa kitani kutoka kwa nyuzi za kitani ulikuwa ni kazi ya nyumbani kwa wanawake wa Kiyahudi ([Prv 31:13, 19](#)), kuanzia mavazi ya kawaida hadi mavazi na aproni zilizovaliwa na kuhani na wahudumu wa hekalu. Kitani pia kilitumika kama utambi katika taa ([Is 42:3](#)).

Uvumba (Boswellia)

Jenasi ya resini yenye harufu nzuri inayotumika hasa kama ubani. Uvumba hupatikana kutoka kwa spishi tatu za jenasi moja ya mimea inayokua kusini mwa Waarabu, Wakushi, Somaliland, India, na Indies za Mashariki. Miti ni mikubwa kwa ukubwa, inahusiana na mti wa turpentine au terebinth na ile inayozalisha balsamu na manemane. Gundi ina ladha chungu na hutoa harufu kali katika mfumo wa mafuta tete inapopashwa moto au kuchomwa. Inapatikana kwa kuchanja mfululizo kwenye gome la shina na kwenye matawi ya miti hai. Inadhaniwa

kuwa Waebrania walileta ubani wao wote kutoka kwa Waarabu, hasa kutoka eneo la Sheba.

Uvumba umetajwa mara 21 katika Biblia (kwa mfano, [Kut 30:34](#); [1 Nya 9:29](#); [Neh 13:9](#); [Wimbo 3:6; 4:6, 14](#); [Mt 2:11](#); [Ufu 18:13](#)) na labda ulitumika karibu pekee katika huduma za dhabihu za hema na hekalu hadi wakati wa Solomoni. Daima umekuwa uvumba muhimu zaidi duniani.

Galbanum (Ferula galbaniflua)

Galbanum ni utomvu wa rangi ya manjano au kahawia wenyе harufu mbaya na una kemikali inayoitwa umbelliferone, inayopatikana kutoka kwa aina kadhaa za mimea inayohusiana na bizari, asili ya Syria na Uajemi. Utomvu huu hutolewa kwa asili kutoka kwa shina au hupatikana kwa kufanya mkato wa msalaba kwenye shina changa inchi chache juu ya ardhi. Maji ya maziwa hukaushwa haraka na kutengeneza aina moja ya galbanum ya kibashara. Harufu yake ni ya balzamu yenye nguvu, kali, na isiyopendeza inapochomwa. Galbanum ilikuwa mojawapo ya viungo vilivyotumika kutengeneza "ubani mtakatifu" ([Kut 30:34](#)).

Kitunguu saumu (Allium sativum)

Tazama [**Kitunguu \(chini\)**](#).

Matango, Mwitu (Citrullus colocynthis)

Kumekuwa na tofauti kubwa ya maoni kuhusu maana ya maneno yaliyotafsiriwa kama "malenge mwitu" ([2 Fal 4:39](#)) au "uchungu" ([Kumb 29:18; 32:32](#); [Zab 69:21](#); [Yer 8:14; 9:15; 23:15](#); [Maombolezo 3:5, 19](#); [Am 6:12](#); [Mt 27:34](#); [Matendo 8:23](#)). Wataalamu wengi leo wanaamini mmea unaorejelewa ulikuwa ni kolokinthi, mzabibu unaofanana na tango ambao hutambaa chini au kupanda juu ya vichaka na uzio. Tunda lina nyama laini ya sponji, ambayo ni chungu sana, ina nguvu ya kuharisha, na wakati mwingine ni sumu.

Kichaka cha miba (Rhamnus palaestina, Balanites aegyptiaca, Lycium europaeum)

Mstari wa vichaka vilivyopandwa kwa karibu au miti midogo inayokua chini hutengeneza uzio au mpaka. Idadi ya mimea ilitumika kama uzio wa miba nyakati za Biblia. Moja ya hizi ilikuwa Palestine buckthorn, *Rhamnus palaestina*. Mmea huu ni kichaka au mti mdogo unaokua kati ya futi tatu hadi sita (.9 hadi 1.8 mita) kwa kimo na una matawi yenye manyoya, majani ya kijani kibichi, na makundi ya maua madogo yanayochanua mwezi

Machi na Aprili. Hukua katika vichaka na kwenye miteremko kutoka Syria kuptitia Nchi Takatifu hadi Waarabu na Sinai. Balsamu ya Yeriko (*Balanites aegyptiaca*) na boxthorn ya Ulaya (*Lycium europaeum*) pia ni vichaka vyenye miiba vinavyotumika sana kama uzio katika Nchi Takatifu na huenda ndiyo mimea inayorejelewa katika [Mithali 15:19](#) na [Hosea 2:6](#).

Hina (Lawsonia inermis)

Mti au kichaka cha Asia na kaskazini mwa Afrika chenyе maua yenye harufu nzuri ya rangi nyekundu au nyeupe na majani ambayo hubadilika kuwa rangi nyekundu. Mmea unaorejelewa katika [Wimbo Ulio Bora 1:14](#) na [4:13](#) na kutafsiriwa kama "camphire" (kjv) unadhaniwa na wasomi wa leo kuwa ni mmea wa hina. Ni asili ya kaskazini mwa India na hukua porini katika Sudan, Misri, Waarabu, Syria, Lebanoni, na Nchi Takatifu. Hukua kutoka futi 4 hadi 12 (1.2 hadi 3.7 mita) kwa urefu, na harufu yake inafanana na ile ya waridi.

Majani ya hina hukausha, kusagwa kuwa unga, kuchanganywa na maji, na kutengenezwa kuwa uji ambao umetumika tangu zamani kama vipodozi. Mummies kadhaa zimepatikana zikiwa zimepambwa na hina. Hina ilitumika kutoa rangi ya njano angavu, machungwa, au nyekundu kwenye kucha za mikono, kucha za miguu, ncha za vidole, viganja vya mikono, na nyayo za miguu za wasichana wadogo. Wanaume pia walitumia kwa kupaka ndevu zao na manyoya na mikia ya farasi. Rangi hiyo ilihitaji kufanywa upya kila baada ya wiki mbili au tatu. Matumizi haya ya hina kama vipodozi yalikuwa ya kawaida Misri wakati watoto wa Israeli walipokuwa huko kama watumwa; bila shaka walikuwa wanaifahamu.

Hyasinthi (Hyacinthus orientalis)

Ua la shamu lililotajwa katika [Wimbo Ulio Bora 2:1-2, 16; 4:5](#); na [6:2-4](#) huenda ni hyacinth ya bustani. Asili yake ni katika mashamba na maeneo ya miamba ya Nchi Takatifu, Lebanoni, na kuelekea kaskazini. Maua yake ya mwituni yana rangi ya bluu iliyokolea na harufu nzuri sana.

Tazama pia [**Yungiyungi \(hapo chini\)**](#).

Hisopo (Origanum maru)

Mmea wa asili ya Asia wenye miiba, maua madogo ya buluu, na majani yenye harufu nzuri yanayotumika kama kiungo na katika utengenezaji wa manukato. Kuna makubaliano machache kati ya wataalamu wa mimea kuhusu utambulisho halisi

wa "hisopo" ya kibiblia. Wengine wamependekeza *Hyssopus officinalis*, mmea maarufu wa bustani unaoitwa sasa hisopo. Hata hivyo, mmea huu si asili ya Nchi Takatifu au Misri, na unapatikana tu katika Ulaya ya kusini. Zaidi ya hayo, haukidhi mahitaji ya mmea wa kibiblia.

"Hisopo" ya Agano la Kale huenda ni marjoram ya Siria au Misri (*Origanum maru*). Inatajwa katika [Kutoka 12:22](#); [Mambo ya Walawi 14:4-6, 52](#); [Hesabu 19:6, 18; 1 Wafalme 4:33](#); [Zaburi 51:7](#); na [Waebrania 9:19](#). Marjoram ni mmea wa mint unaokua (chini ya hali nzuri) kufikia urefu wa futi mbili au tatu (.6 hadi .9 mita), lakini mara nyingi hukua kwa urefu mfupi zaidi inapokua kwenye mipasuko ya miamba na kuta (linganisha [1 Wafalme 4:33](#)). Dawa yenye harufu nzuri hupatikana kutoka kwenye majani yaliyopondwa na kukauka. Ikiwa imekusanywa pamoja na majani na maua, mashina yenye manyoya ya marjoram yangeweza kushikilia kioevu vizuri sana na ingefanya kuwa kinyunyizio bora.

Hisopo wa kifungu cha kusulubiwa katika Agano Jipy (AJ) ([Yn 19:29](#)) huenda ulikuwa ni mtama, mmea mrefu wa nafaka unaolimwa hasa kwa ajili ya chakula lakini pia hutumiwa kutengeneza brashi na mops.

Mreteni (Juniperus)

Aina ya mti wa kijani kibichi au kichaka. Mmea unaotajwa katika [Yeremia 17:6](#) na [48:6](#) na kutafsiriwa katika kjv kama "heath" huenda ni savin au mreteni wa Foinike. Mreteni wa Foinike, *Mreteni wa Msirofoinike*, hupatikana katika vilima na maeneo yenye miamba ya Waarabu. Mreteni savin, *J. sabina*, ni wa kawaida katika jangwa, tambarare, na maeneo yenye miamba ya Siria na Palestina. Marejeleo haya ni kwa mwerezi wenye matunda ya kahawia, au mwerezi mkali.

Laurel au Sweet Bay (Laurus nobilis)

Kichaka au mti wenye asili ya eneo la Mediterania. Ingawa rejeleo katika [Zaburi 37:35](#) linaweza kuwa kwa mwerezi wa Lebanon, wasomi wengi wanarejelea "mti wa bay wa kijani" (kjv) wa mwandishi wa zaburi kama bay tamu, ambao una asili ya Nchi Takatifu, na hukua katika vichaka na misitu kutoka pwani hadi eneo la kati la milimani. Ni mti wa kijani kibichi unaofikia urefu wa futi 40 hadi 60 (12.2 hadi 18.3 mita).

Ingawa mti huu unapatikana kwa wingi kwenye Mlima Karmeli na karibu na Hebron, kwa ujumla haupatikani sana katika Nchi Takatifu. Majani yake

bado yanatumika kama kiungo, na matunda yake, majani, na magome yamekuwa yaktumika kwa muda mrefu katika tiba za asili.

Leek (Allium porrum)

Tazama kitunguu (chini).

Dengu (Lens esculenta)

Mmea wa dengu ambao [Mwanzo 25:29-34, 2 Samweli 17:27-29, 23:11](#), na [Ezekieli 4:9](#) wanarejelea ni mmea mdogo, wima, wa kila mwaka, unaofanana na kunde, wenye mashina membamba na majani yenye tendrili. Hutoa maua madogo meupe yenye mistari ya zambarau na maganda bapa yanayofanana na mbaazi ambamo dengu hupatikana.

Lettuce (Lactuca sativa)

Tazama Mimea michungu (juu).

Yungiyungi (Lilium)

Mmea wowote wa jenasi *Lilium* una maua makubwa, yenye rangi mbalimbali na umbo la tarumbeta; pamoja na mimea inayohusiana. Yungiyungi ni mojawapo ya mimea maarufu zaidi katika Biblia, lakini pia ni moja ambayo kumekuwa na tofauti kubwa ya maoni. Inaonekana kuna uwezekano kwamba aina kadhaa za mimea, labda tano au sita, zinaitwa lilies katika kjv. Wataalamu wengi wanachukulia anemone ya Palestina au maua ya upepo, *Anemone coronaria*, kama "mau ya shamba" ([Mt 6:28](#), kjv) ambayo ilimzidi Solomoni katika utukufu wake wote. Maua haya yanapatikana katika kila sehemu ya Nchi Takatifu kwa wingi; aina za kawaida ni nyekundu au njano, lakini anemone ya Palestina inaweza pia kuwa ya bluu, zambarau, waridi, au nyeupe kwa rangi. Ua linafikia kipenyo cha inchi mbili na robo tatu (sentimita 7).

Pendekezo mbadala ni chamomile ya Palestina, *Anthemis palaestina*, mmea wa kawaida, mweupe, unaofanana na daisy. Chamomile hukusanywa kama nyasi kavu na huwekwa kwenye tanuru inapokauka.

Mmea mwininge uliopendekezwa ni *Lilium chalcedonicum*, yungiyungi nyekundu au yungiyungi ya martgon. Kauli katika [Wimbo Ullo Bora 5:13](#)—"midomo yake kama maua ya lily"—ingeweza kumaanisha mmea huu badala ya anemone ya Palestina. Rejeleo hilo linaonekana kuelezea mmea adimu wenye uzuri wa kipekee. yungiyungi nyekundu ni nadra katika Nchi

Takatifu; kwa kweli, baadhi ya wataalamu wa mimea wanashuku kama inapatikana huko.

Marejeleo katika [1 Wafalme 7:19, 22, 26](#) na [2 Mambo ya Nyakati 4:5](#) huenda yanahusu maua ya maji, *Nymphaea alba*, ambayo yalitumika kama mfano. Maua ya maji ni ya kawaida sana barani Ulaya, katika Nchi Takatifu, na kaskazini mwa Afrika.

Kichaka cha Lotus (Zizyphus lotus)

“Miti yenyе kivuli” ya [Ayubu 40:21-22](#) (kjv; cf. nlt “mimea ya lotus”) inaweza kumaanisha kichaka cha lotus cha Mashariki ya Kati, *Zizyphus lotus*, ambacho ni kichaka au mti mfupi unaokua hadi urefu wa takriban futi tano (mita 1.5) na matawi laini, yenyе zigzag, meupe.

Wachambuzi wengine wanaamini kwamba miti yenyе kivuli ya Ayubu ni miti yenyе majani makubwa kama vile mti wa plane, *Platanus orientalis*, au oleander, *Nerium oleander*. Pendekezo hili linatokana na dhana kwamba mnyama aliyelezewa katika [Ayubu 40](#) ni kiboko, na inaonekana haiwezekani kwamba kiboko angeishi chini ya kichaka cha lotus au hata kupatikana katika maeneo ambapo kichaka hiki hukua. Watu hawa wanaona mti wa plane au oleander kuwa na uwezekano mkubwa zaidi.

Mallow (Atriplex)

Neno la Kiebrania lililotumika katika [Ayubu 30:4](#) linaashiria chumvi, na kwa sababu hii wataalamu wa mimea wanaamini kwamba linarejelea mojawapo ya aina za saltwort au orach. Kuna aina ishirini na moja za saltwort zinazopatikana katika Nchi Takatifu, karibu zote ni za kawaida na zinaweza kukidhi mahitaji ya maandiko. *Atriplex halimus* ni aina inayopendekezwa mara nydingi, ni kichaka chenye nguvu kinachohusiana na mchicha.

Tunguja (Mandragora officinarum)

Mandrake, au tufaha la upendo, ni mmea wa kudumu usio na shina unaohusiana na nightshade, viazi, na nyanya. Una mzizi mkubwa, kama beet, ambao mara nydingi una matawi mawili kutoka juu ambapo hutokea majani mengi meusi yenyе urefu wa futi moja (sentimita 30.5) na upana wa inchi nne (sentimita 10.2). Mmea huu ni sumu kidogo, na mizizi yake minene ina ufanano fulani kwa umbo na sehemu za chini za mwili wa binadamu. Kwa sababu hii, mali fulani za kuongeza hamu ya mapenzi zilihuishwa nayo (cf. [Gn 30:14-16](#)).

Tufaha la mapenzi lilikuwa mmea wa kawaida katika mashamba yaliyotolekezwa kote katika Nchi Takatifu. Asili yake ni katika eneo lote la Mediterania, kusini mwa Ulaya, na Asia Ndodo. Mandrake inatajwa katika [Wimbo Ulio Bora 7:13](#), ingawa baadhi ya wasomi wanaamini mwandishi huenda alikuwa akimaanisha citron au uyoga wa kawaida wa kula wa shambani, *Agaricus campestris*.

Tikitimaji (Cucumis melo, Citrullus vulgaris)

Aina yoyote kati ya aina kadhaa za mizabibu hii miwili inayohusiana ina ganda gumu na nyama yenyе juisi. Matikiti ya [Hesabu 11:5](#) yanaweza kuwa tikiti maji (*Cucumis melo*) au tikiti maji (*Citrullus vulgaris*). Inawezekana kwamba matunda yote mawili yanatajwa.

Mtama (Panicum miliaceum)

Mtama ni nyasi inayokuzwa katika Eurasia kwa ajili ya mbegu zake zinazoliwa. Mbegu za mtama ni ndogo zaidi kati ya mbegu zote za nyasi zinazolimwa kama chakula, lakini huzalishwa kwa wingi. Mtama ni nyasi ya kila mwaka ambayo mara chache hukua zaidi ya futi mbili (0.6 mita) kwa urefu. Mbegu ndogo za mtama hutumiwa kwenye mikate na pia huliwa bila kupikwa na watu wasio na uwezo wa kifedha katika nchi hiyo.

Mnanaa (Mentha)

Mmea wowote wa familia hii una majani yenyе harufu nzuri ambayo hutumika kwa ladha. Mimea kadhaa ya mnanaa ni ya kawaida katika Nchi Takatifu, lakini mnanaa wa farasi (*Mentha longifolia*) huenda ndio unaorejelewa katika [Mathayo 23:23](#) na [Luka 11:42](#). Mnanaa ultumiwa na Waebrania wa kale, Wagiriki, na Warumi kwa ladha, kama dawa ya kutuliza tumbo, na kama kiungo katika upishi.

Mkuyu (Morus nigra)

Mti wowote wa familia hii, baadhi yao hutoa matunda ya rangi ya zambarau na mmoja hutoa matunda meupe, wenye majani yanayotumika kama chakula cha minyoo ya hariri. Mti wa mkuyu wa [Luka 17:6](#) (kjv) unaonekana kuwa ni mti wa mulberry mweusi, *Morus nigra*. Ni mti unaokua chini, wenye taji nene, na matawi magumu unaosimama kutoka futi 24 hadi 35 (7.3 hadi 10.7 mita) kwa urefu, ingawa mara chache zaidi ya futi 30 (9.1 mita) kwa urefu. Asili yake ni kaskazini mwa Uajemi, na sasa unalimwa kote Mashariki ya Kati kwa ajili ya matunda yake. Aina ya Kichina au

Kihindi, *M. alba*, ilikuwa hadi hivi karibuni ikilimwa sana huko Siria na Nchi Takatifu lakini si ya asili.

Haradali (Brassica nigra, B. arvensis)

Mimea mbalimbali ya jenasi hii ni asili ya Eurasia, na baadhi yake hulimwa kwa ajili ya mbegu zao zinazoliwa. Ingawa kuna kutokubaliana kuhusu utambulisho wa "haradali" katika [Mathayo 13:31-32, 17:20](#), [Marko 4:31](#), [Luka 13:19](#), na [17:6](#), kwa ujumla inadhaniwa kuwa ni haradali nyeusi ya kawaida, *Brassica nigra*.

Haradali Yesu aliyoitaja inaweza kuwa ni charlock au haradali mwitu, *B. arvensis*, ambayo kawaida hukua kutoka futi moja hadi tatu (.3 hadi .9 mita) kwa urefu. Wengine wamependekeza kwamba ilikuwa kweli *Salvadora persica*, inayopatikana katika vichaka karibu na Araba. Mmea huu una harufu nzuri inayofanana na ya haradali, na ikiwa utachukuliwa kwa kiasi kikubwa, husababisha muwasho wa pua na macho sawa na ule wa haradali. Hata hivyo, mmea huu haukui kaskazini kama Galilaya, na matunda yake ni makubwa na magumu, hivyo hayafai kwa maelezo ya mfano.

Ingawa mbegu za haradali si ndogo zaidi zinazojulikana, labda zilikuwa ndogo zaidi zinazofahamika kwa watu wa kawaida ambao walikuwa wasikilizaji wa Yesu huko Galilaya.

Manemane (Commiphora myrrha, C. kataf)

Kichaka au mti huu hutoa utomvu wa gundi yenye harufu nzuri inayotumika katika manukato na uvumba. Marejeleo mengi katika Maandiko kuhusu manemane yanahu *Commiphora myrrha*, ingawa *C. kataf* inaweza pia kuhusika kwani inakua katika eneo moja na inafanana. Miti hii miwili ni asili ya Waarabu, Wakushi, na pwani ya Wasomali ya mashariki mwa Afrika. Inatoa utomvu wa gundi ambao unachangia sehemu kubwa ya manemane ya kibiashara. Aina zote mbili ni vichaka vifupi, vyenye matawi nene na magumu yenye miiba au miti midogo inayokua katika maeneo yenye miamba, hasa kwenye vilima vya chokaa. Katika mashariki, inathaminiwa sana kama dutu yenye harufu nzuri, manukato, na dawa. Wamisri wa kale waliichoma katika mahekalu yao na kuitumia kwa maandalizi ya maiti zao; Wayahudi pia walitumia kwa ajili ya maandalizi ya maiti ([Yn 19:39](#)). Waebrania waliithamini sana kama manukato ([Zab 45:8](#)).

Mhadasi (Myrtus communis)

Mti wa mhadisi ni wa kawaida katika Nchi Takatifu, hasa karibu na Bethlehemu, Lebanoni, Hebronu, na kwenye miteremko ya Mlima Karmeli na Mlima Tabori. Asili yake ni Asia ya Magharibi, na katika mazingira mazuri hukua kuwa mti mdogo wa kijani kibichi wenye urefu wa futi 20 hadi 30 (6.2 hadi 9.1 mita). Hata hivyo, mara nyangi ni kichaka kinachotambaa chenye urefu wa futi 1½ hadi 4 (.5 hadi 1.2 mita).

Kwenye Biblia, mti wa mirtle unatajwa kama ishara ya ukarimu wa Mungu. Matawi ya miti ya mirtle yalijumuishwa mionganoni mwa yale ambayo Nehemia aliagiza yakusanywe kwa ajili ya Sikukuu ya Vibanda ([Neh 8:15](#)). Mirtle ilikuwa ishara ya amani na haki.

Mnasisa (Narcissus tazetta)

Mmea huu wa familia hii unaolimwa sana una majani membamba na kawaida maua meupe au ya manjano yenye taji la kikombe au taji lenye umbo la tarumbeta. Mnasisa wa polyanthus (*Narcisi tazetta*) inaonekana kuwa mmea unaorejelewa katika [Isaya 35:1](#). Narcisi hii inakua kwa wingi kwenye tambarare za Sharoni na maeneo mengine ya Palestina. Kwa kuwa inanukia vizuri, inapendwa sana.

Nard (Nardostachys jatamansi)

Nard ni mmea wa kudumu wenyе mizizi yenye harufu nzuri na nguvu. Asili yake ni katika maeneo ya juu ya Himalaya, na eneo lake linaenea kutoka hapo hadi Asia ya Magharibi. Mizizi na shina changa zenye manyoya kama miiba hukauka kabla ya majani kufunguka na hutumika kutengeneza manukato. Bado inatumika nchini India kama manukato ya nywele, na kuna kila sababu ya kuamini kwamba spikenardi iliyotajwa katika Maandiko ([Sg 1:12; 4:13-14](#); [Mk 14:3](#); [Yn 12:3](#)) ilitoka awali India.

Upupu (Urtica)

Mmea wa jenasi hii una majani yenye meno yaliyofunikwa na manyoya yanayotoa hisia ya kuumu. Aina nne za upupu hupatikana katika Nchi Takatifu: kichachari cha kawaida au kikubwa, *Urtica dioica*; kichachari cha Kirumi, *U. pilulifera*; kichachari kidogo, *U. urens*; na *U. caudata*, ambacho kinafanana na kichachari kidogo. Baadhi ya kichachari hufikia urefu wa futi tano hadi sita (mita 1.5 hadi 1.8). Ni mimea ya kawaida katika maeneo ya taka na mashamba. Mara nyangi huonekana

katika ardhi ambayo hapo awali ililimwa lakini sasa imepuuza ([Is 34:13; Hos 9:6](#)).

Maua ya Nutmeg (Nigella sativa)

"Fitches" za [Isaya 28:25-27](#) (kjv) huenda ni maua ya nutmeg, mmea wa kila mwaka wa familia ya buttercup. Mmea huu unakua porini katika kusini mwa Ulaya, Siria, Misri, Afrika Kaskazini, na maeneo mengine ya Mediterania, ambapo unalimwa sana kwa mbegu zake zenyenye harufu kali kama pilipili. Mbegu hizi hunyunyizwa juu ya aina fulani za mkate na keki katika mashariki na hutumika kuongeza ladha kwenye curry na vyakula vingine katika Nchi Takatifu na Misri. Kumini na maua ya nutmeg bado hukusanya katika Nchi Takatifu kwa njia ile ile ilivyoolezwa na Isaya.

Mwaloni (Mangifera indica)

Angalau spishi tano za mwaloni zinapatikana Palestina. Moja ya hizi ni mwaloni wa kermes (*Quercus coccifera*), ambao ni mwenyeji wa mdudu *Coccus ilicis*, anayetoa rangi nyekundu inayotumika kupaka kitani na sufu ([Mwa 38:28-30; Kut 25:4; 26:1; 28:33; 35:23; 39:24; Law 14:4-6, 51-52; Hes 19:6; 2 Nya 2:7, 14; 3:14; Isa 1:18; Ebr 9:19; Ufu 18:12](#)). Mwaloni wa kermes hukua kati ya futi 6 hadi 35 (mita 1.8 hadi 10.7) na hupatikana katika maeneo ya milimani ya Syria, Lebanoni, na Ardhi Takatifu. Unapokua peke yake, mwaloni wa kermes mara nyingi huwa mti mkubwa. Ulipandwa mara kwa mara karibu na makaburi mashariki. Mwaloni uliheshimiwa na hata kuabudiwa nyakati za kibiblia kwa ukubwa na nguvu zake, na watu mashuhuri walizikwa mara nyingi chini ya kivuli chake. Mwaloni wa Abrahamu huko Hebron ni mfano.

Mwoke wa Pili ni mwoke wa valonia (*Q. aegilops*), labda mwoke unaotajwa katika [Isaya 2:13](#) na [44:14](#). Ni wa kawaida katika maeneo ya milimani ya kati na pengine ulikuwa mwingu katika eneo la Bashani. Mwoke unaotajwa katika [Mwanzo 35:4, 8](#) unadhaniwa kuwa ulikuwa mwoke wa holm (*Q. ilex*), mwalo wa kijani kibichi unaokua hadi urefu wa futi 60 (mita 18.3). mwalo mwingu ni *Q. lusitanica*, mwalo wa cypress, mti mdogo unaopukutika mara chache na hufikia urefu wa zaidi ya futi 20 (mita 6.1). Makomamanga makubwa sana ya mti huu wakati mwingu yaliliwa.

Neno lililotafsiriwa kama "plain" (kjv) katika [Mwanzo 12:6, 13:18, 14:13](#), na [18:1](#) linapaswa kutafsiriwa kama "mwaloni."

Marejeleo mengi ya "misitu" katika Agano la Kale, mara nyingi yanahusishwa na ibada ya Baali au miungu mingine ya kipagani ([Kut 34:13; Kumb 16:21; Amu 3:7; 1 Fal 14:23; 18:19; 2 Fal 17:16](#)—zote katika tafsiri ya KJV), labda zilikuwa misitu ya miti mitakatifu ya mwaloni.

Mti wa Mafuta, Oleaster (Elaeagnus angustifolia)

Mti mdogo wa Eurasia wenyе majani ya mviringo yenye rangi ya fedha, maua ya kijani, na matunda yanayofanana na zeituni. Kuna swali kuhusu ni mti gani unarejelewa wakati [1 Wafalme 6:23, 31-33](#) na [1 Mambo ya Nyakati 27:28](#) yanapozungumzia "miti ya mizeituni." Neno hilo hilo linapatikana katika [Isaya 41:19](#) na [Mika 6:7](#). Mmea unaorejelewa pengine ni oleasta yenye majani membamba (*Elaeagnus angustifolia*), mti mdogo wenyе matawi magumu au kichaka chenyе mvuto kinachokua kutoka futi 15 hadi 20 (mita 4.6 hadi 6.1) kirefu, kinachopatikana katika sehemu zote za Nchi Takatifu isipokuwa katika Bonde la Yordani. Wakati mmoja kilikuwa kinapatikana sana kwenye Mlima Tabori na Hebron na Samaria. Mbao zake ni ngumu na zenyenye nafaka nzuri na hivyo zinatafaa sana kwa kuchonga sanamu na maumbo. Mafuta inayotoa ni aina duni inayotumika katika dawa lakini si kwa chakula; hii inaweza kuwa mafuta ya [Mika 6:7](#).

Oleander (Nerium oleander)

Msitu wowote wa kijani kibichi wenyе sumu wa jenasi hii hukua katika hali ya hewa ya joto. Moja ya mapendekezo kwa mimea inayotambuliwa kama "waridi" katika tafsiri mbalimbali ([Mhu 24:14](#), kjv) ni oleander. Mmea huu, ambao asili yake ni Mashariki ya Indies, umepandwa katika maeneo yote yenye joto duniani kwa karne nyingi. Unastawi katika Nchi Takatifu leo na huunda vichaka vingi katika sehemu fulani za Bonde la Yordani. Kwa kawaida ni kichaka chenyе urefu wa futi 3 hadi 12 (.9 hadi 3.7 mita). Kila sehemu ya mmea huu ina sumu hatari.

Mzeituni, Mti wa Mzeituni (Olea europaea)

Mti wa ulimwengu wa zamani wa kijani kibichi wa semitropiki unaozaa matunda yanayoliwa. Mzeituni, *Olea europaea*, bila shaka ulikuwa mmoja wa miti yenye thamani kubwa inayojulikana kwa Wayahudi. Kuna marejeleo mengi kwake katika Maandiko, pamoja na mafuta ya zeituni, ambayo yalitumiwa kwa kupaka. Mti huu ni wa kawaida sana katika Nchi Takatifu, na katika maeneo mengi

ni mti pekee wa ukubwa wowote wa maana. Matawi ya mzeituni mwitu ni magumu na yenyemiiiba, na mti wa kawaida uliopandwa ni mti wa kijani kibichi wenyematawi mengi, futi 20 au zaidi (mita 6.1) kwa urefu, na shina lenye mikunjo na gome laini, lenye rangi ya majivu. Majani yake ni magumu na maua ni madogo, ya manjano au meupe. Matunda ni makubwa, meusi au zambarau, yanakomaa mwezi wa Septemba, na ni sehemu za nje za matunda zinazotoa mafuta ya zeituni lenye thamani ya kibiashara. Asilimia thelathini na moja ya tunda lililoiva ni mafuta. Tunda lililoiva huliwa mbichi, kama ilivyo kwa tunda la kijani, ambalo halijaiva. Mbaa za shina na matawi ni ngumu, za rangi ya njano tajiri au amber, na yenyenafaka nzuri, mara nydingi zikiwa na rangi tofauti za kuvutia. Bado zinatumika leo kwa kazi bora za samani na ufinyanzi. Mti huu hukua polepole sana, lakini hufikia umri mkubwa. Ni vigumu kuua mti wa mzeituni kwa kuukata, kwa sababu machipukizi mapya hutoka kwenye mzizi na kuzunguka kingo za kisiki cha zamani, mara nydingi huunda msitu wa shina mbili hadi tano, yote kutoka kwenye mzizi mmoja ambaa hapo awali uliunga mkono mti mmoja tu.

Kitunguu (*Allium*)

Vitunguu viliviyotajwa katika [Hesabu 11:5](#) bila shaka ni *Allium cepa*, kitunguu cha Misri, ambacho kina balbu iliyofunikwa na tabaka zinazojumuisha misingi mipana ya majani yanayokaribiana. Majani ni membamba na mashimo. Mmea mzima una ladha na harufu kali ya kipekee.

Kitunguu saumu, *A. sativum*, kinahusiana kwa karibu na kitunguu. Kitunguu saumu cha kawaida ni mmea wa kudumu wenyebalbu, unaostahimili hali ngumu na unalimwa Ulaya, Asia ya Magharibi, na Misri. Majani yake ni membamba, bapa, na kama utepe. Ni maarufu sana kwa watu wa eneo la Mediterania.

Nydingi ya vitunguu ni kitunguu saumu, *A. porrum*. Balbu ya kitunguu saumu inatofautiana na ile ya kitunguu na vitunguu vingine kwa kuwa ni nyembamba, ya mviringo, na zaidi ya inchi sita (sentimita 15.2) kwa urefu. Ladha yake inafanana na ya kitunguu lakini ni kali zaidi. Majani yake huliwa kama kitoweo au hupikwa kwenye supu. Balbu hukatwa vipande vidogo na hutumika kama kiungo cha nyama.

Mtende (*Phoenix dactylifera*)

Mti wa Mtende uliotajwa katika Biblia bila shaka ni mtende wa tende. Hapo zamani, ulikuwa alama ya

Nchi Takatifu kama ilivyo leo kwa Misri. Unajulikana kwa shina lake lisilo na matawi, lenye umbo la koni na linawenza kufikia urefu wa futi 80 (mita 24.2) au zaidi, pamoja na kundi kubwa la majani yenyemanyoya, kila moja likiwa na urefu wa futi sita hadi tisa (mita 1.8 hadi 2.7) au zaidi. Kwa sababu ya urefu na muundo wake wa kipekee, mara nydingi ulitumiwa kama mapambo katika usanifu wa Mashariki. Shina na majani yake yalikuwa mada zinazopendwa kwa mapambo ya usanifu. Majani makubwa yanayofanana na matawi, yanayorejelewa kama matawi katika Biblia, yalikuwa alama za ushindi na yalitumiwa katika hafla za furaha kubwa ([Yn 12:13](#); [Ufu 7:9](#)). Majani makubwa bado yanatumika kufunika paa na pande za nyumba na kutoa uimara kwa uzio wa miwa. Mikeka, vikapu, na hata sahani hutengenezwa kutokana nayo. Majani madogo hutumiwa kama vumbi, na mbaa za shina hutumiwa kwa mbaa. Kamba hutengenezwa kutoka kwa utando wa taji. Matunda, yanayobebwa katika kundi kubwa linaloning'inia, ambalo linawenza kuwa na uzito wa paundi 30 hadi 50 (kilo 13.6 hadi 22.7), ni chakula kikuu kwa wenyepi wengi wa Waarabu na Afrika Kaskazini. Mti mmoja unaweza kutoa hadi paundi 200 (kilo 90.7) za tende kwa mwaka. Zinaweza kukauka kwa matumizi ya baadaye.

Mafunjo (*Cyperus papyrus*)

Bulrush ya Misri au mafunjo ([Kut 2:3-5](#); [Ay 8:11](#); [Isa 18:2](#); [19:6-7](#); [35:7](#); [58:5](#)) ina mashina laini yenyenepande tatu ambayo kwa kawaida hufikia urefu wa futi 8 hadi 10 (mita 2.4 hadi 3), lakini wakati mwingine inaweza kufikia futi 16 (mita 4.9), na unene wa inchi mbili hadi tatu (sentimita 5.1 hadi 7.6) kwenye msingi na ina kifungu kikubwa cha maua mwishoni. Mafunjo hapo awali yalikua kwa wingi kando ya kingo za Mto Nile, ikaunda karibu msitu mnene. Leo hii karibu imepotea kabisa katika sehemu za chini za Misri, ingawa bado inapatikana kando ya Mto Nile Mweupe na Sudan. Mafunjo bado inakua katika sehemu za Ardhi Takatifu, hasa karibu na mwisho wa kaskazini wa tambarare ya Galilaya na mabwawa ya Huleh.

Mbali na kutumika kutengeneza vyombo vidogo vya kuele majini ([Kut 2:3](#)), kwa mikeka, na kwa madhumuni mengine mbalimbali ya nyumbani, papyrus inajulikana zaidi kama chanzo cha karatasi ya kale. Katika kutengeneza karatasi kutoka kwa papyrus, mashina ya mmea yaliwuliwa kwanza na sehemu ya ndani kisha kukatwa kwa urefu katika vipande nyembamba viliviyowekwa kando kwa

kando. Vipande hivi vilinyunyiziwa maji na kubanwa ili kuviunganisha kuwa kipande kimoja. Karatasi hiyo kisha ilikaushwa na kukatwa vipande vya ukubwa unaohitajika. Katika aina bora za karatasi ya mafunjo, tabaka kadhaa za vipande vya shina ziliwekwa kwa msalaba juu ya kila mmoja.

Maua ya rangi ya kijivu, yenye umbo la kitasa kwenye kilele cha mashina, yalitumiwa kupamba mahekalu ya Wamisri na kutia taji sanamu za miungu. Pia, yalivaliwa kama taji na watu maarufu na mashujaa wa kitaifa.

Mti wa Mshonobari (Pinus brutia, P. halepensis)

Miti mbalimbali ya kijani kibichi ya familia hii ina majani yenye umbo la sindano katika makundi na koni zinazobeba mbegu. Ingawa kuna mkanganyiko mkubwa kuhusu miti ya conifer katika Biblia, inaonekana wazi kwamba misonobari inatajwa katika vifungu kama [Mambo ya Walawi 23:40; Nehemia 8:15; Isaya 41:19](#); na [60:13](#). Moja ya misonobari ya Nchi Takatifu ni msonobari wa Brutian (*Pinus brutia*), aina inayokua milimani katika maeneo ya kaskazini ya Palestina. Inafikia urefu wa futi 10 hadi 35 (3 hadi 10.7 mita) ikiwa na ukuaji usio na mpangilio na matawi katika whorls.

Mwingine wa misonobari ni msonobari wa Aleppo, *Pinus halepensis*. Matukio mengi ya kutajwa kwa "msonobari" au "mti wa msonobari" katika kjv huenda yanarejelea msonobari wa Aleppo ([2 Sam 6:5; 1 Fal 5:8, 10; 6:34; 2 Fal 19:23; 2 Nya 2:8; Zab 10:17; Wim 1:17; Isa 14:8; 37:24; 55:13; 60:13; Eze 27:5; 31:8; Hos 14:8; Na 2:3; Zek 11:2](#)). Hukua kutoka futi 9 hadi 60 (mita 2.7 hadi 18.3) kwa kimo na matawi yanayopanuka kwa upana na matawi madogo ya rangi ya manjano au kahawia.

Fistiki (Pistacia terebinthus, P. vera)

Mkwaju wa Palestina, au mti wa turpentine, ni mti mkubwa wenye majani mengi na matawi yaliyotawanyika. Katika majira ya baridi, unapokosa majani, unafanana na mwaloni. Unakua kwa urefu wa futi 12 hadi 25 (mita 3.7 hadi 7.6). Kila sehemu ya mti huu ina juisi yenye harufu nzuri na resin. Mti huu hupatikana sana kwenye miteremko ya chini ya milima katika maeneo ya Syria, Lebanon, Palestina, na nchi za Kiarabu, mara nyingi ukikua kama mti mmoja na hupatikana zaidi katika maeneo yenye joto au ukame ambapo mwaloni hauwezi kustawi. Kwa kuwa ni asili ya Gileadi, kuna uwezekano mkubwa kwamba juisi yake yenye resin ilikuwa sehemu ya viungo

ambavyo Waisraeli walibeba kwenda Misri kutoka Gileadi ([Mwa 37:25](#)).

Karanga zilizotajwa katika [Mwanzo 43:11](#) huenda ni karanga za fistiki kutoka kwenye mti wa fistiki, *Pistacia vera*, ambao unahusiana kwa karibu na mti wa terebinth. Mti huu unakua hadi urefu wa futi 10 hadi 30 (3 hadi 9.1 mita) na una kilele kinachosambaa. Unapatikana porini katika maeneo mengi ya miamba ya Lebanoni na Nchi Takatifu. Karanga hizi zina ganda lenye rangi nyepesi na kiini chenye ladha tamu na laini inayopendwa sana popote zinapokua.

Mwamori (Platanus orientalis)

Mti wowote kati ya miti kadhaa ya familia hii una makundi ya matunda yenye umbo la kengele na kwa kawaida maganda ya nje yanayokatwa vipande vipande. Marejeleo katika [Mwanzo 30:37](#) na [Ezekiel 31:8](#) yanaonekana si kwa mti wa chestnut, ambao si wa asili ya Palestina, bali kwa mti wa ndege wa mashariki, *Platanus orientalis*.

Mti wa plane ni mti mkubwa unaoweza kufikia urefu wa futi 60 (mita 18.3) au zaidi, na shina lake mara nyingi lina mzunguko mkubwa, wakati mwingine hadi futi 40 (mita 12.2). Gome la nje hujivua kwa karatasi au magamba, hivyo kufichua gome la ndani lenye laini na rangi ya kijivu au manjano. Mti huu hupatikana kwa wingi katika maeneo ya Lebanon, Syria, na Ardhi Takatifu, na unaweza kukua hata katika maeneo ya milimani. Hata hivyo, kimsingi ni mti wa tambarare na maeneo ya chini, ukikua kwenye kingo za mito na maziwa na katika maeneo yenye unyevunyevu.

Komamanga (Punica granatum)

Mkomamanga kwa kawaida ni mti mdogo wenye umbo la kichaka, lakini mara kwa mara unaweza kuwa kichaka kikubwa chenye matawi au mti mdogo unaofikia urefu wa futi 20 hadi 30 (mita 6.1 hadi 9.1). Matawi mara nyingi yana miiba. Maua yenye umbo la kengele yenye mvuto ni mekundi, ingawa wakati mwingine yanawenza kuwa ya njano au nyeupe. Tunda lenye umbo la duara ni kubwa kama chungwa au tofaa la ukubwa wa kati. Lina ganda gumu lenye rangi nyekundu angavu au ya manjano wakati limeiva na linafunika na sepali kavu zinazofanana na taji. Tunda lenyewe lina nyama yenye juisi nyekundu ambapo mbegu nyingi nyekundu zimeingizwa. Maua ya mkomamanga bila shaka yalitumika kama mfano wa kengele za dhahabu zinazotajwa katika [Kutoka 28:33-34](#) na [39:24-26](#), na maua yaliyofunguka ya [1 Wafalme](#)

[6:32](#). Lobes za calyx zilizonyooka kwenye tunda zilitumika kama mfano wa taji za wafalme.

Mkomamanga asili yake ni Asia, lakini umekuzwa tangu zamani na sasa ni wa kawaida sana katika Nchi Takatifu, Misri, na kando ya pwani ya Mediterania. Imetajwa kama mojawapo ya matunda mazuri ya Misri ([Hes 20:5](#)) na mojawapo ya baraka za ahadi za Nchi Takatifu ([Kumb 8:8](#)).

Mpopla (Populus euphratica, P. alba)

Mti wa majani ya kupukutika unaokua haraka ni wa jenasi sawa na aspen na cottonwood. Marejeleo ya KJV katika [2 Samweli 5:23-24](#) na [1 Mambo ya Nyakati 14:14-15](#) kuhusu miti ya mulberry huenda yanahusu zaidi poplar wa Eufrate au aspen, *Populus euphratica*. Mti huu hukua hadi urefu wa futi 30 hadi 45 (9.1 hadi 13.7 mita) na una matawi yanayosambaa. Aspen wa Eufrate hupatikana tu kwenye mito na kingo za vijito katika eneo lote kutoka Siria kuititia Nchi Takatifu hadi Waarabu wa Mawe. Ni wa kawaida hasa katika Bonde la Yordani.

Mtopopola mweupe (*Populus alba*) hupatikana sana katika maeneo yenye unyevunyevu huko Syria, Lebanoni, Nchi Takatifu, na Sinai. Mti huu unakua hadi urefu wa futi 30 hadi 60 (9.1 hadi 18.3 mita) na una matawi yanayosambaa. Wengine wanapendekeza kwamba madhabahu ya dini mbalimbali za kipagani yalijengwa juu ya vilima na chini ya kivuli cha misitu ya mtopopola.

Quince (Cydonia oblonga)

Mti huu asili yake ni Asia ya Magharibi, ukiwa na maua meupe na matunda yanayofanana na tufaha ambayo yanaweza kuliwa baada ya kupikwa. Wengine wanaamini kwamba "matufaha" ya Agano la Kale yalikuwa ni matufaha ya quince, *Cydonia oblonga*. Mti wa quince ni wa kawaida sana katika Nchi Takatifu, ingawa hasa kama mti uliopandwa. Unaweza kupatikana porini katika sehemu za kaskazini za Syria. Asili yake ni kaskazini mwa Uajemi na Asia Ndogo. Tunda lake ni la manjano na lenye harufu nzuri sana, na harufu hiyo ilipewa heshima kubwa na watu wa kale.

Matete (Juncus, Scirpus, Typha angustata, Arundo donax)

Aina nyingi za mimea ya rush na bulrush hukua katika Ardhi Takatifu. Kuna angalau aina 21 za rushes. Rushi laini ya kawaida au bog rush (*Juncus effusus*) hupatikana katika maeneo yenye unyevunyevu, hata katika Sinai na majangwa

mengine. Rushi ya baharini au ngumu (*J. maritimus*) hupatikana katika maeneo yenye unyevunyevu kote Ardhi Takatifu na hata Sinai.

Aina angalau 15 za bulrush (*Scirpus*) zinajulikana katika Nchi Takatifu. Bulrush yenye vichwa vya makundi (*Scirpus holoschoenus*) ni ya kawaida katika maeneo yenye unyevunyevu kote Nchi Takatifu hadi Sinai. Bulrush ya ziwa au bulrush ndefu (*S. lacustris*) inapatikana katika mabwawa na mitaro kote kaskazini mwa Afrika hadi Araba. Bulrush ya baharini au bulrush ya kinamasi ya chumvi (*S. maritimus*) inapatikana katika mitaro na mabwawa katika maeneo mengi ya Nchi Takatifu. Yoyote kati ya spishi hizi inaweza kuwa ndiyo inayorejelewa katika [Ayubu 8:11; Isaya 9:14; 19:6, 15](#).

Marejeleo katika [Mwanzo 41:2](#) kuhusu kulisha ng'ombe kwenye malisho yanaonekana kuwa ni kwa mwanzi mrefu (*Arundo donax*), ambao unakua hadi futi 18 (mita 5.5) au zaidi kwa urefu. Mmea huu pia unajulikana kama mwanzi wa Kiajemi na ni wa kawaida katika Nchi Takatifu, Siria, na peninsula ya Sinai. Ni nyasi kubwa ambayo inaweza kuwa na kipenyo cha shina cha inchi mbili au tatu (sentimita 5.1 hadi 7.6) kwenye msingi na inamalizika na manyoya ya maua meupe yanayofanana na yale ya miwa au nyasi za pampas. Mmea huu ulitumiwa kwa madhumuni mengi na watu wa kale: kwa fimbo za kutembea, fimbo za uvuvi, fimbo za kupimia, na filimbi za muziki. Kwa hivyo, inawezekana kabisa kwamba "mwanzi" wa [Mathayo 27:48](#) na [Marko 15:36](#) ulikuwa ni mwanzi wa seremala au fimbo ya kupimia.

Tazama pia Papyrus.

Rue (Ruta chalepensis, R. graveolens)

Mmea wa Kiaromati wa Eurasia wenyе majani ya kijani kibichi hutoa mafuta yenye harufu kali, yaliyotumika zamani katika tiba. Ingawa kuna shaka kidogo kuhusu usahihi wa tafsiri ya "rue" katika [Luka 11:42](#), aina halisi ya mmea huo hajulikani kwa uhakika. Waandishi wengi wanaamini kwamba ilikuwa ni rue ya kawaida (*Rue graveolens*), mmea wa kudumu wenyе vichaka na shina wima urefu wa futi mbili hadi tatu (.6 hadi .9 mita) na majani yaliyochongwa sana. Harufu kali sana hutoka kwenye majani. Aina hii ni asili ya eneo la Mediterania na hukua porini katika Nchi Takatifu, hasa kwenye Mlima Tabori.

Rue ilifikiriwa sana na watu wa kale kama dawa, ikiaminika kuzuia kizunguzungu, ububu, kifafa,

uvimbe wa macho, wazimu, na "jicho baya." Rue pia ilitumika kwa kuchachusha vyakula.

Rush (Butomus umbellatus)

Neno la jumla kwa mimea yoyote ya matete yenye majani kama nyasi yenye mashina laini, yenye mashimo, au yenye utomvu. Kuna kutokuwa na uhakika mkubwa kuhusu utambulisho wa mmea unaorejelewa katika [Mwanzo 41:2](#) iliyotafsiriwa katika kjv kama "uwanda," na katika [Ayubu 8:11](#) kama "bendera." Kwa kuwa inatajwa pamoja na papyrus katika kifungu cha Ayubu, inaonekana kwamba inarejelea aina maalum ya mmea badala ya mkusanyiko wa mimea katika uwanja. Kutokana na maelezo katika Mwanzo kwamba ni mmea ambao ng'ombe wa Farao wanaweza kula kando ya kingo za Nile na bado si papyrus, inaweza kumaanisha rushi yenye maua au gladiola ya maji (*Butomus umbellatus*), ambayo inastawi katika Misri na katika Ardhi Takatifu, pamoja na papyrus.

Tazama pia Matete.

Zafarani (Crocus sativus)

Zafarani, inayojulikana katika [Wimbo wa Nyimbo 4:14](#), ni bidhaa inayotokana na aina kadhaa za *Crocus*, hasa zafarani yenye maua ya buluu (*C. sativus*), ambayo asili yake ni Ugiriki na Asia Ndogo. Bidhaa ya kibashara inajumuisha stigma na sehemu za juu za mtindo, sehemu za juu za ovari ya maua, ambazo hukusanywa muda mfupi baada ya maua kufunguka. Inahitaji angalau stigma 4,000 kutengeneza wakia moja ya zafarani. Baada ya kukusanywa, stigma hukauka kwenye juu, kusagwa, na kufanywa kuwa keki ndogo. Zafarani hutumiwa hasa kama rangi ya manjano na pia kama kiungo cha ladha kwa curries na mchuzi.

Aina nyingine ya mmea wa kutengeneza rangi (*Carthamus tinctorius*), inayojulikana kama carthamine, bastard saffron, au safflower, ni mwanachama wa familia ya thistle. Maua yake mekundu hutoa rangi inayotumika sana kwa kupaka hariri, katika upishi, na kwa kuchanganya na saffron halisi. Ni mmea wa miiba wa kila mwaka wenye urefu wa futi tatu hadi nne na nusu (mita 1.4), asili yake ikiwa ni Syria na Misri. Katika Misri, nguo za makaburi za mummies zilipakwa rangi na nyenzo hii, na inawezekana kwamba mmea huu pia ulikuwa saffron wa Biblia.

Sage (Salvia judaica)

Mwashi wa sage wa Yudea hukua hadi futi tatu (mita .9) juu katika milima na vilima vya Palestina.

Shina zake zina pembe nne, ni ngumu na mbaya. Mmea huu hukua kutoka Kusini mwa Syria kuititia Nazareti, Hebron, Tiberio, Samaria, na Yudea.

Mmea huu ndio asili ya muundo wa kinara cha taa chenyе matawi saba cha [Kutoka 37:17-18](#), kinacho julikana kama menorah, ishara ya jadi ya Kiyahudi. Maua ya mmea huu, yanapobanwa bapa, yana umbo na sura inayofanana kabisa na kinara cha taa chenyе matawi saba, na mshipa wake wa kati pamoja na jozi tatu za matawi ya pembeni, kila moja ikipinda juu na ndani kwa mtindo wa kielelezo. Kwenye kila tawi la maua ya mmea kuna duara au matumba ambayo huenda yanatoa wazo la "vifundo" (kjv) au "vifundo" kwenye vinara vya taa vya dhahabu vya kibiblia.

Spelt (Triticum aestivum)

Mwanachama hodari wa familia ya ngano. Rye ya [Kutoka 9:32](#) na [Isaya 28:25](#), pamoja na fitches za [Ezekiel 4:9](#) (zote kjv) zinadhaniwa kuwa ni spelt. Ni aina ya ngano yenye nafaka ngumu na masikio huru, na nafaka za pembetatu katika sehemu ya msalaba, na ilikuwa aina ya kawaida ya ngano katika nyakati za awali. Ina shina lenye nguvu zaidi kuliko ngano na spikes zenyе nguvu za nafaka. Mkate uliotengenezwa kwa unga wake ni duni zaidi kuliko ule uliotengenezwa kutoka kwa ngano, lakini spelt hustawi katika aina yoyote ya udongo na hutoa mazao kwenye ardhi isiyofaa kwa ngano. Watu wa kale waliipendelea kuliko shayiri kwa ajili ya mkate.

Mti wa Storax (Styrax officinalis)

Miti mbalimbali ya jenasi hii hutoa utomvu wenye harufu nzuri. Leo inadhaniwa kuwa stacte ya [Kutoka 30:34](#) ililotokana na mti wa storax. Ni kichaka chenyе matawi magumu yasiyo ya kawaida au mti mdogo wenye urefu wa futi 9 hadi 20 (mita 2.7 hadi 6.1). Mti huu unapatikana kwa wingi kwenye vilima vya chini na maeneo yenye miamba kutoka Lebanon kuititia Nchi Takatifu. Utomvu wake hupatikana kwa kufanya michubuko kwenye shina na matawi. Ina harufu nzuri sana na bado inathaminiwa leo kama manukato.

Mtini- wa mkuyu (Ficus sycomorus)

Mti huu unapatikana kaskazini mashariki mwa Afrika na Asia jirani, na unahuksiana na mtini. Neno lililotafsiriwa "mkuyu" katika [1 Wafalme 10:27; 1 Mambo ya Nyakati 27:28; 2 Mambo ya Nyakati 1:15; 9:27; Zaburi 78:47; Isaya 9:10; Amosi 7:14](#); na [Luka 19:4](#) bila shaka inarejelea mkuyu maarufu, pia unajulikana kama mtini-mulberry au mulberry-

mtini. Usichanganye na mkuyu wa kawaida wa Amerika Kaskazini, ambao ni mti wa ndege. Mkuyu wa Biblia ni mti wenye ukuaji wa nguvu, unaoenea kwa upana na unakua futi 30 hadi 40 (mita 9.1 hadi 12.2) kwa urefu na wakati mwingine kufikia mzunguko wa shina wa futi 20 (mita 6.1) au zaidi, na taji yenye kipenyo cha futi 120 (mita 36.6). Ni mti rahisi kupanda na mara nyingi hupandwa kando ya barabara, jambo linaloeleza rejeleo katika [Luka 19:4](#). Unazalisha matunda mengi katika makundi kwenye sehemu zote za mti, kwenye matawi machanga na ya zamani na hata kwenye shina lenyewe. Unafanana sana na mtini wa kawaida, lakini ni mdogo na duni zaidi kwa ubora. Katika siku za Daudi, ulikuwa wa thamani sana kiasi kwamba aliteua askofu maalum kwa ajili ya miti ya mkuyu ([1 Mambo ya Nyakati 27:28](#)). Inadhaniwa kwamba Amosi hakuwa mkusanyaji wa matunda ya mkuyu bali mkarabati wa miti ya mkuyu.

Mkwaju (Tamarix)

Marejeleo katika [Mwanzo 21:33](#) na [1 Samweli 22:6](#) na [31:13](#) yanaonekana kuwa kwa mkwaju. Miti au vichaka hivi ni vidogo, hukua haraka, na vina mbao imara. Vinaenea sana katika jangwa, matuta, na vinamasi vyta chumvi. *Mkwaju aphylla* haina majani na ina maua madogo meupe. Miti au vichaka hivi mara nyingi hutoa mguso wa kutuliza wa majani ya kijani na ahadi ya kivuli baridi kwa msafiri. Mikwaju inaweza kuishi kwa sababu ina majani madogo kama magamba, ambayo hypoteza unyevu kidogo kwa uvukizi, au haina majani kabisa. Mikwaju mikubwa inathaminiwa kwa mbao zake katika eneo ambapo mbao ni adimu. Mbao zilitumika kwa ujenzi na pia kama chanzo cha aina bora ya mkaa.

Mterebinti (Pistacia terebinthus)

Tazama [Pistachio \(juu\).](#)

Mbaruti, Mwiba (Lycium europaeum, Solanum incanum, Centaurea, Silybum Marianum, Ruscus aculeatus, Agrostemma githago, Paliurus spina-christi, Zizyphus spina-christi)

Kuna maneno 22 tofauti ya Kiebrania na Kigiriki yanayotumika katika Maandiko kurejelea vichaka au magugu yenye miiba, na haya yanatafsiriwa kama "bramble," "brier," "cockle," "thorn," na "thistle." Hivi sasa, kuna takriban aina 125 za miiba inayokua katika Nchi Takatifu.

Mchongoma katika mfano wa [Waamuzi 9:14–15](#) inaaminika kumaanisha mti wa boxthorn wa Ulaya au desert-thorn, *Lycium europaeum*.

Makubaliano ya jumla ni kwamba "miiba" ya [Isaya 10:17, 55:13](#), [Mika 7:4](#), na [Waebrania 6:8](#) ni nightshade ya Palestina (*Solanum incanum*), au "viazi vya Yeriko."

Michongoma ya [Mwanzo 3:17–18, 2 Wafalme 14:9, 2 Mambo ya Nyakati 25:18](#), [Hosea 10:8](#), na [Mathayo 7:16](#), pamoja na miiba ya [Mathayo 13:7](#) na [Waebrania 6:8](#), inadhaniwa kuwa ni moja ya aina za michongoma, *Centaurea*. Miongoni mwa michongoma inayojulikana zaidi katika Nchi Takatifu ni michongoma ya nyota halisi (*Centaurea calcitrapa*), centaury fupi (*C. verutum*), centaury ya Iberia (*C. iberica*), na michongoma ya mwanamke (*Silybum Marianum*). Baadhi ya michongoma hufikia urefu wa futi tano hadi sita (1.5 hadi 1.8 mita). Michongoma ni sifa ya maeneo ambayo hayajalimwa na yamepuuzwa. Mingi ina maua mazuri, lakini yote yamefunikwa na miiba mikali.

Marejeleo katika [Ezekieli 2:6](#) kwa "miiba" na [Ezekieli 28:24](#) kwa "mwiba unaochoma" yanawenza kuwa yanahusu mmea wa miiba mikali au knee-holly, *Ruscus aculeatus*. Mmea huu ni wa kawaida katika misitu yenye miamba katika maeneo ya kaskazini ya Nchi Takatifu, hasa karibu na Mlima Tabori na Mlima Karmeli.

Jani la [Ayubu 31:40](#) (nlt "magugu") huenda linarejelea jani la mahindi, *Agrostemma githago*. Mmea huu ni wa kawaida katika mashamba ya nafaka kote katika Nchi Takatifu. Ni magugu yanayokua vizuri na yenye changamoto katika mashamba ya nafaka, yakikua kutoka futi moja hadi tatu (.3 hadi .9 mita) kwa urefu.

Wachambuzi wengi wanaamini kwamba "miiba" ambayo taji la miiba ([Mt 27:29; Yn 19:2](#)) ilitengenezwa ilitoka kwa mmea unaoitwa Kristo-thorn (*Paliurus spina-christi*). Imani hii imesababisha jina lake maalum; Kristo-thorn ni mmea wenye miiba ambao kawaida hukua kama kichaka kinachotambaa chenye urefu wa futi tatu hadi tisa (.9 hadi 2.7 mita). Matawi yenye kubadilika yana miiba miwili isiyo sawa, migumu, na mikali kwenye msingi wa kila jani. Muundo wa kipekee wa matawi machanga hufanya iwe rahisi sana kufumwa kuwa taji kama shada.

Miiba ya [Waamuzi 8:7, Isaya 7:19, 9:18, 55:13](#), na [Mathayo 7:16](#) inaweza kumaanisha Kristo-thorn ya Syria (*Zizyphus spina-christi*), kichaka au mti mdogo wenye urefu wa futi 9 hadi 15 (mita 2.7 hadi 4.6), wakati mwingine ukikua kuwa mti wa futi 40

(mita 12.2) wenyе matawi meupe laini yеnе jozi ya miiba mikubwa, isiyо sawа, iliyopinda nyuma ya kila jani.

Tazama pia Bramble; Buckthorn (juu).

Tulip (Tulipa montana, T. sharonensis)

Moja ya mimea kadhaa yеnе balbu ya familia hii ina asili yake Asia. Waridi wa Sharoni katika [Wimbo Ulio Bora 2:1](#) inaweza kuwa tulipu ya mlima, *Tulipa montana*, au tulipu ya Sharoni inayohusiana kwa karibu, *T. sharonensis*. Ya kwanza ni mmea wa kuvutia unaokua kutoka kwa balbu na ina majani ambayo mara nyingi yana kingo za mawimbi. Spishi hii ni ya kawaida katika maeneo ya milimani ya Syria, Lebanoni, na Anti-Lebanoni. Kimsingi ni spishi ya milimani. Tulipu ya Sharoni (*T. sharonensis*) inapatikana katika maeneo ya mchanga kwenye tambarare za pwani za Sharoni.

Makapi (Gundelia tournefortii, Anastatica hierochuntica)

Marejeleo katika [Zaburi 83:13](#) kwa "vumbi linalozunguka" na katika [Isaya 17:13](#) kwa "gurudumu" au "kitu kinachozunguka" (niv "tumbleweed") yanaonekana kuwa yanahu su tumbleweed ya Palestina (*Gundelia tournefortii*), mwanachama wa familia ya mibaruti. Ni mmea wenyе miiba na juisi ya maziwa. Unazunguka juu ya ardhi na hukusanyika katika marundo makubwa kwenye mashimo.

Mboga za Majani

Marejeleo ya maandiko kuhusu mboga mboga mara nyingi yanahu su mbegu kavu za kunde na dengu.

Mzabibu (Vitis vinifera)

Mmea wowote wenyе shina linalonyumbulika ambalo hupanda, kujiviringisha, au kutambaa juu ya uso au msaada. Mzabibu wa kawaida (*Vitis vinifera*) umetajwa katika Biblia. Mzabibu wenyе matunda ([Ezek 17:5-10](#)) na mzabibu uliotolewa kutoka Misri ([Zab 80:8](#)) ulikuwa ni ishara ya watu wa Kiyahudi. Yesu anajifananisha na mzabibu wa kweli, ambao wanafunzi wake ni matawi yake ([Yoh 15:1-6](#)).

Mizabibu ya Dunia ya Kale wakati mwingine hufanana na mti, ikiwa na mashina yеnе kipenyo cha futi moja na nusu (sentimita 45.7). Matawi hayo hufunzwa kwenye trellis na hubeba vikundi

vya zabibu zenyе uzito wa pauni 10 hadi 12 (kilo 4.5 hadi 5.4), huku zabibu zenyewe zikiwa na ukubwa wa plamu ndogo. Vikundi hivi vinaweza kufikia uzito wa hadi pauni 26 (kilo 11.8). Mizabibu ya Nchi Takatifu ilikuwa maarufu kwa ukuaji wao wa kifahari na makundi makubwa ya zabibu waliyotoa. Hivyo basi, haishangazi kwamba wapelelezi walilotumwa Nchi ya Ahadi walihitaji kutumia mti kusafirisha baadhi ya makundi hayo nyumbani ([Hes 13:23-24](#)).

Mzabibu mwitu (*Vitis orientalis*) umetajwa katika [Isaya 5:2-4](#), [Yeremia 2:21](#), na [Ezekiel 15:2-6](#). UnaJulikana kama mzabibu mwitu wa asili wa mbweha na una matunda madogo, meusi, yеnе asidi, sawa na currants na yеnе juisi kidogo.

Mlozi (Juglans regia)

Mti wowote kati ya miti kadhaa ya jenasi hii yеnе matunda ya mviringo, yеnе kunata yanayofunika lozi inayoweza kuliwa. Marejeo katika [Wimbo Ulio Bora 6:11](#) kwa "lozi" inadhaniwa kumaanisha lozi ya Kiajemi au jozi ya kawaida, *Juglans regia*. Mti huo unaaminika kuwa asili ya kaskazini mwa Uajemi, lakini kwa kweli unapatikana porini katika sehemu nyingi za kaskazini mwa India, kuelekea mashariki hadi China, na kuelekea magharibi kuitia Uajemi. Wakati wa Solomoni, ulikuwa umepandwa sana kwa ajili ya matunda yake mashariki. Inawezekana bustani ya lozi ya Solomoni ilikuwa sehemu ya bustani zake kubwa huko Ethamu, maili sita (kilomita 9.7) kutoka Yerusalem.

Yungiyungi la Maji (Nymphaea)

Moja ya mimea mingi ya majini ya jenasi hii ina majani yanayoelea na maua yеnе kuvutia. Mapambo ya kung'ara ya [1 Wafalme 7:19-26](#) na [2 Mambo ya Nyakati 4:5](#) huenda yalipangwa kufuatia yungiyungi la maji. Ni machache yanayoweza kulingana na lotus ya Misri au yungiyungi la maji (*Nymphaea lotus*) kwa uzuri. Inaonekana kama waridi kubwa jeupe na wakati mmoja ilielea kwa wingi kwenye maji ya Nile.

Maua ya maji meupe ya kawaida ya Ulaya (*N. alba*) pia yaliwuwa maarufu kwa watoto wa Israeli. Yanaota si tu Ulaya bali pia katika Ardhi Takatifu na Afrika Kaskazini. Hata hivyo, hayapatikani sana Misri kama ilivyo kwa lotus nyeupe.

Ziwa lingine la maji ambalo Waisraeli walikuwa wakilifahamu pengine ni lotus ya buluu, *N. caerulea*. Majani yake yana upana wa inchi 12 hadi 16 (sentimita 30.5 hadi 40.6) na yana maua ya

buluu hafifu yenyen kipenyo cha inchi tatu hadi sita (sentimita 7.6 hadi 15.2).

Ngano (Triticum aestivum, T. compositum)

Aina mbalimbali za nyasi za nafaka za kundi hili zinakuzwa sana kwa ajili ya nafaka inayoliwa. Aina tano za ngano ni asili ya—na bado ni pori katika—Nchi Takatifu, na angalau aina nyingine nane zinakuzwa huko leo; labda nyingi, ikiwa si zote, zilijulikana katika nyakati za Biblia. Aina za nyasi mwitu labda zilikuwa nyingi zaidi wakati huo kuliko ilivyo leo. Miongoni mwa hizi ni einkorn (*T. monococcum*), thaoudar (*T. thaoudar*), na emmer pori (*T. dicoccoides*). Ngano ya mchanganyiko (*T. compositum*), yenyen miiba iliogawanyika, mara nyingi hubeba vichwa saba kwa kila shina, inatajwa wazi katika [Mwanzo 41:5-57](#). Inaonyeshwa kwenye makaburi mengi ya Wamisri na kwenye maandiko na bado inaonekana sana katika Delta ya Nile, ambapo inajulikana kama "ngano ya mummy." Pia inalimwa katika Nchi Takatifu.

Ngano inayotajwa mara nyingi zaidi katika Biblia ni ngano ya majira ya joto na baridi inayolimwa kwa kawaida, *Triticum aestivum*. Ni nyasi ya kila mwaka inayolimwa kwa wingi huko Misri na nchi nyingine za Mashariki tangu nyakati za kale. Mahali halisi pa asili yake hapajulikani. Nafaka za ngano zimepatikana katika makaburi ya kale kabisa ya Wamisri na katika mabaki ya makazi ya ziwa ya kabla ya historia huko Uswisi. Bila shaka ilikuwa nafaka muhimu ya Mesopotamia wakati wa Yakobo ([Mwa 30:14](#)).

Katika siku za kibiblia, mahindi mara nyingi yalikuwa mchanganyiko wa mbaazi, maharagwe, dengu, jira, shayiri, mtama, na spelt, lakini ngano ilikuwa sehemu yake kuu. Misri ilikuwa nchi kubwa ya kuzalisha nafaka, na Abramu ([Mwa 12:10](#)) pamoja na ndugu za Yosefu (mlango wa [42](#)) waligeukia Misri kwa ngano wakati njaa ilipotokea Kanaani.

Vinu, mawe ya kusagia, maghala, na sakafu za kupuria zilizotajwa katika Biblia zote zinahusu vifaa vilivyotumika kusindika nafaka ili kuzalisha unga. Unga mzuri ambaao mikate ya showbread ilitengenezwa ([Wal 24:5](#)) bila shaka ulikuwa unga wa ngano. Ngano iliyokusudiwa kwa matumizi ya nyumbani mara nyingi ilihifadhiwa katika sehemu ya kati ya nyumba; hii inaelezea hadithi iliyosimuliwa katika [2 Samwelji 4:6](#). Pia wakati mwingine ilihifadhiwa katika visima vilivyokauka ([2 Sam 17:19](#)).

Mchungu (Artemisia judaica, A. herba-alba)

Mchungu ni jina la jumla linalopewa kundi la mimea yenyen harufu kali ya manukato. Mimea ya mwitu ina ladha kali na chungu, na vichipukizi vyake pamoja na ncha za matawi hutoa "mchungu" wa biashara. Ladha yake chungu inafanya iunganishwe na nyongo—ikiwa ni ishara ya janga na huzuni kubwa ([Meth 5:4; Yer 9:15; 23:15; Maombolezo 3:15, 19](#)). *Artemisia herba-alba* ni aina ya kawaida ya mwitu katika Nchi Takatifu leo. Ina harufu kali, ikinukia kama kafuri, na ni chungu. *A. judaica* hupatikana tu katika Sinai.

Absinthe imetengenezwa kutoka kwa aina za kundi hili. Kwanza, husababisha shughuli kubwa na hisia za kupendeza, na kujaza akili na mawazo makuu ([Maombolezo 3:15](#)). Hata hivyo, matumizi ya mara kwa mara ya hiyo husababisha usingizi mzito na kupungua kwa taratibu kwa uwezo wa kiakili, na kuishia katika wazimu na hata kifo. Labda hemlock ya [Amosi 6:12](#) ilikuwa ni mchungu.

Mizani na Vipimo

Hakikisho

- Utangulizi
- Vipimo vya Uzani
- Vipimo vya Urefu katika Agano la Zamani
- Vipimo vya Urefu katika Agano Jipyä
- Kiasi (Kipimo Kikavu) katika Agano la Kale
- Kiasi (Kipimo Kikavu) katika Agano Jipyä
- Vipimo vya Kioevu katika Agano la Kale
- Vipimo vya Kioevu katika Agano Jipyä

Utangulizi

Vitengo vya kipimo katika ulimwengu wa kale vilitegemea sana viwango vya vitendo: urefu wa mkono, safari ya siku moja, kiasi ambacho puna angeweza kubeba, na kadhalika. Ingawa huu ulikuwa mfumo rahisi, pia ulikumbwa na ukosefu wa viwango vya kawaida. Baadhi ya mikono ilikuwa mirefu zaidi kuliko mingine, na baadhi ya puna wangeweza kubeba zaidi kuliko wengine. Historia ya uzito na vipimo, kwa hiyo, inakuwa hadithi ya kutafuta viwango. Hii haikufikiwa katika Agano la Kale (AK) lakini ilianza kutokea chini ya ushawishi wa Kigiriki na Kirumi katika nyakati za Agano Jipyä (AJ).

Katika Agano la Kale (AK), vipimo vilivyotumika vinathibitishwa mara kwa mara katika fasihi za Mesopotamia, Misri, na Kanaani pia. Waisraeli hawakuwa na seti yao ya kipekee ya vipimo. Hata hivyo, ingawa maneno yanashirikiwa, si jambo la kawaida kukuta neno fulani likiwa na thamani moja katika Israeli na thamani tofauti kabisa katika mojawapo ya tamaduni nydingine.

Wakati wa Agano Jipy (AJ), vigezo vingine viliongeza. Waisraeli wa kipindi hiki walikuwa bado wakitumia vipimo vingi ambavyo vilikuwa vimetumika na kuendelezwa katika kipindi chote cha Agano la Kale (AK). Hata hivyo, mifumo ya kipimo ya Kigiriki na Kirumi iliongeza. Wakati mwingine maneno haya yalichukuliwa moja kwa moja, na wakati mwingine maneno ya Kiebrania yalibadilishwa ili kuendana na viwango yya Kigiriki na Kirumi. Katika matukio mengine, maneno ya Kirumi yalioneckana kutumika wakati wa kushughulika na serikali, ilhali maneno ya Kiebrania yalitumika katika mazoea ya kila siku.

Kwenye aina nydingi za vipimo, kitengo cha msingi (yaani, kile ambacho vingine vyote ni sehemu au kuzidishwa kwake) ndicho chenyen kutokuwa na uhakika zaidi. Hivyo basi, dhiraa (urefu), shekeli (uzito), homeri (ujazo wa kavu), na batii (ujazo wa kioevu) zote kwa kiwango fulani hazina uhakika. Hii inafanya vipimo vingine vyote vinavyotegemea hivyo kuwa na kutokuwa na uhakika sawa.

Vipimo yya Uzani

Maneno yaliyotumika kwa uzito yamefaidika zaidi kutokana na uvumbuzi wa akiolojia. Uchimbaji hutoa mawe ya uzito ambayo mara nydingi yana maandishi ya kitengo wanachowakilisha. Mawe yanapopimwa, mara nydingi yanatoa safu ya uzito ambayo ina usawa wa jumla tu. Hata hivyo, kulinganisha data hii na ile inayotolewa na maandishi imekuwa msingi wa maamuzi sahihi kiasi. Kiwango cha jamaa katika eneo lolote ni muhimu zaidi kuliko thamani halisi.

Kulikuwa na ulinganifu wa vipimo yya uzito, lakini kufikia usahihi kamili kulikuwa changamoto. Mfumo wa Waisraeli ulikuwa sawa na ule uliotumiwa na Wamesopotamia na Wakanaani. Katika kipindi kirefu cha Agano la Kale (AK), mfumo wa uzito ulitumika kama mfumo wa fedha. Sarafu zilizopigwa chapa zilikuwa uvumbuzi wa Waajemi. Kabla ya hapo, fedha, dhahabu, au bidhaa nydingi yoyote ya biashara ilihitaji kupimwa ili kubadilishana au kununua iwezekane. Hii ilifanya mfumo wa uzito kuwa msingi wa uchumi wa kale. Pia inaeleza kwa nini Maandiko yanazungumza

kwa uzito dhidi ya matumizi ya vipimo vyta udanganyifu ([Lv 19:36; Dt 25:13; Prv 16:11; 20:10, 23; Mi 6:11; Hos 12:7; Am 8:5](#)).

Uzito wa mawe ulitumiwa kwenye seti ya mizani kwa ajili ya biashara katika soko la kale. Mizani au vipimo vinatajwa mara kadhaa katika Agano la Kale (AK), lakini hakuna hata moja kati ya hizo katika muktadha halisi wa kiuchumi ([Ay 6:2; 31:6; Zab 6:9; Is 40:12; Eze 5:1; Dan 5:27](#)). Mizani iliyotumiwa ilikuwa kwa ujumla aina ya mizani ya boriti yenye sahani kila mwisho.

Talanta

Kulingana na [Kutoka 38:25-26](#), talanta ilipaswa kuwa sawa na shekeli 3,000. (Talanta mia moja basi zingekuwa sawa na shekeli 300,000, na ikiwa utaongeza shekeli 1,175 zilizotajwa katika aya ya [25](#), jumla inakuwa 301,775, au nusu shekeli kwa kila mmoja wa wanaume 603,550—kama inavyosemwa katika aya ya [26](#).) Talanta zilizopatikana zina uzito wa takriban pauni 65 hadi 80 (kilo 29.5 hadi 36.3). Katika Agano la Kale (AK), talanta inahusishwa tu na madini ya thamani, kama vile fedha au dhahabu. Kulingana na [1 Wafalme 10:14](#), mapato ya ushuru wa kila mwaka wa ufalme wa Solomoni yalikuwa talanta 666, kiwango ambacho kilionekana kuwa cha kifahari sana. Daudi alirithisha talanta 100,000 za dhahabu na talanta 1,000,000 za fedha kwa Solomoni kwa ajili ya ujenzi wa hekalu ([1 Mambo ya Nyakati 22:14](#)).

Mina

Kwenye nyenzo za Kikanaani kutoka Ugariti, mina ni sawa na shekeli 50, wakati huko Babuloni mina ni sawa na shekeli 60. Katika [Ezekiel 45:12](#), mina imewekwa kuwa shekeli 60, lakini haijulikani kama hii inawakilisha mabadiliko kutoka kwa viwango vyta awali.

Shekeli

Shekeli ilikuwa kitengo cha msingi cha uzito. Mbali na shekeli ya kawaida, kulikuwa na shekeli ya "kifalme" ([2 Sm 14:26](#)). Kwa kuzingatia uzito uliopatikana na kuandikwa kama "beka" (nusu shekeli), shekeli inakadiriwa kuwa takriban wakia .4 (gramu 11.4).

Shekeli hutumiwa katika Maandiko karibu pekee katika muktadha unaohusiana na thamani ya fedha. Iwe ni fedha, dhahabu, shayiri, au unga, thamani ya shekeli inatoa thamani ya jamaa ya bidhaa katika uchumi. Isipokuwa kwa hili ni silaha

na mkuki wa Goliathi ([1 Samweli 17:5–7](#)), ambavyo vinaelezewa kwa uzito wao wa shekeli.

Fedha

Marejeleo pekee ya kipimo hiki yapo katika [1 Samweli 13:21](#), ambapo ni bei iliyotozwa kwa Waisraeli na Wafilsti kwa ajili ya kunoa jembe. Uzito uliopatikana unapatikana kati ya .25 hadi wakia .3 (7.1 hadi 8.5 gramu), ikionyesha kuwa pim ilikuwa theluthi mbili ya shekeli.

Beka

Mawe saba yaliyoandikwa na lebo hii yana uzito wa kati ya .2 hadi wakia .23 (5.7 hadi 6.5 gramu). Katika [Kutoka 38:26](#), ni kiasi kilichotozwa kwa kila mtu kwa ajili ya kodi ya sensa, ambacho ni sawa na nusu shekeli.

Gera

Ni sawa na sehemu moja ya ishirini ya shekeli, au wakia .02 (.6 gramu). Neno hili limetumika mara tano ([Kut 30:13; Law 27:25; Hes 3:47; 18:16; Eze 45:12](#)) na kila mara limetumika kuonyesha thamani ya shekeli. Matumizi yake ni ya kifedha tu katika muktadha huu.

Lita

Agano Jipy (AJ) hutumia vipimo sawa na vile vilivytambulika tayari katika matumizi ya Agano la Kale (AK), hasa shekeli, mina, na talanta. Kuna kipimo kimoja cha ziada kinachotumika: litra, ambayo inatajwa katika [Yohana 12:3](#) na [19:39](#) kuhusiana na viungo. Katika fasihi ya Kigiriki, litra moja ni takriban wakia 12 (gramu 327).

Vipimo vya Mstari katika Agano la Kale

Vipimo vya urefu na kina kwa ujumla vilitokana na sehemu ya mwili iliyotumika kufanya kipimo. Kitengo cha msingi kilikuwa dhira, na vingine vingi vilihusiana nayo. Vipimo sahihi vya umbali wa kijiografia havipo katika Agano la Kale (Agano la Kale) na mara nyingi vilielezwa kwa idadi ya siku itakayochukua kufika kwenye marudio. Safari ya siku moja ilikuwa karibu maili 20 hadi 25 (kilomita 32.2 hadi 40.2). "Hatua" ilikuwa —karibu yadi ([2 Sm 6:13](#)).

Dhira

Urefu kutoka ncha ya kidole cha shahada hadi kwenye kiwiko. Kuna dhira ndefu na fupi, ambayo hutumika sio tu Israeli bali pia Mesopotamia na

Misri. [Ezekieli 40:5](#) inatambua dhira ndefu kama sawa na dhira pamoja na upana wa kiganja (takriban inchi 20 hadi 21, au sentimita 50.8 hadi 53.3). Maandishi yaliyopatikana ndani ya handaki la Siloamu liliojengwa na Hezekia (715–686 Kabla ya Kristo (KK)) yanaonyesha kwamba handaki hilo lina urefu wa dhira 1,200. Urefu halisi wa handaki ulithibitishwa kuwa futi 1,749 (mita 533.1). Hii ingetoa dhira ya inchi 17.49 (sentimita 44.4). Kwa kuzingatia yote, inchi 17.5 (sentimita 44.5) ni makadirio mazuri ya urefu wa dhira katika Israeli. Hii ingeweka dhira ndefu takriban inchi 20.5 (sentimita 52.1). Dhira ulitumika mara nyingi zaidi kutoa vipimo vya majengo au vitu (mfano, mapazia, nguzo, vipande vya samani, na kadhalika). Muundo mkubwa zaidi uliopimwa kwa dhira ulikuwa safina ambayo Noa alijenga, yenyе urefu wa dhira 300 ([Gn 6:15](#)).

Span

Kipimo cha umbali kwa kunyoosha mkono kutoka ncha ya kidole hadi ncha ya kidole, sawa na nusu ya dhira, au inchi nane na robo tatu (sentimita 22.2). Kinatajwa mara saba tu katika Agano la Kale (AK), na nne kati ya hizo ni kuelezea vipimo vya kifaa cha kifua cha kuhanu mkuu ([Kut 28:15–16; 39:8–9](#)).

Upana wa Kiganja

Upana wa mkono kwenye msingi ni sawa na moja ya sita ya dhira, moja ya tatu ya span, au chini ya inchi tatu (sentimita 7.6). Neno hili linatumika mara tano tu na linaeleza upana wa ukingo unaozunguka meza ya mkate wa maonyesho ([Kut 25:25](#)) na bahari ya kuyeyuka ya Solomon ([1 Fal 7:26](#)).

Vipimo vya Mstari katika Agano Jipy

Kwenye Agano Jipy (AJ), baadhi ya vipimo vya urefu na kina vinawakilisha viwango vya Kigiriki na Kirumi, wakati vingine ni vile vilivytumika katika Agano la Kale (AK). Kama ilivyo katika Agano la Kale (AK), Agano Jipy (AJ) mara nyingi hutumia maelezo yasiyo sahihi kwa umbali, kama vile kutupa jiwe au safari ya siku moja. Hata hivyo, kuna matukio machache ya maneno sahihi yaliyochukuliwa kutoka utamaduni wa Kirumi.

Dhira

Kwa Warumi, dhira ilikadiriwa kuwa mara moja na nusu ya futi yao ya kawaida ya inchi 11.66, ambayo ni sawa na inchi 17.5 (sawa na sentimita 44.5), sawa kabisa na kiwiko cha Agano la Kale (AK).

Kina

Umbali kati ya ncha za vidole vya mkono wa kushoto na wa kulia wakati mikono imenyoshwa. Inatumika tu katika [Matendo 27:28](#) na unakadiriwa kuwa karibu futi sita (mita 1.8).

Uwanja

Urefu wa uwanja wa mbio wa kale wa Kigiriki ni sawa na moja ya nane ya maili ya Kirumi, au zaidi ya yadi 200 (182.9 mita). Kwa kawaida, hutumiwa kutoa umbali wa takriban, lakini katika [Ufunuo 21:16](#), hutumiwa kutoa vipimo vya Yerusalemu Mpya na hupimwa kwa fimbo ya kupimia.

Maili

Matumizi pekee ya neno hili, [Mathayo 5:41](#), yanarejelea maili ya Kirumi yenye urefu wa yadi 1,620, ambayo ni karibu sehemu tisa ya kumi ya maili ya kisasa (kilomita 1.4).

Uwezo (Kipimo Kikavu) katika Agano la Kale

Kiasi cha bidhaa kavu kilihusishwa na masuala ya vitendo kama vile mizigo ya kawaida ya punda, kiasi cha mbegu kinachoweza kupandwa kwa siku moja, au kiasi cha mbegu kinachohitajika kupanda shamba la ukubwa fulani. Kama ilivyo kwa aina nyininge za vipimo, hivi vilikuja kuwa vya kawaida.

Homeri

Kipimo cha kawaida cha bidhaa kavu ni sawa na mzigo mmoja wa punda. Makadirio ya ukubwa wake wa kawaida yanatofautiana sana, kuanzia pishi 3.8 hadi pishi 7.5 (lita 133.9 hadi 264.3). Mbali na matukio saba katika [Ezekiel 45:11-14](#), neno hilo linapatikana mara nne tu katika Agano la Kale (AK). Muktadha mitatu kati ya hii inaonyesha mbegu au shayiri ([Law 27:16; Is 5:10; Hos 3:2](#)), wakati wa nne ni katika muktadha wa Waisraeli wakikusanya kware katika nyika. Homeri inatumika mara tisa na inapatikana na aina mbalimbali za bidhaa, ikiwa ni pamoa na mafuta, unga, ngano, na shayiri, katika viwango hadi 20,000 ([1 Fal 5:11](#)).

Shayiri

Kipimo hiki kinapatikana tu katika [Hosea 3:2](#). Toleo za awali za Biblia zilitambua kama nusu ya homeri.

Efa

Hii ni sawa na moja ya kumi ya homeri ([Ez 45:11](#)), au nusu ya pishi (lita 17.6). Neno hili linatokea mara kadhaa likiusiana na aina zote za bidhaa za kilimo. Inaonekana kuwa kitengo kilichotumika zaidi katika biashara na uuzaji. Kulingana na [Zekaria 5:6-10](#), Efa inarejelea chombo ambacho kingeshikilia Efa ya mazao, kama kikapu cha kisasa cha pishi.

Seah

Sehemu ya homeri ina anuwai kubwa sana. Neno hili linapima unga, mbegu, shayiri, na nafaka, na ni takriban theluthi moja ya Efa. Pishi ilikuwa takriban seahs vitano ([1 Sm 25:18](#), Tafsiri Mpya Hai (TMH) miligramu).

Pishi

Pishi inatajwa tu katika akaunti ya ukusanyaji wa mana na Waisraeli ([Kut 16:22](#)). Inawakilisha mgao wa siku moja wa mana na inajulikana kama sehemu moja ya kumi ya Efa ([Kut 16:36](#)). Pishi ni neno linalomaanisha sehemu moja ya kumi. Matukio yake yote 25 yanapatikana katika vitabu vya Kutoka, Mambo ya Walawi, na Hesabu (hasa katika [Hes 28-29](#)); inahusu tu vipimo vya unga laini.

Kibaba

Kipimo hiki kinapatikana tu katika [2 Wafalme 6:25](#). Makadirio yaliyotolewa na Josephus, ambayo ni moja ya kumi na nane ya Efa (au takriban nusu ya omeri), kwa kawaida yanakubalika.

Uwezo (Kipimo Kavu) katika Agano Jipy

Vipimo vifuatavyo vya kavu vinatumika katika Agano Jipy (AJ):

Choinix

Inapatikana tu katika [Ufunuo 6:6](#) (tazama Tafsiri Mpya Hai (TMH) miligramu), choinx ni zaidi kidogo ya robo moja (lita 1.1). Katika fasihi ya Kigiriki, ilichukuliwa kuwa kiasi cha posho ya kila siku ya nafaka kwa mmoja.

Modius

Hii ndiyo "pishi" ambayo taa ya mtu haipaswi kufichwa chini yake ([Mt 5:15; Mk 4:21; Lk 11:33](#)). Kwa kweli, ni sawa na takriban pishi, 7.68 quarts kavu (lita 8.5).

Satoni

Hii ni sawa na seal wa AK na kwa hivyo inaweza pia kukadiriwa kuwa karibu na peck. Inatumika mara mbili tu katika Agano Jipy (AJ) katika vifungu vinavyofanana nya mfano wa chachu, ambayo ni kama ufalme wa Mungu ([Mt 13:33](#); [Lk 13:21](#)).

Vipimo nya Kioevu katika Agano la Kale

Hatua tatu za kimsingi zilitumika kwa vimiminika katika Agano la Kale (AK).

Bathi

Kitengo cha msingi cha kipimo cha vimiminika. Data ya kibiblia ([Ez 45:11-14](#)) inaonyesha kuwa ni sawa na kipimo cha kavu, Efa. Ni moja ya kumi ya homeri. Akiolojia pia imeweza kutoa baadhi ya data kwa ajili ya uamuzi huu. Mitungi iliyoandikwa kama "bathi ya mfalme" ilipatikana Lakishi na Tell en-Nasbeh, na mitungi iliyoandikwa "bath" ilipatikana Tell Beit Mirsim. Mitungi hiyo haijakamilika, hivyo uwezo wao lazima uhakikiwe kulingana na ujenzi upya. Kutumia data hii, bath ilikuwa takriban galoni 5.5 (lita 20.8). Makadirio haya yanatoa matokeo yanayokubalika yanapozingatiwa katika taarifa iliyotolewa katika [1 Wafalme 7:23-26](#), ambapo "bahari iliyoyeyuka" ya hekalu la Solomoni inaelezewa kuwa na mzunguko wa dhira 30, kipenyo cha dhira 10, kina cha dhira 5, na uwezo wa kushikilia bath 2,000 za maji.

Hini

Sehemu moja ya sita ya hini ya maji ilichukuliwa kuwa mahitaji ya chini ya kila siku ya mtu ([Ez 4:11](#)). Hini ni sawa na sehemu moja ya sita ya bathi, takriban galoni moja (lita 3.8). Inatumika kama kipimo cha mafuta, divai, na maji, lakini hakuna muktadha unaotaja zaidi ya hini moja. Badala yake, sehemu za hini hutumika. Matukio haya yanapatikana katika vitabu nya Kutoka, Mambo ya Walawi, Hesabu, na Ezekiel na yanathibitishwa zaidi katika muktadha wa sadaka za kumimina.

Log

Kipimo hiki kinapatikana tu katika [Mambo ya Walawi 14:10-24](#) na ni sawa na moja ya kumi na mbili ya hin, kwa hivyo ni takriban 0.3 quart au 0.3 lita.

Vipimo nya Kioevu katika Agano Jipy

Vipimo nya kioevu vifuatavyo vinapatikana katika Agano Jipy:

Bathi

Hii inatumika mara moja tu ([Lk 16:6](#)) na ni sawa na kipimo cha bathi katika AK.

Metretes

Hii inatumika tu katika [Yohana 2:6](#), ambapo inaelezea vyombo ambavyo maji yaligeuzwa kuwa divai. Josephus anaelezea kuwa ni sawa na bathi ya Kiebrania, lakini katika matumizi ya Kigiriki ilikuwa sawa na takriban galoni kumi (lita 37.9).

Sextarius/Xestes

Kipimo cha uwezo sawa na takriban pindi moja na moja ya sita (mililita 552). Katika [Marko 7:4](#), neno hilo limetafsiriwa kama "mtungi" Tafsiri Mpya Hai (TMH) au "chungu" (Toleo la Mfalme James (TMJ), angalia miligramu).

Mji

Biblia kwa ujumla haifanyi tofauti kati ya mji, kijiji, au kitongoji. Kuna msisitizo juu ya kuta na ngome ([Mambo ya Walawi 25:29-31](#); [Yoshua 19:35](#)). Biblia inarejelea mara kwa mara minara, malango, na mashambulizi. Kwa hivyo, miji ilitoa usalama wa msingi kwa vijiji na vitongoji vinavyoizunguka.

Enzi za Kale

Mahitaji ya Vitendo

Jamii zilizotulia zilitegemea ugavi wa chakula thabiti. Tofauti na wakazi wa miji, wahamaji (watu waliokuwa wakihamu kutoka sehemu moja hadi nyingine) waliishi katika mahema ambayo wangeweza kubeba walipokuwa wakitatufa chakula. Kuna tofauti kati ya maisha ya mji uliotulia na uzoefu wa wahamaji. Biblia inaonyesha tofauti hii inapozungumzia Abrahamu, ambaye aliishi maisha ya kuhama: "Kwa maana alikuwa akitazamia mji wenye misingi, ambao mbunifu na mjenzi wake ni Mungu" ([Waebrania 11:10](#)).

Mji wa Kwanza wa Kibiblia

Marejeo ya kwanza ya kibiblia kuhusu mji yanapatikana katika [Mwanzo 4:17](#). Kitensi cha Kiebrania kinaonyesha kwamba Kaini "alikuwa

akijenga” mji huo. Inawezekana kwamba hakumaliza kuujenga. Pia, hakukaa hapo. Mungu awali alimlaani kuishi kama “mkimbizi na mtangatanga” (mstari wa [12](#)).

Maelezo ya Mwanzo yanaonyesha kwamba maisha ya mjini yalianza mapema. Watoto wa kwanza wa binadamu walikuwa Kaini na Abeli. Walizalisha chakula ([Mwanzo 4:2](#)). Kaini alikuwa mkulima, na Abeli alikuwa mchungaji. [Mwanzo 4](#) inaonyesha hitaji la kuzalisha chakula na utsalamu unaotokana na hilo. Yabali alikuwa mtengenezaji wa mahema (mstari wa [20](#)). Yubali alikuwa mwanamuziki (mstari wa [21](#)). Tubali-Kaini alikuwa mfanyakazi wa chuma (mstari wa [22](#)).

Ushahidi wa Kiakiolojia

Uvumbuzi wa akiolojia kwa ujumla unaunga mkono wazo kwamba miji ilianza mapema sana. Yeriko ni mji wa zamani zaidi unaojulikana uliogunduliwa katika nchi ya Kanaani. Kwa kupima mbaa kutoka kwenye eneo hilo kwa kutumia uchambuzi wa kaboni-14, mtaalamu wa akiolojia Kathleen Kenyon alibaini kwamba Yeriko ilikuwepo kabla ya miaka 7000 Kabla ya Kristo (KK). Ingawa ilikuwa chini ya hekta 4 (ekari 10), ilikuwa mji uliostawi vizuri. Ilikuwa na ukuta wa kuvutia wenye unene wa mita 1.8 (futi 6). Pia ilikuwa na mnara wa mawe wa mviringo wenye urefu wa karibu mita 9 (futi 30) na ngazi ndani kutoka juu hadi chini.

Yeriko inaonekana kuwa na umri wa miaka 3,000 zaidi kuliko miji mingine ya Wakanaani. Miji mingi mikubwa ya Wasumeri kama Uru, Ish, Lagah, na Uruk ilikuja baadaye, ikianzia katika milenia ya nne au mwanzoni mwa milenia ya tatu KK.

Eneo na Jina

Mahitaji ya Kijiografia

Kulikuwa na mambo manne muhimu katika kuchagua eneo la mji:

1. *Usalama*. Jiografia (umbo la ardhi au mahali) ya mji wa kale ilipaswa kuchangia katika ulinzi wake. Mji uliojengwa juu ya kilima cha asili ulikuwa na uwezekano mdogo wa kushambuliwa kuliko ule uliojengwa bondeni. Watetezi walikuwa na faida kubwa ikiwa adui alilazimika kushambulia kwenye mteremko. Eneo la Yerusalem linaonyesha umuhimu wa kuwa na eneo salama. Milima mirefu inazunguka mji huo ([Zaburi 125:2](#)). Yerusalem ilijengwa kwanza juu ya mwamba wa chokaa. Upande wa mashariki, Bonde la Kidroni lenye kina kirefu lilitoa ulinzi. Upande wa magharibi, kulikuwa na Bonde la Tyropoean lenye kuvutia. Mabonde haya mawili yalikutana, yakitoa ulinzi kwa Yerusalem kutoka Kusini. Ili kukamilisha usalama, kuta zilijengwa kuzunguka mji. Walilenga upande wa kaskazini, vinginevyo hii ingefichua Yerusalem ([linganisha 2 Samweli 5:6](#)).

2. *Maji.* Kulikuwa na hitaji moja muhimu kwa ajili ya kuwepo kwa mji. Hili likikuwa ni chanzo cha maji kilichopo mahali panapofaa. Chemchemi ya mji au kisima kilikuwa kitovu cha mawasiliano ya kijamii. Hii ilikuwa kweli hasa kwa wanawake, amba walikuwa wabebaji wa maji wa kawaada. Kuna mifano mingi ya Kibiblia ya mawasiliano ya kijamii kweneye kisima cha kijiji ([Mwanzo 29:1-12](#); [1 Wafalme 1:38-39](#)). Kwa ujumla, mabonde yalikuwa chanzo cha maji. Kwa hivyo, chemchemi ya karibu na mji mara nyingi ilikuwa nje ya kuta. Adui anayeshambulia angeweza kuteka chanzo cha maji, na ugavi wa maji uliowekwa ndani ya kuta za mji ungeweza kukauka. Hii ingeweza kusababisha mji kujisalimisha. Katika Yerusalemu, Mfalme Hezekia alijenga handaki la maji ili kupunguza athari za shambulio linalokuja la mfalme wa Ashuru, Senakeribu ([2 Wafalme 20:20](#); [2 Mambo ya Nyakati 32:30](#)). Lilikuwa ni mafanikio ya ajabu ya uhandisi. Handaki hilo lilienea zaidi ya mita 518 (futi 1,700). Sasa lina zaidi ya miaka 2,500, na wagoni wa Yerusalemu bado wanaweza kuliona leo.
3. *Chakula.* Kila mji ulihitaji chakula cha kutosha kwa wale waliokuwa wakiishi hapo. Wakulima wa zamani waliishi katika vijiji au miji. Walitembea kila siku kwenda kweneye mashamba yao. Mji lingeweza tu kuwepo ikiwa kulikuwa na mashamba ya kutosha karibu ili kulisha watu wote.
4. *Biashara.* Mji unapaswa kuruhusu uingizaji wa malighafi na usafirishaji wa bidhaa zilizokamilika. Kuwa karibu na barabara za ndani na za kimataifa kulikuwa kunapendeza, ingawa si lazima. Miji muhimu ya Biblia ilikuwa kando ya barabara kuu za biashara.

Umuhimu wa mambo haya manne umekuwa ukibadilika kwa muda. Wakati mataifa yenye nguvu kama Rumi yalipoibuka, miji iliweza kutegemea majeshi ya kudumu badala ya kujengwa kweneye vilima vigumu kufikiwa. Utengenezaji wa matangi ya maji yaliyopigwa plasta na mifereji ya maji ilifanya iwezekane kujenga miji mbali zaidi na vyanzo veya asili veya maji. Kwa mfano, Kaisaria, iliyojengwa na Herode Mkuu, ilikuwa kilomita 19.3 (maili 12) kutoka chemchemi za Mlima Karmeli. Njia za biashara zilibadilika na hali ya kimataifa kubadilika, na kusababisha baadhi ya miji kupungua huku mingine ikikua.

Tazama pia Arkeolojia na Biblia.

Mjumbe

Mjumbe ni mtu anayewasilisha ujumbe au habari kutoka kwa mtu mmoja kwenda kwa mwingine. Biblia inatumia neno "mjambe" kwa njia nne:

1. Watu wanaoleta ujumbe kati ya wengine. Wajumbe wanaweza kuleta habari ([2 Samweli 11:22](#)), maombi au maagizo ([1 Samweli 11:3; 16:19](#)), au kuzungumza kwa niaba ya nchi moja kwa nyingine ([Isaya 37:9](#)). Katika Agano Jipy, tunasoma kuhusu wajumbe wa makanisa ([2 Wakorintho 8:23](#); [Wafilipi 2:25](#)). [Mithali 25:13](#) inazungumzia jinsi mjumbe mzuri alivyo wa thamani. Inamfananisha mjumbe mwaminifu na theluji baridi wakati wa mavuno. Mjambe kama huyo huleta burudisho kwa wale waliomtuma.

2. Watu wanaoleta ujumbe kutoka kwa Mungu. Israeli ilikusudiwa kuwa mjumbe wa Mungu, lakini mara nyingi hawakusikiliza au kuona vizuri ([Isaya 42:19](#)). Manabii ([Hagai 1:13](#)) na makuhani ([Malaki 2:7](#)) walikuwa wajumbe wa Mungu. Mungu alituma wajumbe wengi kwa watu wake, hata ingawa mara nyingi walipuuza ujumbe huo ([2 Mambo ya Nyakati 36:15-16](#)). [Malaki 3:1](#) inazungumzia mjumbe maalum, "Tazama, nitamtuma mjumbe Wangu, ambaye ataandaa njia mbele Yangu. Kisha Bwana mnayemtafuta atakuja ghafla kwenye hekalu Lake—Mjumbe wa agano, mnayemfurahia—tazama, anakuja." Aya hii imenukuliwa katika Agano Jipyä katika [Mathayo 11:10](#), [Marko 1:2](#), na [Luka 7:27](#). Vitabu hivi vinasema kwamba nukuu hii inamhusu Yohana Mbatizaji.
3. Katika Agano la Kale na Agano Jipyä, neno linalotumika zaidi kwa "mjumbe" pia linamaanisha "malaika." Malaika wa Mungu ni wajumbe wake maalum. *Tazama* Malaika.
4. Neno "mjumbe" wakati mwingine hutumiwa kuelezea mawazo kwa kuyalinganisha na kitu kingine. [Mithali 16:14](#) inasema, "Hasira ya mfalme ni kama mjumbe wa kifo." Katika [2 Wakorintho 12:7](#), tatozo la kiafya la Paulo linaloendelea linaitwa "mjumbe wa Shetani, kumtesa" yeeye.

Mkalimani

Mtu anayesaidia kuwasiliana kati ya wazungumzaji wa lugha tofauti, au yule anayeelezea ndoto.

Yosefu alijifanya kuhitaji mtafsiri ili kuzungumza na ndugu zake ([Mwanzo 42:23](#)). Pia, ndoto zilihitaji kutafsiriwa ([Mwanzo 40:8; 41:15-16](#); [Danieli 2:4:6-9, 18-24; 5:7-8, 12-17; 7:16](#)). Mtafsiri wakati mwingine alikuwa ni yule aliyefanya kama mpatanishi ([Ayubu 33:23](#)).

Ezra na Nehemia walifanya kazi kama wakalimani au watafsiri wa sheria ya Mose iliposomwa kwa Wayahudi waliokuwa wamerejea kutoka uhamishoni ([Nehemia 8:8-9](#)). Inawezekana hawakuelewa Kiebrania.

Katika nyakati za Agano Jipyä, mfasiri:

- Alielezea maneno ya wale waliokuwa wakiongea kwa lugha ([1 Wakorintho 14:28](#))
- Lugha za kigeni zilizotafsiriwa ([Matendo 2:6](#))
- Alieleza Maandiko ([Luka 24:27](#))

Mkate

Chakula kilichotengenezwa kutoka kwa unga wa nafaka.

Aina za Mbegu Zinazotumika Kutengeneza Mikate

Biblia inatuambia kwamba ngano, shayiri, rye, maharagwe, dengu, mtama, na mana vilitumiwa kutengeneza mkate.

Ngano

Ngano inatajwa mara nyingi katika Maandiko (takriban matumizi 48 ya maneno manne ya Kiebrania katika Agano la Kale; matumizi 14 ya neno moja la Kigiriki katika Agano Jipyä). Nafaka ngumu ya majira ya baridi (*Triticum aestivuum*) inabakia kuwa maarufu zaidi kwa wakulima wa Palestina, ambao bado hupanda katika vuli na kuvuna katika majira ya joto yanayofuata.

Shayiri

Shayiri hukomaa haraka na hutoa mavuno mengi zaidi kuliko ngano. Janga la mvua ya mawe huko Misri liliangamiza mazao ya shayiri kwa sababu yalikuwa yamekomaa; wakati huo huo, ngano na rye hazikuwa zimekomaa ([Kut 9:31-32](#)). Shayiri inatajwa mara 32 katika Agano la Kale. Shayiri ilizalisha mazao hata wakati wa njaa ([Ru 1:22; 2:17, 23; 3:2, 15, 17](#)) na iliuza kwa bei nafuu zaidi kuliko ngano ([2 Fal 7:1, 16](#)). Watu maskini walitegemea shayiri. Kijana aliyetoa chakula chake cha mchana kwa Yesu ili kulisha watu 5,000 alikuwa na mkate wa shayiri ([Yn 6:9, 13](#)). Wapalestina walilisha ng'ombe shayiri ([1 Fal 4:28](#)). Shayiri kwenye shina hubeba ganda kubwa zaidi

lenye nywele ndefu na nyembamba (hivyo jina lake kwa Kiebrania linamaanisha "nywele ndefu"), na kufanya utengano wa makapi kuwa mgumu zaidi. Uwezekano mkubwa wa vitu vya kigeni kwenye unga, pamoja na ladha isiyopendwa sana, ulifanya shayiri kuwa ya bei nafuu.

Rye

"Rye" ni tafsiri ya neno la Kiebrania linaloonekana katika matoleo mbalimbali kama "vetch," "fitches," au "spelt" ([Kut 9:32](#); [Is 28:25](#); [Ez 4:9](#)). Ni aina ya nyasi ngumu inayoweza kutoa mazao hata kwenye udongo usio na rutuba. Mkate wa rye ulipata umaarufu kaskazini mwa Ulaya na pia kwa kiasi fulani Misri ([Kut 9:32](#)). [Isaya 28:24–28](#) inatoa muhtasari wa kazi ya wakulima katika kukuza na kupura mbegu mbalimbali. Wayahudi mara nyingi walitengeneza mkate kutoka kwa rye ([Ez 4:9](#)), lakini kawaida walitumia kwa chakula cha mifugo.

Mbegu Zingine

Maharagwe, dengu, na mtama vilisagwa na kuchanganywa kutengeneza mkate, pamoja na ngano, shayiri, na spelta ([Ez 4:9](#)). Nabii Ezekiel alikula mchanganyiko huu kama ishara ya "mkate uliochafuliwa" ambao Wayahudi wangekula wakiwa utumwani miiongoni mwa Mataifa.

Mana

[Hesabu 11:8](#) inatuambia kwamba watu walikanda mana kwenye mashine au kuipondia kwenye kinu na kuioka kwenye sufuria na kutengeneza mikate. Hata hivyo, katika hali yake ya awali, Mungu aliita mkate (tazama [Kut 16:4–32](#)). Ilionekana kama mbegu za korianda ([Kut 16:31](#); [Hes 11:7](#)); kwa hiyo, nafaka nyeupe hafifu zilikuwa ndogo kuliko ngano. Waebrania walilalamika kwamba hawakuwa na mkate, na nafsi zao zilichukia "mkate huu mwepesi" ([Hes 21:5](#), kjv). Mwandishi wa zaburi aliuita "mkate wa malaika" ([Zab 78:25](#)).

Vifaa Vinavyotumika Kutengeneza Mikate

Bas-reliefs katika makaburi ya mastaba ya Misri yanaonyesha vifaa vingi vilivyotumika katika utengenezaji wa mikate ya kale ya Mashariki ya Karibu.

Chuja

Kifaa cha kusafisha kama chujio cha wicker kilisaidia kutenganisha uchafu mdogo kutoka kwenye nafaka.

Mawe ya Kusaga

Jozi la mawe liliundwa ili jiwe la juu lizunguke juu ya jiwe la chini, likisaga nafaka kuwa unga.

Mitungi

Mitungi ya udongo ilikuwa na mafuta ya zeituni, maji, na chachu ya kioevu kwa ajili ya kuchanganya na unga kutengeneza donge ([Law 2:4](#); [1 Fal 17:12–16](#)).

Bakuli

Vyungu vya kukandia ([Kut 8:3](#); [12:34](#); [Kumb 28:5, 17](#)), mbao au meza zilizotengenezwa kwa mbao, zilitoa nafasi ya kuchanganya viungo vizuri.

Sufuria

Maskini walitumia mawe ya moto au kuta za ndani za tanuri zao kama sufuria za kuokea. Watu wengi walitumia vyuma vya Ironi, sahani, au sufuria ([Law 2:5](#); [6:21](#); [7:9](#); [Hes 11:8](#); [1 Mambo ya Nyakati 9:31; 23:29](#); [2 Mambo ya Nyakati 35:13](#); [Eze 4:3](#)). Hizi mara nyingi zilikuwa tambarare, zikiwa na vipini hadi urefu wa futi tano (mita 1.5). Donge la unga lililowekwa kwenye chuma lilikuwa tayari kwa joto.

Oveni

Wakati mwininge tanuri zilikuwa na chumba kilichotenganishwa na moto, lakini mara nyingi hazikuwa hivyo. Moto wa kuni, nyasi kavu ([Mt 6:30](#)), au samadi ([Ez 4:12, 15](#)) ulitumiwa kupasha joto tanuri ([Lv 2:4](#); [7:9](#); [11:35](#); [26:26](#); [Hos 7:4–7](#)). Wakati makaa na kuta za tanuri zilipohifadhi joto lao, sahani iliyobeba mkate iliingizwa. Mikate bapa, ngumu isiyo na chachu, au mikate midogo yenye chachu ([Mt 14:17](#); [Mk 6:38](#); [Lk 9:13](#)) ilipikwa kwa dakika chache. Mikate mikubwa yenye kipenyo cha futi moja ilifura hadi zaidi ya inchi tatu (sentimita 7.6) nene, ilikuwa na uzito wa zaidi ya pauni mbili (.9 kilogramu), na ilihitaji takriban dakika 45 kuoka ([1 Sm 17:17](#); [2 Sm 16:1](#)).

Mkate Kama ishara

Mkate ulikuwa muhimu sana kwa maisha na kuendelea kuishi katika nyakati za Biblia. Kwa sababu ya hili, Biblia hutumia mkate kufundisha kweli za kiroho.

Katika Agano la Kale, makuhani walitakiwa kuweka mikate maalum juu ya meza katika mahali patakatifu ndani ya hema ya kukutania na baadaye

kwenye hekalu ([Kutoka 25:30](#)). Mkate huu uliitwa "Mkate wa Uwepo wa Mungu."

Sheria ya Agano la Kale na Yesu wote wawili hufundisha kuwa: "Mwanadamu hataishi kwa mkate tu, bali kwa kila neno litokalo katika kinywa cha Mungu" ([Mathayo 4:4; Kumbukumbu la Torati 8:3](#)).

Injili zote nne zinasimulia jinsi Yesu alivyongeza mikate na kuwalisha umati mkubwa wa watu ([Mathayo 14:13-21; Marko 6:30-44; Luka 9:10-17; Yohana 6:1-14](#)). Yesu alieleza kuwa mkate wa kweli wa uzima haukuwa ile mana ambayo Mungu aliwatumia Waisraeli jangwani, bali Yesu mwenyewe ndiye mkate wa kweli wa uzima anayetoa uzima wa milele ([Yohana 6:28-35](#)).

Kabla ya kifo chake, Yesu alichukua mkate na kuugawanya kwa wanafunzi wake pamoja na divai. Aliwasilisha mkate kama ishara ya mwili wake na divai kama ishara ya damu yake. Hii ilikuwa kwa sababu kifo chake kingekuwa sadaka kwa ajili ya dhambi za ulimwengu. Kwa kula mkate huu na kunywa divai hii, wanafunzi wake walikubali sadaka ya Yesu kwa ajili ya dhambi zao ([Mathayo 26:26-29](#)).

[Katika Ufunuo 2:17](#), Yesu anatoa ahadi hii ya ajabu: "Yeye ashindaye nitampa mana iliyofichwa."

Tazama pia Chakula na Maandalizi ya Chakula; Umuhimu wa Mlo; Mkate wa Uwepo; Chachu; Mkate Usiotiwa Chachu.

Mkate wa Uwepo

Mkate ya uwepo ambayo iliwekwa kwenye meza maalum katika patakatifu pa hema ya kukutania, na baadaye katika hekalu.

Je, Maana ya Mkate wa Uwepo Ilikuwa Nini ?

"Mkate wa Wonyesho" ni neno lingine katika Agano la Kale linalotumika kuelezea "mkate wa Uwepo," au mkate ambao umewekwa mbele ya uso wa Bwana ([Kutoka 25:23, 30; 35:13; 39:36; 1 Wafalme 7:48; 2 Mambo ya Nyakati 4:19](#)). Neno "mkate wa wonyesho" linarejelea jinsi mkate ulivypangwa kwa safu kwenye meza ([1 Mambo ya Nyakati 9:32; 23:29; 28:16; 2 Mambo ya Nyakati 2:4; 13:11; 29:18](#)).

Meza ya mikate ya wonyesho, madhabahu ya uvumba, na kinara cha taa cha dhahabu havikuwa katika mahali Patakatifu pa takatifu, lakini bado iliaminika kuwa vilikuwa mbele ya Mungu. Mikate

hiyo ilikuwa sadaka zilizowekwa mbele ya uwepo wa Mungu, hivyo ilikuwa takatifu na ingeweza kuliwa tu na makuhani. Baadaye katika historia ya Israeli, kodi ya theluthi moja ya shekeli kwa raia wote ilifadhili mikate ya Uwepo na huduma nydingine za hekalu ([Nehemia 10:32-33](#)).

Je, Mkate wa Uwepo Ulikuwa Nini na Uliandaliwa Vipi?

Mikate ya Uwepo ilikuwa mikate mikubwa 12. Kila mkate ultengenezwa kwa sehemu moja ya tano ya efa ya unga mzuri, ambayo ni sawa na lita 30.3 za ngano kwa mikate yote 12. Mikate hiyo ilinyunyiziwa ubani. Iliwekwa katika safu mbili, moja ikiegemea nydingine, na kuwekwa kwenye meza ya mikate ya maonyesho ([Mambo ya Walawi 24:5-9](#)). Iliyopangwa hivi, mikate hiyo ilikuwa "sadaka ya chakula" kwa Bwana. Mikate ilibadilishwa kila sabato.

Mikate ya Uwepo katika Agano Jipyä

Mikate ya Uwepo inatajwa mara moja katika Agano Jipyä. Wakati Daudi alipokuwa akimkimbia Sauli, alikwenda kwa Ahimeleki, kuhanu katika hema huko Nobu, kutafuta chakula ([1 Samweli 21:1-6](#)). Chakula pekee ambacho Ahimeleki alikuwa nacho kilikuwa mikate ya uwepo, na alikubali kuigawanya na watu wa Daudi ikiwa walikuwa safi kimwili kwa muda kabla ya kula. Yesu baadaye alirejelea tukio hilo, akilinganisha na huduma yake na kukidhi mahitaji ya wafuasi wake ([Mathayo 12:1-8; Marko 2:25-26; Luka 6:1-5](#)). Daudi na watu wake walikuwa watiwa mafuta wa Mungu na waliruhusiwa kula mkate mtakatifu. Kwa njia hii, Yesu alitimiza mahitaji ya wengine licha ya sheria za sabato.

Tazama pia Hema; Hekalu.

Mkoma, Ukoma

Mkoma ni mtu aliye na ugonjwa wa ukoma. Ukoma ni ugonjwa wa kuambukiza wa muda mrefu unaosababishwa na bakteria aitwaye "Mycobacterium leprae." Hii ni sawa na bakteria inayosababisha kifua kikuu. Ugonjwa huu huathiri ngozi, sehemu laini ndani ya mdomo na pua, na mishipa ya fahamu mikononi na miguuni. Ngozi mara nydingi huwa na maeneo yenye rangi nyepesi, lakini mara chache huwa nyeupe kabisa. Watu mara nydingi hawawezi kuhisi mguso au joto katika maeneo haya yenye rangi nyepesi. Ngozi inakuwa

nene na kuunda uvimbe, na kufanya uso uonekane kama wa simba.

Uharibifu wa neva unaweza kusababisha kupooza au kupoteza hisia mikononi, miguuni, au usoni. Hii inaweza kusababisha majeraha ambayo mtu hajui. Macho, masikio, na pua pia huathiriwa mara nyingi. Kuna matibabu yanayofanya kazi, lakini yanachukua muda mrefu. Wakati mwingine, ugonjwa upona wenyewe. Huenea kuitipia mawasiliano na mtu aliye nao. Watoto huambukizwa kwa urahisi zaidi kuliko watu wazima, lakini kwa kawaida hauenei kwa urahisi kwa watu wengine.

Hatujuji mengi kuhusu ukoma katika nyakati za kale. Baadhi ya maandiko ya zamani kutoka Misri, Babuloni, na India yanaweza kuyataja, lakini watalamu hawana uhakika. Hii inafanya kuwa vigumu kuelewa maana ya "ukoma" katika Agano la Kale.

Ugonjwa wa Ukoma katika Agano la Kale

Mambo ya Walawi 13 na 14 yanazungumzia kile wanachokiita "ukoma." Hata hivyo, ugonjwa ulioelezewa hapo hauonekani kuwa sawa na tunachokiita ukoma leo. Ikiwa kuhanzi leo angetumia sheria hizo, angesema watu wengi wenye ukoma walikuwa najisi, lakini pia watu wengi wenye matatizo mengine ya ngozi. Ugonjwa tunaouita ukoma (au ugonjwa wa Hansen) hauendani na maelezo yaliyotolewa katika Mambo ya Walawi. Nywele nyeupe zilizotajwa mara nyingi katika mistari hii si za kawaida kwa ukoma na zinaweza kutokea na magonjwa mengi ya ngozi. Ukoma hauwezi kufanya ngozi kuwa nyeupe kabisa au kuathiri kichwa. Inachukua zaidi ya siku 7–14 kuona mabadiliko katika ukoma.

Ikiwa mistari hii inahusu ukoma wa kisasa, ni ajabu kwamba haijataja dalili zake za wazi zaidi. Bakteria wa ukoma hawawezi kukua kwenye nguo au ndani ya nyumba. "Ukoma" wa Biblia si sawa na ukoma wa kisasa. Toleo jipywa la Biblia halitumii neno "ukoma" katika Mambo ya Walawi 13 na 14. Badala yake, wanatumia misemo kama "ugonjwa wa ngozi wa kuambukiza" na "ugonjwa wa ngozi wa kuambukiza."

Ukoma katika Agano Jipywa

Agano Jipywa halielezi ugonjwa unaoitwa ukoma, kwa hivyo hatuwezi kuwa na uhakika kama ni sawa na ukoma wa kisasa. Watu wa wakati huo walijua kuhusu ukoma wa kisasa, lakini pengine hawakuweza kila mara kuutofautisha na matatizo

mengine ya ngozi. Neno la Kigiriki kwa "ukoma" katika Agano Jipywa kimsingi linamaanisha "mabaka." Wagiriki walilitumia kwa hali za ngozi zinazofanana na psoriasis. Waliliita ukoma kwa neno tunalotafsiri kama "elephantiasis," neno ambalo halipatikani katika Agano Jipywa.

Uchanganyiko huu kuhusu neno "ukoma" uliendelea hata katika Enzi za Kati, na kufanya iwe vigumu kwa wanahistoria kufuutilia kuenea kwa ugonjwa huo. Tunaposoma kwamba Yesu aliponya wakoma katika Agano Jipywa, tunajua tu kwamba aliponya hali za ngozi za muda mrefu zilizochukuliwa kuwa najisi.

Yesu aliwatendea watu wenyewe ukoma kwa njia tofauti sana na walimu wa kidini wa wakati wake. Mwalimu mmoja hangeweza kula yai lililonunuliwa kwenye barabara ambapo mtu mwenye ukoma aliishi. Mwingine alirusha mawe kwa wenyewe ukoma ili kuwaweka mbali. Kinyume chake, Yesu alimgusa mtu mwenye ukoma, akionyesha kuwa angeweza kushinda uchafu ambaeo ukoma uliwakilisha (Mathayo 8:3; Marko 1:41–42; Luka 5:12–13).

Tazama pia Dawa na Mazoezi ya Matibabu; Tauni.

Mkono

Sehemu ya mwisho ya mkono ambayo inaweza kushika na kusogezza vitu. Tunatumia mikono yetu kuinua vitu, kuandika, kufanya kazi, na kutoa ishara. Neno "mkono" linapatikana mara nyingi katika Biblia. Wakati mwingine linarejelea sehemu halisi ya mwili, na nyakati nyingine, linatumia kuelezea mawazo au hisia kuitipia kulinganisha.

Maana za Ishara za Mikono

Kwenye Biblia, watu mara nyingi walitumia neno "mkono" kuelezea mawazo tofauti. Wakati mtu alikuwa na mikono yenye nguvu, ilionyesha kuwa walikuwa na nguvu (Kumbukumbu la Torati 2:15; Zaburi 31:5; Marko 14:62). Katika Yoshua 8:20, "hawakuweza kutoroka" inaelezewa kama hawakuwa na "mkono wa kukimbia" (tazama Zaburi 76:5). Mikono dhaifu au legevu ilionyesha kwamba mtu hakuwa na nguvu au alikuwa na mashaka (Isaya 35:3)

Nafasi au matumizi ya mikono pia yalikuwa na maana maalum. Wakati watu wawili waliposhikana mikono, ilionyesha kuwa walikuwa marafiki (2 Wafalme 10:15). Ikiwa mtu aliketi kwenye mkono wa kulia wa mtawala, ilimaanisha

waliheshimiwa na kupendelewa ([Zaburi 16:11; 77:10; 110:1](#)). Mikono safi ilimaanisha mtu hakuwa na hatia ya makosa ([Zaburi 26:6](#)). Wakati watu waliposhikana mikono kufanya makubaliano, ilionyesha kuwa makubaliano yalikuwa rasmi ([Mithali 6:1](#)). Kuinua mkono dhidi ya mtu ilimaanisha walikusudia kumuumiza mtu huyo ([1 Wafalme 11:26](#)).

Watu pia walitumia mikono yao katika ibada. Walinyanya mikono yao walipoomba ([Kutoka 17:11; Mambo ya Walawi 9:22; Isaya 1:15; 1 Timotheo 2:8](#)). Watu walitumia mikono yao walipotoa ahadi kwa Mungu ([Mwanzo 14:22; 24:2](#)).

Kwenye Biblia, jinsi watu walivyotumia mikono yao ingeweza kuonyesha hisia na vitendo mbalimbali. Mtu anaweza kutumia mikono yake kuonyesha:

- Kuhatarisha maisha yao wenyewe ([Waamuzi 12:3](#))
- Kuonyesha shangwe ([2 Wafalme 11:12](#))
- Kushiriki na wengine ([Kumbukumbu la Torati 15:11](#))
- Kuonyesha huzuni ([2 Samweli 13:19](#))
- Kuheshimu ([Mithali 30:32](#))
- Kuanza kazi muhimu ([Luka 9:62](#))

Wakati Pontio Pilato aliposafisha mikono yake wakati wa kesi ya Yesu, alijaribu kuonyesha kuwa hakuwa na jukumu kwa yaliyompata Yesu ([Mathayo 27:24](#)). Hata hivyo, kwa kuwa Pilato alikuwa gavana aliypaswa kuidhinisha kifo cha Yesu, kusafisha mikono yake hakukuondolea jukumu lake kwa kweli.

Wakati watu wa Israeli walipoondoka Misri, Biblia inasema walitoka "wakitembea kwa ujasiri" ([Kutoka 14:8](#)). Katika lugha ya asili, hili liliandikwa kama "kwa mkono wa juu," likimaanisha waliondoka kwa ujasiri na kujiamini.

Mikono katika Kazi na Ibada

Kufanya kazi kwa mikono kulichukuliwa kuwa jambo la heshima ([Waefeso 4:28; 1 Wathesalonike 4:11](#)). Mtume Paulo alijivunia kazi aliyoifanya kwa mikono yake ([Matendo 20:34; 1 Wakorintho 4:12](#)).

Makuhani wa Kiyahudi walikuwa na sheria maalum kuhusu kunawa mikono yao kabla ya

kufanya kazi yao katika hekalu ([Kutoka 30:19-21; 40:30-32](#)). Baadaye, baadhi ya viongozi wa kidini (waandishi na Mafarisayo) walifanya sheria hizi kuwa kali zaidi. Yesu aliamua kutozingatia sheria hizi kali za kunawa mikono ili kuonyesha kwamba walikuwa wamevuka mipaka ([Mathayo 15:1-20; Luka 11:38](#)).

Mkono wa Mungu

Wakati Biblia inazungumzia kuhusu "mkono wa Bwana," inarejelea njia mbalimbali ambazo Mungu anafanya kazi na watu. Inaweza kumaanisha:

- Nguvu ya Mungu isiyoshindika ([Kumbukumbu la Torati 2:15](#))
- Hukumu au maamuzi ya Mungu kuhusu haki na makosa ([Matendo 13:11; Waebrania 10:31](#))
- Uongozi wa Mungu uliotolewa kwa manabii ([Ezekiel 8:1; 37:1](#))
- Ulinzi na utunzaji wa Mungu ([Ezra 7:6; Yohana 10:28-29](#))

Kuwekewa Mikono

Kwenye Biblia, kuweka mikono juu ya kichwa cha mtu (kinachoitwa "kuwekewa mikono") lilikuwa tendo muhimu sana lenye maana maalum. Tendo hili linaonekana mara nyingi katika Biblia katika hali mbalimbali.

Kwenye Agano la Kale, wakati mtu alileta mnyama kwa ajili ya dhabihu, aliweka mikono yake juu ya kichwa cha mnyama kabla ya kuuawa. Kuhani hakufanya hivi. Mtu aliyekuwa analeta mnyama ndiye aliyefanya hivyo. Wakati watu waliweka mikono yao juu ya mnyama, ilionyesha kwamba dhambi zao zilikuwa zinahamishiwa kwa mnyama au kwamba walikuwa wanajitambulisha na mnyama ambaye angekufa ([Mambo ya Walawi 1:4](#)).

Watu pia waliweka mikono yao juu ya wengine kuwapa kazi au majukumu maalum. Kwa mfano:

- Mose aliweka mikono yake juu ya Yoshua ili kumfanya kuwa kiongozi mpya wa Israeli ([Hesabu 27:12-23](#))
- Mitume waliwawekea mikono wasaidizi saba waliowachagua kwa ajili ya kazi yao ([Matendo 6:5-6](#))
- Kanisa huko Antiokia liliwawekea mikono Paulo na Barnaba walipowatuma kama wamisionari ([Matendo 13:3](#))

Wakati viongozi walipoweka mikono yao juu ya mtu, ilionyesha kwamba mtu huyo sasa alikuwa akishiriki katika kazi na mamlaka yao ([1 Timotheo 4:14; 2 Timotheo 1:6](#)). Kitendo hiki kilifanywa kila mara kwa maombi. Kama alivyosema mwalimu wa kanisa la awali aliyeitwa Augustine: "Je, kuweka mikono si maombi juu ya mtu?"

Yesu mara nyingi aliweka mikono yake juu ya wagonjwa alipowaponya ([Marko 6:5; Luka 4:40; 13:11-13](#)). Wafuasi wake walifanya vivyo hivyo ([Marko 16:18; Matendo 9:12, 17; 28:8](#)). Wakati mtu aliweka mikono yake juu ya mgonjwa, ilionyesha mambo kadhaa:

- Mponyaji alimhudumia mgonjwa kwa uangalifu na alitaka kumsaidia.
- Ilimsaidia mgonjwa kuamini kwamba Mungu atamponya.
- Ilikuwa inaonyesha kwamba Mungu alikuwa akijibu maombi yao ya kuponywa.

Tazama pia Mkono wa Kulia.

Mlima wa Mizeituni

Mgongo maarufu unaoelekeea kaskazini-kusini katika milima ya Yudea, ulioko mashariki mwa Yerusalem na Bonde la Kidron. Milima mitatu yenye mabonde mawili kati yake inatofautisha mlima huu. Kilele cha kaskazini ni Mlima Scopus. Kusini mwake kuna bonde dogo ambalo barabara ya kale ya Kirumi kuelekea Yeriko ilipitia. Kilima cha kati ni Mlima wa Mizeituni wa jadi (futi 2,684, au mita 818.1) kilichosimama mbele ya jukwaa la hekalu (*Haram esh-Sherif*). Hapa Constantine alijenga Kanisa kuu la Kupaa kwa ajili ya mama yake, Helena. Bonde jingine kuelekea kusini lina barabara ya kisasa kuelekea Bethania. Kilima cha

kusini, kinachoangalia Yerusalem ya Wayebusi na mji wa Daudi, kinaitwa "Mlima wa Kosa" kwani hapa Solomoni alijenga mahekalu kwa ajili ya wake zake wa kigeni. Chini yake kuna kijiji cha Kiarabu cha Silwan na makutano ya mabonde ya Kidron na Hinnom.

Mlima wa Mizeituni ulipata jina lake kutokana na mashamba yake makubwa ya mizeituni, ambayo yalikuwa maarufu katika nyakati za kale ([Zek 14:4; Mk 11:1](#)). Uso wake wa magharibi hukusanya mvua kutoka Mediterania, ambayo, pamoja na chokaa iliyooza, hufanya bustani zenye rutuba. Upande wa mashariki unaashiria mpaka wa jangwa kame la Yudea. Bethania na Bethfage ni vijiji viwili vya Agano Jipyä vilivyokumbatia miteremko hii ya mashariki.

Kwenye Agano la Kale, Mlima wa Mizeituni unatajwa mara ya kwanza wakati Daudi alipokimbia njama ya Absalomu. Aliondoka Yerusalem, akapanda Mlima wa Mizeituni upande wa mashariki, na kuendelea kuelekea Bonde la Ufa ([2 Samwel 15:30](#)). Sulemani alichagua mlima huu kwa ajili ya ujenzi wa "mahali pa juu" kwa miungu ya kigeni ya Sidoni, Moabu ([1 Wafalme 11:7](#)), na Amoni—ambayo yote yaliharibwa baadaye na Yosia ([2 Wafalme 23:13](#)). Ezekiel ([Ezekieli 11:23](#)) anarekodi maono ya utukufu wa Mungu ukiondoka hekaluni na kupumzika juu ya Mlima wa Mizeituni. Maelezo maarufu zaidi yanapatikana katika maono ya apokaliptiki ya Zakaria ([Zakaria 14:1-5](#)): "Katika siku hiyo [miguu ya Bwana] itasimama juu ya Mlima wa Mizeituni, unaoelekeea Yerusalem upande wa mashariki. Na Mlima wa Mizeituni utapasuka, na kutengeneza bonde pana linaloanzia mashariki hadi magharibi, kwa kuwa nusu ya mlima itasogea kuelekea kaskazini na nusu kuelekea kusini" (mstari wa [4](#), nlt).

Kwenye Agano Jipyä Yesu anaonekana kwenye Mlima wa Mizeituni wakati wa wiki ya Mateso. Isipokuwa tu ni hadithi za Bethania wakati Yesu anapomtembelea Maria na Martha ([Luk 10:38-42](#)) na kumfufua Lazaro kutoka kwa wafu ([Yoh 11:17-44](#)). Katika kuingia kwake kwa ushindi Yerusalem, Yesu alitoka Yeriko, alivuka mlima kutoka mashariki, kisha akashuka kwenye Bonde la Kidroni ([Mark 11:1-10](#)). Katika kushuka kwake alisimama na kulia kwa ajili ya mji ([Luk 19:41-44](#)).

Katika juma lake la mwisho, Yesu alifundisha kwenye Mlima wa Mizeituni ([Marko 13](#)) na alitumia jioni zake huko ([Lk 21:37](#), ingawa hii inaweza kumaanisha Bethania). Baada ya Karamu ya Mwisho, Yesu alikuja kwenye mlima huu kwa ajili ya maombi ([Mk 14:26](#)). Katika bustani karibu

na shinikizo la mafuta ya zeituni ("Gethsemane"), alikamatwa (Mark 32). Tukio la mwisho la Kristo duniani, kupaa kwake, liliangaliwa kutoka mlimani na wafuasi wake ([Matendo 1:12](#)).

Mnazareti

Mnazareti ni mtu anayetoka mji wa Nazareti. Nazareti ulikuwa mji ulioko kusini mwa Galilaya wakati wa Yesu.

Kwanini Yesu Aliitwa Mnazareti?

Yesu aliishi Nazareti kwa miaka 30 ya kwanza ya maisha yake, hivyo watu walimwita Mnazareti. Jina Yesu lilikuwa jina la kawaida mionganii mwa Wayahudi. Majina ya ukoo hayakutumiwa, hivyo kumtambua Yesu kama Mnazareti kulimtofautisha na wengine wenye jina sawa (tazama maandiko ya Kigiriki ya [Mathayo 27:16-17](#); [Matendo 7:45](#); [Wakolosai 4:11](#); na [Waebrania 4:8](#), ambapo jina Yesu linarejelea wanaume wengine).

Kwenye maandiko ya asili, jina Yesu Mnazareti (au Yesu wa Nazareti) lilitumiwa na:

- roho mbaya ([Marko 1:24](#); [Luka 4:34](#))
- umati ulio nje ya Yeriko ([Marko 10:47](#); [Luka 18:37](#))
- msichana mtumishi ([Marko 14:67](#))
- wanajeshi ([Yohana 18:5-7](#))
- Pilato ([Yohana 19:19](#))
- wanafunzi wawili kwenye barabara ya Emu ([Luka 24:19](#))
- malaika kwenye kaburi ([Marko 16:6](#))

Mitume katika kitabu cha Matendo wanatumia Nazareti kumtambulisha Yesu kama:

- Petro anazungumza kuhusu "Yesu wa Nazareti" katika mahubiri yake siku ya Pentekoste ([Matendo 2:22](#)).
- Petro anazungumza kuhusu "Yesu Kristo wa Nazareti" wakati wa kumponya mtu kwenye lango la hekalu ([Matendo 3:6; 4:10](#)).
- Paulo anamtaja "Yesu wa Nazareti" katika [Matendo 26:9](#).

Watu wakati mwingine walitumia "Mnazareti" kwa njia hasi walipokuwa wakizungumza kuhusu Yesu. Kwa mfano, katika [Matendo 6:14](#), baadhi ya watu walileta mashtaka ya uongo dhidi ya Stefano, mmoja wa wafuasi wa kwanza wa Yesu. Walimpeleka Stefano kwenye mahakama ya kidini ya Kiyahudi (inayoitwa Baraza) na kusema, "Huyu Mnazareti, Yesu, ataharibu mahali hapa [hekalu] na kubadilisha desturi ambazo Mose alitupatia."

Kuna matumizi mengine hasi ya neno "Mnazareti" katika [Matendo 24:5](#). Hii ndiyo sehemu pekee katika Biblia ambapo wafuasi wa Yesu wanaitwa "Wana wa Nazareti." Katika kifungu hiki, mtu mmoja aitwaye Tertulo alimshtaki Paulo mbele ya viongozi wa Kirumi. Alisema, "Tumemkuta mtu huyu kuwa ni hatari, akichochea mgawanyiko kati ya Wayahudi kote duniani. Yeye ni kiongozi wa dhehebu la Wana wa Nazareti."

Unabii wa Mathayo Kuhusu Mnazareti Unamaanisha Nini?

Matumizi ya Biblia ya jina "Mnazareti" yanaibua swalii la kuvutia katika [Mathayo 2:23](#). Mstari unasema, "Naye akaenda na kuishi katika mji uitwao Nazareti. Hivyo ikatimia iliyonenwa kuititia manabii: 'Ataitwa Mnazareti.'" Hakuna unabii wa Agano la Kale unaosema kwamba Masihi angeitwa Mnazareti.

Wasomi wana maelezo tofauti kuhusu kile Mathayo alimaanisha. Baadhi ya wasomi wanaangalia [Isaya 11:1](#) katika Agano la Kale, ambapo Masihi anafanuliwa kama "Tawi." Katika lugha ya Kiebrania, neno "Tawi" linafanana na neno "Nazareti." Wasomi hawa wanaamini Mathayo alikuwa anaonyesha uhusiano huu.

Wasomi wengine wana maoni tofauti. Wanaonyesha kwamba Agano la Kale lilitabiri watu wangemkataa Masihi. Wakati wa Yesu, watu walimdharaui yejote aliyejeka kutoka Nazareti. Hii ilikuwa muhimu hasa kwa sababu kila mtu alijua

Masihi alipaswa kuzaliwa Bethlehemu, mji wa nyumbani wa Mfalme Daudi.

Yesu alizaliwa Bethlehemu, lakini alikulia Nazareti. Watu walimwita Mnazareti kwa sababu alitoka Nazareti, na mara nyingi walimdhihaki kwa sababu hiyo. Wakati wa Yesu, watu wengi walimtendea yeьте kutoka Nazareti kwa dharau. Wakati watu walimtendea Yesu hivi kwa sababu alitoka Nazareti, ilionyesha kwamba unabii wa Agano la Kale ulikuwa ukitimia ([Yohana 1:46](#); linganisha [Mathayo 13:54](#); [Marko 6:2-3](#); [Luka 4:22](#)).

Tazama pia Nazarethi.

Mnyama

Mnyama katika Agano la Kale na Jipy. Wakati mwingine hutumiwa kwa njia ya mfano. Neno hili lina maana nyingi katika Agano la Kale. Hii wakati mwingine hutafsiriwa tofauti kwa sababu maneno kadhaa ya Kiebrania yanaweza kumaanisha "kiumbe hai" pamoja na "mnyama," lakini mara nyingi hutafsiriwa tu kama "mnyama." Katika Agano la Kale, kwa hivyo, mnyama anaweza kumaanisha yafuatayo:

1. Kawaida, mnyama yeьте (kwa mfano, [Mwanzo 1:24](#); [Zaburi 36:6](#)), lakini si samaki, ndege, na wadudu (kwa mfano, [Mwanzo 6:7](#); [Mambo ya Walawi 11:2](#); [Kumbukumbu la Torati 4:17](#); [Ayubu 12:7; 35:11](#); [Sefania 1:3](#)).
2. Mnyama kipenzi au mnyama aliyefundishwa (kwa mfano, [Kutoka 19:13](#); [22:10](#); [Hesabu 3:13](#); [31:47](#); [Waamuzi 20:48](#); [Mithali 12:10](#); [Yeremia 21:6](#); [Zekaria 8:10](#)).
3. Mnyama wa porini na wakati mwingine mla nyama (kwa mfano, [Mwanzo 37:20](#); [Kutoka 23:11](#); [Kumbukumbu la Torati 28:26; 1 Samweli 17:44](#); [Ezekiel 14:15](#)).

4. Kwa mfano, "mnyama" hutumiwa zaidi katika vitabu vy'a Danieli na Ufunuo. Katika Danieli (hasa [Danieli 2](#)), mnyama ni ishara ya mtawala wa dunia ambaye anawatesa na kuwanyanya watu wa Mungu. Katika Ufunuo, mtume Yohana anatumia dhana hii kuzungumzia mateso ya mwisho ya watu wa Mungu mwishoni mwa historia. "Mnyama" wa Yohana ni sawa na "mpinga Kristo" katika barua zake za awali ([1 Yohana 2:18, 22; 4:3](#); [2 Yohana 1:7](#)) na "Adamu wa uasi" wa Paulo ([2 Wathesalonike 2:3](#)). Wachambuzi wengi wa Biblia wanaamini maneno haya matatu yanarejelea mtu yule yule.

Tazama Mpinga Kristo; Harmagedoni; Alama ya Mnyama; Ufunuo, Kitabu cha.

Mose

Kiongozi mkuu wa watu wa Kiebrania aliyewaongoza kutoka utumwani Misri hadi Nchi ya Ahadi ya Kanaani. Aliwapa sheria kwenye Mlima Sinai, ambayo ikawa msingi wa imani yao ya kidini kwa karne nyingi. Mose alichukua majukumu mengi, ikiwa ni pamoja na:

- Nabii
- Kasisi
- Mtoaji wa Sheria
- Hakimu
- Mwombaji
- Mchungaji
Mfanyakazi wa miujiza
- Mwasisi wa taifa

Maana ya jina lake haijulikani. Inaweza kuwa neno la Kiebrania linalomaanisha "kutoa" ([Kutoka 2:10](#); linganisha [2 Samweli 22:17](#); [Zaburi 18:16](#)). Ikiwa binti wa Farao, aliyempata, alimpa jina la Kiegypti, linaweza kumaanisha "mwana," kama inavyoonekana katika majina ya Kiegypti kama Ahmose, Thutmose, na Ramses. Hakuna mtu mwingine katika Agano la Kale mwenye jina hili.

Mose ni mtu mashuhuri zaidi katika Agano la Kale, akitajwa kwa jina mara 767. Ushawishi wake unafika hadi Agano Jipy, ambapo anatajwa mara 79. Katika miaka 40 ya kwanza ya maisha yake, aliiishi katika nyumba ya Farao, ambapo alijifunza hekima yote ya Wamisri ([Matendo 7:23](#)).

Kwa miaka 40 iliyofuata, aliiishi Midiani kama mkimbizi baada ya kumuua Mmisri aliyekuwa akimtendea vibaya Mwebrania. Miaka yake ya mwisho 40 ilitumika kuwaongoza Waisraeli kutoka Misri hadi nchi ambayo Mungu aliahidi kwa Abrahamu na kizazi chake ([Mwanzo 12:1-3](#)). Alifariki akiwa na umri wa miaka 120 baada ya kuwaongoza Waisraeli kuititia miaka 40 ya kutangatanga nyikani. Aliwaleta hadi ukingo wa Nchi ya Ahadi upande wa mashariki wa Mto wa Yordani ([Kumbukumbu la Torati 34:7](#)). Mose ni mmoja wa watu wakuu katika historia, akibadilisha kundi la watumwa kuwa taifa ambalo limeathiri sana mwelekeo wa historia.

Maonyesho ya Awali

- Historia
- Miaka 40 ya Kwanza—Huko Misri
- Miaka 40 ya Pili—Katika Midiani
- Miaka 40 ya Tatu—Safari Kutoka Misri Hadi Kanaani
- Mose katika Agano Jipy

Historia

Tunajua tu kuhusu maisha ya Mose kutoka kwenye Biblia. Akiolojia inathibitisha matukio yanayohusiana na Mose lakini hajathibitisha uwepo wake au matendo yake. Hadithi yake inaanza na kuwasili kwa Yakobo, wanawe, na familia zao Misri wakati wa njaa huko Kanaani. Baada ya kualikwa na Yosefu na kukaribishwa na Farao, familia ilikaa Gosheni kaskazini mashariki mwa Misri. Waliishi huko kwa miaka 430 ([Kutoka 12:40](#)). Kwa muda, idadi yao ilikuwa haraka, ikijaza nchi ([Kutoka 1:7](#)). Mfalme mpya alitokea juu ya Misri ambaye hakumjua Yosefu. Biblia haimtaji Farao huyu, na utambulisho wake unajadiliwa. Mara nyangi anatambulishwa kama:

- Thutmose III, ambaye alikuwa Farao kuanzia 1504 hadi 1451 KK;
- Seti I, ambaye alikuwa Farao kuanzia 1304 hadi 1290 KK; au
- Ramses II, ambaye alikuwa Farao kuanzia 1290 hadi 1224 KK.

Farao aliogopa kwamba Waisraeli walikuwa wakiongezeka sana na wangeweza kuwa hatari. Kwa hivyo, alijaribu kupunguza idadi yao. Aliwaweka kufanya kazi ya kujenga miji ya akiba ya Pithomu na Rameses, lakini kazi ngumu haikupunguza idadi yao. Kisha alijaribu kuwashawishi wakunga kuua watoto wa kiume, lakini walikataa kufuata maagizo yake. Hatimaye, aliwaamuru watu wake kuzamisha watoto wa kiume katika Mto Nile. Ilikuwa katika hali hii ya mateso ya kwanza ya Wayahudi ambapo mtoto Mose alizaliwa.

Miaka 40 ya Kwanza—Huko Misri

Kuzaliwa na Maisha ya Mapema

Adamu kutoka familia ya Walawi aitwaye Amramu alimuoa dada wa baba yake, Yokeybedi ([Kutoka 6:20](#); linganisha [2:1](#)). Mwana wao wa kwanza, Aroni, alizaliwa miaka mitatu kabla ya Mose na kabla ya amri ya kuzamisha watoto wa Kiebrania, hivyo maisha yake hayakuwa hatarini. Hata hivyo, amri hiyo ya kikatili ilikuwa inatekelezwa wakati Mose alizaliwa. Baada ya miezi mitatu, mama yake hakuweza kumficha tena. Alitengeneza kikapu cha matete na kukipaka lami. Kisha akamweka mtoto ndani yake na kuweka kikapu hicho kati ya matete kando ya mto. Dada yake mkubwa, Miriamu, alikaa karibu ili kuona kitakachotokea.

Hivi karibuni, binti wa Farao alikuja kwenye Mto kuoga, kama alivyofanya mara nyngi. (Anajulikana na Josephus kama Thermuthis na na wengine kama Hatshepsut, ingawa utambulisho wake halisi haujulikani.) Alimkuta mtoto, akamtambua kama mtoto wa Kiebrania, na akaamua kumlea kama wake mwenyewe. Miriamu kisha alikaribia na kupendekeza kumtafuta mwanamke wa Kiebrania kumlea mtoto. Binti wa mfalme alikubali, na Miriamu alimrudisha mtoto kwa mama yake, ambaye alimlea kwa labda miaka miwili au mitatu (linganisha [1 Samweli 1:19-24](#)).

Hakuna kilichorekodiwa kuhusu miaka hiyo ya awali. Hajulikani kama mama yake alimwona katika utoto wake wa baadaye na ujana au kama alimwambia yeeye ni nani na kumfundisha imani ya

Kiebrania. Mose alielimishwa katika hekima yote ya Wamisri, kama inavyofaa kwa mwanachama wa nyumba ya kifalme, na akawa hodari katika maneno na matendo yake ([Matendo 7:22](#)).

Utambulisho na Watu Wao Wenyewe

Haijulikani Mose alipojua kwanza kwamba yeye ni Mwebrania badala ya Mmisri, lakini alipofikia umri wa miaka 40, alijua. Siku moja, alitoka kwenda kutembelea watu wake na kuona jinsi walivyotendewa. Hatua za kikatili zilizochukuliwa dhidi yao wakati wa kuzaliwa kwake zilikuwa bado zipo. Alipoona Mmisri akimpiga Mwebrania, Mose alimuua Mmisri kwa hasira na kumzika. Alifikiri hakuna aliyegundua, lakini mtu aliona. Siku iliyofuata, alipojaribu kuzuia Waebrania wawili wasipigane, walimgeukia na kumshtaki kwa mauaji: "Nani alikufanya mtawala na mwamuzi juu yetu? Je, unapanga kuniua kama ulivymuua Mmisri?" ([Kutoka 2:14](#)). [Matendo 7:25](#) inaongeza: "Alifikiri ndugu zake wangelewa kwamba Mungu alikuwa akintumia kuwaokoa, lakini hawakuelewa." Akigundua kwamba matendo yake yalijulikana na kwamba kuwa sehemu ya nyumba ya Farao hakutamlinda, Mose alikimbilia Midiani.

Pili Miaka 40—Katika Midiani

Ndoa katika Familia ya Yethro

Baada ya kufika Midiani, Mose aliketi karibu na kisima. Hapo, aliona binti saba wa kuhani wa Midiani wakichota maji kwa ajili ya kundi la baba yao. Wakati wachungaji walipajaribu kuwafukuza, Mose aliwasaidia kuwanywesha wanyama wao. Kuhani, Yethro, alimwalika Mose kukaa na familia yake na kumpa binti yake Sipora kama mke ([Kutoka 3:1](#); Yethro pia anaitwa Reueli katika [Kutoka 2:18](#); au Hobabu katika [Hesabu 10:29](#)). Kuna kutokuliana kati ya wasomi kuhusu utambulisho wa Hobabu katika [Hesabu 10:29](#). Wengine wanafikiri alikuwa baba mkwe wa Mose, wakati wengine wanafikiri alikuwa shemeji wa Mose.

Angalia pia Hababu

Kule Midiani, Mose na Sipora walikuwa na wana wawili, Gershomu na Eliezeri ([Kutoka 2:22; 18:4](#)). Katika kipindi cha miaka 40 huko Midiani, mawazo ya Mose kuhusu maisha yake ya awali huko Misri yalipungua. Hangeweza kutabiri kwamba Mungu angemwita tena kwenda Misri kukabiliana na Farao mpya na kudai kuachiliwa kwa Waebrania kutoka utumwani. Mungu hakuwa amewasahau watu wake na sasa alikuwa tayari kuwaokoa.

Mkutano na Mungu katika Kichaka Kinachowaka Moto

Siku moja, Mose alipokuwa akichunga mifugo ya baba mkwe wake, aliwaongoza hadi Mlima Horebu (pia unajulikana kama Sinai). Mungu alimtokea katika mwali wa moto kutoka katikati ya kichaka kilichokuwa kinawaka lakini hakikuteketeta. Mose alikaribia kutazama tukio hilo la ajabu kwa karibu zaidi na akasikia Mungu akimzungumzia kutoka kwenye kichaka:

"Mose, Mose!" "Nipo hapa," akajibu. "Usikaribie zaidi," Mungu alisema. "Vua viatu vyako, kwa maana mahali unaposimama ni ardhi takatifu." ([Kutoka 3:4-5](#)).

Mungu alijitambulisha kama Mungu wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo na akamhakikishia Mose kwamba Alikuwa amesikia kilio cha watu Wake na alikuwa anafahamu mateso yao. Mungu alifichua mpango Wake wa kumtuma Mose kwenda Misri kuwaokoa watu Wake kutoka utumwani.

Mose, akihisi hana uwezo wa kufanya kazi hiyo, alianza kutoa visingizio. Mungu alimhakikishia Mose kwamba Atakuwa pamoja naye ([Kutoka 3:11-12](#)). Mose alipoonyesha wasiiasi kuhusu nini cha kusema ikiwa watu watauliza jina la Mungu, Mungu alijibu kwa njia ya fumbo: "MIMI NDIMI NILIYE. Hivi ndivyo utakavyowaambia Waisraeli: 'MIMI NDIMI ametuma mimi kwenu.'" ([Kutoka 3:13-14](#)). Wasomi wamependekeza maana nyingi kwa jina hilo. Kilicho hakika ni kwamba jina hilo linapendekeza kwamba Mungu yupo kwa nguvu zake mwenyewe na anajitosheleza.

Mose alihisi wasiiasi kwamba watu hawatamwamini. Mungu alimpa ishara tatu:

1. kubadilisha fimbo yake kuwa nyoka
2. kufanya mkono wake uwe na ukoma
3. kubadilisha maji ya Mto Nile kuwa damu ([Kutoka 4:1-9](#)).

Licha ya ishara hizi, Mose bado alisita: "Tafadhali, Bwana... Sijawahi kuwa na ufasaha, si zamani wala tangu Umenena na mtumishi Wako, kwa kuwa mimi ni mzembe wa kusema na ulimi." ([Kutoka 4:10](#)). Mungu alimwambia kwamba angemwambia nini cha kusema. Hata hivyo, Mose aliomba Mungu amtume mtu mwingine. Hatimaye, Mungu alikubali kumruhusu ndugu yake Mose, Aroni, aseme kwa niaba yake. Mungu angempa Mose maagizo Yake, na Aroni angeyafikisha kwa watu.

Kurudi Misri

Mose alimchukua mke wake na wanawe na kuanza safari kuelekea Misri, akimwambia baba mkwe wake kwamba alitaka kutembelea familia yake huko ([Kutoka 4:18](#)). Kulingana na simulizi la kibiblia, aliwapandisha mke wake na wanawe juu ya punda kwa safari hiyo ([Kutoka 4:20](#)). Hii inaonyesha kwamba watoto wote wawili walikuwa wadogo na hawakuwa wamezaliwa mapema katika ndoa ya Mose.

Katika kituo cha kupumzika kwenye safari, jambo la kushangaza lilitokea. Bwana alikutana na Mose na alijaribu kumuua kwa sababu Mose hakuwa amemkeketa mtoto wake kabla ya kuondoka Midiani ([Kutoka 4:24](#)). Wakati Sipora altambua kuwa maisha ya Mose yalikuwa hatarini, alifanya tohara mwenyewe. Kisha akasema kwa machozi, "Hakika wewe ni bwana arusi wa damu kwangu" ([Kutoka 4:25](#)). Tukio hili la kushangaza lilikuwa ukumbusho kwamba kiongozi wa watu wa agano lazima afuate agano ([Mwanzo 17:10-14](#)). (Waisraeli walikuwa watu wa agano la Mungu kwa sababu Mungu alifanya agano [makubaliano maalum] nao kwamba wanaume wangekeketwa.)

Mungu alimwambia Aroni, ambaye bado alikuwa Misri, aende kwenye mlima ambapo Mose alikuwa amekutana na Mungu kwenye kichaka kinachowaka moto na kukutana na kaka yake huko. Mose alimweleza Aroni kila kitu kilichotokea, na pamoja wakaenda Misri, wakakusanya wazee, na kuwajulisha kuhusu matukio hayo. Mose na Aroni walipofanya ishara mbele ya watu, viongozi hawa waliamini kwamba walikuwa wametumwa na Mungu kuwaokoa ([Kutoka 4:30-31](#)).

Miaka 40 ya Tatū—Safari Kutoka Misri Hadi Kanaani

Mkutano na Farao

Baada ya kurudi Misri, Mose na Aroni walimwendea Farao. Mose alirudia madai ya Bwana: "Waache watu Wangu waende, ili waweze kufanya sherehe Kwangu nyikani" ([Kutoka 5:1](#)). Farao alikataa, akisema hajawahi kusikia kuhusu Mungu huyu. Kwa kuwa wafalme wa Misri walijiona kama miungu, Farao alihisi ameudhiwa sana. Hakukataa tu ombi la Mose bali pia aliwafanya Waebrania wafanye kazi kwa bidii zaidi. Sasa walilazimika kukusanya majani yao wenyewe kutengeneza matofali, lakini bado walipaswa kutengeneza idadi ile ile ya matofali kama awali.

Waebrania walikasirika na kumlaumu Mose kwa matatizo yao. Mose, akiwa amechanganyikiwa na kusikitika, alilalamika kwa Mungu. Mungu alimhakikishia Mose kwamba Angewaokoa Waebrania kutoka utumwani na kuwapeleka kwenye nchi aliyowaahidi Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Alimwambia Mose arudi kwa Farao na kurudia madai hayo, akionya kuhusu matokeo makubwa ikiwa Farao angekataa.

Wakati Mose na Aroni waliporudi kwa Farao, Mose alirudia ombi lake la kuwaachilia Waisraeli waende. Alijaribu kumwonyesha Farao muujiza kwa kugeuza fimbo yake kuwa nyoka. Hata hivyo, wenyewe hekima wa Misri walifanya jambo lilelile kwa uchawi wao, hivyo Farao bado alikataa kusikiliza. Kisha, Mose alileta mapigo tisa kwa Misri ili kuonyesha nguvu za Mungu na kumlazimisha Farao kutii. Mapigo haya yalijumuisha:

1. Kubadilisha maji ya Nile kuwa damu
2. Tauni ya Vyura
3. Viwavi
4. Inzi
5. Magonjwa ya mifugo
6. Majipu kwa watu
7. Mvua ya mawe
8. Nzige
9. Giza totoro

Katika baadhi ya mapigo haya, Farao alikubali kuwaacha Waisraeli waende, lakini mara tu pigo lilipokwisha, alibadilisha mawazo yake na kukataa tena. Mapigo tisa ya kwanza yalisababisha uhariufigo mkubwa kwa Misri, lakini Waisraeli bado hawakuwa wameachiliwa. Kulikuwa na pigo moja zaidi lililokuja, baya zaidi ya yote.

Pasaka ya Kwanza

Mungu alimwambia Mose kwamba pigo moja zaidi lingekuja Misri: "Kila mzaliwa wa kwanza katika nchi ya Misri atakufa, kuanzia mzaliwa wa kwanza wa Farao anayeketi kwenye kiti chake cha enzi, hadi mzaliwa wa kwanza wa msichana mtumishi nyuma ya kinu cha mkono, pamoja na mzaliwa wa kwanza wa ng'ombe wote" ([Kutoka 11:5](#)). Alimwahidi Mose kwamba pigo hilo halitawaathiri Waebrania, "Kisha mtajua kwamba Bwana anafanya tofauti kati ya Misri na Israeli" ([Kutoka 11:7](#)).

Mungu aliwaagiza watu kupitia kwa Mose na Aroni kujiardaa kuondoka Misri haraka. Walitakiwa kuwaomba Wamisri vito vya fedha na dhahabu ([Kutoka 11:2-3](#)). Wamisri walikubali, pengine kwa hofu na wakitumaini kwamba zawadi hiso zingekomesha hofu yao. Waebrania pia waliambiwa kuandaa mwana-kondoo kwa kila familia kwa ajili ya mlo wao wa mwisho Misri. Hii ikawa mfano wa Pasaka ya Kiyahudi. Walitakiwa kupaka damu ya mwana-kondoo kwenye miimo ya milango na vizingiti vya nyumba zao, ambapo mlo wa Pasaka ungekuliwa usiku huo. Popote damu ilipokuwa kwenye mlango, hakuna madhara yangetokea kwa nyumba hiyo. Pia waliambiwa kuandaa mkate usio na chachu (mkate ambao haujaachwa kuumuka).

Usiku wa manane, malaika wa Bwana aliua wazaliwa wa kwanza wote katika Misri, kutoka kwa mzaliwa wa kwanza wa Farao hadi mfungwa wa chini kabisa; hakuna aliyeokolewa. Farao alipoona kilichotokea, aliagiza Mose na Waisraeli waondoke mara moja ([Kutoka 12:31-32](#)). Biblia inasema takriban wanaume 600,000 Waebrania waliondoka Misri. Ikiwemo wanawake na watoto, jumla ingekuwa zaidi ya watu milioni 2.

Safari Kutoka Misri

Kutoka ni tukio muhimu katika Agano la Kale na linaashiria kuzaliwa kwa Israeli kama taifa. Watu wa Kiyahudi bado wanaliangalia tukio hili kama tendo kuu la Mungu kuwaokoa watu wake, kama vile Wakristo wanavyoona msalaba kama kitendo kikuu cha imani yao.

Hatuwezi kujuu njia halisi ambayo Waebrania walitumia kutoka Misri, ingawa mawazo mengi yamependekezwa. Hawakuchukua njia fupi kwenda Kanaani, ambayo ingekuwa safari ya takriban siku 10 kando ya pwani ya Mediterania. Badala yake, walielekea Mlima Sinai, ambapo Mose alikutana na Mungu kwenye kichaka kinachowaka moto. Mungu alimwambia Mose kwamba angewaleta watu mahali hapo kama ishara kwamba Mose alitumwa kuwaokoa ([Kutoka 3:12](#)). Waebrania pia walikumbuka ombi la Yosefu la kubeba mifupa yake nao waliporudi katika nchi yao ([Mwanzo 50:25](#); [Kutoka 13:19](#)).

Wakati watu waliposafiri, waliongozwa na nguzo ya wingu mchana na nguzo ya moto usiku. Nguzo hizi zilionyesha uwepo wa Mungu na ziliwaongoza katika safari yao.

Kule Misri, Farao alijuta kuwaachia Waebrania waende, hivyo akaamua kuwafuatilia pamoja na

jeshi lake. Waebrania walipoona jeshi la Wamisri likikaribia, waliogopa sana. Bahari ilikuwa mbele yao na Wamisri walikuwa nyuma yao; ilionekana hakuna njia ya kutoroka. Watu walimlaumu Mose kwa kuwatoa Misri. Mungu aliwahakikishia kwamba hawakuhitaji kuogopa au kufanya chochote kujitetea. Aliwaahidi kupigana kwa ajili yao na kuwapa ushindi ([Kutoka 14:14](#)).

Bwana alitenganisha maji ya Bahari ya Matete (ambayo mara nyingi huitwa kimakosa Bahari ya Shamu) kwa upепo mkali wa mashariki, akiruhusu Waisraeli kuvuka kwenye ardhi kavu. Wamisri waliwafuata ndani ya bahari. Hata hivyo, maji yalianguka na kuharibu jeshi la Wamisri. Waisraeli walikuwa salama upande wa pili. Watu walisherehekea ukombozi wao kwa wimbo ([Kutoka 15](#)) na wakaendelea na safari yao. Simulizi inayofuata inaelezea mapambano ya Waisraeli ya kuishi jangwani:

- Waisraeli walikabiliwa na changamoto za chakula na maji.
- Waisraeli walijadiliana kati yao.
- Waisraeli walimlalamikia Mose.
- Waisraeli walipigana vita na maadui zao.

Kupitia uzoefu wao wote, Mose alijitokeza kama nguvu ya kuunganisha na kiongozi mkuu wa kiroho.

Licha ya kushuhudia tendo kuu la Mungu la ukombozi, imani ya Waisraeli ilikuwa dhaifu. Siku tatu baadaye, walikuta maji yasiyoweza kunyweka na wakamlalamikia Mose. Bwana alimwonyesha Mose jinsi ya kutakasa maji, na hivyo akatosheleza mahitaji ya watu ([Kutoka 15:22-25](#)). Walipofika Jangwa la Dhambi, walilalamika tena kwa sababu ya ukosefu wa chakula. Mungu alitoa mana, kitu kama mkate, ili kuwalisha hadi walipofika Kanaani ([Kutoka 16:1-21](#)). Baadaye, walipokuwa wamepiga kambi Refidimu, watu walilalamika tena kuhusu ukosefu wa maji. Mungu alitoa maji kutoka kwenye mwamba huko Horebu ([Kutoka 17:1-7](#)). Waamaleki waliwashambulia huko Refidimu, lakini Mungu aliwapa Waisraeli ushindi mkubwa ([Kutoka 18:8-13](#)).

Mose na watu walipofika Sinai, walipiga kambi hapo. Yethro, baba mkwe wa Mose, alikuja kutembelea akiwa ameleta mke wa Mose na wanawe. Sipora aliamua kubaki na baba yake badala ya kwenda Misri na Mose. Ilikuwa ni mikutano wa furaha, na Yethro alitoa sadaka ya

kuteketezwa na dhabihu kwa Mungu. Mose hakuweza kutatua migogoro yote ya Waembrania peke yake. Kwa hivyo, Yethro alipendekeza kwamba Mose awape kazi fulani wanaume wenye kuwajibika mionganoni mwa watu. Mose alikubali, na Yethro alirudi kwenye nchi yake. Hakubaki Sinai kushiriki katika uthibitisho wa agano ([Kutoka 18:13-27](#)).

Kupokelewa kwa Sheria katika Mlima wa Sinai

Mungu alitimiza ahadi yake kwa Mose kwa kuwaongoza Waembrania kutoka utumwani hadi Mlima Sinai, ambapo awali alimwita Mose. Hapo, Mungu alifanya makubaliano na Israeli. Alishuka Sinai na kumwita Mose kupanda juu ya mlima. Kulikuwa na maonyesho ya kushangaza ya umeme, ngurumo, mawingu mazito, moto, moshi, na tetemeko la ardhi. Mose alikaa huko kwa siku 40 kupokea sheria, ambayo iliunda msingi wa agano.

Kule Sinai, Mungu alijfunua kama Mungu anayehitaji ibada kutoka kwa watu wake katika nyanja zote za maisha na anataka kuwa na uhusiano wa kibinagsi nao.

Uasi wa Jamii

Wakati Mose alipokaa kwa muda mrefu kwenye Mlima Sinai, watu walipoteza subira na wakaanza kuwa na shaka kama angerudi. Walimwomba Aroni atengeneze sanamu za kuabudu. Aroni alikusanya pete za dhahabu kutoka kwa watu, akaziyeyusha, na kutengeneza ndama wa dhahabu. "Alizichukua dhahabu kutoka mikononi mwao, na kwa chombo cha kuchonga akitengeneza kuwa ndama iliyoyeyushwa. Nao wakasema, 'Hawa, Ee Israeli, ni miungu yako, waliokutoa katika nchi ya Misri'" ([Kutoka 32:4](#)).

Siku iliyofuata, waliabudu sanamu kwa kutoa dhabihu na kufanya sherehe. Mungu alimjulisha Mose kuhusu matendo ya watu na alikusudia kuwaangamiza, akiahidi kuunda taifa kubwa kutoka kwa kizazi cha Mose. Mose aliwaombea watu, na hasira ya Mungu ikapungua. Mose alishuka mlimani akiwa na vibao vya mawe vilivyoandikwa sheria. Alipoona ibada ya sanamu, alivunja vibao kwa hasira, akasaga ndama kuwa unga, akauchanganya na maji, na kuwafanya watu wanywe. Alipomkibili Aroni, Mose alidai maelezo, lakini Aroni alipunguza jukumu lake, akisema, "Nilitupa [dhahabu] kwenye moto—na ndama huyu akatoka!" ([Kutoka 32:24](#)).

Mose aliita watu kujitolea kutekeleza hukumu ya Mungu juu ya watu. Walawi walijitokeza na kuua takriban wanaume 3,000, na baadaye wakapokea sifa na tuzo ([Kumbukumbu la Torati 33:9-10](#)). Musa tena aliwaombea watu, akiomba kuangamizwa ikiwa Mungu hangeweza kuwasamehe. Mungu alibadili nia na kuahidi kwamba Malaika wake angeendelea kuandamana nao ([Kutoka 32:34](#)).

Mose aliomba kuona utukufu wa Mungu. Mungu alimwagiza achonge mbao mbili za mawe na kurudi mlimani. Huko, Mungu alitangaza jina lake: "Bwana, Bwana Mungu, mwenye huruma na neema, si mwelesi wa hasira, mwingi wa upendo na uaminifu" ([Kutoka 34:6](#)). Mose alikaa siku nyingine 40 mlimani, akionya kuhusu ibada ya sanamu, akipewa sheria, na kupata nakala nyingine ya Amri Kumi. Aliposhuka, uso wake ulikuwa unameremeta kutokana na kuzungumza na Mungu. Watu walimwogopa. Mose aliweka kifuniko juu ya uso wake. Alikiondoa akiwa mbele ya Mungu. Paulo alieleza kwamba kifuniko kilizua watu kuona mwanga wa mbinguni ukipungua kutoka usoni mwa Mose ([2 Wakorintho 3:13](#)).

Hema na Kuanzishwa kwa Ukuhani

Wakati Mose alipanda mlimani kwa mara ya kwanza kupokea sheria, Mungu alimwambia akusanye vifaa vya kujenga hema. Hema ilikuwa ni patakatifu linalobebeka lililotumika kwa ibada. Vifaa vilivyotumika kujenga hema vilijumuisha:

- Dhahabu
- Fedha
- Shaba
- Aina mbalimbali za nyuzi za rangi
- Ni kitani nzuri
- Nywele za mbuzi
- Ngozi zilizopata rangi ya juu
- Mbao za mti wa Mwangati
- Mafuta ya taa
- Viingo vya mafuta ya upako na ubani
- Vitu vya thamani ([Kutoka 25:3-7](#))

Mungu alimpa maagizo maalum ya ujenzi na taratibu za kuwatakasa makuhani. Besaleli, akisaidiwa na Oholiabu, aliteuliwa kusimamia ujenzi wa hema ([Kutoka 31:1-6](#)). Hema hili

lilikuwa la kubebeka, kama hema, hivyo lingeweza kuvunjwa na kuhamishwa kutoka sehemu moja hadi nyingine wakati Waebrania walipoendelea na safari yao kuelekea Kanaani.

Mungu pia alimpa Mose maagizo kuhusu sadaka mbalimbali za kuteketezwa, nafaka, amani, dhambi, na hatia ([Mambo ya Walawi 1-7](#)).

Mose alifanya sherehe ya kumweka wakfu Aroni na wanawe kama makuhani na kuanzisha taratibu za ibada ([Mambo ya Walawi 8-9](#)).

Baada ya sherehe za kwanza, Nadabu na Abihu, wana wa Aroni, walitoa moto usioidhinishwa mbele za Bwana. Kwa sababu ya kitendo hiki, waliteketezwa na moto wa kiungu. Mose alimzuia Aroni na wanawe waliosalia kuomboleza, akisisitiza umuhimu wa utakatifu ulioikiukwa na kitendo hicho ([Mambo ya Walawi 10:1-7](#)). Tukio hili linaonyesha umuhimu wa kuishi kwa utakatifu, ambapo sehemu iliyobaki ya Mambo ya Walawi inatoa kanuni.

Kutoka Sinai hadi Kadeshi

Mwaka mmoja baada ya kuondoka Misri, Waisraeli walifanya sensa ([Hesabu 9:1](#)). Mungu aliwakumbusha kusherehekeea Pasaka. Mwezi mmoja baadaye, waliondoka Sinai, wakilalamika kuhusu chakula chao cha mana kilichowachosha na kutamani vyakula vya Misri kama:

- Samaki
- Matango
- Matikiti
- Vitunguu vya Mwitu
- Vitunguu
- Kitunguu saumu ([Hesabu 11:4-6](#))

Kwa hasira, Mungu alituma kware, lakini wengi walikufa kutokana na tauni baada ya kula nyama hiyo.

Miriamu na Aroni pia walimlamikia Mose, hasa kuhusu mke wake Mkushi ([Hesabu 12:1-2](#)). Iwapo Mkushi alikuwa Mwethiopia au ni kumbukumbu nyingine ya Sipora haijulikani. Ikiwa Mose alioa mara ya pili, haikutajwa mahali pengine katika Agano la Kale. Mose alibaki kimya, na Mungu alimtetetea, akimpiga Miriamu na ukoma. Aroni alikiri dhambi yao, na maombezi ya Mose yalisababisha uponyaji wa Miriamu baada ya siku saba.

Wakati watu walipokuwa Kadeshi (pia inaitwa Kadeshi katika [Hesabu 32:8](#)), Mose alituma wanaume 12 kwenda Kanaani. Mmoja kutoka kila kabilalitumwa kupeleleza nchi ili kuijandaa kwa kuingia kwa Israeli. Baada ya siku 40, wapelelezi walirudi. Walikubaliana kwamba nchi ilikuwa na rutuba na ya kuvutia, lakini kumi kati yao waliogopa Wakanaani na walipendekeza wasiende katika nchi hiyo. Ni Yoshua na Kalebu pekee waliowahimiza Waisraeli kumtumaini Mungu na kusonga mbele kwenda Kanaani. Hii inaonyesha ujasiri wao wa kipekee na uaminifu wao.

Licha ya himizo lao, hofu na ukosefu wa imani wa Waisraeli uliwafanya wakatae mpango huu. Badala yake, walipanga kurudi Misri na kumteua kiongozi mpya. Uasi wao ulifikia kilele walipotishia kumpiga mawe Mose na Aroni. Mgogoro huu ulisababisha uingiliaji wa kimungu. Mungu, akiwa amekasirishwa na kutotii kwao kwa mara kwa mara, alikuwa tayari kuwaangamiza watu. Hata hivyo, Mose aliingilia kati ([Hesabu 13:1-14:19](#)). Alisema kwamba ikiwa Mungu hangeleta watu katika Kanaani, mataifa yangeamini kwamba Mungu wa Waisraeli hakuweza kuwapeleka katika nchi hiyo.

Mungu alimsikiliza Mose na akaamua kwamba hakuna mwanamume yeote mwenye umri wa miaka 20 na zaidi ambaye alitoa malalamiko angeingia Nchi ya Ahadi. Uamuzi huu ulimaanisha walipaswa kuzunguka nyikani kwa miaka 40 hadi kizazi hicho kilipokufa. Watoto wao ndio wangeingia Kanaani ([Hesabu 14:29-33](#)). Waliposikia hukumu hii, Waisraeli, katika jaribio la kubadilisha hatima yao, waliamua kuingia katika nchi mara moja. Hata hivyo, kitendo hiki, kilichofanywa bila baraka za Mungu, kilisababisha kushindwa kwa kiasi kikubwa na Waamaleki na Wakanaani.

Miaka Arobaini Katika Jangwa

Kidogo sana kinajulikana kuhusu matukio wakati wa miaka 40 ya kutangatanga nyikani. Waisraeli mara kwa mara walionyesha ukosefu wa imani na utii licha ya kupokea ishara na adhabu. Mtu mmoja aitwaye Kora aliongoza uasi mwengine dhidi ya mamlaka ya Mose na Aroni. Mose na Aroni waliomba Mungu asiadhibu jamii yote kwa ajili ya uasi huo ([Hesabu 16:22-24](#)). Mungu aliwatenganisha Waisraeli na waasi. Wakati watu walipokuwa wakitazama, ardhi ilipasuka na kuwameza, pamoja na familia zao na mali zao. Licha ya kuona adhabu hii, Waisraeli bado walilalamika kuhusu Mose na Aroni. Hii

ilisababisha tauni iliyoua watu 14,700 kabla ya Musa kuisimamisha.

Ili kuthibitisha uongozi wa Aroni, Mungu alimwagiza Mose kukusanya fimbo kutoka kwa kila kabile na kuziweka katika Hema la Kukutania. Fimbo ya Aroni ilichipua, ikachanua, na kutoa mlozi, ikionyesha kwamba Mungu alimchagua. Hata hivyo, watu waliendelea kulalamika.

Wakati Waisraeli walipokaribia mwisho wa safari yao, Miriamu alikufa na kuzikwa huko Kadeshi ([Hesabu 20:1](#)). Hivi karibuni, watu walilalamika kwa kukosa maji. Mungu alimwambia Mose azungumze na mwamba ili kutoa maji, lakini Mose, akiwa amechanganyikiwa, aligonga mwamba mara mbili kwa fimbo yake. Ingawa maji yalitoka, Mungu alimkemea Mose na Aroni: "Kwa sababu hamkuniamini kunionesha utakatifu wangu mbele ya Waisraeli, hamtaingiza mkutano huu katika nchi niliyowapa!" (mstari [12](#)). Mose na Aroni walikuwa wakijitokuza juu ya Mungu. Kwa sababu ya dhambi hiyo, hawakuruhusiwa kuwaingiza Waisraeli katika Nchi ya Ahadi. Adhabu hii kali inaonyesha kwamba uongozi uliotolewa kwa Mose na Aroni ulikuwa ni heshima iliyokuja na mzigo wa uwajibikaji.

Waisraeli walisafiri kutoka Kadeshi hadi Mlima Wahori, karibu na mpaka wa Edomu. Hapo, Aroni alifariki. Mose alichukua mavazi ya kikuhanu ya Aroni na kumpa mwanawewe Eleazari, akimkabidhi jukumu la ukuhani ([Hesabu 20:28](#)).

Walipoendelea na safari yao, walikumbana na aina mbalimbali za upinzani. Walipata ushindi dhidi ya mfalme wa Aradi huko Horma ([Hesabu 21:1-3](#)). Hata hivyo, wakati wa safari yao kuzunguka Edomu, watu walilalamika tena kuhusu ukosefu wa chakula na maji. Wakati huu, Mungu alituma nyoka wenye sumu kati yao, na wengi walikufa kutoptana na kuumwa na nyoka. Wale ambao hawakuwa wameumwa bado walimjia Mose, wakakiri dhambi zao, na kuomba nyoka waondolewe. Mungu alimwagiza Mose kutengeneza nyoka wa shaba na kuuweka juu ya mti. Ikiwa mtu aliyeumwa na nyoka angemtazama nyoka wa shaba, angeishi.

Walipokaribia eneo la Sihoni, mfalme wa Waamori, Waisraeli waliomba kupita kwa amani lakini walikumbana na uhasama. Katika vita vilivyofuata, Waisraeli walimshinda Sihoni, wakiteka ardhi na miji yake, na hivyo wakaendelea na safari yao kuelekeea Nchi ya Ahadi ([Hesabu 21:21-25](#)).

Kufika kwenye Mto wa Yordani

Baada ya Waisraeli kumshinda Sihoni, walipiga kambi katika Uwanja wa Moabu, mbele ya Yeriko. Waliweza kuona Nchi ya Ahadi kutoka hapo. Wamoabu waliogopa Waisraeli kwa sababu ya ushindi wao wa hivi karibuni. Ili kuwadhuru Waisraeli, Balaki, mfalme wa Moabu, alimwajiri Balaamu, mchawi, ili awalani. Hata hivyo, Mungu alibadilisha kila jaribio la Balaamu la kuwalaani Waisraeli kuwa baraka badala yake ([Hesabu 22-24](#)).

Ingawa Balaamu hakuweza kuwalaani Israeli, alisababisha matatizo zaidi kwa kuwashauri Wamoabi kuwajaribu Waisraeli kuingia katika ibada ya sanamu na tabia mbaya ([Hesabu 25:1-3; 31:16](#); [2 Petro 2:15](#); [Ufunuo 2:14](#)). Wamoabi walifuata ushauri huu. Walitoa dhabihu kwa miungu ya Wamoabi na kujiunga na ibada za kipagani. Hii ilimkasirisha Mungu, na Akatuma tauni iliyoua Waisraeli 24,000 ([Hesabu 25:9](#)). Tukio hili liliashiria mapema mapambano ya Israeli na ibada ya sanamu, ambayo yalitabiri mapambano ya baadaye na ibada ya sanamu huko Kanaani. Kuendelea kwao na ibada ya sanamu hatimaye kuliwapelekea maangamizi yao.

Baada ya tauni, Mungu alimwagiza Mose na Eleazari kufanya sensa sawa na ile iliyofanywa miaka 40 iliyopita. Ingawa kizazi kizima kilikuwa kimekufa nyikani, kizazi kipywa kilikuwa kimekua, na idadi yao ilikuwa karibu sawa. Sensa ilihesabu wanaume 601,730 wenyewe umri wa miaka 20 na zaidi waliokuwa tayari kwa vita ([Hesabu 26:51](#)). Kila mtu kwenye sensa ya kwanza alikuwa amekufa isipokuwa Kalebu na Yoshua.

Mungu alimwamuru Mose kumteua Yoshua kama mrithi wake katika sherehe ya hadhara iliyoshuhudiwa na Eleazari, kuhani, na mkutano ([Hesabu 27:12-23](#)). Mose pia alipewa maagizo kuhusu sikukuu, sadaka, na nadhiri ([Hesabu 28-30](#)). Kama kitendo cha mwisho cha uongozi wa Mose, Mungu alimwamuru kulipiza kisasi kwa Waisraeli dhidi ya Wamidiani. Katika kampeni hii, Waisraeli walipata ushindi mkubwa, wakiwaua wafalme wa Midiani na Balaamu.

Bwana alimpa Musa maagizo ya kina kuhusu mipaka ya Nchi ya Ahadi na akataja viongozi ambao wangeigawanya kati ya makabila ([Hesabu 34](#)). Mungu pia aliwapa Walawi miji 48, ikiwa ni pamoja na miji sita ya kimbilio. Miji hii iliwalinda wale waliotuhumiwa kwa mauaji bila kukusudia, kuhakikisha kwamba wangepata kesi ya haki

mbele ya watu badala ya kudhuriwa kwa kulipiza kisasi ([Hesabu 35](#)).

Kifo cha Mose

Kitabu cha Kumbukumbu la Torati kinatumika kama hotuba ya kuaga ya Mose kwa Waisraeli, akiwapa maagizo na tafakari zake za mwisho kabla ya kifo chake. Katika kitabu hiki, Mose ndiye msemaji pekee, akihutubia mkusanyiko uliokusanyika na kusimulia safari yao tangu walipoondoka Mlima Sinai. Anapitia makosa yao ya zamani, ikiwa ni pamoja na kukataa kuingia Nchi ya Ahadi miaka 38 iliyopita ([Kumbukumbu la Torati 2:14](#)). Alikumbuka ombi lake la kuvuka Jordani na kuona nchi hiyo. Mungu alimpa Mose mtazamo wa nchi hiyo kutoka juu ya Mlima Pisga, lakini hakumruhusu kuingia ndani yake.

Mose anatumia tukio hili kuwasihii watu wafuate sheria na amri za Mungu, akisisitiza kwamba utiifu wao utaleta baraka katika nchi wanayokaribia kuingia.

Mose anapokaribia mwisho wa maisha yake, Mungu anamwagiza yeye na Yoshua wakutane kwenye Hema la Kukutania, ambapo Yoshua anateuliwa rasmi kuwa kiongozi mpya wa Israeli ([Kumbukumbu la Torati 31:14-23](#)). Kabla ya kifo chake, Mose anawabariki Waisraeli ([Kumbukumbu la Torati 33](#)).

Mose anapanda Mlima Nebo, hasa kwenye kilele cha Pisga, ambapo Mungu anamwonyesha Nchi ya Ahadi, ingawa haruhusiwi kuingia ndani yake mwenyewe. Mose anakufa hapo, na Mungu Mwenyewe anamzika katika bonde huko Moabu, kinyume na Beth-peori ([Kumbukumbu la Torati 34:6](#)).

Mose alikuwa na miaka 120 alipoaga dunia, na Waisraeli waliomboleza kifo chake kwa siku 30. Heshima ya mwisho kwa Musa katika Kumbukumbu la Torati 34:10 inaonyesha uhusiano wake wa kipekee na Mungu: "Tangu wakati huo, hakuna nabii aliyesimama katika Israeli kama Mose, ambaye Bwana alimjua ana kwa ana" ([Kumbukumbu la Torati 34:10](#)).

Mose katika Agano Jipy

Wayahudi na Wakristo wote katika nyakati za Agano Jipy walimchukulia Mose kama mwandishi wa Torati. Maneno yafuatayo yanaonyesha kwamba alihuushwa na vitabu vya Agano la Kale vinavyohusishwa naye:

- "Sheria ya Mose" ([Luka 2:22](#))
- "Kwa nini Mose aliamuru" ([Mathayo 19:7](#))
- "Mose alisema" ([Marko 7:10](#))
- "Mose aliandika" ([Marko 12:19](#))

Anatajwa katika Agano Jipy zaidi ya mtu mwingine yeoyote wa Agano la Kale, jumla ya mara 79. Anajulikana zaidi kama mtoaji wa sheria ([Mathayo 8:4](#); [Marko 7:10](#); [Yohana 1:17](#); [Matendo 15:1](#)). Anaonekana katika kubadilika kwa Yesu, akiwakilisha sheria ya Agano la Kale. Eliya pia alioneekana, akiwakilisha manabii wa Agano la Kale ([Mathayo 17:1-3](#)).

Mose pia anajulikana kama nabii katika Agano Jipy. Kama nabii, alizungumza kuhusu kuja kwa Masihi na mateso yake ([Luka 24:25-27](#); [Matendo 3:22](#)). Agano Jipy linaunganisha Mose na Yesu ili kuonyesha mifumo ya maisha chini ya agano jipy. Kwa mfano:

- Simulizi ya kuzaliwa kwa Yesu inafanana na hadithi ya Mose kama mkombozi mchanga anayekwepa mipango ya mauaji ya mtawala wa kidunia ([Mathayo 2:13-18](#)).
- Mahubiri ya Yesu mlimani yanafanana na utoaji wa sheria huko Sinai, yakimwonyesha kama mfasiri mwenye mamlaka wa mapenzi ya Mungu ([Mathayo 5-7](#)).
- Paulo anafanua tofauti kati ya sheria ya zamani na uhusiano mpya na Mungu katika Wagalatia. Sheria iliyotolewa kupitia Mose iliwaandaa watu kwa ajili ya imani katika Kristo, ambayo sasa inawahesabia haki waumini ([Waembrania 3:5-6; 9:11-22](#)).
- Injili ya Yohana inalinganisha sheria iliyotolewa kupitia Mose na neema na ukweli vilivyokuja kupitia Yesu Kristo ([Yohana 1:17](#)).
- Yohana pia anafananisha mana katika nyika na Yesu kama "mkate wa uzima" ([Yohana 6:30-35](#)).

Marejeleo mengine ya Mose au matukio yanayohusiana naye ni pamoja na:

- Kuzaliwa kwake kilitajwa katika ([Matendo 7:20; Waebrania 11:23](#))
- Kichaka kinachowaka moto ([Luka 20:37](#))
- Wachawi wa Misri ([2 Timotheo 3:8](#))
- Pasaka ([Waebrania 11:28](#))
- Kutoka ([Waebrania 3:16](#))
- Kuvuka bahari ([1 Wakorintho 10:2](#))
- Agano la dhabihu huko Sinai ([Mathayo 26:28](#))
- Manna ([1 Wakorintho 10:3](#))
- Utukufu usoni mwa Mose ([2 Wakorintho 3:7-18](#))
- Maji kutoka kwenye mwamba ([1 Wakorintho 10:4](#))
- Nyoka wa shaba ([Yohana 3:14](#))
- Wimbo wa Mose ([Ufunuo 15:3](#))

Angalia pia Misri, Wamisri; Kitabu cha Kutoka; Historia ya Israeli; Mapigo ya Misri; Makuhani na Walawi; Hema; Hekalu; Amri Kumi; Matembezi ya Nyikani.

Moyo

Kiungo muhimu cha mwili; kitovu cha hisia za mtu.

Katika Kiebrania na Kigiriki, kama ilivyo katika Kiingereza cha kisasa, "moyo" hutumika kuashiria kiungo cha mwili pamoja na kituo cha hisia cha mtu. "Moyo" (Kiebrania leb; Kigiriki kardia) hutokea takriban mara 1,000 katika Biblia, ingawa mara nyingi hufichwa katika tafsiri. Wigo wa maana ni mpanga.

Moyo wa Kimwili

Kwamba moyo unaopiga unaashiria uhai inaonekana kudokezwa katika [1 Samweli 25:37-39](#) (tazama nlt mg), licha ya kuchelewa kwa kifo cha Nabali. Chakula cha kimwili na divai huathiri moyo ([Amu 19:5; Zab 104:15; Matendo 14:17](#)), na moyo unaweza "kufa" na "kutetemeka." Nafasi ya moyo katika mwili inatoa sitiari dhahiri kwa "katikati" ([Mt 12:40](#)).

Moyo wa kisaikolojia

Moyo unafanya kazi kiakili (kwa mfano, [Yer 12:11](#)); pia unaona ([Yn 12:40](#)), unaelewa ([1 Fal 3:9](#)), unajadili ([Mk 2:6](#)), unafikiri ([Lk 2:19](#)), unakumbuka ([Lk 2:51](#)), unawaza ([Kum 8:17](#)), unafikiria ([Lk 1:51](#)), una hekima ([Mhu 1:17](#), kjv), una ujuzi wa kiufundi ([Kut 28:3](#), kjv), na mengine mengi.

Kihisia, moyo hupitia furaha ya kulewa ([1 Sm 25:36](#)), furaha ([Is 30:29](#)), shangwe ([Yn 16:22](#)), huzuni ([Neh 2:2](#)), maumivu ([Rum 9:2](#)), uchungu ([Met 14:10](#)), wasiwasi ([1 Sm 4:13](#)), kukata tamaa ([Mhu 2:20](#)), upendo ([2 Sm 14:1](#)), imani ([Zab 112:7](#)), mapenzi ([2 Kor 7:3](#)), tamaa ([Mt 5:28](#)), ukatili ([Mk 3:5](#)), chuki ([Law 19:17](#)), hofu ([Mwa 42:28](#)), wivu ([Yak 3:14](#)), tamaa ([Rum 10:1](#)), kukatishwa tamaa ([Hes 32:9](#)), huruma ([Kut 23:9](#)), hasira ([Kum 19:6](#), kjv), kutokuwa na uhakika ([2 Nya 13:7](#), kjv), na hisia nyingine nyingi.

Kwa hiari, moyo unaweza kukusudia ([1 Kor 4:5](#)), kuelekea ([1 Sam 14:7](#)), kuchochea ([2 Fal 12:4](#); cf. [Mith 4:23](#)), kuwa imara ([Matendo 11:23](#)), kuwa na nia ([Kut 35:22](#)), kubuni uovu ([Matendo 5:4](#)), au kufuata "hazina" yake ([Mt 6:21](#)).

Kimaadili, moyo unaweza kuwa mpole na mnyenyeketu ([Mt 11:29](#)), mtakatifu ([1 Thes 3:13](#)), mwaminifu ([Neh 9:8](#)), mnyofu ([Ps 97:11](#)), safi, na mwenye nia moja ([Jas 4:8](#)), safi ([Matendo 15:8](#)), wenyе upendo kwa Mungu ([Mk 12:30](#)) na kwa wengine ([1 Pt 1:22](#)), mgumu, au nyeti ([Ez 11:19](#)). Maandiko yanasisitiza uovu wa moyo ([Gn 6:5](#) na kote), jinsi unavyojiongopea ([Yak 1:26](#)), udanganyifu wake ([Jer 17:9](#)), uchoyo ([Mt 6:19-21](#)), tamaa ([Mt 5:28](#)), kiburi ([Is 9:9](#)), kutokuwa na heshima ([Matendo 7:51](#)), upotovu ([Ps 101:4](#)), na kutokuwa na toba ([Rom 2:5](#)). Hakuna kinachomchafua mtu zaidi ya moyo wake mwenyewe ([Mk 7:18-19](#)).

Hata hivyo, kutoka moyoni kunaweza kutoka mema ([Lk 6:45; 8:15](#)). Hata wakati wa kukatishwa tamaa na hali au kwa hofu, nia njema ya moyo inabaki kuwa njema; na nia mbaya inabaki kuwa mbaya ([1 Fal 8:18; Mt 5:28](#)).

Inakuwa vigumu sana, moyo wa mtu kwa bahati mbaya umegawanyika, na Maandiko mara nyingi husifu moyo mkamilifu, mzima, na wa kweli (yaani, ulioungana) ([Mwa 20:5; Zab 86:11; Matendo 8:37](#)). "Moyo" unaashiria nafsi ya ndani kabisa, kiini cha siri cha mtu ([1 Pet 3:4](#)), ambacho mtu huwasiliana nacho, na ambacho mtu "humimina" katika maombi, maneno, na matendo ([Zab 62:8; Mt 15:18-19](#)). Ni nafsi halisi, inayotofautishwa na

mwonekano, nafasi ya umma, na uwepo wa kimwili ([1 Sam 16:7](#); [2 Kor 5:12](#); [1 Thes 2:17](#)). Na "nafsi ya moyo" hii ina asili yake, tabia, na mwelekeo ([Dan 4:16](#); [7:4](#), kJV; cf. [Mt 12:33-37](#)).

Moyo wa Kiroho

Moyo ni muhimu sana katika dini ya Kibiblia. Siri ya nafsi iliyofichwa inajulikana kikamilifu na Mungu na Kristo ([Yer 17:10](#); [Lk 9:47](#); [Rum 8:27](#)), na moyo ni kiti cha maarifa yetu ya Mungu ([2 Kor 4:6](#)). Hali ya moyo inaongoza maono ya Mungu ([Mt 5:8](#)); kutoka moyoni mtu huzungumza na Mungu ([Zab 27:8](#)); moyo ni mahali pa makao ya Kimungu ([2 Kor 1:22](#); [Gal 4:6](#); [Efe 3:17](#)).

Kwa upande mwingine, uovu wa kimaadili moyoni unaonekana kama dhambi dhidi ya Mungu. Miyo isiyo na hisia imefunikwa na giza, mara nyingi ikiwa na ibada ya siri, mbali na Mungu, na "sio sawa" mbele ya Mungu ([Kumb 29:18-19](#); [Mt 15:8](#); [Matendo 8:21](#); [Rum 1:21](#)). Hata hivyo, Bwana hataidharau moyo uliovunjika na wenyewe toba ([Zab 51:17](#)). Moyo wa mtu unapogeuka kuelekea Mungu, anaahidi kuufanya uwe na hisia kwa mambo ya kiungu, upya na safi ([Kumb 4:29](#); [2 Fal 23:25](#); [Zab 51:10](#); [Yoeli 2:13](#); [Eze 36:25-27](#)). Sheria ya Mungu itakuwa imeandikwa moyoni kama mwongozo wa ndani na msukumo ([Yer 31:33](#); [Ebr 8:10](#); cf. [2 Kor 3:2-3](#)).

Kwa maneno ya Kikristo, mabadiliko kama hayo yanahusisha kuamini injili kutoka kwa "moyo mwaminifu na mwema" ambao unatoa udongo wenyewe rutuba kwa Neno la Mungu ([Lk 8:15](#); [Rom 10:9](#)). Moyo wa kweli unamkaribia Mungu, unampenda kwa akili yake yote, hisia, na mapenzi ([Lk 10:27](#); [Heb 10:22](#)). Kisha Mungu anatoa nguvu, thawabu, upya, neema, amani, na furaha kwa moyo ([Ps 73:26](#); [Is 57:15](#); [Matendo 2:46](#); [Phil 4:7](#); [Heb 13:9](#)). Hivyo basi, wazo la kale linawezekana tena, lile la kuwa "mtu baada ya moyo wa Mungu" ([1 Sm 13:14](#); [Matendo 13:22](#)).

Mrithi

Mtu anayepata urithi au ambaye ana haki ya urithi wa baadaye. Mrithi ni mtu anayepokea mali ya marehemu, hasa kwa mujibu wa sheria au wosia. Katika Agano la Kale na Agano Jipy, maneno ya Kiebrania na Kigiriki yanajumuisha mawazo haya.

Katika kitabu cha [Mwanzo 15](#), baada ya Mungu kurudia ahadi yake maalum kwa Abrahamu, Abrahamu alijiuliza jinsi utimilifu wa ahadi hiyo

ungeweza kutokea. Wakati huo, mtumishi wake tu aliyesimamia nyumba yake, Eliezeri wa Dameski, alikuwa "mwana wa nyumba yake." Yaani, mtu wa nyumba yake kubwa ambaye angeweza kurithi. Hakukuwa na mwana wa kuzaliwa wa Abrahamu ndani ya familia (tazama [Mwanzo 15:3-4](#)). Bila mwana katika nyakati za kifalme, msimamizi mkuu wa mtu angeweza kuwa mrithi wake kama mbadala. Baadaye, baada ya kuzaliwa kwa Ishmaeli (mwana wa Abrahamu na Hagari, mjakazi wa Sara) na Isaka (mwana wake na Sara, mke wake), matatizo yalizuka kati ya wanawake hao. Sara alidai kwamba Abrahamu amfukuze Hagari na mwanawe, kwa sababu Sara hakutaka Ishmaeli awe mrithi pamoja na mwanawe mwenyewe, Isaka ([Mwanzo 21:10](#)).

Mwanamke mwenye busara, kwa ushawishi wa Yoabu, alimweleza Daudi hadithi kuhusu yeye na wanawe wawili. Alisema kwamba mwana mmoja alimuua mwingine, na kwamba familia yake sasa inataka kumuua mwana aliyebaki kwa mauaji hayo. Ikiwa hili lingetokea, alidai, mrithi wa mumewe aliyekufa angeangamizwa na familia ingebaki bila urithi ([2 Samweli 14:7](#)).

Mfano mwingine wa kibiblia wa matumizi ya kawaida ya neno "mrithi" unaonekana katika mfano ulioambiwa na Yesu. Wafanyakazi katika shamba la mizabibu, ambao walimwona mwana wa bwana wao akija, walisema mionganoni mwao, "Huyu ndiye mrithi. Njoo, na tumuue na kuchukua urithi wake" ([Mathayo 21:33-43](#); linganisha [Marko 12:7](#); [Luka 20:14](#)).

Kwenye marejeleo mengi katika Agano Jipy, neno "mrithi" linatumika kumrejelea muumini katika Kristo. Muumini ana urithi unaokuja kwa sababu ya kuwa mtoto wa Mungu Baba na hivyo kuwa mrithi pamoja na Kristo ([Warumi 8:16-17](#)). Urithi wa wokovu unatajwa kwa namna mbalimbali katika sehemu tofauti za Agano Jipy. Katika [Waembrania 6:17](#), Wakristo wanaitwa "warithi wa ahadi." Ahadi hii ilitokea wakati Mungu alipomwambia Abrahamu, "Hakika nitakubariki na kuzidisha uzao wako" ([Waembrania 6:14](#)). Katika [Waembrania 11:7](#), Nuhu anaelezewa kama "mrithi wa haki inayotokana na imani." Katika [Yakobo 2:5](#), maskini duniani ambao ni matajiri kwa imani wanasemekana "kurithi ufalme ambao Aliwaahidi wale wanaopenda." Paulo anaandika kwamba wale wanaohesabiwa haki kwa neema ya Mungu, kitendo cha kutangaza cha Mungu ambacho Mungu anawafanya watu kuwa wenyewe haki, wanakuwa warithi kulingana na tumaini la uzima wa milele ([Tito 3:7](#)).

Kwenye [Waebrania 1:2](#), neno "mrithi" linatumika kumrejelea Mwana wa Mungu kwa umoja, ambaye inasemekana ameteuliwa kuwa "mrithi wa vitu vyote" na Baba yake. Hapa kuna mfano ambapo mtu amewekwa rasmi kupokea urithi lakini ataingia katika umiliki kamili wake baadaye sana.

Katika nyakati za kibiblia, haki ya mzaliwa wa kwanza—yaani, haki ya mwana wa kwanza katika familia kuwa mrithi mkuu wa nyumba—ilitawala. Katika nyakati za Agano la Kale, mwana wa kwanza alikuwa na haki ya uzaliwa, ambayo ilijumuisha kurithi sehemu mbili ya mali za baba yake na uongozi wa familia ([Kumbukumbu la Torati 21:15-17](#)). Wana wengine waligawana kilichobaki kwa usawa. Ikiwa hakukuwa na wana wa kurithi, mabinti walikuwa warithi ([Hesabu 27:8; 36:1-12](#)). Hata hivyo, kulikuwa na sharti kwamba mabinti hawangeweza kuolewa nje ya kabilo lao. Hii ilikuwa ni kuhifadhi eneo la kabilo bila kugawanyika. Ikiwa hakukuwa na mabinti, basi ndugu za marehemu walirithi. Ikiwa hakukuwa na ndugu, basi wajomba zake. Na ikiwa hakukuwa na wajomba, basi jamaa wa karibu zaidi ([27:9-11](#)). Kwa sababu suala la umiliki wa kikabila lilikuwa muhimu sana, ni rahisi kuelewa kwa nini kulikuwa na wasiwasi mkubwa kuhusu rekodi za ukoo mionganoni mwa watu wa Kiebrania.

Tazama pia Kifunguamimba; Urithi; Haki ya Kuzaliwa.

Msamaha

Msamaha unamaanisha kuachilia hasira na maumivu kwa mambo ambayo wengine wamefanya vibaya. Kimsingi, ni kitendo cha Mungu kinachowaweka watu huru kutokana na kuhukumiwa kwa matendo yao mabaya. Ni Mungu pekee anayeweza kusamehe dhambi kwa sababu ni Mungu pekee ndiye mkamilifu ([Marko 2:7; Luka 5:21](#)). Katika Ukristo, msamaha pia ni kitendo kinachoelekezwa kwa jirani. Msamaha ni ishara ya uzoefu na kukiri msamaha wa Mungu. Msamaha ni kiini cha imani ya Kikristo, ikiwa na mkazo wake wa kipekee juu ya neema.

Ingawa msamaha unajitokeza katika aina mbalimbali katika dini, ufahamu wa Kikristo wa msamaha ni wa kipekee. Katika baadhi ya dini kama vile animism, watu hawafikirii kuwa na uhusiano wa karibu na Mungu. Katika dini ya Uhindu, kila mtu lazima akabiliane na matokeo ya matendo yake katika maisha mengi. Dini ya Ubudha pia haijui kuhusu Mungu anayesamehe.

Uislamu unasisitiza sana rehema ya Mungu, na Allah anaonekana kuwa mwenye huruma sana na yuko tayari kusamehe; hata hivyo, haimwonyeshi Mungu kama "Baba" kwa njia ambayo Ukristo unafanya. Katika Ujudaism, msamaha unahusiana kwa undani na toba na fidia, lakini Agano Jipy a linaongeza vipengele vipyta katika uelewa wa msamaha, likijenga juu ya mafundisho ya Agano la Kale.

Maneno ya Msamaha katika Agano la Kale

Wazo la msamaha linaelezewa kwa njia tofauti. Mfano mmoja ni mbuzi aliye hai, ambaye alitumwa nyikani kubebe dhambi za Waisraeli. Kuhani Mkuu alikiri dhambi zao huku akiweka mikono yake juu ya kichwa cha mnyama ([Mambo ya Walawi 16:21](#)). Kwa njia hii, mbuzi aliye hai alibeba kiishara dhambi zao. Mfano mwingine ni rehema za Mungu, ambazo ni muhimu kwa msamaha wa dhambi ([Mambo ya Walawi 4:20; 1 Wafalme 8:30, 34; Zaburi 86:5; 103:3](#)).

Neno la Kiebrania *kapar* linatumika sana kwa msamaha. Linamaanisha "kufunika," kama dhabihu ilivyotolewa kufunika makosa ya mtu ([Kutoka 29:36; Kumbukumbu la Torati 21:8; Yeremia 18:23; Ezekiel 43:20; 45:20](#)). Maneno yanayohusiana na *salah* daima yanarejelea Mungu kusamehe ([Hesabu 30:5, 8, 12; Zaburi 86:5; 130:4; Danieli 9:9](#)). Mungu anaachilia kosa na kuliondoa. Neno lingine, *maha*, linamaanisha "kufuta" ([Zaburi 51:1, 7; Isaya 43:25; 44:22](#)).

Agano la Kale linaeleza kuwa Mungu ni Mungu anayesamehe ([Kutoka 34:6-7; Nehemia 9:17; Danieli 9:9](#)). Hata hivyo, pia ni mwenye haki na anaadhibu matendo mabaya. Wakati mwingine Mungu hasamehi ikiwa watu hawatimizi masharti fulani, au wakati matendo mazito yanafanywa ([Kumbukumbu la Torati 29:20; 2 Wafalme 24:4; Yeremia 5:7](#)).

Msamaha ni sehemu ya asili ya Mungu. Hata hivyo, msamaha wa Mungu unaonyesha asili yake ya haki. Mungu husamehe wakati watu wanapogeuka kwa dhati kutoka kwa makosa yao na kutafuta msamaha wake. Agano la Kale linatumia pitcha kali kuonyesha jinsi Mungu anavyosamehe:

- Dhambi inatupwa "katika vilindi vya bahari" ([Mika 7:19](#)).
- Imetolewa "Kama mashariki ilivyo mbali na magharibi" ([Zaburi 103:12](#)).
- Imefichwa nyuma ya mgongo wa Mungu ([Isaya 38:17](#)).
- Mungu hazikumbuki tena ([Yeremia 31:34](#)).
- Madoa ya dhambi yamefanywa meupe kama theluji ([Isaya 1:18](#)).

Dhambi, ambayo inahisi kuwa nzito kama mzigo, inaondolewa milele.

Kwenye Agano la Kale, msamaha unamaanisha kuwa huru kutoka kwa makosa ya zamani. Ingawa matendo mabaya yalitokea, hayamdhiliti tena mtu huyo. Msamaha huleta uhuru.

Msamaha katika Agano Jipy

Kwenye Agano Jipy, wazo kwamba Mungu anasamehe bila sisi kustahili ni lenye nguvu zaidi kwa sababu Mungu alisamehe dhambi zetu wakati Kristo alikufa kwa ajili yetu. Kila mtu ana deni ambalo hawezি kulilipa ([Mathayo 18:23-35](#)). Sote tunafanya mambo mabaya na hatuwezi kujikomboa wenye (Marko 10:26-27).

Hii inaonyesha kwamba Kristo mwenyewe ndiye anayetoa msamaha. Ni yeye pekee anayeweza kusamehe dhambi ([2:5-10](#)). Kifo chake kinatuokoa ([Mathayo 26:28; Marko 10:45](#)). Damu yake ndiyo msingi wa agano jipy (au makubaliano) na Mungu ([1 Wakorintho 11:25](#)). Kupitia kwake, tunaweza kupata msamaha ([Waembrania 9:15, 22](#)). Kwa hivyo, msamaha ni sehemu ya mafundisho kuhusu Yesu Kristo kila wakati ([Matendo 13:38; Waefeso 1:7; Wakolosai 1:14; 1 Yohana 2:12](#)).

Agano Jipy lina mawazo maalum kuhusu msamaha. Paulo anatumia neno la Kigiriki *charizomai*, linalomaanisha "kusamehe," kuelezea msamaha wa neema wa Mungu ([2 Wakorintho 2:7; 12:13; Waefeso 4:32; Wakolosai 2:13; 3:13](#)). Dhambi inaonekana kama deni. Neno la Kigiriki *aphiemi* linahusu kufuta deni hilo ([Mathayo 6:12](#); linganisha [Luka 11:4](#)).

Agano Jipy linalezea baadhi ya mipaka ya msamaha. Moja ni aina ya dhambi isiyoweza kusamehewa ([Mathayo 12:31-32; Marko 3:28-30; Luka 12:10](#)). Kukufuru dhidi ya Roho Mtakatifu kunamaanisha kumhusisha Shetani na kile

ambacho kwa kweli ni kazi ya Roho Mtakatifu, kama inavyoonyeshwa kupitia Yesu Kristo. Kristo anazungumzia watu amba, kama Mafarisayo, hawawezi kutofautisha kati ya matendo ya Shetani na matendo mema ya Kristo.

Kwenye [Waembrania 6:1-8](#), mwandishi anaonya kuhusu hatari kubwa. Anaandika kuhusu watu wanaojifunza ukweli wa Mungu kisha wanaukataa. Anasema haiwezekani kuwarudisha watu hawa kwa Mungu. Hawa ni watu amba wamepokea fadhili za Mungu lakini wanazikataa. Vivyo hivyo, [Waembrania 10:26-29](#) inazungumzia watu wanaojua ukweli wa Mungu lakini wanaamua kuendelea kutenda dhambi. Mwandishi anaonya kwamba hakuna njia ya kusamehewa kwa watu hawa. Badala yake, wanaweza kutarajia tu hukumu ya Mungu. Anaeleza kwamba wakati watu wanakataa fadhili za Mungu na kutendea kifo cha Yesu kwa dharau, kuna matokeo makubwa.

Agano Jipy linafundisha kwamba ili kupokea msamaha, lazima uwe na huzuni na kutubu kwa makosa yako ([2 Wakorintho 7:10](#)). Pia linafundisha umuhimu wa kuwasamehe wengine ([Mathayo 6:14-15](#)). Ukipokea msamaha lakini husamehi wengine, inaonyesha kwamba toba yako haijakamilika. Katika hadithi zake, Yesu mara nyingi anasema kuwa kuwa tayari kuwasamehe wengine kunaonyesha huzuni ya kweli kwa makosa yako mwenyewe ([Mathayo 18:23-35; Luka 6:37](#)).

Kwa hivyo, Kristo alitufundisha kwamba kusamehe ni jambo tunalopaswa kufanya bila mipaka. Tunapaswa kusamehe kikamilifu, hata mara 70 mara 7 ([Mathayo 18:21-22](#)). Kwa kusema "mara 70 mara 7," Yesu hakuwa akitoa idadi kamili (490) ya mara za kusamehe. Badala yake, alikuwa akifundisha kwamba tunapaswa kuwasamehe wengine bila kuhesabu au kuweka mipaka ya mara ngapi tunafanya hivyo.

Msamaha ni sehemu muhimu ya jinsi waumini wanavyohusiana kati yao. Kwa kuwa sote tunahitaji msamaha wa Mungu, ni lazima tusameheane. "Sameheaneni kama Bwana alivyowasamehe ninyi" ([Wakolosai 3:13](#)).

Tazama pia Ungamo; Kutubu.

Msamaha wa Dhambi

Fasihi ya Toleo la Mfalme Yakobo ina maana sawa na "msamaha wa dhambi." Agano Jipy linatumia maneno mbalimbali kuelezea ukweli huo mmoja.

Maneno tofauti hutumiwa kuelezea dhana ya msamaha wa dhambi:

- "kupita juu" katika [Warumi 3:25](#)
- "Imefunikwa" katika [Warumi 4:7](#)
- "haijapokewa" katika [Warumi 4:8](#)
- "sitazikumbuka tena" katika [Waebrania 10:17](#)

Mojawapo ya njia muhimu zaidi za kuonyesha msamaha ni kupitia neno "msamaha" ([Mathayo 26:28](#); [Marko 1:4](#); [Luka 1:77; 3:3; 24:47](#); [Matendo 2:38; 10:43](#); [Waebrania 9:22; 10:18](#)).

Msamaha una utamaduni wa kuyutia katika lugha ya Kigiriki. Katika muktadha wa kisheria, msamaha ulirejelea kuachishwa kazi, kuachiliwa kutoka kwa wajibu, au kufutwa kwa deni au adhabu. Kwa muda, ulianza kumaanisha msamaha au kuondolewa kodi.

Katika matumizi ya Agano Jipy, shughuli ya msamaha ina maana ya "kuachilia," "kuacha nyuma," au "kutuma mbali." Kwa sababu hii, neno hilo mara nyingi hutafsiriwa kama "msamaha" pamoja na "kusamehe dhambi" ([Matendo 5:31; 13:38; 26:18](#); [Waefeso 1:7](#); [Wakolosai 1:14](#)). Wakati msamaha unawenza kutolewa na Mungu na wanadamu, neno "msamaha" karibu kila mara linamaanisha msamaha unaotolewa na Mungu ([Mathayo 26:28](#); [Matendo 10:43](#)).

Tazama pia Msamaha.

Msimamizi

Neno linaloonekana mara 12 katika Agano la Kale (Toleo la King James) na mara moja katika Agano Jipy. Toleo jipy la Kimataifa linatumia angalau mara sita katika Agano Jipy kutafsiri neno la Kiyunani *episkopos*. Neno *episkopos* limetokana na "angalia" au "simamia." Katika Agano la Kale, "msimamizi" linatumika kutafsiri maneno matatu, ambayo yanamaanisha

1. mmoja mwenye mamlaka anayezuru,
2. yule mashuhuri, au
3. mwandishi mkuu.

Yusufu alipewa mamlaka ya kusimamia na kuendesha mambo yote ya nyumba ya Potifa ([Mwanzo 39:4-5](#)). Alimshauri Farao kuteua watu hamsini kusimamia na kuangalia mavuno mengi

kwa miaka saba ([41:34](#)). Sulemani aliteua wasimamizi 3,600 ("wasimamizi" katika Biblia ya *New American Standard*) kufanya watu wafanye kazi ([2 Mambo ya Nyakati 2:18](#)). Katika wakati wa Yosia wa ukarabati wa hekalu, kulikuwa na wasimamizi juu ya wafanyakazi wote katika kila kazi ([34:13, 17](#)). Nehemia aliteua watu kusimamia ujenzi wa ukuta ([Nehemia 11:9, 14](#)), kusimamia Walawi (aya ya [22](#)), na kuwaongoza waimbaji wa Walawi ([12:42](#)).

Neno "msimamizi" linalezea mtu wa juu zaidi wa mamlaka ambaye alisimamia wengine. Katika usimamizi huu wa mamlaka kulikuwa na wazo la kutazama, kuelekeza, na kulinda maslahi ya bwana. Agano Jipy linalezea mawazo haya pia kuhusu wanaume walioteuliwa kuhudumia kanisa kwa niaba ya Yesu Kristo ([Matendo 20:28](#); [Wafili 1:1](#); [1 Timotheo 3:1-2](#); [Tito 1:7](#)). Yesu Kristo mwenyewe ni Msimamizi mkuu ([1 Petro 2:25](#), Toleo jipy la Kimataifa).

Tazama pia Askofu; Mzee.

Mtawala

Neno hilo lina maana nyingi. Linatafsiri maneno 13 ya Kiebrania na 3 ya Kigiriki.

Kisiasa, mtawala alikuwa yule aliyedhibiti serikali ([2 Mambo ya Nyakati 7:18](#); [Zaburi 105:20](#); [Mithali 23:1; 28:15](#); [Mhubiri 10:4](#); [Isaya 14:5; 16:1; 49:7](#); [Yeremia 33:26; 51:46](#); [Mika 5:2](#)), au serikali iliyowatawala watu ([Waamuzi 15:11](#)). Neno la kawaada kwa mtawala lilikuwa "mfalme." Hata hivyo, wengi nchini Israeli walipendelea neno la Kiebrania lililotafsiriwa kama "kiongozi," likimaanisha "aliyewekwa mbele." Hii ilikuwa kutokana na uhusiano mbaya na mfalme. Kwa mfano, Samwelii alikataa neno la kwanza lakini alitumia la pili ([1 Samwelii 9:16; 10:1; 13:14; 25:30](#); [2 Samwelii 5:2; 6:21; 7:8](#)). Maneno mengine ya Kiebrania yanatafsiriwa kama "mtawala" katika Toleo la Mfalme Yakobo. Hata hivyo, tafsiri nyingi za kisasa hupendelea mbadala kwa neno hili la jumla zaidi.

Kwenye Agano Jipy, neno la Kigiriki kwa "mtawala" linarejelea viongozi wa kiutawala au kidini (tazama [Mathayo 9:18, 23](#); [Luka 8:41; 18:18; 23:35; 24:20](#); [Yohana 3:1; 7:26, 48; 12:31](#); [Matendo 3:17; 4:5, 26](#); [7:27, 35](#); [13:27; 14:5](#); [16:19; 23:5](#); [Warumi 13:3](#)). [Waefeso 6:12](#) inataja watawala wa giza la ulimwengu huu.

Tazama pia Mfalme.

Mti wa Maarifa ya Mema na Mabaya

Mti uliokatazwa katika Edeni, ambao matunda yake yalileta maarifa na kifo kilichofuata, yaani, kutengana na Mungu na mwisho wa maisha ([Mwa 2:9, 15-17; 3:1-24](#)). Nyoka aliyejikuwa akijaribu alimhadaa Hawa kwa kuahidi usawa na Mungu ikiwa angekula tunda hilo. Matokeo ya Hawa na Adamu kula kutoka mti huu yalikuwa kwamba walipata kweli “maarifa ya mema na mabaya.” Kulingana na matumizi ya maneno “kujuu mema na mabaya” katika sehemu nyingine za Biblia ([Kumb 1:39; Is 7:15-16; Ebr 5:14](#)), wazo ni kwamba inaelezea hatua katika maisha ya mtoto wakati anapopita kutoka hali ya kutokuwa na hatia hadi ufahamu wa maadili.

Kujumuisha maarifa haya ni kujitambua kwa kijinsia. Hivyo, wakati Adamu na Hawa walipokula tunda, walitambua ujinsia wao wenywewe. Wakati huo huo, waliweza kuona kama Mungu alivyokuwa anaona na hivyo wakafikiri kwamba Mungu angewatia aibu kwa ajili ya uchi wao. Hadithi hii ikawa ishara ya kupoteza hali ya kutokuwa na hatia na ushirika wa kimungu kupitia kutotii kwa makusudi katika jaribio la kufikia uungu.

Matokeo ya kusikitisha ya kula tunda la Mti wa Ujuzi wa Mema na Mabaya yalikuwa kwamba Adamu na Hawa walipoteza hali yao ya kutokuwa na hatia na kisha kutenganishwa na Mungu. Kufukuzwa kutoka Edeni kulifanyika ili kuzuia kula tunda kutoka kwa mti wa pili, “Mti wa Uzima,” ambao ungewawezesha kuwa wa milele. Lakini wangkuwa wa milele katika hali yao ya kuanguka, yenye dhambi. Kwa hivyo, ilikuwa baraka kuwafukuza.

Tazama pia Adamu (Mwanadamu); Hawa; Bustani ya Edeni; Anguko la Mwanadamu; Mti wa Uzima.

Mti wa Uzima

Mti uliowekwa na Mungu katikati ya Bustani ya Edeni ([Gn 2:8-9](#)), ni mti ambao matunda yake yanaweza kutoa uzima wa milele Mungu alimwambia Adamu kwamba angeweza kula kutoka kwa kila mti wa bustani isipokuwa Mti wa Ujuzi wa Mema na Mabaya (mistari ya [16-17](#)). Wakati Adamu na Hawa walimwasi Mungu kwa kula kutoka kwa Mti wa Ujuzi wa Mema na Mabaya, walifukuzwa kutoka bustani ili wasije

“wakachukua pia kutoka kwa Mti wa Uzima, na kula, na kuishi milele” ([3:22](#)).

Hadithi ya Mwanzo inapendekeza kwamba Mungu alikusudia Mti wa Uzima kuwa ishara ya maisha kwa Adamu na Hawa katika ushirika na utegemezi kwake. Maisha ya binadamu, yanayotofautishwa na yale ya wanyama, ni zaidi ya kibayolojia tu; pia ni ya kiroho—yanapata utimilifu wake wa kina zaidi katika ushirika na Mungu. Maisha katika ukamilifu wa vipimo vyake vya kimwili na kiroho, hata hivyo, yanaweza kubaki kuwa milki ya mtu tu mradi yeye abaki mtifupi kwa amri ya Mungu ([Mwa 2:17](#)). Mbali na Mwanzo, matukio mengine pekee ya Agano la Kale (AK) ya kifungu “Mti wa Uzima” yanapatikana katika Mithali (imenukuliwa hapa kutoka rsv), ambapo inakilisha utajirisho wa maisha kwa njia mbalimbali. Katika [Mithali 3:18](#) hekima inatajwa kama “Mti wa Uzima kwa wale wanaomshika”; katika [11:30](#) “tunda la wenye haki ni Mti wa Uzima”; katika [13:12](#) tamaa iliyotimizwa ni kama “Mti wa Uzima”; na katika [15:4](#) “ulimi mpole ni Mti wa Uzima.”

Kitabu cha Ufunuo kina marejeleo pekee ya Mti wa Uzima katika Agano Jipywa ([Ufu 2:7; 22:2, 14, 19](#)). Biblia inaanza na kumalizika na Paradiso ambapo katikati yake kuna Mti wa Uzima. Njia ya kuelekea Mti wa Uzima, ambayo ilifungwa katika [Mwanzo 3](#), imefunguliwa tena kwa watu wa Mungu wanaoamini. Hii iliwezekana kupitia Adamu wa Pili, Yesu Kristo. Wale ambao wameosha mavazi yao katika damu ya Kristo (rej. [Ufu 7:14](#)) na wameomba msamaha wa dhambi zao kupitia kazi ya ukombozi ya Kristo, wanapokea haki ya Mti wa Uzima ([22:14](#)), lakini wasiotii hawatakuwa na ruhusa ya kuufikia.

Tazama pia Adamu (Mwanadamu); Hawa; Anguko la Adamu; Bustani ya Edeni; Mti wa Maarifa ya Mema na Mabaya.

Mto Tigrisi

Mto Tigrisi ni mojawapo ya mito miwili mikubwa inayopita katika eneo la kale la Mesopotamia (eneo ambalo sasa lipo zaidi nchini Iraq). Biblia inautaja mto huu mara chache tu.

Kwenye maelezo ya Bustani ya Edeni, Hidekeli ni mto wa tatu kati ya mito minne iliyotoka kwenye mto uliomwagilia bustani ([Mwanzo 2:14](#)). Hata hivyo, rejeleo hili halitusaidii kujuu mahali ambapo Bustani ya Edeni ilikokuwa.

Marejeleo mengine ya moja kwa moja ya Tigrisi katika Biblia yanakuja baadaye sana. Danieli anauita "mto mkubwa" wakati anaelezea alipopokea maono ([Danieli 10:4](#)). Nahumu alikuwa akirejelea Tigrisi alipokuwa akielezea kufunguliwa kwa milango ya mto ya Ninawi wakati wa kuzingirwa na Babeli ([Nahumu 2:6](#)).

Wakati mito yake miwili mikuu inapounganishwa, urefu wa Tigrisi ni kilomita 1,844 (maili 1,146). Chanzo cha mto huu ni ziwa la mlima linaloitwa Golenjik, lililoko kilomita chache tu (maili mbili au tatu) kutoka kwenye mfereji wa Eufrate.

Kama ilivyo kwa mito mingi ya eneo hilo, mtiririko wa Tigrisi hubadilika kulingana na msimu. Msimu wa mafuriko huanza mapema Machi, na kilele chake ni mapema hadi katikati ya Mei. Ingawa boti zingeweza kusafiri kwenye Tigrisi, rekodi za kihistoria zinaonyesha kuwa haikutumiwa sana kwa biasara. Hata hivyo, mto ulikuwa muhimu kisiasa wakati ambapo ufalme wa Ashuru ulikuwa na nguvu. Miji mikuu mitatu ya Ashuru (Ninawi, Asshur, na Kala) ilijengwa kando ya kingo zake. Hata hivyo, Tigrisi haikuwahi kuwa kizuizi cha asili chenye nguvu cha kulinda ufalme dhidi ya mashambulizi ya maadui.

Mtoza Ushuru

Mtoza ushuru wa serikali. Katika nyakati za Agano Jipy, Warumi walikusanya aina mbalimbali za kodi. Baadhi ya kazi hii ilifanywa na maafisa wao wenyewe. Warumi pia waliwapa watu binafsi jukumu la kukusanya kodi.

Watu kutoka katika jamii walikuwa na uwezo wa kukusanya kodi na kurudisha kiasi kilichokubaliwa kwa mamlaka chini ya mkataba. Watoza ushuru binafsi wasio waaminifu wakati mwingine walikusanya zaidi ya walivyopaswa kulipa. Watu hawa walichukiwa sana, hasa Wayahudi walioradanganya wenzao.

Zakayo, Myahudi, alikuwa "jemadari wa ushuru" ambaye alikusanya utajiri mkubwa katika eneo la Yeriko ([Luka 19:2-10](#)). Watu kama hao walionekana kuwa wenye dhambi na mara nyingi walihuishwa na kifungu "wakusanya ushuru na wenye dhambi" ([Mathayo 9:10-11; 11:19](#); [Marko 2:15-16; Luka 5:30; 19:2-10](#)).

Mtume, Utume

Kichwa rasmi kilichopewa viongozi fulani katika makanisa ya Agano Jipy. Utume unahu kazi na majukumu ya mtume. Watu wana mawazo tofauti kuhusu asili ya mitume wa Agano Jipy, walichofanya, na historia yao. Mila tofauti za kanisa hazikubaliani juu ya mambo haya. Ili kuelewa maneno "mtume" na "utume" vyema, tunaweza kuangalia asili ya maneno haya na mawazo yanayohusiana nayo.

Maneno "Mtume" na "Utume" Yalitoka Wapi?

Neno la Kigiriki kwa "mtume" halitumiki nje ya Agano Jipy kwa maana ile ile kama ilivyo katika Agano Jipy. Linatokana na neno linalomaanisha "kutuma." Mara nyingi hutumika wakati wa kujadili bahari, kumaanisha "meli" au "kikundi cha meli," "msafara wa baharini," au "kiongozi" wa msafara huo. Matumizi ya neno hili kwa kawaida ni yasiyo ya kibinafsi na yasiyo ya hiari, bila kuonyesha mpango wa kibinafsi au idhini. Papyri za baadaye, hati za kale zilizoandikwa kwenye nyenzo iliyotengenezwa kutoka kwa mmea uitwao papyrus, hutumia neno hilo kumaanisha "muswada," "ankara," au "pasipoti." Maneno haya pia hutumiwa na mabaharia.

Yesu Anachagua Mitume Wake Kumi na Wawili

Kwenye Agano Jipy, "mtume" inahusu wale walilotumwa na Yesu kutangaza injili. Kutoka kwa kundi kubwa la wafuasi wake, Yesu alichagua wanaume kumi na wawili ([Mathayo 10:1-4](#); [Marko 3:13-19](#); [Luka 6:12-16](#)). Wanaume hawa kumi na wawili:

- alikuwa na uhusiano wa karibu naye,
- alipokea mafunzo ya kibinafsi, na
- alishuhudia miujiza yake na mabishano na viongozi wa Kiyahudi.

Yesu aliwatuma hawa kumi na wawili kwa:

- hubiri toba,
- fukuza mapepo,
- ponya wagonjwa, na
- hudumu kwa njia zinazofanana na kazi yake mwenyewe ([Mathayo 10:1-15; Marko 6:7-13, 30; Luka 9:1-6](#)).

Walimuakilisha Yesu binafsi, kama ilivyoelezwa katika msemo "Yeyote anayewasikiliza ninyi ananisikiliza Mimi; yeyote anayewakataa ninyi ananikataa Mimi; na yeyote anayenikataa Mimi anamkataa Yule aliyenituma" ([Luka 10:16](#); lingenisha [Mathayo 10:40](#)). Wale Kumi na Wawili hawakupaswa tu kufundisha kile Yesu alichosema. Walikusudiwa pia kumwakilisha Yesu mwenyewe.

Baada ya ufufuo, Yesu aliwaagiza mitume kumi na wawili kutangaza tendo la Mungu katika Kristo kwa watu wote ([Mathayo 28; Luka 24; Yohana 20-21](#)). Ni wale tu amba walikuwa na Yesu tangu mwanzo wa huduma yake hadi ufufuo wake ndio wangeweza kuwa mitume wake ([Matendo 1:21-22](#)). Paulo alistahili kwa sababu alikuwa amemwona Kristo aliyefufuka ([1 Wakorintho 15:4-10](#)).

Jinsi "Mtume" Inavyotumika Katika Maandishi ya Paulo

Kwenye maandishi ya Paulo, kuna matumizi mawili makuu ya meno "mtume":

- Wakati mwingine, Paulo hutumia meno "mtume" kumaanisha watu waliochaguliwa na makanisa ya eneo hilo kupeleka zawadi kwa Wakristo wengine kwa usalama ([2 Wakorintho 8:23; Wafilipi 2:25](#)).
- Zaidi ya hayo, "mtume" hutumiwa kwa maana ya kiufundi na kifungu cha kufuzu "wa Yesu Kristo" ([1 Wakorintho 1:1; 2 Wakorintho 1:1; 11:13; Wagalatia 1:1; Waefeso 1:1; Wakolosai 1:1; 1 Wathesalonike 2:6](#)).

"Aliyetumwa" ni "aliyeperekwa wa Yesu Kristo" ([Warumi 16:7; 1 Wakorintho 9:1, 5; 12:28; Wagalatia 1:17-19](#)). Paulo anasema ana haki ya kuitwa mtume. Anategemea hili kwa mawazo yale yale kuhusu mitume ambayo Yesu alifundisha. Paulo daima anaunganisha dai lake na tukio maalum katika maisha yake ya zamani. Tukio hili lilikuwa wakati Yesu aliyefufuka alimtokea ([1](#)

[Wakorintho 9:1; Wagalatia 1:12, 16](#)). Paulo alifikiri tukio hili lilikuwa muhimu kama nyakati ambazo Yesu alitokea kwa wengine baada ya kufufuka kwake ([1 Wakorintho 15:3-8](#)).

Paulo alidai usoefu wake nje ya Dameski (lingenisha [Matendo 9:1-19a; 22:6-16; 26:12-18; Wagalatia 1:17](#)) ulikuwa ni agizo la maisha yote kuhubiri Kristo aliyefufuka ([1 Wakorintho 1:17; 2:1-2](#)). Aliitwa kuhubiri zaidi kwa watu wa mataifa ([Matendo 9:15; 22:15; 26:17, 23; Wagalatia 1:15-16](#)). Kupitia mahubiri yake, Kristo aliendelea kufanya kazi, akiumba watu wapya wa Mungu ([1 Wakorintho 9:1-2; Wagalatia 2:8](#)).

Tazama pia Matendo ya Mitume, Kitabu cha; Paulo, Mtume.

Mtumishi

Mtu aliyekuwa na wajibu wa kumtumikia bwana, ambaye pia angeweza kutoa kiwango fulani cha ulinzi. Watumishi wengine walikuwa watumwa chini ya kifungo cha kisheria, wakati wengine walikuwa watumishi kwa hiari. Sio kila mara inawezekana kutofautisha kati ya "mtumishi," "mtumwa," "mtumishi wa kiume," na "mtumishi wa kike." Maneno kadhaa katika Kiebrania na Kigiriki yametafsiriwa kama "mtumishi," ingawa tafsiri mpya wakati mwingine hupendelea maneno mengine.

Neno la Kiebrania kwa "kijana," "vijana," au "mvulana" mara nyingi linamaanisha mtumishi ([Kutoka 33:11; Hesabu 22:22; 2 Wafalme 4:12](#)). Neno linalomaanisha "mtumishi aliyezaliwa huru" lilirejelea watumishi wa Bwana, kama Walawi ([Ezra 8:17; Isaya 61:6; Ezra 44:11](#)) au makuhani ([Kutoka 28:35; Yoeli 1:9; 2:17](#)). Wakati mwingine mawaziri wa mfalme wanaitwa watumishi ([1 Mambo ya Nyakati 27:1; Mithali 29:12](#)), kama vile malaika wanaohudumu mbele ya Bwana ([Zaburi 103:21; 104:4](#)). Mtumishi wa kuajiriwa au mfanyakazi wa mshahara pia alichukuliwa kuwa mtu huru ([Kutoka 12:45; Ayubu 7:1; Malaki 3:5](#)).

Neno la Kiebrania linalotumika mara nyingi zaidi, likitokea karibu mara 800 katika Agano la Kale, linamaanisha mtumwa aliyesikiliwa katika kifungo ([Mwanzo 9:25; 12:16; Kutoka 20:17; Kumbukumbu la Torati 5:15; 15:17](#)). Hata hivyo, neno hilo hilo linatumika kwa watu wa cheo cha heshima, kama vile mawaziri na washauri wa mfalme ([2 Wafalme 22:12; 2 Mambo ya Nyakati 34:20; Nehemia 2:10](#)) au mtumishi wa Mungu

([Mwanzo 24:14](#); [Hesabu 12:7](#); [Yoshua 1:7; 2 Wafalme 21:8](#)), katika maneno kama "Mose mtumishi wangu" [au pia Daudi, Isaya, Israeli, Ayubu, na kadhalika]. Moja ya maneno yenye heshima zaidi ni "mtumishi wa Yahweh [Bwana]" ([Kumbukumbu la Torati 34:5](#); [Yoshua 1:13; 8:31-33](#); [Isaya 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53:12](#)). Jina sahihi Obadia linamaanisha "mtumishi wa Yahweh."

Agano Jipya linaeleza mtumishi kwa njia mbalimbali kama mfanyakazi wa kuajiriwa au kibarua ([Marko 1:20](#); [Luka 15:17-19](#); [Yohana 10:12-14](#)), kwa upana zaidi kama mtumwa ([Mathayo 8:9; 10:24-25; 13:27-28](#); [Marko 10:44; 12:2-4](#); [Luka 7:2-3, 8-10](#); [Yohana 4:51; 8:34; 13:16](#); [Waefeso 6:5](#); [Wakolosai 1:7](#)), na pia kama mtumishi wa nyumbani ([Luka 16:13](#)).

Tazama pia Mtumwa na Utumwa.

Mtumishi wa Bwana

Kichwa hiki kinatumika kwa aina mbalimbali za watu katika Biblia. Neno la msingi, "mtumishi," lina maana nyingi. Linatumika mara 800 katika Agano la Kale pekee, na "mtumishi" linarejelea:

- mtumwa,
- afisa aliye karibu na mfalme, au
- Kiongozi aliyechaguliwa na watu wa Mungu.

Watumishi wa Mungu katika Agano la Kale

[Isaya 41:8-9](#) inafafanua utumishi huu wa juu zaidi kama kitu kilichotolewa kwa neema ya Mungu. "Lakini wewe, Ee Israeli, mtumishi wangu, Yakobo, ambaye nimekuchagua, mzao wa Abrahamu rafiki yangu—nilikuletea kutoka miisho ya dunia na nikakuita kutoka pembe zake za mbali. Nilisema, 'Wewe ni mtumishi wangu.'" Kichwa hiki kinatumika kwa mashujaa wa imani na vitendo:

- kwa wazee ([Mwanzo 26:24](#); [Ezekiel 28:25; 37:25](#))
- kwa Mose ([Kutoka 14:31](#); [1 Wafalme 8:53, 56](#))
- kwa Daudi ([2 Samweli 7:26-29](#); [Yeremia 33:21-26](#); [Ezekiel 37:24](#)) na wazao wake (kama Hezekia, Eliakimu, Zerubabeli—[Hagai 2:23](#))
- kwa manabii ([2 Wafalme 10:10; 14:25](#))
- kwa Waisraeli wengine waaminifu, kama vile Yoshua na Kalebu ([Hesabu 14:24](#); [Yoshua 24:29](#); [Waamuzi 2:8](#))

Manabii wengine zaidi ya Isaya wanatumia neno hili, lakini ni Zekaria pekee anayejiunga naye katika kutoa utabiri wa kimasih kwa jina hili. [Zekaria 3:8](#) inasema, "Sikieni sasa, ewe kuhani mkuu Yoshua, wewe na wenzako walioketi mbele yako, ambao kwa kweli ni ishara. Kwa maana tazama, Mimi nitaleta mtumishi wangu, Tawi." Wengine wanaweza kumwona Zerubabeli kama mtu anayeongelewa hapa (linganisha [Zekaria 6:12](#)). Isaya anatumia "Tawi" kama neno maalum kwa mwokozi wa ahadi, Masihi, katika Isaya ([Isaya 11:1](#)). Yeremia pia anatumia "Tawi" kumrejelea Masihi ([Yeremia 33:15](#)).

Mtumishi wa Bwana kama Masihi

"*Mtumishi wa Bwana*," katika matumizi ya kibiblia, humrejelea Masihi na inahusiana na ujumbe mkuu wa Isaya. Isaya na wengine hutumia neno "mtumishi" kwa maana mbalimbali. Isaya aliandika vifungu kadhaa vinavyojulikana kama Nyimbo za Mtumishi. Sehemu hizi za kipekee za kitabu chake zina maudhui ya pekee. Haziwezi kutolewa nje ya muktadha bila kuvuruga mtiririko wa unabii. Mtazamo wa Isaya ni juu ya mtumishi-Masihi wa siku zijazo. Marejeleo ya Agano Jipya kwa Isaya yanaunganishwa katika uelewa wa kimasih wa mtumishi wa Isaya. Agano Jipya mara nyingi hutumia uelewa huu kumhusu Yesu Kristo.

Wazo la Yesu kama mtumishi ni muhimu sana katika kitabu cha Matendo ([Matendo 3:13, 26; 4:27, 30](#)). Pia ni muhimu katika kitabu cha 1 Petro. Sehemu hizi za Agano Jipya mara nyingi humwelezea Yesu kwa maneno yanayotukumbusha "mtumishi wa Bwana" tunayopata katika Agano la Kale. Wasomi huita njia hii ya kumwelewa Yesu "Kristolojia ya mtumishi."

Pia kuna marejeleo mengi ya mtumishi wa kimasihii katika Injili. Yesu ananukuu [Isaya 53](#) tu katika [Luka 22:37](#), lakini inaonekana anarejelea katika [Marko 10:45, 14:24](#), na pengine [9:12](#).

Petro anasisitiza wazo kwamba mateso ya Yesu yalikuwa na kusudi maalum. Anafundisha kwamba Yesu aliteseka ili kuwaokoa watu kutoka kwa dhambi zao na kuwarudisha kwa Mungu ([1 Petro 2:21-25](#); [3:18](#)). Anaonekana kusisitiza mada ya [Isaya 53](#) kama muhtasari wa unabii wa Agano la Kale ([1:11](#)). Unabii wa Agano la Kale unaelekeza kwenye "mateso ya Kristo na utukufu utakaofuata." Paulo anajumuisha vipengele hivi ([1 Wakorintho 15:3](#); [Wafilipi 2:6-11](#); linganisha [Warumi 4:25; 5:19](#); [2 Wakorintho 5:21](#)). Jina la Yohana "Mwanakondoo wa Mungu" linarejelea [Isaya 53:7](#) na mfumo wa kutoa kafara.

Tazama pia Kristolojia; Kitabu cha Isaya.

Muhunzi

Fundimiani ambaye kawaida alifanya kazi na chuma ([Is 44:12](#)); fundi chuma. Mfanyakazi wa kwanza wa chuma aliyerekodiwa katika Biblia ni Tubali-kaini ([Gn 4:22](#)). Katika Israeli, chuma kilijulikana sana na kilitumika takriban karne ya 11 KK ([Dt 3:11](#); [Jos 6:19, 24; 17:16](#); [Igs 1:19; 4:3, 13](#)). *Tazama Madini na Metali.*

Mungu, Majina ya

Utambulisho wa Mungu unaonyesha vipengele mbalimbali vyta uwepo wake.

Hakikisho

- Wazo la Kibiblia kuhusu Jina
- Majina ya Mungu katika Agano la Kale
- Majina ya Mungu katika Agano Jipy

Wazo la Kibiblia kuhusu Jina

Kwenye Maandiko, jina na mtu wa Mungu haviwezi kutenganishwa. Hii inalingana na dhana ya kibiblia kuhusu maana ya jina.

Kwenye lugha ya Kiebrania, neno "jina" lilimaanisha "ishara" au "alamu ya kipekee." Katika lugha ya Kigiriki, "jina" (onoma) linatokana na kitenzi kinachomaanisha "kujua." Kwa hivyo, jina linaonyesha kile ambacho mtu au kitu kinapaswa kujulikana nacho. Hata hivyo, wazo la jina

halipaswi kuchukuliwa kama lebo au njia ya kiholela ya kutambua au kubainisha mtu, mahali, au kitu. "Jina" katika matumizi ya kibiblia linaelezea kwa usahihi mtu, mahali, au kitu na linaonyesha tabia muhimu ya kile ambacho jina limepewa. Adamu aliwapa wanyama majina kulingana na asili yao ([Mwa 2:19-20](#)); Noa linamaanisha "yule anayetoa faraja na utulivu" ([5:29](#)); Yesu linamaanisha "mwokozi" ([Mt 1:21](#)). Wakati mtu alipewa nafasi mpya au mabadiliko makubwa yalitokea katika maisha yake, jina jipya lilitolewa kuonyesha kipengele hicho kipy—a mfano, Abrahamu ("Baba wa wengi," [Mwa 17:5](#)), na Israeli ("yule anayepambana na Mungu" au "Mungu anapambana," [32:28](#)). Jina la mtu au watu lilionyesha kile ambacho mtu au watu walidhani kuwa maelezo sahihi au taarifa ilikuwa.

Kuhusu majina ya Mungu, kuna tofauti kubwa, na hizi zinaonekana wazi zaidi wakati wasomi wa Biblia na wanatheolojia wanapokabiliana na swali la kama majina ya Mungu ni maelezo yaliyotolewa na Mungu kuhusu yeye mwenyewe au ni maelezo yaliyotolewa kwa Mungu na watu waliotafakari matendo yake na tabia yake kama ilivyotambuliwa kuititia uchunguzi wa matendo ya kimungu. Hapa kuna mifano ya aina mbalimbali za majina ya kimungu:

1. Majina sahihi: El, Yahweh, Adonai, Theos (Mungu), Kurios (Bwana).
2. Majina ya kibinasi: Baba, Aba, Mwana, Yesu, na Roho Mtakatifu.
3. Vyeo: Muumba, Masihi/Kristo, Parakleti/Mfariji.
4. Majina muhimu: Mwanga, Upendo, na Roho.
5. Majina ya kuelezea: Mwamba, Ba'al, Mwalimu, Raboni, Mchungaji.

Majina ya Mungu katika Agano la Kale

El na Majina Yanayohusiana Nayo

Jina 'El linapatikana zaidi ya mara 200 katika Biblia ya Kiebrania na linatafsiriwa vyema kama "Mungu." Neno 'el linaweza kuwa na maana kadhaa. Baadhi wanadhani mizizi yake ni 'ul, ambayo inamaanisha "kuwa wa kwanza" au "kuwa na nguvu." Wengine wanapendekeza mizizi ni 'alah, ambayo linamaanisha "kutangulia" na inapendekeza "kiongozi" au "amiri." Inaweza pia kumaanisha "kuogopa." Hivyo, Mungu kama 'alah, akiwa mwenye nguvu, anapaswa kuogopwa. Wengine wanapendekeza kihuishi 'el ("kwa, kuelekea") kama mzizi; wazo basi ni la "mmoja

anayejitoa kwa wengine” au “mmoja ambaye wengine wanamwendea kwa msaada.” Baadhi ya wasomi wanapendekeza kwamba neno ‘alim, linalomaanisha “kufunga,” linapaswa kuzingatiwa kama mzizi pia—yaani, “mwenye nguvu anafunga na kushikilia udhibiti thabiti.” Kawaida kwa hizi maana nne za mizizi zilizopendekezwa ni wazo la nguvu, uwezo, na ubora mkuu na ukuu.

‘El katika Agano la Kale inatumika hasa katika vitabu vya awali, ambapo inaelezea Mungu akitumia nguvu na mamlaka tofauti. ‘El anazungumza kuhusu Mungu kama mtendaji mkuu na mtayarishaji. Yeye ndiye anayefanya kazi kwa nguvu kiasi kwamba chochote kinachofanywa, kuhifadhiwa, au kuharibiwa ni kazi yake (rej. [Kut 15](#)). ‘El pia inatumika kuelezea wazo kwamba Mungu hawesi kutambulishwa kama sehemu ya uumbaji bali kama Yeye aliye juu, nyuma, na zaidi ya uumbaji ([Zab 19:1](#)).

‘Elohim pia hutumiwa mara kwa mara kama jina la Mungu, likitokea zaidi ya mara 2,500 katika Agano la Kale. Kuna maoni tofauti kuhusu asili na maana halisi ya jina hili la wingi. Wengine wamependekeza kwamba ‘Elohim ni umbo la wingi la ‘El, lakini inaonekana kuna uwezekano mkubwa zaidi kwamba ni umbo la wingi la ‘Eloah, ambalo linaonekana katika maandiko ya kishairi. Waandishi wengine wakosoaji wamependekeza kwamba umbo hili la wingi limekopwa kutoka kwa vyanzo vya kipagani vya upolytheism, lakini hakuna umbo la wingi kama hilo linalopatikana mionganini mwa wapagani kama jina la mungu. Wengine wamependekeza kwamba umbo la wingi linatumika kuonyesha asili ya Utatu wa Mungu, na msaada kwa hili umeonekana katika matumizi ya kitenzi cha umoja na nomino hii ya wingi. Mafundisho ya kibiblia ya Utatu, kama yanavyoendelezwu katika Maandiko, hayaonekani kutegemea matumizi ya umbo hili la wingi la jina la Mungu, ingawa nafasi hizo mbili hazipingani.

Umbo la wingi, ‘Elohim, linaleweka vizuri kama linaloonyesha nguvu. Mungu anajitambulisha kwa jina hili kama Bwana wa utukufu na utajiri mkubwa na wa kina anapotekeleza ukuu na nguvu zake katika ulimwengu ulioumbwa. Kwa hivyo, Maandiko yanapozungumzia uumbaji, yanasema, “Hapo mwanzo ‘Elohim aliumba mbingu na dunia” ([Mwa 1:1](#)). Jina hili linatajwa mara 35 katika [Mwanzo 1](#) na [2](#) kuhusiana na nguvu za Mungu kama zilivyofunuliwa katika Uumbaji. Katika kitabu cha Kumbukumbu la Torati, jina ‘Elohim linatumiwa mara kwa mara kusisitiza nguvu kuu za Mungu zilizodhahirishwa katika ukombozi wa

Israeli kutoka utumwani Misri, kuhifadhiwa katika nyika, na maandalizi ya kuingia katika Nchi ya Ahadi. Katika muktadha huu, Mungu (‘Elohim) pia anatambulika kama Mtoaji wa Sheria ambaye atatekeleza hukumu kwa nguvu juu ya wavunja agano. Waandishi wa zaburi pia walitumia jina hili mara kwa mara walipotambua na kumsifu Mungu mtawala mkuu ambaye alikuwa ameonyesha uwezo wake katika vipengele vingi vya maisha ([tazama Zab 68](#), ambapo ‘Elohim linatokea mara 26.)

Baadhi ya wasomi wanaelekeza kwenye matumizi ya ‘Elohim’ wakati Mungu alipoongea na Abrahamu na kusema angekuwa ‘Elohim’ kwa baba wa ukoo na uzao wake; yaani, Mungu angekuwa katika uhusiano wa agano nao ([Mwa 17:1-8](#)). Pamoja na uhusiano huu, kuna wazo kwamba Mungu yuko tayari kutumia nguvu zake kwa niaba ya wale walio katika agano naye. Hivyo, ‘Elohim’ pia inaeleza dhana ya uaminifu wa Mungu kuhusiana na agano na ahadi na baraka zinazohusika ndani yake.

Jina ‘Eloah linapatikana hasa katika maandiko ya kishairi, mara zisizopungua 41 katika Ayubu. Isaya alilitumia kuelezea tabia isiyoltinganishwa ya Mungu ([Is 44:8](#)). Vivyo hivyo, Daudi aliuliza, “Ni nani Mungu [‘Eloah], ila Bwana?” ([2 Sm 22:32](#)). Mose alikuwa wa kwanza kutumia jina ‘Eloah katika wimbo wake ([Kumbukumbu la Torati 32:15-17](#)), akirejelea Mungu wa Israeli katika muktadha wa “miungu isiyo na maana,” ambayo ilichaguliwa badala ya Mwamba wa wokovu na Yule asiye na kifani. Jina hili lilitumika pengine kusisitiza ukweli kwamba Mungu ndiye pekee wa kweli na aliye hai, Yule anayepaswa kuabudiwa na kupewa heshima; anapaswa kuogopwa kwa hofu takatifu.

Jina lingine linalohusiana kwa karibu ni ‘Elah, linalopatikana katika Ezra na Danieli. Wengine wanafikiri ‘Elah ni aina ya Kikaldayo au Kiaramu ya ‘Eloah. Mizizi yake inasemekana kuwa ‘alah, ambayo inamaanisha “kuogopa” au “kushangaa.” Mungu kama ‘Elah ni Mungu wa kuogopwa na kuabudiwa ipasavyo. Kwa kuzingatia maana hii, inaweza kueleweka kwa nini, wakati wa uhamisho wa Israeli na mara baada ya kurudi kwao, jina hili lilitumika sana.

Majina mengine matatu ya Mungu yanajumuisha neno ‘El’:

‘El ‘Elyon ni jina linalotumika kumtaja Mungu wa Melkizedeki ([Mwa 14:18-22](#)) kama Mungu Aliye Juu. Katika [Zaburi 57:2](#) na [78:56](#) Kiebrania kinasoma ‘Elohim ‘Elyon. Inaaminika kuwa neno

'Elyon limetokana na kitenzi 'alah, linalomaanisha "kupanda, kuinuliwa, kutukuzwa." Kuna matukio kadhaa ambapo neno 'Elyon linatumika pekee, lakini muktadha unaonyesha kuwa linatumika kama kisawe cha Mungu (kwa mfano, [Hes 24:16](#); [Zab 83:18](#); [Isa 14:14](#)). Neno 'elyon linatumika mara nyingi kama kivumishi; kisha linatafsiriwa kama "juu, juu zaidi, ya juu, ya juu kabisa." Sifa ya msingi inayotolewa kwa Mungu wakati jina hili linatumika ni kwa Yule aliye juu ya vitu vyote kama mtengenezaji, mmiliki, na mtawala. Yeye hana kifani kwa kila njia; hayuko chini ya mtu yeyote wala kitu chochote; yeye ni Aliyetukuka.

'El Shaddai inatajwa mara saba katika Maandiko kwa fomu ndefu ([Mwa 17:1](#); [28:3](#); [35:11](#); [43:14](#); [48:3](#); [Kut 6:3](#); [Eze 10:5](#)). Katika fomu fupi (Shaddai), inajitokeza mara nyingi zaidi: mara nyingi katika [Ayubu 30](#); katika [Zaburi 19:1](#) na [68:14](#); mara moja katika Ruthu ([1:21](#)), Isaya ([13:6](#)), Ezekieli ([1:24](#)), na Yoeli ([1:15](#)). Katika vifungu hivi, mawazo ya Mungu kama mwenye nguvu zote, anayeitosheleza, mtawala mkuu, na mpangaji yamekuwepo. Maana hii inakubalika kwa ujumla, lakini kuna tofauti kuhusu maana halisi ya neno Shaddai. Wengine wameanza na shad kama dhana ya msingi; maana yake ni "ziwa, chuchu, au titi," na inachukuliwa kama "mfano wa thamani" wa Mungu anayelisha, kutoa, na kuridhisha. Mizizi ya shad (shadah), katika matumizi ya Kisemiti, ni kulowesha. Maana hii siyo inayopendelewa katika muktadha ambao 'El Shaddai inaonekana; wala si shed (pepo), ambayo baadhi ya wasomi wamejaribu kutumia kwa sababu inaonekana katika [Kumbukumbu la Torati 32:17](#) na [Zaburi 106:37](#) ikizungumzia ibada ya sanamu ya Israeli. Mbali na ukweli kwamba shed imeandikwa tofauti, uhusiano kati ya dhana ya pepo na Mungu kama mwenye nguvu zote ni vigumu kuanzisha. Inayokubalika zaidi ni pendekezo kwamba Shaddai ni neno mchanganyiko la sha ("yule ambaye") na dai ("anatosha"). Tafsiri za Kigiriki za baadaye zimechukua maana hii. Maeleo yanayopendelewa zaidi ni kwamba Shaddai imetokana na kitenzi shadad ("kuvamia, kushughulikia kwa nguvu, au kuharibiu"). Uhusiano wazi kati ya shadad na Shaddai unasemekana kupatikana katika [Isaya 13:6](#) na [Yoeli 1:15](#). Mungu kama 'El Shaddai anawasilishwa kama Mwenye Nguvu Zote, anayeitosheleza kabisa, mtawala kamili, na Yule ambaye anaweza na hufanya maamuzi ya mwisho. Septuagint imechukua maana hii; inatafsiri 'El Shaddai kama Pantokrator, "Mtawala Wote" au "Mwenye Enzi."

'El 'Olam hutumiwa kumrejelea Mungu kama wa milele, mfano wazi ambapo jina la Mungu na sifa zake zimeunganishwa. Neno 'olam lina matumizi mengi. Kwa kawaida linafafanuliwa katika leksikoni kama likimaanisha "muda mrefu, zamani, na wakati usiojulikana wa baadaye." Linatumika kuzungumzia uwepo wa Mungu, agano na ahadi za Mungu, na utawala wa Masihi. Akizungumza na Mungu, mtunga zaburi alisema, "Wewe ni kutoka 'olam (milele) hadi 'olam (milele)" ([Zab 90:2](#)), na nabii Isaya alizungumza kuhusu Mungu kama Muumba wa milele ([Isa 40:28](#)) na kama nguvu za milele ([26:4](#)), na Yeremia alizungumza kuhusu Mungu kama Mfalme wa milele ([Yer 10:10](#)). Uwepo wa milele wa Mungu au umilele wake unazungumzia ukomo wake kuhusiana na wakati. 'Olam, kama inavyotajwa kwa Mungu, haipaswi kufikiriwa kama muda unaorefushwa bila kikomo nyuma na mbele. Badala yake, neno hilo linazungumzia Mungu kuvuka mipaka yote ya muda; zaidi ya hayo, 'olam inarejelea ubora wa Mungu ambaeo unajitofautisha kimsingi na wakati. Maandiko yanazungumzia 'El 'Olam katika muktadha ambapo uhakika wa muumini wa ustawi, usalama, na tumaini unawasilishwa kama mali zinazothaminiwa.

'El Gibbor ni jina linalozungumzia nguvu na uwezo wa Mungu. Gibbor pekee hutumika kumrejelea mtu mwenye nguvu na shujaa. Maneno haya mawili pamoja daima humrejelea Mungu, na katika baadhi ya matukio Haggadol ("mkubwa zaidi") huongezwa ([Kumb 10:17](#); [Yer 32:18](#)) ili kusisitiza ukuu na utukufu wa Mungu. 'El Gibbor pia hutumika kumwelezea Masihi katika [Isaya 9:6](#) (rej. [Zab 45:4](#)).

'El Ro'i linatumika mara moja kumwelezea Mungu kama Yeye anayeona. Hagari alimwelezea Bwana kwa njia hii alipokutwa nyikani ([Mwa 16:13](#)). [Zaburi 139:1-2](#) inaeleza dhana hii ya Mungu kama Yeye anayeona yote, ambaye hakuna kitu kinachofichwa kutoka machoni pake (taz. [Zab 33:18](#)).

Yahweh ni jina maalum la Mungu. Halitumiki kamwe kurejelea miungu ya kipagani; wala halitumiki kuhusiana na wanadamu. Linaonekana mara 6,823 katika Agano la Kale, likitokea kwanza katika [Mwanzo 2:4](#), ambapo linaunganishwa na 'Elohim. Yahweh linatumika mara 164 katika Mwanzo, na linaonekana mara 1,800 katika Kutoka hadi Yoshua. Halionekani kamwe katika umbo lililopunguzwa katika lugha ya Kiebrania, na halitoeki kamwe katika umbo la wingi au na viambishi. Limefupishwa kama Bwana na Yahu (rej. [Kut 15:2](#); [Zab 68:4](#); [Isa 12:2](#); nk.).

Maana halisi ya jina Yahweh ni ngumu kubainisha. Wengine wamejaribu kutafuta mzizi katika kitenzi hayah ("kuwa") au katika aina ya kale ya kitenzi hicho hicho, hawah. Hakuna makubaliano kama aina ya qal au hiphil ya kitenzi imapaswa kuzingatiwa kama mzizi. Wale wanaochagua aina ya hiphil wanasona Yahweh kumaanisha "kusababisha kuwa"; hivyo [Kutoka 3:14](#) ingesoma, "Nitababisha kuwa kile kilichokuja kuwa." Wengine wanaangalia aina ya qal na kisha kutafsiri jina kama "Mimi Ni" au "Nitakuwa." Wengine bado wanapendelea kutenganisha jina kutoka kwa kitenzi hayah na kukiona kama neno la asili na la kujitegemea, linaloonyesha upekee wa Mungu mwenye neema wa Israeli.

Watafsiri wa Agano la Kale hawajakubaliana juu ya tafsiri sahihi ya jina Yahweh. Kwa kuwa limetafsiriwa kwa Kigiriki kama kurios, ambalo linamaanisha "Bwana," wengi wametafsiri Yahweh kama "Bwana." Hata hivyo, 'Adonai, ambalo linatafsiriwa vyema kama "Bwana," linaonekana pamoja na Yahweh katika matukio mbalimbali. Kwa mfano, kjv inatafsiri Yahweh kama "Mungu," na 'Adonai kama "Bwana." Watafsiri wa kisasa wamechagua kutumia Yahweh (tazama jb na njb). Jina Yehova, kama linavyotumika katika ASV (1901), limeonekana kuwa halikubaliki. Jina hili lilitokana na desturi ya Kiyahudi ya kutoitamka Yahweh kwa sababu ya [Mambo ya Walawi 24:16](#), "Yeye anayekufuru jina la Yahweh hakika atauawa." Onyo hili dhidi ya matumizi yasiyofaa au ya kukufuru ya jina lilichukuliwa kwa uzito, hasa baada ya uhamisho wa Israeli (rej. [Am 6:10](#)). Kwa hivyo, wakati wa kusoma Agano la Kale, Wayahudi walibadilisha ama 'Elohim au 'Adonai kwa Yahweh. Kutokana na hili, desturi ya kuongeza vokali za 'Adonai kwa YHWH (JeHoWaH) ikaanzishwa.

Tafsiri ya [Kutoka 6:2-3](#) imezua mjadala mwangi. "Mungu akamwambia Mose, 'Mimi ndimi Yahweh; nilimtokea Abrahamu, Isaka, na Yakobo, kama 'El Shaddai, lakini kwa jina langu Yahweh sikujulikana kwao.'" Aya hii inaeleweka kumaanisha kwamba jina Yahweh halikujulikana au kutumiwa kabla ya wakati wa Mose. Hata hivyo, hiyo siyo kile aya inasema; badala yake, inazungumzia kuhusu mababu kutomjua Mungu kama Yahweh. Walimjua kama 'El Shaddai kupitia matendo ya kihistoria ya ufunuo halisi. Hawakumjua Mungu kulingana na tabia yake ya kipekee, yaani, kama Yahweh. Kwa maneno mengine, Mungu alikuwa daima Yahweh; anasema kwa Mose kwamba wazao wa mababu wangejua maana kamili na tajiri ya jina hilo kwa jinsi Mungu alivyoshughulika nao.

Jina Yahweh linafunua asili ya Mungu kwa kiwango cha juu na kamili iwezekanavyo. Linajumuisha au kudhani maana ya majina mengine. Yahweh hasa anasisitiza uaminifu kamili wa Mungu. Mungu alikuwa ameahidi mababu kwamba angekuwa Mungu wao, kwamba angekuwa pamoja nao, na kuwaokoa, kuwabariki, kuwalinda, na kuwapa nchi kama mahali pa huduma na urithi. Mose anaambiwa na Mungu kwamba Israeli iko karibu kushuhudia na kupata kutobadilika kwa Mungu anapokumbuka kwa uthabiti na kwa ajabu neno lake na kulitekeleza kwa kiwango cha juu kabisa. Mungu angejidihirisha kuwa Mwaminifu, akiwakomboa, akiwainua, na kuwarejesha. Katika kutekeleza ukombozi huu, Mungu angeonyesha kwamba yeye ni yote ambayo jina lake linamaanisha: mwenye huruma, mwenye neema, mvumilivu, mwenye upendo mwangi, mwenye ukweli, Mwaminifu, mwenye kusamehe, mwenye haki, na mwenye uadilifu ([Kut 34:5-6](#)). Kwa kweli, Yakobo alikuwa amepata ufahamu wa maana ya jina hilo aliposema, "Nangojea wokovu wako, Ee Yahweh" ([Mwa 49:18](#)).

Yahweh, basi, ni jina bora la Mungu wa Israeli. Kama Yahweh, yeye ni Mungu Mwaminifu wa agano ambaye, baada ya kutoa neno lake la upendo na uzima, anashikilia neno hilo kwa kutoa upendo na uzima kwa wingi kwa watu wake.

Kutokana na utajiri wa jina Yahweh, inaweza kueleweka kwa nini kulikuwa na sheria kali kuhusu matumizi yake sahihi ([Lv 24:11, 16](#)). Pia inaeleza kwa nini Waisraeli wenyewe shukrani, furaha, na ibada walitumia fomu fupi ya Yahweh katika wimbo walipoimba Hallelujah: "Msifu Bwana" ([Zab 104:35; 106:1; 149:1; 150:1](#)).

Yahweh linatumika katika idadi ya misemo inayochukuliwa kuwa majina au sifa za Mungu. Jina la kawaida zaidi kati ya haya majina ya mchanganyiko ni Yahweh Tseba'oth ("majeshi"). Neno "majeshi" linatumika mara kwa mara katika Pentateuki kurejelea majeshi ya Israeli (rej. [Nm 10:14-28](#)). Hii ni kwa sababu neno linatokana na kitenzi saba', ambacho kinamaanisha "kupigana" vita. Pia linaweza kumaanisha "kutumikia" katika baadhi ya muktadha; kwa mfano, [Hesabu 8:24](#) inaonyesha wazi huduma inayofanywa katika hema. Nomino tseba'oth inapatikana kwa mara ya kwanza katika [Mwanzo 2:1](#), ambapo inarejelea vipengele vingi nya dunia na mbingu. Wengine wangepunguza marejeleo katika muktadha huu kwa nyota. Wengine bado wangependekeza kwamba tseba'oth inarejelea malaika, wakirejelea [Zaburi 33:6](#) kwa uthibitisho.

Jina lenye muunganiko Yahweh Tseba'oth linaonekana kwa mara ya kwanza katika [1 Samweli 1:3](#). Kwa kuzingatia matumizi ya mara kwa mara ya tseba'oth katika 1—2 Samweli kurejelea majeshi ([1 Sm 12:9; 14:50; 17:55; 2 Sm 2:8; 8:16; 10:16](#)), inadhaniwa kuwa jina lenye muunganiko linamrejelea Yahweh kama Mungu wa majeshi, yaani, Mungu mwenye majeshi yanayomtumikia. Haya yanachukuliwa kuwa majeshi ya malaika ambaa ni watumishi wanaohudumu kwa Mungu. Imeelezwa kwa usahihi kwamba jina la kiwanja Yahweh Tseba'oth linatumika mara nyingi zaidi na manabii (Yeremia, mara 88; Zekaria, mara 55; Malaki, mara 25; Hagai, mara 14) wakati ambapo watu wa Mungu walikuwa aidha wamepatwa na kushindwa mikononi mwa majeshi ya adui au walikuwa wakinishiwa na kushindwa. Kwa hiyo, jina la kiwanja lilitumika kuwakumbusha kwamba agano lao na Mungu lilikuwa na majeshi makubwa kupigana na kufanya kazi kwa niaba yao. Hivyo, ingawa majeshi ya Israeli yalishindwa, agano lao na Mungu lilitosha kwa kila hali inayowezekana. Na ilikuwa kwa Yahweh Tseba'oth huyu kwamba makamanda wa Israeli walipaswa kutoa utii ([Jos 5:14-15](#)), na kwa jina lake Israeli alibarikiwa ([2 Sm 6:18](#)).

Majina mengine kadhaa ya mchanganyiko hutokea kwa nadra:

Yahweh-Nissi (nissi, "Yahweh-nisi wangu") ni jina ambalo Mose alitumia alipojenga madhabahu kusherehekeea ushindi ambaa Mungu aliwapa Waisraeli dhidi ya Waamaleki ([Kut 17:15](#)). Isaya anatumia neno nissi anapozungumza juu ya Masihi ajaye ambaye atakuwa mshindi ([Isa 11:10](#)).

Yahweh-Mrefai (Mrefai', "mponyaji") anaonekana katika [Kutoka 15:26](#), ambapo Waisraeli wanahakikishiwa kwamba Mungu, mponyaji wao, atazuia magonjwa ya Misri yasiathiri Israeli. Ingawa jina hilo limetumika mara moja tu, Mungu mara nyingi aliitwa na kusifiwa kama Mponyaji (kwa mfano, [Zab 103:3; Is 30:26; Yer 6:14](#)).

Yahweh-Rohi (ro'i, "mchungaji wangu") inapatikana katika [Zaburi 23:1](#). Wazo la Yahweh kama mchungaji linaleezwa kwa undani katika [Ezekiel 34](#). "Mimi mwenyewe nitakuwa Mchungaji wa kondoo wangu" (sura ya [15](#)). Yesu alionyesha maana kamili ya dhana hii alipotolea maisha yake kwa ajili ya kondoo wake kama mchungaji.

Yahweh-Jireh (yir'eh, "kuona mbele au kutoa") linaonekana katika [Mwanzo 22:14](#). Abrahamu alitoa jina hili mahali ambapo Mungu alitoa mbadala kwa mwanawe Isaka, ambaye Abrahamu

alipaswa kumtoa kama dhabihu kwa Mungu. Yahweh-Shalom (shalom, "Amani") ni jina ambalo Gideoni alitoa kwa madhabahu aliyojenga wakati malaika wa Bwana alipokuja kumpa maagizo ya kupigana na Wamidiani ([Waamuzi 6:24](#)).

Jina Yahweh linaonekana na aina chache za neno tsadaq, "Uadilifu." Yahweh anatajwa kama Uadilifu wetu katika [Yeremia 23:6](#); wazo hilo linaonekana kuwa kwamba Tawi la Haki la Daudi (Masihi) litaleta Uadilifu wa Mungu kwa wale ambaa wamejumuishwa katika agano jipy. Dhana hii inaonyeshwa katika Pentateuki mara kadhaa inaposemwa kwamba Mungu ametoa njia ya kuishi kwa haki; yaani, Mungu anatoa njia ya utakaso (rej. [Lv 20:8; 22:9](#)).

'Adonai' kama jina la Mungu linaonekana takriban mara 360 katika Agano la Kale, ingawa halitumiki kwa usawa. Linapatikana kwa mara ya kwanza katika [Mwanzo 15:2](#) na [8](#), wakati Abramu anaomba taarifa zaidi kuhusu mwana na Nchi ya Ahadi. Linaonekana mara 14 tu baada ya hapo katika Pentateuki. Linaonekana mara kwa mara katika Zaburi (zaidi ya mara 50), na baadhi ya manabii wanalitumia mara kwa mara (Isaya, mara 47; Yeremia, mara 29; Ezekiel, zaidi ya mara 150; na Amosi, mara 27).

Neno 'adan, linalomaanisha "bwana, mtawala, mmiliki, Bwana," linachukuliwa kuwa mzizi wa nomino 'adon, ambayo mara nyingi hutumiwa kwa wanaume. Kwa mfano, katika Mwanzo na 1—2 Samweli, neno hili linatumika mara nyingi kwa wanaume wanaomiliki watumwa au walio katika nafasi za mamlaka. 'Adonai inaelezewa kwa usahihi kama jina la mawasiliano ya kibiniasi kati ya muumini na Mungu. Katika mawasiliano kama hayo, mwabudu alikiri ukuu na utukufu mkubwa wa Mungu na pia hisia ya kumilikiwa na Mungu huyu. 'Adonai, ikitoka kwenye midomo ya binadamu, ilionyesha heshima kwa Mungu na unyenyekevu kwa upande wa mtu anayeamin. 'Adonai, hivyo basi, ni jina linaloonyesha imani, uhakika, usalama, utayari wa huduma, na shukrani ([Zab 16:2; 57:9-10](#)).

Mkusanyiko wa Majina ya Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, majina ya Mungu yanaonekana katika mchanganyiko mbalimbali. Kwa mfano, 'Elohim-Yahweh, 'Elohim-Yahweh-'Adonai, na 'Elohim-'Adonai ni ya kawaida sana. Mchanganyiko huu ulikuwa ni jitihada ya kuelezea ukamilifu wa uwepo na tabia ya Mungu kama ilivyofunuliwa. Majina ya Mungu kwa mchanganyiko na "Israeli" pia yanatokea, kwa

mfano, Yahweh-Mungu-Israeli ([Waamuzi 5:3; Is 17:6](#)). Mungu pia anatajwa kuhusiana na Israeli bila kutaja moja ya majina yake—kwa mfano, Quedosh Yisrael ("Mtakatifu wa Israeli," [Is 43:14](#)) na 'Abir Yisrael ("Mwenye Nguvu wa Israeli," [Gn 49:24; Ps 132:2; Is 49:26](#)). Kupitia misemo hii, uhusiano wa agano kati ya Mungu na watu wake ulielezwa na tabia isiyobadilika ya Mungu ilikubaliwa kwa njia chanya.

Majina ya Kipekee katika Agano la Kale

Majina ya kibinagsi ya Mungu ni Baba, Mwana, na Roho Mtakatifu, na kuna tofauti kati ya haya.

Neno 'Abh ("Baba") linaonekana mara nyingi zaidi katika kitabu cha Mwanzo kuliko katika kitabu kingine chochote, na katika Torati zaidi kuliko katika mgawanyiko mwingine wowote wa Agano la Kale. Hata hivyo, halitumiki kumhusu Mungu, bali kwa yule ambaye amezaa watoto (yaani, mzazi wa kiume), mzaa—kichwa, jemadari, na mtawala wa kikundi cha familia au ukoo. Linatumika mara nyingi kumaanisha yule mwenye jukumu ambaye Mungu amezungumza naye, ambaye Mungu ameshughulika naye, na kupitia kwake ametoa urithi mzuri kwa watoto na wazao wa mababu.

Kwenye vitabu vya kishairi, Mungu anatajwa kama Baba, lakini si moja kwa moja kwa jina hilo. Ayubu anaulizwa, "Je, mvua ina Baba?" ([Ay 38:28](#)). Rejeleo ni kwa Mungu kama mtengenezaji, chanzo, na mtawala wa mvua. Katika [Zaburi 68:5](#), Mungu katika makao yake matakatifu ni "Baba wa wasio na baba"; kifungu sambamba, "mlezi wa wajane," kinaonyesha maana hiyo. [Zaburi 89:26](#) inasema kwamba Daudi atamlilia Mungu, "Wewe ni Baba yangu," na vifungu sambamba vinatumia maneno "Mungu" na "Mwamba wa wokovu wangu." Wazo hapa ni la Mungu kama Muumba na Mwokozi ambaye alimwinua, kumkomboa, na kumlinda Daudi. Katika [Zaburi 103:13](#), "Baba" inatumika kwa mfano, "Kama Baba anavyowahurumia watoto wake."

Isaya anatumia neno "Baba" kuhusiana na Mungu mara nne. Mara tatu inahusu Yeye ambaye ameumba, ameokoa, ameunda, ameweka, na kuelekeza Israeli ([Is 63:16; 64:8](#)). Isaya anasema mtoto wa ahadi ataitwa Baba wa milele ([9:6](#)). Ikitumiwa kwa maana hii, neno hilo linaweka usawa wa Mwana na Baba katika hadhi, kazi, uwezo, na wajibu. Yeremia pia anamrejelea Mungu kama Baba katika [Yeremia 3:4, 19](#), akimaanisha asili, mlinzi, na rafiki wa watu wake Israeli. [Malaki 1:6](#) na [2:10](#) zinazungumzia Mungu kama mzazi

anayestahili heshima kutoka kwa watoto wake na kama asili na mtawala wa watu wote.

Neno "mwana" ni mojawapo ya maneno yanayotumika sana katika Agano la Kale; hutokea mara nyingi likimaanisha uzao au mzao. Pia linaonekana likimaanisha mfuasi au mrithi. Kuna marejeleo machache yasiyo ya moja kwa moja kwa Nafsi ya Pili ya Utatu.

Zaburi ya kimasih [Zaburi 2](#) inarejelea: "Wewe ni mwanangu" (sura ya [2](#)). Hii inasemwa katika muktadha wa mfalme akizungumza na yule anayetawala na atakayetawala pamoja na chini ya mtawala mkuu. Rejeleo la moja kwa moja linaweza kuwa kwa mfalme wa theokrasi; hata hivyo, rejeleo hilo linafunuliwa katika Agano Jipya kuwa ni mtu wa Pili wa Utatu ([Matendo 13:33](#)). Hivyo, neno "mwana" linatumika kwa ahadi ya Masihi ambaye amewekwa mbele kama mtawala mkuu wa kimungu na hakimu wa mataifa. Mwana anachukuliwa kuwa sawa na Baba katika uungu na kazi. Si wataalamu wote wa Biblia wanaokubali tafsiri hii, lakini msada unapatikana katika vifungu vya Agano Jipya kama [Waebrania 1:8](#) ambacho kinanukuu [Zaburi 45:6](#). Kama ilivyotajwa hapo juu, Isaya anazungumzia mwana atakayepewa ([Is 9:6](#)), Yule aliyezaliwa na bikira ([7:14](#)), ambaye ni Imanueli, Mungu Mwenye Nguvu, Baba wa milele, Mkuu wa Amani.

Jina "Roho Mtakatifu" linapatikana mara chache tu katika Agano la Kale. Roho inatajwa mara kwa mara kwa maneno na misemo kama "Roho wa Mungu" ([Mwa 1:2](#)), "Roho wa Bwana Mungu" ([Isa 61:1](#)), "Roho wa Bwana" ([Eze 37:1](#)), "Roho" ([Hes 11:17; 27:18](#)), "Roho yangu" ([Mwa 6:3](#)), na "Roho yako" ([Zab 51:11](#)). Ingawa tabia ya Roho haijalezwa kwa uwazi katika Agano la Kale kama ilivyo katika Agano Jipya, inaweza kusemwa kwa uhakika kwamba uhusiano uliowekwa kati ya Mungu na Roho ni wa namna ambayo hakuna shaka kwamba Agano la Kale linafundisha uungu wa Roho. Tabia na kazi ya Roho inatajwa hasa kuhusiana na kazi ya uumbaji ([Mwa 1:2; Zab 33:6](#); nk.) na kuwaandaa watumishi kwa ajili ya huduma ya Mungu—kwa mfano, ufundi ([Kut 35:31](#)), uongozi ([Hes 11:17; 27:18](#)), na unabii ([1 Sam 10:6; 2 Sam 23:2; 2 Mambo ya Nyakati 15:1; Eze 11:5](#)).

Majina ya Mungu katika Agano Jipya

Majina Sahihi ya Mwenyezi Mungu

Theos ni majina ya Agano jipya ambalo ni sawa na majina ya Agano la Kale 'El na 'Elohim; 'Elyon linaonekana katika Agano Jipya (AJ) kama

Hupsistos, Mkuu ([Mk 5:7; Lk 1:32, 76](#)). Pantokrator ('El Shaddai) inaonekana na Theos ([2 Cor 6:18; Rv 16:7](#)). Jina hili lilitumika si tu kuonyesha ukuu wa Mungu, nguvu, enzi, na utawala, bali pia kuonyesha kwamba Mungu ni yule ambaye ana uhusiano wa karibu na watu wake. Ukweli huu unathibitishwa na matumizi ya mara kwa mara ya viwakilishi nya kibinafsi na Theos. Jina Theos linaonekana zaidi ya mara 1,000 katika AJ.

Kurios, "Bwana," hutumiwa kuelezea majina ya Agano la Kale (AK) Yahweh na 'Adonai katika Septuagint, na AJ inafuata hivyo. Kurios linamaanisha "nguvu," kwa hivyo maana si sawa na Yahweh; lakini AJ linampa Kurios uzito kamili wa maana ambao AK ilimpa Yahweh, hasa linapohusishwa na Yesu Kristo (rej. [Matendo 2:36; Wafilipi 2:9-11](#); nk.)

Neno "Despotes" linatumiwa mara tano kumrejelea Mungu au Yesu katika Agano Jipy (Lk 2:29; [Matendo 4:24; 2 Pt 2:11; Yuda 1:4; Rv 6:10](#)). Linalezea dhana ya mamlaka. Wazo la ukatili linalohusishwa na dhana ya kisasa ya "despot" halipo katika matumizi ya Agano Jipy, hata inapohusishwa na watu, ambapo dhana kuu ni umiliki ([2 Tm 2:21](#)).

Majina ya Kibinafsi ya Mungu

Kwenye fomula ya ubatizo, ambayo ni sehemu ya Agizo Kuu ([Mt 28:19-20](#)), majina matatu ya kibinafsi ya Mungu yanaonekana: Baba, Mwana, na Roho Mtakatifu. Majina haya yana maana katika Agano la Kale, lakini kwa kuwa uhusiano wa Nafsi tatu umeelezwa, maana ya Agano Jipy ya majina haya imeboreshwa.

"Yesu" ni jina la kibinafsi la Mwana, mtu wa Pili wa Utatu wa Mungu. Linamaanisha "mwokozi" ([Mt 1:21](#)). Mizizi ya jina hili "kuokoa" ilitoa majina kama Yoshua, Hoshea, na Hosea. Maana ya msingi ya mizizi ya Agano la Kale ni "kuleta mahali salama, pana wazi." Yoshua, kwa kuingiza Israeli katika Kanaani, alitimiza kibinafsi kile ambacho jina lake lilimaanisha. Ufanuzi wa Agano Jipy ("kuokoa kutoka dhambini") haupingani na maana ya Agano la Kale. Kuokolewa kutoka dhambini ni kurejeshwa katika ushirika na Mungu na kuingia katika paradiso ya ufalme wa mbinguni.

Tazama pia Kristolojia; Mungu, Uwepo na Sifa Zake; Roho Mtakatifu; Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho Yake; Masihi; Majina, Umuhimu wa.

Mungu, Uwepo na Sifa za

Sifa za asili za Mungu zilizofunuliwa katika Maandiko na kuonyeshwa katika matendo ya Mungu katika historia ya kibiblia. Ni sifa za Baba, Mwana, na Roho Mtakatifu kwa usawa. Sifa za Mungu zinafunuliwa kwa utajiri na ukamili zaidi ndani ya historia ya ukombozi.

Kulingana na Biblia, uumbaji wote unaonyesha uungu na nguvu za milele za Mungu ([Zab 19:1-6; Rum 1:20](#)). Utunzaji wa Mungu pia unafunua baadhi ya sifa zake ([Mt 5:45; Lk 6:35; Matendo 14:16-17; 17:22-31](#)). Ufunuo kamili wa sifa za Mungu unaonekana katika kazi yake ya ukombozi kupitia Yesu Kristo.

Ni Jinsi gani Maandiko yanaelezaje sifa za Mungu? Kwanza, katika majina ya kimungu ambayo Mungu alifunua mwenyewe ([Mwa 1:1; 2:4; 17:1; Kut 3:6, 14-15; 6:2-5](#)). Baadhi ya sifa za Mungu zinafunuliwa kwa njia isiyo wazi katika simulizi za kibiblia za Uumbaji, anguko, Gharika, Babeli, na kutoka, na kwa ukamilifu zaidi katika maagano mbalimbali ambazo Mungu alifanya na watu wake. Kwa Israeli, alijitambulisha kama Mungu wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo ([Kut 3:15](#)). Kwa Farao, alijitambulisha kama "Mungu wa Israeli" au "Mungu wa Waebrania" ([5:1-3](#)).

Wakati watu wa Israeli walipofika Mlima Sinai, ufunuo wa sifa za Mungu katika simulizi la kibiblia ulikuwa wazi zaidi: "Bwana, Bwana, Mungu mwenye huruma na neema, asiye mwepesi wa hasira, mwingi wa upendo thabiti na uaminifu, akidumisha upendo thabiti kwa maelfu, akisamehe uovu, uasi na dhambi, lakini haachi kuadhibu mwenye hatia; huwaadhibu watoto na watoto wao kwa ajili ya dhambi za baba zao hata katika kizazi cha tatu na cha nne." ([Kut 34:6-7, rsv](#)). Muhtasari huu unarudiwa mahali pengine na tofauti kidogo ([Hes 14:18; Neh 9:17; Zab 103:8; Yer 32:18; Yona 4:2](#)).

Mapitio

- Sifa za Mungu
- Sifa Zisizoweza Kuwasilishwa
- Sifa Zinazoweza Kuwasilishwa

Sifa za Mungu

Maungamo ya kihistoria ya Kikristo yanarejelea sifa mbalimbali za Mungu bila kuzitaja kama sifa au kuziainisha. Katekisimu Fupi ya Westminster (1647) inaonyesha mwelekeo wa uainishaji, ikimwelezea Mungu kama "Roho, asiye na mipaka,

wa milele, na asiyebadilika katika uwepo wake, hekima, nguvu, utakatifu, haki, wema na ukweli.” Sifa nne za kwanza zinaainisha zingine.

Njia kadhaa za kuainisha sifa zimependekezwa. Kwa ujumla, mipango kama hiyo hugawanya sifa za kimungu katika jozi: hasi na chanya, ya asili na maadili, kamili na husika, yasiyobadilika na ya mpito, tulivu na ifanyayo kazi, ya kupingana na ya kujumuisha, au zisizoweza kuwasilishwa na zinazoweza kuwasilishwa. Wakatoliki wa Kirumi wanapendelea utofautishaji wa hasi na chanya, au asili na maadili. Walutheri kwa ujumla wanapendelea utofautishaji kati ya sifa za utulivu na zinzazofanya kazi. Wasomi wa mageuzi na kiinjili kwa kawaida hutofautisha sifa zisizoweza kuwasilishwa na zinazoweza kuwasilishwa. Karl Barth aligawanya sifa chini ya uhuru na upendo, na kisha alipendekeza jozi za sifa zinazoakisi uhuru-upendo au upendo-uhuru. Licha ya utofauti wa majina yaliyotolewa kwa makundi ya sifa, kuna makubaliano ya kushangaza katika sifa zilizoorodheshwa chini ya kila kundi.

Makala hii itafanya tofauti kati ya sifa zisizoweza kuwasilishwa na sifa zinazoweza kuwasilishwa bila kuzingatia uainishaji wenyewe kama muhimu. Hakuna uainishaji wa sifa za Mungu unaoridhisha kwa kikamilifu. Sifa *zisizoweza kuwasilishwa* zinasisitiza utofauti kamili wa Mungu, ukuu wake wa juu na hulka yake iliyoinuliwa. Sifa kama hizo zina mfanano mdogo au hazina ulinganisho kabisa katika viumbe vya Mungu. Sifa *zinazoweza kuwasilishwa* zinapata mfanano au ulinganisho fulani katika wanadamu walioumbwa kwa sura ya Mungu. Zinadhahirisha uwepo wa Mungu kwa uhusiano na viumbe. Hata hivyo, sifa zote ni sifa za Mungu; tofauti kati ya Mungu na mwanadamu, kati ya Muumba na kiumbe, daima ni ya msingi.

Sifa Zisizoweza Kuwasilishwa

Kukubali utofauti fulani wa maoni ya kiteolojia, sifa zifuatazo zitachukuliwa kuwa haziwezi kuwasilishwa: umoja, kiroho, uhuru, kutobadilika, umilele, na ukubwa. Kwa kuongeza, kutokueleweka kwa Mungu lazima kutajwe.

Kutokueleweka kwa Mungu wakati mwingine kunajumuishwa katika orodha ya sifa zake. Inaonekana ni vyema zaidi kuiona kama maelezo ya kutoweza kwa binadamu kumwelewa Mungu kikamilifu. Kutokueleweka kwa hivyo si sifa, ingawa ni jambo lililo wazi katika kila mjadala wa Mungu. Kupitia ufunuo wake, Mungu anajulikana kweli kwa imani, lakini hakuna kiumbe atakayemwelewa Mungu Muumba kikamilifu.

Vivyo hivyo, hakuna mtu atakayeelewa kikamilifu sifa yoyote ya Mungu. Kukubali kutokueleweka kwa Mungu kunapaswa kuchangia roho ya unyenyekevu katika kila tafakari ya Mungu na sifa zake ([Zab 139:6; 145:3; Is 40:28; 55:8–9; Mt 11:25–27](#); [Rum 11:33–36; 1 Kor 2:6–16; 13:8–13](#)).

Umoja wa *Mungu* ni dhihirisho la imani ya Mungu mmoja—ukweli kwamba Mungu wa Maandiko ndiye Mungu pekee, aliye hai, na wa kweli ([Kumb 6:4](#); [Mk 12:29](#); [Yn 17:3](#)). Miungu mingine yote ni sanamu na fikra za mawazo ya mwanadamu. Sifa hii inaonyeshwa katika amri ya kwanza: “Usiwe na miungu mingine ila mimi” ([Kut 20:3](#)).

Uroho wa *Mungu* unaonyesha kwamba Mungu si wa kimwili na haonekani. Kwa upande mzuri, inamaanisha kwamba Mungu ni wa kibinagsi, anaishi, ana ufahamu wa nafsi, na ana uwezo wa kujitawala. Mungu asiyekana hawezi kuonekana na macho ya kibinadamu ([Kut 33:20](#)), hivyo amri ya pili inakataza kila uwakilishi wa Mungu unaonekana ([20:4](#)). Kwa sababu Mungu ni Roho, lazimaaabudiwe katika roho na kwa ukweli ([Yn 4:24](#)).

Uhuru wa Mungu au uwepo wake mwenyewe unaonyesha kwamba yeeye hajitegemei kwa chochote nje yake. Yeye ni wa kujitosheleza katika uwepo wake, katika maagizo yake, na katika kazi zake zote. Mungu ana “uzima ndani yake mwenyewe” ([Yn 5:26](#)) na “yeeye mwenyewe hutoa uzima na pumzi na kila kitu” ([Matendo 17:25](#)). Kwa Israeli, alijifunua kama “Mimi Ni” ([Kut 3:14](#)), na aliwafanya Israeli kuwa watu wa agano kwa milki yake mwenyewe. Mungu anaendelea kutekeleza mapenzi yake ulimwenguni, na ingawa anatumia njia mbalimbali, uhuru wake unabaki bila kuathirika. Hivyo, anaingia katika ushirika na watu wake wa agano, na anatangaza injili kupitia mawakala wa kibinadamu.

Kutobadilika kwa Mungu au uthabiti wake kunaonyesha kutobadilika kwake na uaminifu wake kwake mwenyewe, kwa maagizo yake, ahadi zake, na kazi zake. Anabaki kuwa Mungu wa kweli milele ambaye habadilika kutoka ndani au kutoka kwa kitu chochote nje yake. Na hivyo katika [Yakobo 1:17](#) tunasoma: “Kila kitolewacho kilicho chema na kilicho kamili, hutoka juu, na hushuka kutoka kwa Baba wa mianga, ambaye kwake hakuna kubadilika, wala kivuli cha kugeukageuka.” (rsv). Kiapo cha Mungu kwa Abrahamu kilionyesha kutobadilika kwake ili watu wake wa agano waweze kuwa na uhakika wa “tabia isiyobadilika ya kusudi lake” ([Ebr 6:17](#)). Samwel alimwambia Mfalme Sauli kwamba Bwana hatabadilisha

mawazo yake; kwa maana yeye si mwanadamu" ([1 Sam 15:29](#), niv; cf. [Hes 23:19](#)). "Kwa maana mimi Bwana sibadiliki" ([Mal 3:6](#)). Hiyo ilikuwa maelezo ya Mungu kwa kutoharibu Yuda iliyokuwa na dhambi; anaonyesha rehema na anashika agano lake. Kwa sababu "Yesu Kristo ni yule yule jana na leo na hata milele," Wakristo wanaonywa wasiongozwe na "mafundisho mbalimbali na ya ajabu" ([Ebr 13:8-9](#)).

Kutobadilika kwa Mungu au uthabiti wake haumaanishi kwamba yeye ni tuli au hawezi kusonga. Yeye ni Mungu mwenye nguvu, anayeishi ambaye daima anafanya kazi ([Yn 5:17](#)). Wakati mwingine Mungu anaelezewa kuwa ana huzuni, kutubu, au kubadilisha mawazo yake ([Mwa 6:6-7; 1 Sam 15:11; Yona 3:10](#)). Katika muktadha wao, maelezo kama hayo ya mfano yanaonyesha uthabiti wa Mungu ambaye, katika utakatifu na haki, daima anachukia dhambi na humenysuka dhidi yake. Katika neema na rehema yake, anawasamehe wenye kutubu, na anatimiza ahadi zake bila kukosa ([Zab 110:4; Isa 46:10; Yer 18:7-10; Efe 1:11](#)). Hivyo, uthabiti wa Mungu ni muhimu katika mahusiano yote ya kibinadamu naye, ikiwa ni pamoja na maombi yanayotolewa katika sala.

Umilele wa Mungu unaonyesha ukuu wake juu ya wakati. Yeye hana wakati na ni wa milele. Hana mwanzo wala mwisho; hapitii ukuaji, maendeleo, au ukomavu. Alikuwepo kabla ya uumbaji wa dunia; anaishi sasa katika umilele; ataendelea kuwa Mungu wa milele hata historia itakapomalizika. Maandiko yanazungumza juu ya Mungu kama "wa milele" ([Kumb 33:27](#)), "Mfalme" ([1 Tim 1:17](#)), "mwanzo na mwisho" ([Ufu 22:13](#)). Anakaa katika "umilele" ([Isa 57:15](#)) na "miaka yake haina mwisho" ([Zab 102:27](#); taz. [2 Pet 3:8](#)). Ingawa Mungu yuko juu ya wakati na hana wakati, wakati ni uumbaji wake na historia ni uwanja wa kazi yake. "Wakati ulipotimia Mungu alimtuma Mwanawe" ([Gal 4:4](#)); Yesu Kristo alikufa siku ya Ijumaa na akafufuka siku ya tatu.

Ukubwa wa Mungu na uwepo wake kila mahali unaonyesha ukuu wake juu ya anga. Mungu anajaza mbingu na dunia ([Yer 23:23-24](#)). Mbingu ni kitu chake cha enzi, na dunia ni pahali pake pa kuweka miguu, hivyo hafungwi na jengo la hekalu ([Isa 66:1; Matendo 17:24](#)). Hata hivyo, Mungu yu asili katika ulimwengu huu na anafanya kazi kwa bidii ulimwenguni ili kuanzisha ufalme wake. Hakuna anayeweza kujificha kutoka kwa Mungu anayepatikana kila mahali ([Zab 139:6-12](#)). Yesu aliahidi, "Niko pamoja nanyi siku zote, hata ukamilifu wa dahari" ([Mt 28:20](#)). Tangu Pentekoste

([Matendo 2](#)), Roho Mtakatifu anasemekana kuishi ndani ya miili ya waumini ([1 Kor 6:19](#)).

Sifa Zinazoweza Kuwasilishwa

Sifa nyingi za Mungu zinazeweza kuainishwa chini ya kichwa hiki, ingawa wakati mwingine ni vigumu kusema ni marejeleo yapi ya kibiblia kwa Mungu yanapaswa kuzingatiwa kama sifa. Tofauti nyingi za istilahi zinapatikana katika Maandiko, zikiwa na visawe vingi. Kwa urahisi, sifa zinazoweza kuwasilishwa mara nyingi huainishwa kama za kiakili, za kimaadili, na za hiari.

Sifa za Kiakili

Maarifa ya Mungu yanaonyesha kwamba kwa njia ya kipekee Mungu anajijua mwenyewe na mambo yote yanayowezekana na ya halisi. *Ujuzi wa kila kitu unamaanisha kwamba "anajua kila kitu"* ([1 Yn 3:20](#)). "Hata kabla neno halijafika katika ulimi wangu, Ee Bwana, wewe waliju kikamilifu" ([Zab 139:4](#)), ikiwa ni pamoja na mawazo ya siri ya moyo wa mtu. Hukumu ya haki ya Mungu imejikita katika ukweli kwamba "anajua mawazo ya mwanadamu" ([Zab 94:11](#)). Kutambua kwamba ujuzi wa kila kitu wa Mungu hauwezi kueleweka, mwandishi wa Zaburi anaona kuwa ni chanzo cha faraja ([139:1-5](#)). Hazina zote za "hekima na maarifa" zimefichwa katika Kristo ([Kol 2:3](#)); kwa hiyo, Mkristo anaambiwa kuleta kila wazo mateka ili kumtii Kristo ([2 Kor 10:5](#)). Utakaso wa Kikristo unajumuisha upya katika maarifa ili kuwa zaidi kama Kristo ([Kol 3:10](#)).

Hekima ya Mungu inaonyesha kwamba anatumia maarifa yake kwa njia bora zaidi kufikia malengo yake. Kazi za Mungu ni tofauti, lakini zote zinazafanya kwa hekima ([Zab 104:24](#)). "Bwana kwa hekima aliweka misingi ya dunia" ([Met 3:19](#)); utunzaji wake pia unaonyesha hekima yake ([Mwa 50:20](#)). Ukombozi kupitia Yesu Kristo unafunua hekima ya Mungu ([1 Kor 1:24](#)) na husababisha ustaajabu na sifa ([Rum 11:33-36](#)). Wanadamu wanapaswa kutafuta hekima ([Met 3:21](#))—hekima iliyokita mizizi katika kumcha Mungu ([Ay 28:28; Zab 111:10; Met 9:10](#)). Wakristo wanasemekana kuwa "wenye hekima katika Kristo" ([1 Kor 4:10](#)), na Kristo anawaagiza kutenda kwa busara ([Mt 10:16](#)), hivyo kuiga hekima ya Mungu.

Ukweli wa Mungu unaonyesha ukweli na uaminifu wake. Yeye ni ukweli na ni mwaminifu kwa nafsi yake, kwa Neno lake, na kwa ahadi zake ([2 Tm 2:13](#)). "Mungu ni nuru na ndani yake hamna giza lolote" ([1 Yn 1:5](#)); kwa hiyo, wafuasi wake wanapaswa kutembea katika nuru (vv [6-7](#)). Yesu

ni "njia, na ukweli, na uzima" ([Yn 14:6](#)); kwa hivyo, Wakristo wanapaswa kutembea katika ukweli na kuonyesha uaminifu katika maisha yao.

Sifa za Maadili

Maelezo ya kina zaidi ya tabia ya maadili ya Mungu ni *wema* wake. Mungu anashughulika kwa wingi na kwa wema na viumbwe vyake vyote. Yeye ni "mwema kwa wote" ([Zab 145:9](#)). Yesu alisisitiza kwamba "hakuna aliye mwema ila Mungu pekee" ([Mk 10:18; Lk 18:19](#)). Waliokombolewa wanamsifu Mungu kwa wema wake ([1 Mambo ya Nyakati 16:34; 2 Mambo ya Nyakati 5:13; Zab 106:1; 107:1; 118:1; 136:1; Yer 33:11](#)) na wanaitwa kuiga sifa hii ya kimungu ([Mt 5:45; Lk 6:27-36](#)).

Upendo wa Mungu ni moyo wa injili. Upendo mkamilifu unamiminika kati ya Nafsi za Utatu ([Yn 3:35; 17:24](#)). Kule Sinai, Mungu alijifunua kama mwangi wa upendo thabiti na uaminifu ([Kut 34:6-7](#)), na mahusiano yake yote ya agano na wazao wa Abrahamu yalionyesha upendo wake thabiti. Uddihirisho mkuu wa upendo wa Mungu ulikuwa ni kumtuma Mwana wake, Yesu Kristo ([Yn 3:16](#)). Mtume Yohana, ambaye alitangaza kwamba "Mungu ni upendo," alielekeza kwenye msalaba kuonyesha kile upendo huo ulimaanisha kweli: "alitupenda na kumtuma Mwana wake kuwa upatanisho kwa ajili ya dhambi zetu" ([1 Yn 4:8, 10](#)).

Upendo wa Mungu unaoonyeshwa kwa wenye dhambi wasio na kustahili huitwa *neema* ([Efe 1:6-8; 2:7-9; Tito 3:4](#)). *Rehema* ni upendo wa Mungu (wakati mwininge wema wake) unaoonyeshwa kwa wale walio katika shida na dhiki. Mungu ni *mvumilivu* au mwenye subira katika upendo wake; anatoa muda wa kutubu.

Utakatifu wa Mungu unaoonyesha usafi wa kimaadili na ubora wa Mungu. Maelezo ya utakatifu wa Yesu yanatumika kwa kila Mtu wa Utatu: "mtakatifu, asiyé na lawama, asiyé na doa, ametengwa na wenye dhambi, ametukuzwa juu ya mbingu" ([Ebr 7:26](#)). Wazo la msingi la utakatifu ni kuwa tofauti au kutengwa. Kwa sababu ya utakatifu wake wa asili, Mungu ni tofauti na kila kitu kisicho safi au kisicho kitakatifu. Mungu pekee ndiye mtakatifu; jina lake ni takatifu, na anabeba jina la "Mtakatifu" ([Zab 78:41; 89:18; 99:3, 9; 111:9; Is 12:6; Yer 51:5; Ufu 15:4](#)). Malaika wanamsifu Mungu kwa utakatifu wake ([Is 6:3; Ufu 4:8](#)). Vitu, mahali, na watu wanaitwa watakatifu wanapotengwa kwa ajili ya kumuabudu Mungu. Kwa sababu Mungu ni mtakatifu, watu wake wanaitwa kuwa watakatifu ([Law 11:44-45; 19:2; 1 Pet 1:14-15](#)). Nidhamu ya Mungu kwa watu wake inalenga kuwfanya

washiriki utakatifu wake ([Ebr 12:10](#)). Utakatifu wa Mungu ni maarufu sana katika Maandiko kiasi kwamba wengine wamechukulia (kimakosa) kuwa ni sifa kuu ya Mungu.

Sifa za Hiari

Ukuu wa Mungu unaonyesha mamlaka ya kimungu ambayo anatawala uumbaji wote na kwa mapenzi yake mema hufanya chochote anachotaka. Mungu ni Mfalme juu ya uumbaji wote, na anatawala hatima ya wanadamu na mataifa. Anarejesha ufalme wake kupitia Yesu Kristo; Bwana aliyefufuka alifunua kwamba mamlaka yote mbinguni na duniani alipewa yeye ([Mt 28:18](#)). Uchaguzi wa wokovu katika Kristo ni "sawasawa na kusudi lake yeye atendaye mambo yote sawasawa na shauri la mapenzi yake" ([Efe 1:11](#), rsv). Mapenzi ya Mungu yenye ukuu, ingawa ni huru, si ya kiholela; ni yenye haki na takatifu. Aliumba ulimwengu na akatoa sheria yake kama kanuni ya maisha ya watu wake; anafanya agano, hubariki, na kuhukumu. Mungu ni "Mfalme wa wafalme na Bwana wa mabwana" ([1 Tm 6:15](#)); anawaita wote walio chini yake kwa upendo wa utifu ([Kum 6:4-5; Mt 22:37-40; 1 Yn 5:3](#)).

Uwezo mkuu wa Mungu unamaanisha kwamba hana mipaka au kikomo katika uwezo; yeye ni *mwenye nguvu zote* au mwenye uweza wote ([Ufu 4:8](#)). Kwa neno lake lenye nguvu, aliumba vitu vyote, na anashikilia "ulimwengu kwa neno lake la nguvu" ([Ebr 1:3](#)). Hakuna jambo gumu kwa Bwana Mungu Mwenyezi ([Mwa 18:14; Yer 32:27; Mt 19:26](#)); anashika agano lake la neema na kutimiza ahadi zake zote ([Lk 1:37; 2 Tim 2:13; Ebr 6:18](#)). Injili ni "nguvu ya Mungu kwa wokovu" ([Rum 1:16](#)), kwa maana Kristo ni "nguvu ya Mungu" kuoko ([1 Kor 1:24](#)). Kwa hivyo, waumini lazima wajue "ukubwa usiopimika wa nguvu zake ndani yetu tunaoamini, kulingana na utendaji wa uweza wake mkuu alioutimiza katika Kristo alipomfufua kutoka kwa wafu na kumfanya akae mkono wake wa kuume huko mbinguni" ([Efe 1:19-20](#), rsv).

Utukufu wa Mungu

Sifa zote za Mungu zimefupishwa katika marejeleo ya Maandiko kwa *utukufu* wa Mungu. Ukuu, fahari, uzuri, na mng'ao wa Mungu anayekaa katika nuru isiyoweza kufikiwa vinaonyeshwa na neno hili lisiloweza kufanولي. Utukufu wa Mungu ulimtokea baba yetu Abrahamu ([Matendo 7:2](#)); Mungu alionyesha utukufu wake kwa Mose ([Kutoka 33:18-19; 34:6-7](#)). Mungu wa Bwana Yesu Kristo ni Baba wa utukufu ([Waefeso 1:17](#)). Mbingu

zatangaza utukufu wa Mungu ([Zaburi 19:1](#)); ukoo na utukufu wa Mungu umejaa mbinguni na duniani ([8:1](#)). Wakati hatimaye kila ulimi litakiri Yesu kuwa Bwana, itakuwa kwa utukufu wa Mungu Baba ([Wafilipi 2:11](#)). Binadamu waliumbwa kwa ajili ya utukufu wa Mungu, na waumini Wakristo wanaagizwa kufanya kila kitu kwa utukufu wa Mungu ([1 Wakorintho 10:31](#)), hivyo kuakisi ndani yao utukufu wake wa asili.

Muujiza

Tendo la kimungu ambapo Mungu anajifunua kwa watu. Ufafanuzi wa kawaida wa muujiza unadhaniwa kuwa ni kinyume na sheria za asili, lakini hili ni jina lisilo sahihi kwa sababu mbili. Kwanza, miujiza mingi ya Biblia ilitumia asili badala ya kuipita (kwa mfano, upepo uliogawanya Bahari ya Shamu, [Kut 14:21](#)). Pili, hakuna tena dhana ya "sheria za asili zisizobadilika"; badala yake, tukio ambalo halielezeki kwa urahisi linaweza kuakisi sheria ambazo wanasyansi bado hawajazielewaa kikamilifu. Katika Maandiko, kipengele cha imani ni muhimu; njia ya kiasili haiwezi kuthibitisha au kukanusha uwepo wa "muujiza." Wakati na maudhui ya mchakato yanaweza kuwa ya kimiujiza, ingawa tukio linaweza kuonekana la kiasili. Umuhimu wa ufunuo pia ni muhimu. Katika kila kesi, Mungu alifanya muujiza si tu kama "ajabu" ya kuhamasisha hofu bali kama "ishara" ya kuwavuta watu kwake.

Msamati wa Maajabu

Kwenye Agano la Kale, maneno mawili muhimu ni "ishara" na "ajabu," ambayo mara nyingi hutokea pamoja (kwa mfano, mara tisa katika Kumbukumbu la Torati pekee, [4:34](#); [13:1](#); nk). Zaidi ya neno moja la Kiebrania linatumika kwa "ajabu"—moja likirejelea tendo la nguvu za kimiujiza na jingine likiwa zaidi ya uelewa wa binadamu. Kwa ujumla, yanatumika kwa maana sawa kwa matendo ya kimungu ya Mungu ndani ya historia. "Ishara" inarejelea tendo linalotokea kama ishara au ahadi ya udhibiti wa Mungu juu ya matukio na kama ufunuo wa uwepo wa Mungu na watu wake.

Agano Jipyaa hutumia idiomu ile ile ya msingi, "ishara na maajabu," kwa msukumo ule ule wa jumla (ling [Mt 24:24](#); [Mk 13:22](#); [Yn 4:48](#); [Matendo 2:43](#)). Neno la tatu ni "nguvu" au muujiza, ambalo linakuwa neno kuu katika Injili za sinoptiki. Linamaanisha tendo lenye nguvu ambalo Mungu

anafunuliwa katika Kristo. Neno la nne ni "kazi," ambalo pamoja na "ishara" linapendelewa katika Injili ya Yohana. Neno hili linatumika katika Yohana kuonyesha kwamba katika Yesu kazi ya Baba inafunuliwa. Ingawa maneno haya mara nyingi ni sawa (matatu ya kwanza yanatokea pamoja katika [Rum 15:19–20](#); [2 Thes 2:9](#); [Ebr 2:4](#)), yanaashiria vipengele vitatu tofauti vya miujiza. "Ishara" zinaonyesha maana ya kiteolojia ya muujiza kama Ufunuo wa Mungu; "nguvu," kwa nguvu iliyo nyuma ya tendo; "kazi," kwa mtu aliye nyuma yake; na "ajabu," kwa athari yake ya kushangaza kwa mtazamaji.

Miujiza katika Agano la Kale

Kwa Mwebrania, muujiza haukuwa chochote zaidi wala kidogo kuliko kitendo cha Mungu. Kwa hiyo, asili yenye kifaa ya kinaelezewa hivyo ([Mwanzo 24:12–27](#); [1 Samweli 14:23](#)). Mpangilio wa asili uko kabisa chini ya udhibiti wa Yahweh, hivyo muujiza ulionekana si kwa sababu ya asili yake ya kipekee bali kwa sababu ya tabia yake kama sehemu ya Ufunuo wa kimungu. Uhusiano huu na historia ya wokovu ni muhimu, kwa kuwa Israeli wakati wote walijaribu kujiepusha na tamaa ya mambo ya kushangaza. [Kumbukumbu la Torati 13:1–4](#) inaonya dhidi ya kukubali ajabu kama uthibitisho wa nabii; badala yake, uthibitisho lazima utoke kwa ukweli kwamba anamwabudu Yahweh.

Miujiza katika Agano la Kale imehifadhiwa kwa vipindi muhimu vya historia ya ukombozi. Wengi wamejadili tendo la Uumbaji kama muujiza wa kwanza, lakini kwa kweli halijaonyeshwa hivyo katika simulizi la Mwanzo. Muujiza unaonyeshwa na umuhimu wake wa ufunuo na/au uhusiano wake na sehemu muhimu katika historia ya watu wa Mungu—Kutoka, ushindi wa Yordani, vita dhidi ya ibada ya Baali katika kipindi cha unabii. Uumbaji unaonyeshwa na mada moja kuu: simulizi la mwanzo. Miujiza ya Mwanzo—kupofusha wakazi wa Sodoma, Gharika, Babeli—yote inaashiria ghadhabu ya Mungu juu ya wale waliomwasi. Hii ni upande mwingine wa historia ya ukombozi, hukumu ya Mungu juu ya wale ambaa si watu wake.

Miujiza ya akaunti ya Kutoka ina sehemu mbili kuu: Mapigo yanaonyesha nguvu kamili ya Yahweh juu ya miungu ya Misri, na miujiza ya nyikani inaonyesha utunzaji na ulinzi kamili wa Mungu kwa watu wake. Mapigo ni ya kuvutia hasa kwa

sababu kila moja linaelekezwa kwa mmoja wa miungu ya Misri na linaonyesha Yahweh kama mtawala pekee. Mada ya msingi inapatikana katika [Kutoka 7:5](#) na inarudiwa katika akaunti yote (ling. [7:17](#); [8:6](#), [18](#); [9:14-16](#), [29](#); [12:12](#)): "Nitakapoonyesha Wamisri nguvu zangu na kuwafanya waachilie Waisraeli waende, watatambua kwamba Mimi ndimi Bwana" (nlt). Katika muktadha huu, ziliwalenga si tu Wamisri bali pia Waisraeli, ambao walihitaji kujua kwamba Mungu wao angewatetea dhidi ya Wamisri. Hii inathibitishwa katika muujiza mkuu, kuvuka Bahari ya Shamu. Mapigo yenye yanaonyesha ongezeko la polepole la ukali.

Mujiza ya nyikani inahusishwa kwa karibu na mada kuu ya simulizi za kutangatanga, ikionyesha jaribio la Israeli wakati wa mahitaji makubwa na ulinzi wa Mungu kwa watu wake wanapomgeukia. Mpangilio wa msingi wa hadithi unahusu hitaji lenyewe, ambalo husababisha malalamiko ya Israeli; hili linafuatwa na maombezi ya Mose na kisha uingiliaji wa Mungu kwa mamlaka. Mujiza imechanganywa na hadithi nyingine zinazohusu adhabu ya Mungu wakati manung'uniko ya watu yanapomjaribu kupita kiasi. Muujiza ni ufuno wa Mungu kuhusu ushiriki wake katika mahitaji ya watu wake; Israeli lazima kisha ajibu, na jibu lake linaamua baraka au adhabu yake mikononi mwa Yahweh.

Mujiza haikuonekana waziwazi katika kipindi cha ufalme ulioungana. Huu ulikuwa wakati wa kujitegemea, ambapo Mungu alifanya kazi kuitia ufalme na hakuingilia moja kwa moja katika maisha ya taifa. Sababu ni kwamba matumaini ya eskatolojia ya Israeli yalikuwa yametimizwa na kufanya dhaliri kuitia uwepo wa Mji Mtakatifu na hekalu.

Wakati wa kipindi cha unabii ulikuwa tofauti. Katika maisha ya Eliya na Elisha, muujiza ilitawala. Huu ulikuwa wakati wa uasi, na chini ya utawala wa Ahabu na Yezebeli, taifa liligeukia upagani na ibada ya Baali. Uwepo wa dini ya Kiebrania ulionekana kuwa hatarini, na hivyo nyakati hizo zilihitaji hatua za kipekee. Hapa, asili ya ajabu ya muujiza inaonekana zaidi kuliko mahali pengine popote katika Agano la Kale. Kuna marejeleo ya makusudi kwa muujiza ya Kutoka, labda kumtazama Eliya kama Mose mpya anayerejesha ibada ya kweli ya Yahweh. Mifano inapatikana katika changamoto kwa makuhani wa Baali ([1 Fal 18](#); ling. [Kut 7](#)); Ufunuo wa Mungu kwenye Mlima Horebu kuitia upepo, tetemeko la ardhi, na moto ([1 Fal 19](#); ling. [Kut 19](#)); na kugawanyika kwa

Yordani ([2 Fal 2:10-14](#); cf. [Kut 14](#)). Miujiza mingi ilikusudiwa kuonyesha udhaifu wa Baali, kama vile ukame, mashindano kwenye Mlima Karmeli, na msaada wa kimiujiza ultiotolewa na Mungu. Tena, matendo ya Mungu ndani ya historia yalikuwa sehemu ya Ufunuo wake mwenyewe, uthibitisho wa wajumbe wake, na adhabu kwa maadui zake.

Mujiza ni nadra katika maandiko ya manabii, labda kutokana na aina ya tangazo la maandiko (yaani, yalihusu ujumbe badala ya matendo). Isipokuwa mbili kuu (mbali na kupona kwa Hezekia kunakosimuliwa katika [Is 38](#)) ni Yona na Danieli. Katika Yona, muujiza haujaelekezwa kwa Waninewa bali kwa Waisraeli, ambao wanaitwa kurudi kwenye wajibu wao wa agano kama wasemaji wa Yahweh. Katika Danieli, mwelekeo umebadilishwa, na hali ni sawa na ile ya Kutoka au Wafalme. Muujiza inaelekezwa kwa Wababeli na Waajemi na ina malengo sawa na matukio ya awali ya Kutoka na Eliya-Elisha, yaani, ukuu wa Yahweh juu ya miungu ya kigeni na uthibitisho wa wajumbe wake. Hii ni mara ya tatu na ya mwisho ya mgogoro na inaonyesha matumizi makuu ya kithiolojia ya muujiza katika Agano la Kale.

Mujiza katika Agano Jipy

Uwepo wa muujiza una kusudi sawa katika Agano Jipy; ilitokea wakati wa mgogoro katika historia ya wokovu ili kuthibitisha uwepo wa Mungu katika matendo ya kihistoria. Hata hivyo, inatofautiana kwa kuwa inazidiwa na uwepo wa Mwana wa Mungu mwenyewe, ambaye ndiye muujiza mkuu wa wote. Mungu sasa hajafanya tu katika historia; ameingia katika historia na ameigeuza kwake mwenyewe. Mifano na matukio ya Kutoka ni dhahiri na inaonyesha kwamba muujiza ya Yesu ilifungua njia kwa kuingia kwa Agano Jipy kwa njia ile ile ambayo muujiza ya Kutoka ilitayarisha kwa Agano la Kale.

Uelewa wa Yesu

Yesu alisisitiza uhusiano kati ya huduma yake ya muujiza, hasa kufukuza pepo, na kuja kwa ufalme wa Mungu. Kama ilivyo katika Agano la Kale, muujiza inaashiria uwepo wa Mungu, lakini hapa ni ya moja kwa moja zaidi na pia inaashiria kuanzishwa kwa ufalme wake ([Mt 12:28](#)). Kwa hivyo, muujiza ya kufukuza pepo inamaanisha kufungwa kwa Shetani na kuanzishwa kwa utawala wa Mungu ([Mk 3:23-27](#)). Wakati huo huo, muujiza yote inaashiria kuchomoza kwa enzi ya wokovu, kama ilivyo elezwa katika hotuba ya ufunguzi ya Yesu huko Nazareti ([Lk 4:18-21](#), kutoka [Is 61:1-2](#)).

Hata hivyo, miujiza hii si ishara za moja kwa moja za tendo la Mungu; lazima zitafsiriwe kwa imani. Yesu alitambua uwepo wa miujiza mingine katika siku zake ([Mt 12:27](#)) na hivyo akasisitiza umuhimu wa IMANI katika miujiza ya uponyaji ([Mk 5:32](#); [10:52](#)). Imani hii inapaswa kuelekezwa kwa uwepo wa Mungu katika tukio na ndani ya Yesu mwenyewe. Umuhimu wa imani pia husaidia kuelewa kwa nini Yesu alikataa kuwapa watu wa wakati wake "ishara" ([Mk 8:11-12](#)); miujiza haingeweza kamwe "kuthibitisha" uwepo wa Mungu. Kwa uelewa bora wa uhusiano kati ya imani na miujiza, ni vyema kuzingatia kila picha ya Mwinjilisti binafsi kuhusu matumizi ya kithiolojia ya miujiza.

Miujiza katika Kitabu cha Marko

Marko, injili ya kwanza kati ya nne kuandikwa, mara nyingi imeitwa "injili ya vitendo" kwa sababu ya mkazo wake kwenye matendo ya Yesu badala ya mafundisho yake. Hii pia ni kweli kuhusu miujiza ya Yesu, kwani Marko ina miujiza mingi zaidi kwa uwiano kuliko nyingine yoyote. Kuna makundi matano au aina tano za miujiza katika Marko. Kundi la kwanza linahusu mamlaka ya Yesu juu ya pepo ([Mk 1:21-39](#)). Pili, inahusu mamlaka ya Yesu juu ya sheria na mgogoro na wapinzani wake ([1:40-3:6](#)). Haya husababisha umaarufu lakini pia kukataa kwake kuruhusu utambulisho wake wa kweli kama Mwana wa Mungu kujulikana. Kundi la tatu ([3:7-30](#)) linajumuisha kufukuza mapepo na mabishano ya Beelzebuli, likizingatia mamlaka yake juu ya Shetani. Kundi la nne ([4:35-6:43](#)) linajumuisha miujiza yenye nguvu hasa (kululiza dhoruba, mtu mwenye pepo wa Gaderene, kufufua binti wa Yairo) na labda linahusu wanafunzi, kwani Yesu anawafunulia maana ya ufalme na anajaribu kushinda upumbavu wao wa kiroho. Kundi la tano na la mwisho ([6:30-8:26](#)) linaendeleza mada ya kutolewa kwa wanafunzi na kuanda njia kwa ajili ya Mateso, na ujumbe kuhusu mkate, upofu, na hukumu ya Mungu.

Miujiza katika Marko inazingatia migogoro, kwanza na wapinzani wa Yesu na kisha na wanafunzi wake wenyewe. Wakati miujiza ni ishara za ufalme wa Mungu, madhumuni yake ni kulazimisha kukutana na umuhimu wa kweli wa Yesu. Hazionyeshi Yesu kama mfanya maajabu wa Kiyunani; kwa kweli, zinaongoza tu kwenye mshangao na kisha kutoamini kwa wale wasio na imani. Utu wa Yesu umefichwa na unaweza kueleweka tu kwa mwanga wa msalaba. Miujiza si uthibitisho bali ni nguvu; Mungu hajithibitishi

kupitia kwao bali anajionyesha kwa wale wenye macho ya kuona.

Miujiza katika Kitabu cha Mathayo

Mathayo ni mafundisho ya injili ambapo mazungumzo yanapewa kipaumbele zaidi kuliko vitendo. Mathayo anapunguza simulizi la Marko ili kutoa nafasi kwa nyenzo za mafundisho. Kwa hivyo, msisitizo wake ni juu ya athari za kitheolojia za imani badala ya matokeo wanayobeba. Makundi ya miujiza ya Mathayo yanafanana na vifungu vya mafundisho, kulingana na desturi yake ya jumla ya kuchanganya sehemu za simulizi na kuzipanga kuzunguka sehemu za mafundisho. Kundi la kwanza (sura ya [8-9](#)) linaunganisha miujiza kutoka kwa makundi ya kwanza, pili, na ya nne ya Marko na linaweka msisitizo juu ya umuhimu wa Yesu kama mtumishi wa Yahweh ambaye anatumia nguvu kuu na kusamehe dhambi. Mada ya sekondari inafundisha ufuasi na inaonyesha kuamka kwa imani ya wanafunzi na ushiriki wao katika huduma ya Yesu. Kundi la pili (sura ya [12](#)) linaangazia mamlaka yake juu ya sheria (mtu mwenye mkono uliokauka) na juu ya Shetani (mjadala wa Beelzebuli). Kundi la tatu (sura ya [14-15](#)) linafanana na kundi la tano la Marko lakini lina kusudi tofauti. Badala ya kuamsha mgogoro, wanafunzi wanaonekana katika sura nzuri, wakihusika kikamilifu katika kazi ya Mwalimu. Kwa hivyo, wanafunzi wanakuwa njia ambayo huduma ya Yesu inaendelea. Kwa hiyo, wanafunzi wanahusika kama "wanafunzi" (maana ya "mwanafunzi") katika huduma yake ya miujiza.

Miujiza katika Kitabu cha Luka

Luka-Matendo ni simulizi za kushangaza na muhimu sana kwa sababu zinaweka wazi kabisa imani ya kanisa la mapema kwamba lilikuwa katika mwendelezo kamili na Yesu na lilikuwa linaendeleza kazi ya Mungu duniani. Mkazo mkubwa wa Luka ni juu ya historia ya wokovu, na mojawapo ya mbinu zake kuu za kimuundo za kuonyesha uhusiano huu wa moja kwa moja ni matendo ya miujiza. Inayofafanua zaidi hapa ni [Matendo 9:32-42](#), ambapo katika miujiza miwili ya uponyaji, Petro alirudia miujiza ya Bwana (mlemavu Aeneaa, [Lk 5:18-26](#); kufufua Dorkasi, [Lk 8:49-56](#)).

Kutoka kwa heshima hii, Luka pia anarudi kwenye shauku ya Marko katika matendo zaidi ya mafundisho. Hata hivyo, Luka anaenda mbali zaidi kuliko Marko, kwani miujiza inathibitisha Yesu moja kwa moja zaidi. Kundi la kwanza linafuata

hotuba ya uzinduzi ([4:18–22](#)), ambayo yenye we inaonyesha matendo ya miujiza kama ishara za kuthibitisha utu wa Yesu. Wanazingatia nguvu na mamlaka ya Yesu (sura ya [31–41](#)) na kuthibitisha nguvu za Mungu ndani ya Yesu ([5:17; 8:39](#)) pamoja na imani katika Yesu (inayoonekana katika dhana ya "sifa", [5:25; 7:16](#); nk, lakini hasa katika [Matendo 9:35; 13:12; 19:17](#)). Uwepo wa "hofu" katika miujiza ni mwitikio wa kibinadamu kwa kushuhudia nguvu za Mungu ([Lk 5:26; 7:16; 8:35–37; 24:5](#)). Wito kwa wanafunzi unatokea mbele ya miujiza ([5:1–11](#), katika mtego wa samaki wa miujiza; vv [27–28](#), baada ya uponyaji wa mtu aliyepooza kitandani).

Kwa hiyo, Luka anaona miujiza kuwa na umuhimu wa ukombozi. Hata hivyo, hii si kinyume na mtazamo wa Marko. Luka bado anaepuka kumwonyesha Yesu kama mfanya maajabu tu; Yesu bado anakataa kuridhisha udadisi wa watu kwa ishara za nje ([Lk 11:29–32](#); tazama pia [9:9](#)), na katika mfano wa tajiri na Lazaro ([16:19–31](#)) anafundisha kwamba moyo usioamini hauwezi kushawishiwa na matukio kama hayo. Hata hivyo, yanaweza kupelekeea toba ([10:13–16](#)).

Miujiza katika Kitabu cha Yohana

Yohana ni mionganoni mwa waandishi wa Injili ambaye ni wa moja kwa moja na wa kitheolojia zaidi, na miujiza imepewa rangi ya kipekee ya Yohana. Katika Injili za Sinoptiki, miujiza ni "matendo ya nguvu" yanayoashiria kuingia kwa utawala wa Mungu katika ulimwengu huu kupitia Yesu; hivyo, Yesu anathibitisha kushindwa kwa Shetani na udhibiti wa Mungu juu ya historia. Hata hivyo, Yohana haina kufukuzwa mapepo, na miujiza inaonekana kama "ishara." Wakati huo huo, miujiza ni sehemu ya kitengo kikubwa cha "kazi" (neno lingine la miujiza linalotumika katika Yohana), ambapo Yesu anaonyesha uwepo wa Baba ndani yake mwenye we ([Yn 10:32, 37–39; 14:10](#)) na zinatoa ushuhuda kwa Yesu kama yule aliyetumwa ([5:36; 10:25, 38](#)).

Yohana anachagua miujiza saba tu ya "ishara" kutoka kwa mingine mingi ([20:30](#)) na kuitumia kama sehemu ya kuendeleza mada katika sehemu husika ya kila moja. Kwa mfano, kubadilisha maji kuwa divai ni tendo la kimasiya, linaloashiria kumiminwa kwa baraka za ufalme katika huduma ya Yesu, Masihi (sura ya [2](#)); kuzidisha mikate kunajenga juu ya "mkate wa uzima" na kuashiria karamu ya kimasiya kama ilivyo kiroho katika Yesu (sura ya [6](#)).

Asili ya ajabu ya miujiza katika Sinoptiki ni kubwa zaidi katika Yohana. Anasisitiza zaidi asili ya kushangaza ya matukio kwa kutoa maelezo kama vile kiasi kikubwa cha maji kilichobadilishwa kuwa divai ([2:6](#), takriban galoni 120, au lita 454.2); umbali ambaa nguvu ya uponyaji ya Yesu inafanya kazi ([4:46](#), karibu maili 20, au kilomita 32.2); muda ambaa mtu wa Bethesda alikuwa kilema ([5:5, 38](#) miaka; taz. [9:1](#), ambapo mtu alizaliwa kipofu); kiasi cha mkate kinachohitajika kulisha 5,000 ([6:7](#), ambapo Filipo alisema denari 200, au mshahara wa siku, haungeweza kununua vya kutosha); na uthibitisho wa kifo cha Lazar ([11:39](#); alikuwa tayari ameanza kuoza). Yohana ana nia ya kuonyesha umuhimu wa miujiza. Hata hivyo, wakati huo huo kuna msisitizo mkubwa zaidi juu ya kutokotosha kwa miujiza kwa imani. Miujiza kama "ishara" ina thamani ya kuokoa na inaashiria umuhimu wa kweli wa Yesu lakini inahusiana na kuamsha imani na yenye we haitoshi ([2:11; 4:50](#)). Ina nguvu ya kristolojia, ikitazama uana wa Yesu na uthibitisho wa Baba kwake lakini inategemea uamuzi wa soteriolojia wa mtu binafsi. Kama "ishara," zinabeba uwepo wa Mungu ndani ya Yesu, ukweli wa kiroho wa "kuona" na "uzima" anaouleta ([9:35–38; 11:24–26](#)). Hata hivyo, kusudi lao ni kugawanya hadhira na kuikabili na ulazima wa uamuzi. Kambi mbili zinatokea—wale wanaotafuta kuelewa na wale wanaozingatia tu mambo ya nje. Wengine wanakataa kuzingatia ishara, na hivyo wanazikataa ([3:18–21; 11:47–50](#)), wakati wengine wanaziona kijuujuu kama maajabu tu na wanashindwa kuona umuhimu wa kweli wa Yesu ndani yake ([2:23–25; 4:45](#)). Kwa upande mwingine, wengine wanaziona kwa jicho la imani na wanaendelea kutambua utu wake ([2:11; 5:36–46; 11:42](#)). Katika Yohana, Aliye na imani wa kweli ni yule ambaye hahitaji msukumo wa nje ([20:29](#)).

Miujiza katika Sehemu Nyingine za Agano Jipyä

Kando na Matendo, vifungu kadhaa katika Agano Jipyä vinazungumzia thamani ya miujiza. Paulo katika [2 Wakorintho 12:12](#) na [Warumi 15:18–19](#) aliiiona kama "ishara-zawadi," ambazo zilithibitisha mamlaka ya kimungu ya "mtume wa kweli." Aliorodhesha uponyaji na miujiza kama "zawadi maalum za Roho" katika [1 Wakorintho 12:9–10](#). Katika [Wagalatia 3:5](#) aliiiona kama ushahidi wa uwepo wa Roho. Mwandishi wa barua kwa Waebirania katika [2:4](#) alisema "Mungu alishuhudia" ujumbe wa kweli wa wokovu kupitia miujiza. Kwa hiyo, katika enzi ya mitume, miujiza ya watumishi wa Mungu ilionekana moja kwa moja zaidi kama

ishara za kuthibitisha matendo ya Mungu kupitia wajumbe wake.

Tazama pia Alama; Vipaji vya Kiroho.

Muziki

Muziki ni maonyesho ya asili ya binadamu ambayo huenda yalianza na kuimba-kusema na kisha kuendelezwa kuwa nyimbo. Vyombo vya muziki vilifuata katika mchakato huo. Muziki kama tunavyoujua sasa umekuwa mgumu sana, ni anasa na burudani. Katika nyakati za kale, muziki ulikuwa zaidi ya maonyesho ya vitendo vya maisha ya kila siku, kazi, na ibada.

Usemi "imba kwa BWANA" ni wa kawaida katika Agano la Kale ([Kutoka 15:21; 1 Mambo ya Nyakati 16:9; Zaburi 68:32; 96:1-2; Isaya 42:10; Yeremia 20:13](#)). Hata hivyo, usemi huu haukuwa wa kipekee kwa taifa la Kiyahudi pekee. Dini zote zinategemea msukumo wa asili wa binadamu kuimba. Amri ya "imba kwa BWANA" ilikuwa ishara kwa watu kuonyesha sifa zao kupitia wimbo.

Biblia ina mipaka katika jinsi inavyoshughulikia muziki katika Israeli ya kale. Hakukuwa na noti za muziki zilizoandikwa. Rekodi kuu ya kihistoria ya muziki ni mkusanyiko wa maandiko, ikiwa ni pamoja na Zaburi, na maagizo machache ya muziki. Waandishi wa kibiblia hawakuwa wanaandika historia ya utamaduni wao, bali ya uhusiano wao na Mungu. Nyaraka za kibiblia zinashughulikia kipindi kirefu cha historia na zimepangwa kwa kategoria badala ya mpangilio wa wakati. Maoni yao kuhusu muziki si ya kukosoa. Hii inafanya kuwa vigumu kupanga kwa usahihi maendeleo ya mtindo wa muziki. Hatimaye, kuna tatizo la kuelewa maelezo ya kibiblia ya muziki na utendaji wake. Ni tangu karne ya 20 tu ambapo wasomi wameweza kutafsiri taarifa zilizotolewa katika Biblia kwa mujibu wa mifumo ya muziki ya Mashariki.

Muziki katika Agano la Kale

Mwanamuziki wa kwanza kutajwa katika Biblia ni "Yubali; alikuwa baba wa wote wanaocheza kinubi na filimbi" ([Mwanzo 4:21](#)). Ni muhimu kutambua kwamba taaluma ya Yubali ilikuwa na umuhimu sawa na zile za ndugu zake Yabali, mchungaji, na Tubali-kaini, fundi. Utengenezaji wa muziki ulikuwa mionganoni mwa taaluma za awali za watu wa kuhamahama. Jina Yubali linaaminika kuwa limetokana na neno la Kiebrania kwa "ramu."

Pembe ya ramu (*shophar*) ilikuwa chombo cha awali cha watu wa Kiyahudi. Shophar ilikuwa na ina umuhimu katika kuashiria matukio muhimu.

Muziki ulioelezwa katika historia ya mapema ya kibiblia ulikuwa kwa kiasi kikubwa wa asili ya kiutendaji. Muziki ulipata umuhimu maalum ulipokuwa sehemu muhimu ya ibada ya hekalu. Maelezo mengi ya utengenezaji wa muziki katika Israeli ya kale kabla ya wakati wa Daudi ni ya kiutendaji kabisa. Kuna maelezo ya muziki wakati wa:

- kuaga ([Mwanzo 31:27](#)),
- kusherehekeea na kufanya karamu ([Kutoka 32:17-18; Isaya 5:12; 24:8-9](#)),
- ushindi wa kijeshi ([2 Mambo ya Nyakati 20:27-28](#)), na
- kwa kazi ([Hesabu 21:17](#), wimbo wa wachimba visima; [Isaya 16:10; Yeremia 48:33](#)).

Muziki mwangi huu labda ulikuwa wa kimsingi na rahisi kwa asili. Muziki uliokuwa unahusishwa na majeshi, kwa mfano, ulikuwa na lengo la kuwatisha maadui ([Waamuzi 7:17-20](#)). Muziki na ngoma zilizomkaribisha Mose aliposhuka kutoka mlimani zilielezwa kana kwamba zilikuwa kama "vita kambini" ([Kutoka 32:17-18](#)).

Katika historia ya awali ya watu wa Kiyahudi, wanawake walikuwa na jukumu muhimu katika utendaji wa muziki. Taswira ya wanawake wakicheza na kuimba kwa furaha wakisindikizwa na vyombo vya muziki inajitokeza mara kadhaa:

- Miriamu aliwaongoza wanawake katika wimbo wa shukrani baada ya kuokolewa kutoka Bahari ya Shamu ([Kutoka 15](#)).
- Binti wa Yeftha alimkaribisha baba yake baada ya ushindi wake ([Waamuzi 11:34](#)).
- Debora alijunga na Baraka kuimba wimbo wa ushindi ([Waamuzi 5](#)).
- Wanawake walimsifu Daudi baada ya kuwashinda Wafilisti ([1 Samwel 18:6-7](#)).

Kuna kutajwa kidogo kwa wanawake kama wanamuziki kufuatia kuanzhishwa kwa hekalu huko Yerusalem. Marejeleo ya ushiriki wa wanawake

katika kuimba na kucheza ni machache. Kwa mfano, waimbaji wa kiume na wa kike wanatajwa wakati Wayahudi waliporudi kutoka uhamishoni Babuloni ([Nehemia 7:67](#)). Hii inathibitisha kwamba wanawake bado walishiriki katika maonyesho ya muziki wakati fulani.

Yerusalem ilipokuwa kitovu cha kidini cha watu wa Kiebrania kati ya 950 na 850 KK, jukumu la mwanamuziki mtaalamu lilikuwa muhimu zaidi. Nyimbo za wanawake zilipoteza umuhimu ikilinganishwa na sherehe rasmi zinazohusiana na hekalu na mahakama ya kifalme. Waimbaji wa Walawi (wanaohushiswa na kikundi cha kikuhanini kinachoitwa Walawi) walichukua jukumu kubwa la muziki katika hekalu. Hata hivyo, watu walishiriki katika majibu ya kuimba Zaburi kama uimbaji wa antiphonal (kuimba kwa kurudi na kurudi kati ya vikundi viwili) ulivyoendelea.

Mtindo wa Muziki na Matumizi Yake

Watu wa Kiyahudi walionekana kuwa na kipaji maalum cha muziki. Ingawa tamaduni nyingine za kale ziliathiriwa, kuna ushahidi kwamba Wayahudi walihitajika kama wanamuziki na watu wengine. Hati ya Waashuri inaonyesha Mfalme Hezekia akitoa wanamuziki wengi wa Kiyahudi wa kiume na wa kike kama kodi kwa Mfalme Senakerib. Wababeli walidai kwamba Wayahudi walioamatwa waimbe na kuwaburudisha (linganisha [Zaburi 137:3](#)).

Kusudi la Agano la Kale lilikuwa kusimulia hadithi ya uhusiano kati ya taifa la Kiyahudi na Mungu. Katika muktadha huu, marejeleo mengi ya muziki yanahusu matumizi ya muziki katika ibada. Ushahidi unaonyesha kuwa kulikuwa pia na mkusanyiko mkubwa wa fasihi ya muziki isiyo ya kidini. Inawezekana kulikuwa na vikundi vya washairi na waimbaji mapema katika historia ya Kiyahudi.

Aina za nyimbo zilizorekodiwa katika sehemu ya mwanzo ya Agano la Kale zinawakilisha ushairi wa hadithi za watu. Wimbo wa shukrani kwa Bwana na Mose na watu wa Israeli baada ya kutoroka kwao kwenye Bahari ya Shamu ni wimbo wa kitaifa wenye kusimulia. Maelezo mengi ya waandishi wa Biblia yanaonyesha roho ya kusimulia hadithi kupitia wimbo. Hii ilikuwa ya kimantiki, kwani hadithi hizi zilikuwa zimekusudiwa kupitishwa. Nyimbo za maandamano ([2 Mambo ya Nyakati 20:27-28](#)) na nyimbo za ushindi ([Waamuzi 5](#)) pia zinaonyesha mwili wa muziki wa kidunia.

Muziki katika Ibada

Waimbaji na wanamuziki kwa ajili ya ibada ya hekalu walichaguliwa kutoka kabilia la Walawi. Mfalme Daudi aliwakusanya Walawi kwa ajili ya sensa, na kati ya jumla ya wanaume 38,000 wenye umri wa zaidi ya miaka 30, 4,000 walichaguliwa kuwa wanamuziki. Hawa 4,000 baadaye walipewa kazi maalum. "Daudi na wakuu wa jeshi waliwachagua baadhi ya wana wa Asafu, Hemani, na Yeduthuni ili kutabiri kwa kutumia vinubi, vinanda, na matoazi...Pamoja na jamaa zao, ambao wote walikuwa wamefundishwa na wenye ujuzi katika nyimbo za Bwana, walikuwa 288" ([1 Mambo ya Nyakati 25:1, 7](#)). Waimbaji waligawanywa zaidi katika makundi 24 ya waimbaji 12. Makundi haya yalipokezana kushiriki katika huduma za siku za kazi, sabato, na siku kuu za kidini.

Chanzo cha baadaye kinaonyesha kulikuwa na idadi ya chini na ya juu ya waimbaji na wapiga vyombo waliotakiwa katika kila ibada. Idadi ya chini ya waimbaji ilikuwa kumi na mbili, na ya juu haikuwa na kikomo. Katika kila ibada, vyombo hivi vilipaswa kujumuishwa:

- angalau vinubi viwili, lakini si zaidi ya sita
- angalau filimbi mbili lakini si zaidi ya kumi na mbili
- kiwango cha chini cha tarumbeta mbili bila kikomo cha juu
- kiwango cha chini cha vinubi tisa bila mipaka
- mchezaji mmoja na jozi ya matozi

Mwimbaji alikubaliwa katika kwaya ya Walawi akiwa na umri wa miaka thelathini baada ya mafunzo ya miaka mitano ([1 Mambo ya Nyakati 23:3](#)). Miaka mitano ni muda mfupi ikizingatiwa kiasi cha nyenzo ambazo waimbaji hawa walipaswa kukariri (hakukuwa na maandiko ya muziki yaliyoandikwa). Pia walipaswa kukariri na kumudu mazoea ya ibada. Inawezekana waimbaji walikuwa wakipata mafunzo fulani tangu utotonii.

Walawi waliishi katika vijiji nje ya ukuta wa mji. Inawezekana walihusika kikamilifu katika elimu ya muziki kwa watoto wao ([Nehemia 12:29](#)). Walawi walifanya majukumu mengine yanayohusiana na huduma takatifu. Waimbaji waliondolewa majukumu mengine yote kwa sababu walikuwa kazini mchana na usiku ([1 Mambo ya Nyakati 9:33](#)). Ujuzi wao ulikuwa sehemu muhimu ya ibada ya

hekalu, hivyo waliweza kujitolea maisha yao yote katika kukuza uwezo wao wa muziki. Mwimbaji alihudumu katika kwaya kwa miaka 20, kuanzia umri wa miaka 30 hadi 50. Muziki ulikuwa wa ubora wa juu kutokana na nidhamu kali, mazoezi, na maonyesho ya mara kwa mara.

Tangu mwanzo wa ibada rasmi ya Kiyahudi iliyohusishwa na hemu, muziki na sauti zilikuwa na umuhimu mkubwa. Maelezo ya joho la Aroni katika [Kutoka 28:34-35](#) yanajumuisha kengele zilizoshikiliwa kwenye pindo la chini ili kutoa sauti alipoingia patakatifu.

Muziki wa kwanza unaohusishwa na ibada uliotajwa katika Agano la Kale unapatikana katika [2 Samweli 6](#) katika maelezo ya kuhamishwa kwa sanduku la Mungu. Daudi na Waisraeli waliimba, walipiga vyombo, na walicheza kwa utukufu wa Bwana. Muziki huu ulikuwa tofauti sana na sherehe rasmi iliyoelezwa baadaye katika hekalu la Solomoni.

Kwenye [2 Mambo ya Nyakati 7:6](#), Daudi anatambulika kwa kubuni vyombo nya muziki vilivyotumika katika hekalu. Baada ya uhamisho, waimbaji wa Walawi wanatajwa kama wazao wa Asafu, "mwalimu wa kuimba" aliyechaguliwa na Daudi ([Ezra 2:41](#); [Nehemia 7:44; 11:22-23](#)). Sehemu kama hizi zinaonyesha kuwa muziki wa ibada na mpangilio wake ulianzia wakati wa Daudi.

Sherehe katika hekalu la Kiyahudi ziliandaliwa kuzunguka dhabihu. Kuimba lilikuwa sehemu muhimu ya huduma ya dhabihu na lilikuwa muhimu kufanya tendo la dhabihu kuwa rasmi. Kulikuwa na mipangilio maalum ya muziki kwa kila dhabihu. Sadaka za kuteketezwa za kila siku, sadaka za msamaha wa dhambi, sadaka za sifa, na sadaka za kinywaji kila moja ilikuwa na sherehe za kipekee.

Zaburi maalum zilihusishwa na dhabihu fulani pamoja na siku fulani za juma. Zaburi ya siku iliimbwa wakati kuhani mkuu alipoanza kumimina sadaka ya kinywaji. Zaburi iligawanywa katika sehemu tatu, kila moja ikiashiriwa na kupulizwa kwa tarumbeta. Kwa sauti ya tarumbeta, watu walipiga magoti. Huu ndio wakati pekee ambapo tarumbeta zilitumika pamoja na vyombo vingine kwa mtindo wa orkesta katika hafla za heshima ([2 Mambo ya Nyakati 5:12-13](#)).

Muziki katika Kitabu cha Zaburi

Majina ya Nyimbo za Zaburi

Mkusanyiko wa mashairi 150 ya nyimbo unaojulikana kama kitabu cha Zaburi unatoa taarifa nyingi zaidi kuhusu utengenezaji wa muziki katika Israeli ya kale. Zaburi ina nyimbo za kidini na pia nyimbo ambazo zina mizizi katika nyimbo za kidunia au maarufu. Nyimbo za kazi, nyimbo za mapenzi, na nyimbo za harusi huenda ziliathiri Zaburi. Wengi ni nyimbo za sifa, shukrani, maombi, na toba. Pia kuna mashairi ya kihistoria (mashairi rasmi) yanayohusiana na matukio makubwa ya kitaifa. [Zaburi 30](#) ni "wimbo wa kuwekwa wakfu kwa hekalu." [Zaburi 137](#) inaonyesha mateso ya Wayahudi katika utumwa.

Zaburi zilikuwa sehemu muhimu ya huduma zote za hekalu. Kitabu cha Zaburi kilikuwa kitabu cha nyimbo kilichotumika katika ibada za Waisraeli. Ibada ilijumuisha zaburi maalum kwa kila siku ya wiki:

- Siku ya kwanza ya wiki, watu waliimba [Zaburi 24](#) kwa ajili ya kumbukumbu ya siku ya kwanza ya uumbaji.
- Siku ya pili ya wiki, [Zaburi 48](#).
- Siku ya tatu ya wiki, [Zaburi 82](#).
- Siku ya nne ya wiki, [Zaburi 94](#).
- Siku ya tano ya wiki, [Zaburi 81](#).
- Siku ya sita ya wiki, [Zaburi 93](#).
- Siku ya saba ya wiki, Sabato, waliimba [Zaburi 92](#).

Baada ya sadaka za kafara, [Zaburi 105:1-5](#) iliimbwa katika ibada ya asubuhi na [Zaburi 96](#) katika ibada ya jioni. Zaburi za Hallel ([Zaburi 113-118, 120-136, 146-148](#)) ziliimbwa wakati wa kutoa mwana-kondoo wa Pasaka kwenye sikukuu ya Pasaka.

Muziki mwingi wa ibada uliimbwa na Walawi. Hata hivyo, maandiko ya Zaburi yanapendekeza kwamba waumini pia walishiriki. Aina za nyimbo za sinagogi na kanisa zinaweza kufuatiliwa hadi kwenye maandiko ya kishairi ya Zaburi.

Kuna aina kadhaa za zaburi:

- Uimbaji wa zaburi wa kawaida huimbwa na mtu mmoja (kwa mfano, [Zaburi 3-5, 46](#)).
- Zaburi ya kuitikia inamaanisha mwimbaji wa pekee anajibowi na kwaya (kwa mfano, [Zaburi 67:1-2](#); mwimbaji wa pekee alimba aya ya [1](#) na kwaya ilijibu kwa aya ya [2](#)).
- Uimbaji wa zaburi kwa zamu unahusisha vikundi viwili kuimba kwa zamu (kwa mfano, [Zaburi 103:20-22](#)). Mkusanyiko ungeimba kitiikio kama kinavyoonekana katika [Zaburi 80](#): "Tuokoe, Ee Mungu, na ufanye uso Wako uangaze juu yetu, ili tuokolewe" ambacho huonekana mara nyingi katika zaburi hiyo.

Ingawa sinagogi halikuwa na madhabahu kwa ajili ya dhabihu, kuimba zaburi kulibaki na umuhimu mkubwa. Wakati Warumi walipoharibu hekalu, urithi wa ibada wa Wayahudi ulikuwa hatarini kupotea. Kutafsiri desturi za ibada ya hekalu kama muziki hadi ibada ya sinagogi kulihifadhi urithi wa ibada.

Sehemu ngumu zaidi kuelewa katika Zaburi ni vichwa ambavyo si sehemu ya maandishi ya kishairi. Swali la kwanza ni kama hivi vinapaswa kuzingatiwa kama maandishi ya juu. Kigiriki, Kilatini, Kiebrania, na lugha zingine za kale ziliandikwa bila mapumziko ya sura au aya. Mistari na hata mgawanyiko wa Zaburi wenyewe kwa kiasi fulani ulifanywa na waandishi, hasa Wamasoreti (wasomi wa Kiyahudi wa kale ambaa walihifadhi maandishi ya Kiebrania ya Agano la Kale).

Kuna swalii fulani kuhusu Zaburi na maandiko ambayo si sehemu ya shairi yanavyohusiana nayo. Inawezekana ni maandishi madogo (maelezo mwanzoni) badala ya maandishi makubwa (maelezo mwishoni). Ushairi wa Kisumeri na Kibabiloni ultaja taarifa kama jina la mwandishi, chombo cha muziki kilichotumiwa kuandamana na wimbo, au madhumuni, mwishoni mwa shairi. Kwa hivyo, baadhi ya vichwa vya habari vinaweza kuwa miisho.

Vidokezo mwanzoni mwa zaburi vimegawanywa katika makundi matatu:

- maneno ya muziki yanayotoa mwongozo kwa ajili ya utendaji halisi
- vielelezo vya muziki vinavyoonyesha jinsi zaburi ingeimbwa
- maoni yanayoonyesha kazi ya Zaburi.

Masharti haya yametafsiriwa kwa njia mbalimbali.

Hapo awali, vichwa hivi huenda vilikuwa maelezo ya pembedi kwa viongozi wa kwaya. Kutambua kwamba maneno haya hayakuhusiana na maandiko ya zaburi, waandishi wa Biblia wa zamani huenda hawakuwa makini na uwekaji wao katika maandiko. Hii inaweza kueleza baadhi ya tofauti kati ya maandiko ya awali. Maneno fulani yameachwa nje katika baadhi na baadhi ya maneno yaliyotolewa kwa Zaburi chache tu huenda yalikuwa yameonyeshwa kwenye nyingi zaidi.

Zaburi zote isipokuwa 50 zina jina maalum katika kichwa. Majina haya yanaweza kuashiria mwandishi. Wachambuzi wengine wanatafsiri kihusishi kinachoonekana kabla ya majina kumaanisha "kwa." Hii ingemaanisha kwamba majina yanawakilisha kujitolea badala ya uandishi. Kwa hivyo, kichwa kingekuwa "Zaburi kwa Daudi," sio "Zaburi ya Daudi."

Hii inaweza kuwa hivyo na majina ya Asafu, Hemani, Ethani, na hasa Wana wa Kora. Ingekuwa na maana zaidi kwa zaburi kuandikwa kwa ajili ya familia badala ya na familia. Zaburi sabini na tatu zina jina la Daudi kwenye kichwa, hivyo rejeleo la kawaida la Zaburi kama Zaburi za Daudi. Kumi na mbili zinajumuisha jina la Asafu, kumi na moja zinajumuisha Wana wa Kora, mbili zinajumuisha Solomoni, na moja kila moja ina Mose, Hemani, na Ethani.

Maneno ya Muziki katika Vichwa vya Habari vya Zaburi

Maneno mengi ya muziki yamejumuishwa katika maandiko ya juu. Haya yanaashiria aina ya ala za muziki zinazotumika, hisia, na mtindo wa uchezaji wa zaburi.

Alamoth ni mojawapo ya maneno yenye utata yanayopatikana katika vichwa vya zaburi. Linaonekana mwanzoni mwa [Zaburi 46](#) na pia katika [1 Mambo ya Nyakati 15:20](#). Maana moja ya neno la Kiebrania ni "bikira." Baadhi ya wataalamu wa muziki wanatafsiri hili kama maagizo kwamba zaburi inapaswa kuimbwa kwa sauti ya kike. Rejeo katika Mambo ya Nyakati ni kwa vinubi katika sauti za wanawake. Tafsiri hii haioneekani kufaa kwa

Zaburi 46, lakini inakuwa na mantiki zaidi tukitazama zaburi iliyotangulia na kusoma neno hilo kama maandishi ya chini. Zaburi 45 ni wimbo wa mapenzi, kwa kweli ni wimbo wa harusi, hivyo ingekuwa kawaida kwa wanawake kuimba nusu ya pili (mistari 10-17).

Kuna kutajwa kidogo kuhusu wanawake kuimba katika hekalu, lakini wavulana wadogo waliokuwa katika mafunzo huenda waliimba pamoja na waimbaji wa Walawi. Pia, hii inaweza kuwa hali ambapo neno linaonekana mara moja tu katika maandiko ya kisasa lakini huenda lilitumika mara nyingi zaidi katika maandiko ya awali. Maana nyingine inayowezekana kwa *alamoth* ni "filimbi." Maana hii ingeonyesha aina ya ufuatano wa muziki kwa ajili ya utendaji wa zaburi.

Gittith ni neno linalopatikana katika vichwa vya Zaburi 8, 81 na 84. Inaweza kuwa ishara ya muziki, ikionyesha jinsi ya kutekeleza Zaburi hizi. Hata hivyo, maelezo yanayokubalika zaidi ni kwamba ni neno la pamoja kwa vyombo vya nyuzi ambavyo vingekuwa vimeandamana nazo.

Mahalathi imeachwa katika umbo lake la Kiebrania la asili na watafsiri wa awali na inapatikana katika vichwa vya Zaburi 53 na 88. Inaweza kuwa na mizizi katika Kiebrania *mahaleh* "ugonjwa" au *mahot* "dansi," ingawa hakuna neno lolote kati ya haya linaweza kuhuishwa moja kwa moja na maandiko ya zaburi. Maelezo mengine ni ya kimuziki. *Mahalathi* inaweza kutoka kwa neno *halal* linalomaanisha "kuchoma," ikimaanisha kwamba zaburi ilipaswa kuambatana na filimbi.

Maskil (au "Maschil" katika Toleo la Mfalme Yakobo) linaonekana katika vichwa vya Zaburi 13 (Zaburi 32, 42, 44-45, 52-55, 74, 78, 88-89, 142). Neno hili labda limetokana na kitenzi *sakal*, "kuwa na ufahamu au uelewa," lakini hakuna makubaliano kati ya wachambuzi. Asili ya maelekezo na muundo wa mistari na marudio katika Zaburi zenyewe inawafanya wataalamu wa muziki kuhitimisha kuwa neno hili linawakilisha wimbo wa sifa. Inawezekana uliimbwa na mwimbaji mmoja huku kwaya ikishiriki.

Menazzeah inaonekana katika kichwa cha Zaburi 55. Inapatikana mara 52 katika vitabu vitatu vya kwanza vya Zaburi (Zaburi 1-89), haipo kabisa katika kitabu cha nne (Zaburi 90-106), na inapatikana mara 3 katika kitabu cha tano (Zaburi 107-150).

Tafsiri za kisasa zinazojulikana zaidi ni:

- "kwa Kiongozi wa Kwaya" (Toleo Lililorekebishwa la Kawaida)
- "kwa kiongozi wa kwaya" (Biblia ya Kawaida ya Marekani, Tafsiri Mpya ya Maisha)
- "kwa mkurugenzi wa muziki" (Toleo Jipy la Kimataifa)
- "kwa Mwanamuziki mkuu" (Toleo la Mfalme Yakobo, Toleo Jipy la Mfalme Yakobo)

Neno limetokana na kitenzi cha Kiebrania *nazzah*, kinachoonekana katika 1 Mambo ya Nyakati 23:4 na Ezra 3:8-9 likimaanisha "kusimamia." Katika 1 Mambo ya Nyakati 15:21, neno linapatikana likiusiana na kuongoza au kuelekeza wimbo katika hekalu. *Menazzeah* inamhusu kiongozi wa kwaya na inawakilisha mwimbaji aliyechaguliwa kuongoza muziki. Mtu huyu labda alihuksika katika mazoezi na kufundisha.

Sasa inadhaniwa kuwa *menazzeah* inaonyesha kwamba zaburi ilipaswa kuimbwa kwa sehemu au kikamilifu na mwimbaji mmoja. Katika baadhi ya maandiko, hii inaonyesha wakati kuna mabadiliko ya mtu, kutoka "mimi" kwa mwimbaji mmoja hadi "sisi" kwa kwaya au mkusanyiko. Zaburi 5 ni mfano wa maandiko yaliyogawanya kwa uimbaji wa solo na kwaya:

- mistari 1-3 pekee
- mistari 4-6 ya kwaya
- mistari 7-8 pekee
- mistari 9-10 ya kwaya
- mistari ya 11-12 inakamilisha zaburi na mwimbaji wa pekee pamoja na kwaya

Miktam (au "Michtam" katika Toleo la Mfalme Yakobo) ni neno lingine ambalo halina maana ya wazi katika muziki, hasa kwa sababu asili yake haijulikani. Linapatikana katika Zaburi 16 na 56-60, zote ambazo zina tabia ya maombolezo (kuonyesha huzuni) au dua (kuomba msaada). Katika muktadha wa muziki, labda ilimaanisha kwamba wimbo fulani maarufu ulipaswa kuchaguliwa kama melodi ya zaburi.

Mizmor (neno la Kiebrania linalomaanisha wimbo unaoimbwa kwa kuandamana na ala za muziki) halipatikani mahali pengine popote katika Biblia.

Limejumuishwa katika vichwa vya Zaburi 57. *Mizmor* labda lilimaanisha wimbo uliokuwa ukiandamana na ala za kimelodi. Hii ingekuwa tofauti na wimbo wa dansi unaoandamana na ala za midundo.

Neginah inaonekana katika maandiko ya juu ya [Zaburi 4, 6, 54-55, 61, 67](#), na [76](#). Neno *neginah* na wingi wake *neginoth* vinapatikana katika [Zaburi 77:7](#), [Maombolezo 5:14](#), [Isaya 38:20](#), na [Habakuki 3:19](#). *Neginah* inatokana na mzizi wa Kiebrania *naggen*, "kucheza nyuzi." Kumbuka hii inaelekeza vyombo vya nyuzi kuandamana na uimbaji.

Nehilot inapatikana tu katika utangulizi wa [Zaburi 5](#) (Toleo la Mfalme Yakobo). Asili ya neno hili ni changamoto. Inaweza kutoka kwenye kitenzi *nahal*, "kumiliki au kurithi," au pengine zaidi kutoka *halal*, ikimaanisha "kuchoma." Hii ya mwisho inamaanisha wazo la chombo kilichochomwa (filimbi au bomba) kutumika kwa kuandamana.

Sheminith inapatikana katika [Zaburi 6](#) na [12](#) na pia katika [1 Mambo ya Nyakati 15:21](#). Neno la Kiebrania linamaanisha "juu ya ya nane." Baadhi ya wasomi wanadhani lilihusiana na oktava. Hata hivyo, lugha ya muziki ya Kiebrania huenda haikujumuisha kipimo cha muziki kilichogawanya katika sehemu nane.

Wasomi wengine wanatafsiri *sheminith* kama chombo chenye nyuzi nane. Tafsiri yenye mantiki zaidi inatokana na kuchunguza matumizi yake katika 1 Mambo ya Nyakati. Katika [15:20](#), maagizo ni kwa wanamuziki kucheza vinubi kulingana na *alamoth* na katika aya ya [21](#) kucheza vinanda kulingana na *sheminith*.

Hapa maneno *alamoth* na *sheminith* yanaonekana kutumika kwa njia tofauti. Ikiwa *alamoth* inamaanisha sauti ya kike, basi *sheminith* ingemaanisha sauti ya chini. Hivyo, inaweza kuwa yalikuwa ni maelekezo ya kutumia chombo cha muziki chenye sauti ya chini kwa kuandamana.

Aina za Zaburi katika Vichwa vya Habari

Baadhi ya maelezo katika vichwa vya zaburi ni ishara za aina au aina ya zaburi.

Hazkir inapatikana katika vichwa vya [Zaburi 38](#) na [70](#). Kulingana na Targum (tafsiri ya kale ya Kiaramu ya Biblia ya Kiebrania), hii ni ishara kwamba zaburi iliimbwa katika ibada ya dhabihu inayoitwa *askara*. Neno hilo linatafsiriwa kama "kwa sadaka ya kumbukumbu."

Lammed inaonekana katika kichwa cha [Zaburi 60](#) katika kifungu *le-lammed*, kinachotafsiriwa kama "kufundisha." Kulingana na jadi, hii ilikuwa zaburi iliyoofundishwa kwa vijana kama sehemu ya elimu yao, ingawa bila shaka siyo pekee. Hii ni mfano mwingine wa neno ambalo huenda liliondolewa kutoka kwa Zaburi nyingine katika matoleo ya baadaye ya Zaburi.

Shiggai linapatikana katika kichwa cha [Zaburi 7](#) na pia katika [Habakuki 3:1](#). Neno hilo linaweza kuwa limetokana na kitenzi cha Kiebrania *shagah*, linalomaanisha "kupotea." Inaweza pia kuhusishwa na neno la ibada la Waashuri *shigu*, ambalo ilikuwa wimbo wa huzuni katika beti kadhaa. Wanazuoni wa Biblia wamechukulia *shiggai*, wingi *shigionoth*, kuwa ni maombolezo au wimbo unaoeleza huzuni kwa makosa.

Shir ni neno rahisi zaidi kwa "wimbo" na labda lilitumika katika vichwa vya Zaburi katika hatua za mwanzo; kwa kawaida hupatikana pamoja na *mizmor* (mara 13). Zaburi kumi na tano zina kichwa hiki. Labda ilikuwa neno la aina maalum ya wimbo wa sifa, ambao kwa kawaida huimbwa na kwaya.

Shir Hamaalot na *Shir Lamaalot* zinapatikana katika vichwa vya [Zaburi 120-134](#), ambazo mara nyingi hujulikana kama Zaburi za Kupanda (Toleo la Mfalme Yakobo "Zaburi za Madaraja"). Maelezo mengi yanahusiana na ukweli kwamba hekalu lilijengwa kwenye eneo la juu.

Zaburi hizi 15 mara nyingi zinahusishwa na hatua 15 zinazoongoza kutoka kwa Ua wa Wanawake hadi Ua wa Waisraeli. Hata hivyo, wasomi wengi wa kisasa wanaamini kwamba wazo la "kupanda" lilirejelea safari ya mahujaji kwenda Yerusalem kwa ajili ya kuabudu katika hekalu. Zaburi hizi ni fupi na zenye mvuto wa umaarufu, hivyo zinafaa kuimbwa wakati wa safari.

Shir Hanukkat Habayit inapatikana tu katika kichwa cha [Zaburi 30](#). Kifungu hiki kinaeleza kwamba zaburi hii ilitumika kwa ajili ya kutakasa au kutakasa upya nyumba ya Mungu.

Shir-yedidot inaonekana tu katika [Zaburi 45](#). Inahuu wimbo wa mapenzi ambao pengine uliimbwa katika sherehe za harusi.

Tefillah ni neno la kawaida kwa "sala" na linaonekana katika vichwa vya [Zaburi 17, 86, 90, 102](#), na [142](#), na pia katika [Habakuki 3:1](#). Neno hilo huenda linarejelea aina maalum ya sala ya kishairi.

Selah ni mojawapo ya maneno yanayotumika mara nyingi na yenye mafumbo mengi, yanayopatikana

katika kitabu cha Zaburi. Inapatikana katika Zaburi 39, ikionekana jumla ya mara 71 katika Zaburi. *Selah* inatokea mara 67 ndani ya maandiko na mara 4 mwishoni mwa zaburi. Inapatikana mara nyingi zaidi katika vitabu vitatu vya kwanza:

- Katika kitabu cha kwanza, *selah* inaonekana katika Zaburi 9.
- Katika kitabu cha Pili, Zaburi 17.
- Katika kitabu cha tatu, Zaburi 11.
- Kitabu cha nne hakipatikani kabisa.
- Katika kitabu cha tano, inaonekana katika Zaburi mbili pekee.

Thelathini na moja ya Zaburi hizi pia zinajumuisha neno *menazzeah* katika vichwa vyao. Hii inaashiria kwamba ziliimbwa na mwimbaji maalum pamoja na kwaya.

Kawaida, *selah* inatafsiriwa kama ishara ya mapumziko katika uimba ni pengine kwa sehemu ya ala za muziki. Haionekani mwanzoni mwa zaburi bali katikati ya maandiko au mwishoni. Uonekano wake ndani ya zaburi si jambo la kawaida. Katika matukio machache tu, mgawanyiko huu hugawanya zaburi katika sehemu sawa.

Kutokana na uwekaji holela wa neno hilo, baadhi ya wasomi wanaamini kwamba, kama vile vichwa, *selah* haikukopiwa kwa uangalifu kila wakati katika maandishi. Inawezekana ilikuwa ni kumbukumbu iliyokuwa ikionekana tu katika maandishi ya wanamuziki, jambo ambalo lingeweza kueleza kutokuwepo kwa uthabiti huu.

Maelezo ya *selah* yanapatikana katika mapokeo ya Talmud: "Ezra alipiga kinanda na Walawi wakaanza kuimba. Walipofika kwenye mapumziko katika uimba, walipiga tarumbeta na watu wakajisujudu. Kila walipopumzika, kulikuwa na kupiga tarumbeta na kila walipopiga tarumbeta, kulikuwa na kusujudu. Hii ilikuwa ibada ya sadaka ya kila siku katika huduma ya Nyumba ya Mungu wetu." *Selah*, basi, ilikuwa maagizo kwa wanamuziki kwamba uimba usimame na wapiga vyombo waendelee kucheza.

Neno *higgaion* *selah* linaonekana mara moja katika [Zaburi 9:16](#). Neno "higgaion" linatokana na mzizi *hagah*, ambalo lina maana ya "kunung'unika, kuguna, kutoa sauti ya chini." Hii inaweza kuwa ilikuwa ni maagizo kwa sehemu ya mapumziko kuwa tulivu zaidi kuliko *selah* ya kawaida.

Nyimbo za Zamani katika Vichwa vya Habari

Zaburi nyingi zina vichwa ambavyo si marejeleo ya moja kwa moja ya muziki. Ni maneno yanayoashiria mapigo maarufu. Marejeleo haya huenda yanahuu majina au maneno ya kwanza ya nyimbo maarufu za kidunia (*makams*) ambazo mifumo yao ya kimelodi ilitumika katika kuimba zaburi. Wataalamu wa Biblia wakati mwingine wamejaribu kutafuta maana iliyofichwa katika vichwa hivi. Wataalamu wengi wa muziki wanaamini hizi ni marejeleo au utangulizi tu wa midundo.

- *Ajeleth Shahar*, katika [Zaburi 22](#)
 (Toleo la Mfalme Yakobo),
 imetafsiriwa kama "kulingana na Paa
 wa Alfajiri" (Toleo la Kawaida
 Lililorekebishwa), na "Kwa sauti ya
 'Paa wa Asubuhi' " (Toleo la Kimataifa
 Jipya), "Kwa sauti 'Paa wa Alfajiri' "
 (Tafsiri Mpya ya Kuishi).
- *Al-taschith*, katika [Zaburi 57-59](#) na [75](#)
 (Toleo la Mfalme Yakobo),
 imetafsiriwa kama "Kwa tune
 'Usiharibu! " (Tafsiri ya Kisasa).
- *Jonath-elem-rechokim*, katika [Zaburi 56](#)
 (Toleo la Mfalme Yakobo),
 imetafsiriwa kama "kulingana na
 Njiwa kwenye Mialoni ya Mbali"
 (Toleo la Kawaida Lililorekebishwa),
 na "Kwa tune 'Njiwa kwenye Mialoni
 ya Mbali'" (Tafsiri Mpya ya Kuishi).
- *Mahalathi Leannoth*, katika [Zaburi 88](#),
 inatafsiriwa kama "Kwa mdundo wa
 'Mateso ya Dhiki' " (Tafsiri ya Kisasa
 ya Maandiko).
- *Muthlabben*, katika [Zaburi 9](#),
 inatafsiriwa kama "Kwa sauti ya 'Kifo
 cha Mwana'" (Tafsiri ya Maisha
 Mapya).
- *Shoshannim*, katika [Zaburi 45](#) na [69](#)
 (Toleo la Mfalme Yakobo),
 imetafsiriwa kama "Kwa tune ya
 'Maua' " (Tafsiri ya New Living).
- *Shoshannim-Eduth*, katika [Zaburi 80](#)
 (Toleo la Mfalme Yakobo),
 imetafsiriwa kama "Kwa tune ya
 'Maua ya Agano' " (Tafsiri ya
 Kisasa). *Shushan-eduth*, katika [Zaburi 60](#), inatafsiriwa kama "Kwa sauti ya
 'Lily ya Ushuhuda' " (Tafsiri ya Kisasa
 ya Maandiko).

- Aina hizi za nyimbo zinaonekana tu katika vitabu vitatu vya kwanza vya Zaburi. Hii inaweza kumaanisha kwamba makam haya maarufu yalikuwa yameacha kutumiwa wakati vitabu vya mwisho vya Zaburi vilipoandikwa. Aina nyingine za makam pengine zilikuwa zimekuwa maarufu. Waandishi, wakitambua maisha mafupi ya wimbo maarufu, hawakuwajumuisha katika vichwa vya Zaburi. Walimwachia msanii chaguo.

Muziki katika Agano Jipy

Ushawishi wa Karne ya Kwanza:

SimagogiWakati wa Kristo, sinagogi lilikuwa mahali pa ibada kwa watu wa Kiyahudi. Ilianza kama mahali pa kusomea sheria, lakini polepole likawa kituo cha ibada kwa Wayahudi ambao hawakuweza kuhuduria hekalu.

Ibada ya hekalu haingeweza kurudiwa katika sinagogi kwa kuwa hakukuwa na ibada ya kafara. Muziki haukuweza kuigwa kabisa bila waimbaji waliofunzwa wa Walawi. Wasomi hawakubaliani kuhusu kiwango cha mwendelezo kati ya muziki wa hekalu na muziki wa sinagogi. Hata hivyo, kuna ushahidi kwamba baadhi ya desturi za muziki zilibaki thabiti kati ya sehemu hizo mbili za ibada.

Taarifa kuhusu desturi na taratibu za sinagogi zinatokana na maandiko ya Talmud. Vipengele vya muziki katika ibada ya sinagogi vilijumuisha kuimba Maandiko, Zaburi, na nyimbo za kiroho. Uimbaji wa kwaya wa hekalu ulibadilishwa na mwimbaji mmoja (kiongozi wa nyimbo).

Cantor alikuwa mtu wa kawaida ambaye, kulingana na desturi, alipaswa kuwa na sifa zifuatazo: "Alipaswa kuwa na elimu nzuri, sauti tamu, utu wa unyenyekevu, kutambulika na jamii, na kufahamu Maandiko na sala zote; hapaswi kuwa tajiri sana, kwa kuwa sala zake zinapaswa kutoka moyoni." Kazi muhimu zaidi ya cantor ilikuwa ni cantillation (kuimba kwa muziki) ya Sheria na Manabii. Mfululizo wa lafudhi na alama za uakifishaji, ambazo zilikuwa noti za muziki za awali, zilikuwa maelekezo kwa cantor katika

tafsiri ya muziki ya Maandiko.

Kuimba Zaburi kulihamia polepole kutoka hekalu hadi sinagogi. Mazoea haya yaliathiri kanisa la awali la Kikristo. Tani za Zaburi za Kigorori zina mizizi katika uimbaji wa Kiebrania wa Zaburi.

Ushawishi wa Karne ya Kwanza: Tamaduni za Kigiriki na KirumiHekalu na sinagogi vilikuwa sehemu za kawaida kwa Wakristo wa mapema ([Matendo 2:46–47; 3:1; 5:42; 9:20; 18:4](#); na kadhalika). Hata hivyo, tamaduni za Kigiriki na Kirumi pia zilichangia sana katika kuunda kanisa changa. Ushawishi wa Kigiriki wakati wa Kristo ulikuwa umehisiwa kwa muda mrefu katika Mashariki ya Kat. Baadhi ya viongozi wa Kiyahudi walipinga vikali ushawishi huu, lakini sanaa za Kigiriki zilikuwa zimepenya katika utamaduni wa Kiyahudi.

Wanafalsafa wa Kigiriki waliona muziki kama nguvu inayoweza kusafisha hisia. Walidhani inaweza kuwaongoza wanadamu kuelekea maarifa ya kiroho. Uelewa huu ulisababisha imani kwamba muziki ulikuwa na kiini cha maadili ambacho kingeweza kuwaathiri watu kuwa wazuri au wabaya. Ikiwa falsafa hii ingekuwa imehamishwa kwa ufanisi katika mawazo ya Kiyahudi-Kikristo, Paulo angehimiza matumizi ya muziki kueneza injili. Kukosekana kwa nadharia hii kwa Paulo kunamaanisha kuwa ulimwengu wa Kiyahudi-Kikristo wakati huo ulikuwa umekataa wazo la Kigiriki, angalau kwa sehemu.

Marabi wa Kiyahudi waliona muziki kama aina ya sanaa inayomsifu Mungu. Wanafalsafa wa Kigiriki waliona muziki kama nguvu yenye maadili katika uumbaji. Warumi waliona muziki hasa kama burudani. Muziki wa michezo ya Kirumi haukuwa wa kidini wala wa kifalsafa. Kulingana na akaunti za mashahidi, haukuwa wa kipekee kiufundi. Katika Dola ya Kirumi, wanamuziki walipewa hadhi ya chini na walioneckana kama waburudishaji tu. Sababu moja kanisa la mapema halikujumuisha muziki wa ala katika ibada yao ilikuwa ni kutohana na matumizi ya kidunia ya ala na Warumi.

Kwenye Maandiko ya Agano Jipy [Mojawapo](#) ya marejeleo machache ya vyombo katika Agano Jipy ni matumizi ya filimbi katika kuamsha ([Mathayo 9:23](#)). Kama ilivyo katika

Agano la Kale, muziki unahusishwa na karamu na furaha (kwa mfano, kurudi kwa Mwana Mpotevu, [Luka 15:25](#)). Sehemu tano zinataja muziki kwa njia ya mfano ([Mathayo 6:2; 11:17; Luka 7:32; 1 Wakorintho 13:1; 14:7-8](#)). Maarufu zaidi kati ya hizi ni sherehe ya upendo ya Paulo katika [1 Wakorintho 13](#). Kukemewa kwa ngoma na matoazi lazima kueleweke kutokana na mtazamo wa Wakristo wa mwanzo kuelekea muziki wa Mafarisayo. Hapa, vyombo vya ishara vya hekalu vilitumika kuwakilisha maonyesho ya kifahari ya ibada ya kidini.

Marejeleo mengi ya muziki yanapatikana katika maono na vifungu vya kinabii kuhusu nyakati za mwisho. Haya yanapatikana katika maeneo mengi katika Agano Jipy, mara nyingi zaidi katika kitabu cha Ufunuo (pia [Mathayo 24:31; 1 Wakorintho 15:52; 1 Wathesalonike 4:16; Waebrania 12:19](#)). Maelezo mengi haya yanahusishwa na marejeleo ya muziki katika Agano la Kale (kwa mfano, matumizi ya vinubi na tarumbeta na kuimba Hallelujah). Hata hivyo, thamani ya vifungu vingi katika Ufunuo inatokana na mtindo wao wa kifasihi. Vifungu hivi vinavyomsifu Mungu na kufanana na Zaburi huenda vilikuwa "nyimbo za kiroho" zilizoundwa ghafla na kanisa la awali (kwa mfano, [Ufunuo 5:9-10](#)).

Vifungu vinavyotaja muziki wa kidini au wa ibada mara nyingi ni vya kufikirika zaidi kuliko vya moja kwa moja. Vifungu viwili vinavyoeleza Karamu ya Mwisho ([Mathayo 26:30; Marko 14:26](#)) vinataja kwamba Kristo na wanafunzi wake waliimba wimbo wa sifa. Hii ndiyo akaunti ya moja kwa moja pekee ya Yesu kuimba. Inawezekana kwamba alipokuwa akisoma katika sinagogi alifanya hivyo kwa mtindo wa sauti uliokubalika ([Luka 4:16-20](#)). Licha ya utata unaozunguka matukio halisi katika Karamu ya Mwisho, ni dhana salama kwamba wimbo uliokuwa ukiimbwa ulikuwa wimbo wa jadi wa Kiyahudi, labda unaohusishwa na Pasaka. Kutoka kwa akaunti katika [Matendo 16:25](#), tunajua kwamba Paulo na Sila waliimba nyimbo wakiwa gerezani. Paulo anatoa maelekezo kuhusu kutengeneza muziki katika [1 Wakorintho 14:15, 26](#) kwa misingi ya usawa kati ya urazini (fikra za kimantiki) na hisia. Kama ilivyo kwa karama zote za Roho, Paulo anasisitiza kwamba uimbaji ufanywe kwa ajili ya kujenga (kuwasaidia waumini

wengine kujifunza na kukua kiroho). Kwenye vifungu viwili vinavyofanana ([Waefeso 5:19; Wakolosai 3:16](#)), Paulo anataja maneno matatu yanayohusiana na muziki:

- Zaburi
- nyimbo za kuabudu
- nyimbo za kiroho

Kuimba Zaburi kulikuwa mwendelezo wa wazi kutoka kwenye sinagogi. Uimbaji wa zaburi za Kikristo za mapema huenda ulifuata mtindo wa Kiyahudi.

Neno "nyimbo" huenda linarejelea maandiko ya kishairi. Nyimbo hizi huenda zilitungwa kwa mfano wa Zaburi, lakini kwa kumsifu Kristo. "Nyimbo za kiroho" zinaweza kumaanisha aina ya maombi ya muziki ya ghafla na yenye furaha, labda bila maneno (pengine inahusiana na kunena kwa lugha). Kuna ushahidi kwamba mtindo huu ulikuwa maarufu katika Uyahudi wa kiroho pia. Mlipuko huu wa nyimbo huenda ulikuwa melismatiki (uliimbwa kwa toni moja) na pengine ni mifano ya awali ya wimbo wa Alleluia wa baadaye.

Nyimbo katika Agano Jipy

Inadhaniwa kwamba Wakristo wa awali waliandika nyimbo za kumsifu Kristo. Nyimbo nyingi za Agano Jipy zinategemea aina za zaburi za kishairi za Kiebrania, lakini kuna pia ushawishi wa Kigiriki na Kilatini. Nyimbo kutoka katika Injili ya Luka zimekuwa nyimbo maarufu zinazotumiwa na kanisa:

- Magnificat ([Luka 1:46-55](#))
- Benedictus ([Luka 1:68-79](#))
- Utukufu ([Luka 2:14](#))
- Nunc Dimittis ([Luka 2:29-32](#)).

Nyimbo hizi zimeandikwa kama Zaburi katika Agano la Kale. Zinaonyesha imani thabiti kwa Yesu kama mwokozi na zinaonyesha msisimko kuhusu ahadi yake ya kurudi. Nyimbo nyingine kuhusu Kristo zinazopatikana katika Agano Jipy ni pamoja na utangulizi wa Injili ya Yohana, [Waefeso 2:14-16, Wafili 2:6-11, Wakolosai 1:15-20, 1 Timotheo 3:16, Waebrania 1:3](#), na [1 Petro 3:18-22](#).

Mwaka wa Yubilei

Mwaka wa ukombozi na urejesho unapaswa kuhifadhiwa kila baada ya miaka 50. Kwa Waisraeli, mwaka wa saba ulionyesha kwa undani maadili ya siku ya saba ya Sabato ([Wal 25:1-7](#)). Wakati mfululizo wa miaka saba ulipofikia ukamilifu wa saba saba, mwaka wa 50 ilitangazwa kwa tarumbeta ya yubilei na mwaka mzima wa ziada uliwekwa kando kama mali ya Bwana.

Neno "yubilei" linamaanisha pembe ya ramu; likuwa kumaanisha tarumbeta iliyotengenezwa kutoka au kwa umbo la pembe ya ramu. Pembe hizo zilitumika kwa madhumuni ya kidini pekee. Tarumbeta takatifu ilitoa jina lake kwa mwaka wa pembe ya ramu, mwaka wa yubilei—mwaka ambao watu wa Mungu walialikwa kwa njia ya kipekee na takatifu. Haikuwa tu kuachiliwa kutoka kwa kazi, siyo tu mapumziko, bali mwaka wa Bwana. Katika [Mambo ya Walawi 25](#) usemi huu halisi unatokea kuhusiana na mwaka wa saba badala ya moja kwa moja na mwaka wa yubilei. Kwa namna ya kiutendaji, mwaka kama huo ulikuwa ni mapumziko ya Sabato ya kustarehe kwa ajili ya nchi, na uliletu furaha "kwa Bwana" ([Wal 25:4](#)). Lakini hakuna kitu kingeweza kueleza moja kwa moja maana na mwelekeo wa mwaka wa 50.

Ukuu wa Bwana

Kanuni ya kwanza ya yubilei ni utawala wa Mungu juu ya dunia yote, unaotambuliwa na watu wake kupitia utiifu wao kwa amri yake ya kuweka mwaka kando kwa njia hii. Kama vile Sabato iliyooonyesha haki yake ya kupanga maisha, ikiyapa umbo la kazi ya siku sita na mapumziko ya siku moja, na kama vile mwaka wa saba, uliunganishwa katika [Kumbukumbu la Torati 31:9-13](#) na usomaji wa sheria yake, uliyooonyesha haki yake ya kuamuru utiifu wa watu wake, ndivyo mwaka wa 50 uliyooonyesha umiliki wake mkuu wa yote: ardhi, watu, njia za uzalishaji, na maisha yenye. Chukua mfano wa kawaida wa mdai na mdaiwa. Wakati Mungu alipowaingiza watu wake katika milki ya nchi, aliwagawia kila mmoja urithi wake. Katika hali fulani, mtu angeweza kulazimika kuuza sehemu au hata nchi yake yote, lakini ardhi hiyo ilipaswa kurudishwa kwake baadaye. Mungu alisema:

"Ardhi isiuziwe kabisa kabisa, kwa sababu ni mali yangu. Ninyi ni wageni tu na wapangaji kwangu mimi." ([Wal 25:23](#) tmh). Katika andiko hili neno "wageni" lina maana ya "watu wasio na taifa," "wakimbizi," "wale waliofuta hifadhi ya kisiasa"—kwa neno moja, wale wasio na haki

isipokuwa kile rehema inachokubali. Hivyo ndivyo watu wa Mungu walivyo na hivyo ndivyo wanavyopaswa kujitambua wanapofika mwaka wa yubilei. Wakati kipande cha mali isiyohamishika kinapobadilisha mikono, muuzaji anaweza kujipongeza kwa werevu alivyotatua tatizo lake, na mnunuzi anaweza kufurahia ustadi wake wa ununuzi, lakini katika Mwaka wa Yubile muuzaji na mnunuzi wote wanalazimika kukiri ukweli tofauti: hakuna aliye bwana, ama wa ustawi wake mwenyewe au wa mtu na mali za mwingine. Kila mmoja ana Bwana mbinguni.

Ukombozi

Kulingana na amri, tarumbeta iliyotangaza mwaka ilipigwa kwenye Siku ya Upatanisho ([Wal 25:9](#)). Hiyo ilikuwa siku ambayo Bwana alitangaza watu wake kuwa safi mbele yake kutoka kwa dhambi zao zote ([16:30](#)). Msamaha wa dhambi ulileta mwaka wa yubilei. Kitende "kukomboa" na nomino "ukombozi" vilikuwa na matumizi makubwa ya kibashara katika urejeshaji wa mali iliyowekwa dhamana dhidi ya mikopo ya pesa, na katika mwaka wa 50 maneno haya yangesikika mara kwa mara wakati wadaiba walipokiri kwamba hawangeweza "kukomboa" na wadai walipokosa haki zao za "ukombozi", kila mmoja akitumia msamati wa kitendo cha Bwana katika Kutoka ([Kut 6:6](#)). Hivi ndivyo Bwana aliyowafanyia watu wake, na kitendo cha kimungu lazima kiwe kigezo cha kibinadamu. Ukarimu wa kindugu unahimizwa ([Wal 25:35-38](#)), uhuru unapeanwa ([39 hadi 43](#)), na utumwa wa milele unakatazwa ([47 hadi 55](#)) kwa sababu kitendo cha ukombozi wa kimungu kinawafanya waliokombolewa kuwa ndugu, kinawaleta katika utumishi wa Bwana, na kinabatilisha utumwa ambao vinginevyo ungekuwa wao milele.

Pumziko

Uhusiano wa ukombozi ni pumziko. Pumziko hili linaonyeshwa wazi na kuimarishwa wakati Musa anapoweka sheria ya kupumzika kutokana na kazi zote zinazohusiana na kukuza mazao ya mwaka ujao ([Wal 25:4](#)); pumziko kutokana na kazi ya kuvuna, kwa maana watu wa Mungu walipaswa kuishi kwa kutegemea kile walichokusanya tu wakati mahitaji yalivyoamuru ([5 hadi 7](#)); pumziko kutokana na mzigo wa madeni yaliyopatikana; na pumziko kutoka kwa utumwa (hadi [10](#)). Kama Sabato, pumziko hili lilimaanisha kile kilichosemwa: uhuru kutoka kwa kazi; kupumzika, kuburudika, na kujifurahisha. Inawezekana sana uchovu ulikuwa wa kawaida miongoni mwa watu

wa Mungu wakati huo kama ilivyo sasa, na neema iliwapa likizo. Lakini sawa na Sabato, kuachiliwa kutoka kwa shughuli za kuendelea kuishi kuliumba muda wa kushughulika na Bwana, ibada yake, Neno lake, na maisha yanayompendeza. Tunaweza kuelewa [Isaya 58](#) kama kufunga pamoja maadili ya Sabato na yubilei. Bwana anawaweka huru watu wake si kwa uvivu usio na kikomo bali kwa kuelekeza maisha kwake mwenyewe. Mwaka wa yubilei ulikuwa hivyo kuchagua kwa makusudi kutoka kwenye mbio za panya; ulisimamisha tamaa ya kupata mali; uliacha wasiwasi juu ya shinikizo la kuendelea kuishi. Ulipanga upya vipaumbele, ukitoa nafasi ya kutathmini matumizi ya muda na uteuzi wa malengo. Kwa mwaka mzima watu wa Mungu walismama nyuma, walipumzika, na walikoma kutoka kwa mema ili kufikia bora zaidi.

Imani

Lakini kujiondoa huku kwa muda kutoka katika shughuli za kawaida za maisha hakukuwa kama mtu aliyejata tamaa au aliyejiondoa kabisa kwenye jamii. Badala yake, kilikuwa kitendo cha imani yenye kuwajibika. Hakuna mtu duniani anayeweza kuepuka maswali kama "Tutakula nini?" Bwana anabashiri na kutoa ([Wal 25:20](#)); neema inatoa ili watu wa Mungu waweeze kufurahia amri za neema (rej. [Kut 16:29](#)). Anapoamuru mwaka wa mapumziko, anawawezesha kuuchukua. Mwaka wa 50 ulikuwa ushuhuda hai wa uaminifu wake. Msimu wa mwisho wa kupanda na kuvuna ungekuwa mwaka wa 49; katika mwaka wa mwisho wa 7 katika mfululizo, watu wangeishi kwa ukuaji wa kawaida; na katika mwaka wa 50, hakuna kitu isipokuwa uaminifu wa makini wa Mungu wao ungeweza kuwapa ([Wal 25:21](#)). Hapa kweli imani yao ingekuwa kwenye mtihani, kwa kuwa Mungu alisema neno la ahadi kuu na akawaita waamini. Katika moyo wa yubilei yao, walimchukua Mungu kwa neno lake na wakamkuta mwaminifu.

Kutii

Kibiblia, ni tabia muhimu ya watu wa Mungu kwamba wanafanya kile anachoamuru bila sababu nyiningine isipokuwa kwamba yeye anaamuru. Katika agizo la mwaka wa 50, watu wa Mungu wanapaswa kujionyesha kama watiifu wake, na kwa kweli utiifu wao ni dhamana ya kuendelea katika nchi aliywapa. Kwa mfano, [Mambo ya Walawi 26:34-35](#) inafundisha kwamba kupoteza umiliki na uhuru kunahusiana moja kwa moja na kukiuka kanuni ya Sabato, inayopatikana katika

siku ya saba, mwaka wa saba, na mwaka wa yubilei. Kukataa kutii kunaambatana na kupoteza umiliki, na kuacha nyuma nchi tupu, ambayo kisha inafurahia pumziko la Sabato ambalo haikupata kutoka kwa wakaazi wake wasiotii.

Matumaini

Katika mwaka wa 50, watu waliishi katika mwanga wa msamaha wa dhambi, wakitembea kwa utii na maelewano na Mungu aliyewakomboa, na kwa uhuru kutoka kwa kazi ngumu, wakipokea kutoka ardhini manufaa yake ya kudumisha maisha bila jasho kwenye nyuso zao ([Mwa 2:16; 3:19](#)). Ilikuwa aina ya Edeni iliyoreshewa, laana ikishikiliwa kwa muda mfupi—lakini pia ladha ya muda mrefu ya siku ijayo ambapo ahadi zote zingetimizwa, damu ya agano yenye ufanisi bila kizuizi, wafungwa wa matumaini (yaani, waliokuwa wakingoja kwa matumaini kwa ajili ya kuachiliwa kwao) wakiwa huru, na tarumbeta ya ukombozi ikisikika ulimwenguni kote ([Isai 27:13; Zek 9:11-14](#)). Mwaka wa Yubilei kwa njia ndogo lakini ya kweli ultabiri kile ambacho kingekuwa urithi wa milele na furaha ya watu wa Mungu.

Tazama pia Sherehe na Sikukuu za Israeli.

Mwalimu

Walimu walihifadhi maadili na elimu ya taifa na kuitipisha kwa kila kizazi kipyta. Katika nyakati za Agano la Kale, walimu wa kwanza mara nyingi walikuwa wazazi ([Kumbukumbu la Torati 6:7, 20-25; 11:19-21](#)). Viongozi kama Mose na Aroni walikuwa na jukumu la kufundisha watu ([Mambo ya Walawi 10:11](#)). Baadaye, makuhani na Walawi walikuwa na jukumu la kufundisha ([Kumbukumbu la Torati 24:8; 33:8-10; 2 Mambo ya Nyakati 17:7-9; Ezra 44:23; Mika 3:11](#)). Mungu mwenyewe alionekana kama mwalimu ([Zaburi 25:8, 12; 27:11; 32:8; 86:11; Isaya 2:3](#)).

Kwenye Agano Jipya, nomino ya Kigiriki kwa "mwalimu" na kitenzi "kufundisha" vinatumika sana. Yohana Mbatizaji aliitwa mwalimu ([Luka 3:12](#)). Neno hilo linatumika zaidi ya mara 30 kumrejelea Yesu ([Mathayo 4:23; 5:2; 7:29; 9:35; 11:1; Marko 1:21; 2:13; 4:1-2; 6:2, 6, 34; Luka 4:15, 31; 5:3; 6:6; Yohana 6:59; 7:14, 28](#); na kadhalika). Watu walitambua mafundisho yake kuwa na mamlaka ([Mathayo 7:29; Marko 1:22; Luka 4:32](#)). Hata Yesu alipokuwa na umri wa miaka 12 alizungumza kwa kina na walimu wa sheria katika hekalu ([Luka 2:46](#)). Wanaume hawa mara nyingi

walihusishwa na Mafarisayo ([5:17](#)). Gamalieli alikuwa Farisayo na mwalimu wa sheria ([Matendo 5:34](#)). Neno "rabi" lilitumika mara nyingi kumaanisha mwalimu. Rabi aliheshimiwa sana. Katika kanisa la mwanzo, mwalimu alitambuliwa sana ([Matendo 13:1](#); [1 Wakorintho 12:28-29](#); [Waefeso 4:11](#); [2 Timotheo 1:11](#); [Yakobo 3:1](#)).

Mwana wa Mungu

Neno linalotumiwa kuelezea uungu wa Yesu wa Nazareti kama Mwana wa pekee wa kimungu.

Uwana wa kipekee wa Yesu unapingana na dhana za uwana maarufu katika ulimwengu wa kale. Katika Uheleni, watu waliamini kuwa mtu anaweza kuwa "mwana wa miungu" kwa njia mbalimbali: katika mitholojia, kwa kuishi pamoja na Mungu na mwanamke ambaye uzao wake ulifikiriwa kuwa wa kibinadamu zaidi; katika siasa, kwa kuwapa majenerali na wafalme heshima kubwa katika ibada ya kuabudu mfalme wa Kirumi; katika tiba, kwa kumwita daktari "mwana wa Asclepius"; na hatimaye kwa kumwita yejote mwenye nguvu au sifa za ajabu jina au sifa ya "mtu wa kimungu."

Neno katika Agano la Zamani

Kwenye Agano la Kale, baadhi ya watu waliokuwa hai kabla ya wakati wa Noa ([Mwa 6:1-4](#)), "malaika" (ikiwa ni pamoja na Shetani, [Ay 1:6](#); [2:1](#)), na viumbe wengine wa mbinguni ([Zab 29:1](#); [82:6](#); [89:6](#), rsv mg) wanaitwa "wana wa Mungu." Israeli kama taifa walikuwa wana wa Mungu waliochaguliwa. Uwana huu wa pamoja ukawa msingi wa ukombozi wa Israeli kutoka Misri: "Israeli ni mwanangu wa kwanza" ([Kut 4:22](#); ling. [Yer 31:9](#)). Uwana wa pamoja ulikuwa muktadha wa kuzingatia uwana wa kibinafsi katika idhini ya kimungu ya Daudi kama mfalme: "Nitakuwa Baba yake, naye atakuwa mwanangu" ([2 Sam 7:14](#)). Uwana wa "kuasili" wa Daudi ulikuwa kwa amri ya kimungu: "Nitatangaza amri: . . . 'Wewe ni mwanangu; leo nimekuwa Baba yako'" ([Zab 2:7](#)); na ilikuwa mfano wa kinabii wa uwana wa "muhimu" wa Yesu, mwana wa kifalme wa Daudi ([Mt 3:17](#); [Mk 1:11](#); [Lk 3:22](#); [Matendo 13:33](#); [Ebr 1:5](#); [5:5](#)). Unabii mwininge wa kimasih unampa Masihi wa Kidaudi majina ya kimungu: "Immanuel" ([Isa 7:13-14](#)) na "Mungu Mwenye Nguvu, Baba wa milele" ([Isa 9:6-7](#)). Haya yanatimizwa kwa Yesu ([Mt 1:23](#); [21:4-10](#); [22:41-45](#)).

Kuhusu Injili

Utambulisho wa Yesu kama Mwana wa Mungu unafichuliwa katika Injili kwa njia tatu tofauti.

Ya kwanza ni *uwepo wake wa milele, wa kibinafsi kama mwana*. Uwana wa kibinafsi wa Yesu umefunuliwa katika ungamo la Petro, "Wewe ni Kristo, Mwana wa Mungu aliye hai" ([Mt 16:16](#)) na katika utambulisho wa Yesu mwenyewe katika kesi yake: "Je, wewe ndiye Kristo, Mwana wa Aliyebarikiwa?"... 'Mimi ndiye,' alisema Yesu" ([Mk 14:61-62](#)). Katika matukio yote mawili, suala ni *uwepo wake wa kibinafsi au kiini chake, utambulisho wake wa milele*.

Kabla ya Uumbaji, hata tangu milele, Baba na Mwana walifurahia ushirika wao. Tunajua hili kwa sababu Biblia inatueleza hivyo—ingawa si kwa maelezo makuu. Kwa kiasi kikubwa, Maandiko yamenyamaza kuhusu matukio kabla ya ulimwengu. Hata hivyo, kuna mistari michache inayofunua kidogo na kutupa mwanga juu ya uhusiano huo wa kiungu na wa ajabu ambaao umekuwepo daima kati ya Baba na Mwana.

Kati ya vitabu vyote katika Biblia, Injili ya Yohana ina mengi ya kusema kuhusu uhusiano kati ya Baba na Mwana. Ni kutoka kwa kalamu ya Yohana iliyoongozwa ambapo tunasoma kutoka mwanzo, "Hapo mwanzo kulikuwa na Neno, na Neno alikuwa na Mungu, na Neno alikuwa Mungu." Hii ni tafsiri ya moja kwa moja. Kiyunani kinaelezea kitu cha kuvutia zaidi: "Hapo mwanzo kulikuwa na Neno, na Neno alikuwa uso kwa uso na Mungu, na Neno alikuwa mwenyewe Mungu." Fikiria, Neno, ambaye alikuwa Mwana wa Mungu kabla ya kuwa mwili, alikuwa uso kwa uso na Mungu. Usemi "uso kwa uso" unatafsiri kiunganishi cha Kiyunani pros (kifupi cha prosopon pros prosopon, "uso kwa uso," usemi wa kawaida katika Kiyunani cha koine.) Usemi huu unaashiria ushirika wa karibu. Baba na Mwana walifurahia ushirika wa karibu kama huo tangu milele. Jinsi walivyopaswa kufurahia kila mmoja!

Baada ya Mwana wa Mungu kuwa mtu na kuanza huduma yake duniani, alirejea kwenye uhusiano alikuwa nao na Baba kabla ya kuumbwa kwa ulimwengu. Yesu alizungumza kuhusu kile alichoona na kusikia pamoja na Baba kabla ya kuja duniani (tazama [Yohana 3:13](#) na [8:38](#)). Yesu alitamani kurudi kwenye eneo hilo la utukufu. Katika sala yake kabla ya kwenda msalabani (katika sura ya [17](#)), aliomba Baba amutukuze na utukufu alikuwa nao na Baba kabla ya ulimwengu kuwepo (mstari wa [5](#)). Yesu alitaka kurejesha

usawa wake wa awali na Baba—kitu alichokiachilia kwa hiari kwa ajili ya mpango wa Baba yake (tazama [Wafilipi 2:6-7](#)). Alipokuwa akisali kwa Baba, tamko la ajabu lilitoka midomoni mwake: "Baba, . . . ulipenda mimi kabla ya msingi wa ulimwengu" ([Yohana 17:24](#)). Mwana wa Mungu, Mwana wa kipekee, alikuwa kitu pekee cha upendo wa Baba.

Sehemu ya Pili ya uana wa Yesu ni *uana wa kuzaliwa kwake*. Kuzaliwa kwa Yesu kunahusishwa na uzazi wa moja kwa moja, wa kiroho wa Mungu. Yesu ni Mwana wa Mungu kwa sababu mwili wake na kuzaliwa kwake katika jamii ya wanadamu viliundwa na Roho Mtakatifu. Katika Mathayo, mimba ya Yesu "ni ya Roho Mtakatifu" ([Mt 1:20](#)). Ataitwa "Yesu" (maana yake Yahweh ni wokovu) "kwa sababu atawaokoa watu wake kutoka dhambini mwao" (sura ya [21](#)), na "Immanueli" (Mungu pamoja nasi) kwa sababu yeeye mwenyewe ni Mwana wa Mungu katika mwili wa kibinadamu (sura ya [23](#)). Katika Luka, mimba ya Yesu ilikuwa kwa Roho Mtakatifu na nguvu za Juu ([Lk 1:31, 35](#)), hivyo Yesu alitiwa "Mwana wa Mungu" (sura ya [35](#)). Kama Baba wa Yesu angekuwa Yosefu, angeitwa "Yesu, mwana wa Yosefu." Mafundisho ya Luka yana maana wazi kwamba kwa kuwa Roho wa Mungu alikuwa Baba wa Yesu, huyu mwana wa bikira Maria anaitwa kwa usahihi "Yesu, Mwana wa Mungu."

Jambo la tatu ni *uana wa kimasaya*. Yesu ni Mwana wa Baba na mwakilishi, ambaye kazi yake duniani ni kuanzisha ufalme wa Mungu. Katika ubatizo wake, alianza kazi yake na kutawazwa na Baba: "Huyu ni Mwanangu mpendwa, ambaye Mimi ndimi nimeridhika naye" ([Mt 3:17](#); cf. [Zab 2:7](#)). Yesu alipokea tangazo kama hilo kutoka mbinguni wakati wa Kubadilika kwake sura ([Lk 9:35](#)). Kama Mwana wa kimasih, Yesu alikamilisha kikamilifu kazi ya ukombozi aliyopewa na Baba yake.

Kwenye Maandiko ya Agano Jipyaa

Paulo alizungumza kuhusu uana wa Yesu wa kimsingi na wa kiontolojia—sio kama ukweli uliotengwa, bali katika muktadha wa kazi yake ya ukombozi. Ilikuwa kama Mwana wa Mungu kwamba Yesu alichukua asili ya kibinadamu ([Rom 1:3](#)) na kama "Mwana wa Mungu" kwamba alifufuliwa na kuwekwa kwenye enzi kwa nguvu ([Mt 28:18; Rom 1:4; 1 Cor 15:28](#)). Ujio wa Yesu unazungumziwa kama "Mungu akimtuma Mwana wake mwenyewe" ([Rom 8:3; Gal 4:4](#)) kwa ajili ya ukombozi wa wanadamu, ukombozi ambaa ultimizwa "kupitia kifo cha Mwana wake" ([Rom](#)

[5:10; 8:29, 32](#)). Kama matokeo, waumini wanaweza kuwa na "ushirika na Mwana wake, Yesu Kristo Bwana wetu" ([1 Cor 1:9](#)), na wanaweza kuishi kwa imani katika "Mwana wa Mungu" ([Gal 2:20](#)). Mahubiri ya kwanza ya Paulo yalikuwa "kwamba Yesu ni Mwana wa Mungu" ([Matendo 9:20](#) Zaburi 2:7 (tazama [Matendo 13:33](#)).

Katika kitabu cha Waebrania, Yesu ni "Mwana," ambaye ni "mzaliwa wa kwanza" wa Mungu na mrithi wake wa pekee, Muumba na Mtegemezaji wa ulimwengu, na ambaye ni "mwangaza wa utukufu wa Mungu" ([Waeb 1:2-12; 3:6; 5:5](#)). Kama Mwana, yeeye ndiye Kuhani Mkuu wa mwisho na wa milele, aliyepaa mbinguni na ambaye kazi yake ya upatanishi inabaki kuwa kamilifu milele ([Waeb 4:14; 6:6; 7:3, 28](#)). Katika [1 yohana 4](#) na [5](#), imani katika Yesu kama Mwana wa Mungu aliyeguka Mwana wa Mungu ni muhimu kwa wokovu; kutokuamini kunatokana na roho ya Mpinga Kristo.

Tazama pia Kristolojia; Yesu Kristo, Mafundisho ya Masihi ; Mwana wa Adamu.

Mwana wa Mwanadamu

Kichwa cha Masihi kilichotumiwa na Yesu kuelezea asili yake ya mbinguni, utume wake duniani, na kuja kwake kwa utukufu siku za usoni. Hakiashirii tu asili yake ya kibinadamu au ubinadamu, kama baadhi ya baba wa kanisa au wasomi wa kisasa wanavyoamini. Badala yake, inaonyesha asili ya mbinguni na heshima ya kimungu ya Yesu; fumbo la udhihirisho wake katika umbo la kibinadamu; na utume wake duniani uliompeleka msalabani na kisha katika utukufu.

Asili ya neno "Mwana wa Adamu" inapatikana katika Agano la Kale (AK). Inapatikana zaidi katika kitabu cha Ezekiel, kwani nabii huyu alirejelewa kama "mwana wa adamu" mara 90. Kwa mfano, Mungu alimwambia, "Mwana wa adamu, simama juu ya miguu yako, nami nitazungumza nawe" ([Ezekieli 2:1](#)). Matumizi ya Yesu ya neno "Mwana wa Adamu" na mada nydingi kutoka Ezekieli zinaonyesha alitaka kujitambulisha kama nabii wa wakati wa mwisho ambaye, kama Ezekiel (sura [4, 7, 10, 22, 40-48](#)), alikuwa na neno la mwisho kuhusu uharibifu wa Yerusalem na urejesho wa ufalme wa Mungu kwa Israeli ([Mathayo 23-24; Matendo 1:6-8](#)).

Chanzo maalum cha neno hili ni [Danieli 7:13-14](#), ambapo Danieli ana maono ya mmoja "kama mwana wa mtu" ambaye "anakuja na mawingu"

mbele ya "Mzee wa Siku," ambaye anampa ufalme wa Mungu wa milele na wa ulimwengu wote. Yesu alirudia mara nyingi kunukuu sehemu za maandiko haya katika mafundisho yake kuhusu kuja kwake mara ya pili ([Mathayo 16:27; 19:28; 24:30; 25:31; 26:64](#)). Ni wazi kwamba Yesu alielewa kifungu hiki kama unabii kumhusu yeye mwenyewe na kuonyesha mwili wake, kupaa kwake, na urithi wa ufalme wa Mungu.

Kwenye Injili, neno "Mwana wa Adamu" linatumwiwa na Yesu takriban mara 80 kama njia ya siri, isiyu ya moja kwa moja ya kuzungumzia yeye mwenyewe ([Mathayo](#), mara 32; [Marko](#), mara 14; [Luka](#), mara 26; [Yohana](#), mara 10). Katika maandiko haya yote, Yesu ndiye aliyekuwa mzungumzaji, na hakuna mtu aliyemwita "Mwana wa Adamu." Katika maandiko mengine, marejeo ni ya siri kiasi kwamba baadhi ya wafasiri wanasisitiza kuwa Yesu alikuwa akizungumza kuhusu mtu mwininge. Shaka hiyo inarekodiwa katika maandiko moja tu katika [Yohana](#), ambapo umati unamuuliza Yesu, "Huyu 'Mwana wa Adamu' ni nani?" ([Yohana 12:34](#)). Katika maandiko mengi, utambulisho na Yesu ni wazi. Katika mengine ni dhahiri: "Watu husema Mwana wa Adamu ni nani?"—ikifuatiwa na, "Ninyi mnasema mimi ni nani?" ([Mathayo 16:13, 15](#)). Hitimisho linalotolewa kwa ujumla ni kwamba Yesu alitumia neno hilo kama jina la kimasiya kwa ajili yake mwenyewe, ili aweze kuzungumza kwa unyenyekevu kuhusu nafsi yake na utume wake lakini bado awasilishe ukweli muhimu ambao alitaka kufunua kuhusu yeye mwenyewe. Aliweza kufanya hivi kwa ubunifu kwa sababu neno hilo halikuwa limejaa dhana potofu za watu kuhusu Masihi.

Neno hilo linatokea mara nne tu nyingine katika Agano Jipyä (AJ). Katika [Matendo 7:56](#), Stefano anasema, "Tazama, naona mbingu zimefunguka na Mwana wa Adamu amesimama mahali pa heshima mkono wa kuume wa Mungu!" [Waebania 2:6](#) inatumia [Zaburi 8:4](#) kwa Yesu. Hatimaye, [Ufunuo 1:13](#) na [14:14](#) zinaonyesha maono ya mtu "kama mwana wa adamu," ambaye bila shaka ni Yesu aliyefufuka.

Kwenye Injili za Sinoptiki, mada ya kwanza inayohusiana na matumizi ya Yesu ya jina "Mwana wa Adamu" ni ile ya kuja kwake duniani kutekeleza utume wake wa kimasiha. Yesu alilinganisha hali yake ya duniani na utukufu wake wa mbinguni wa awali kwa kusema "Mbweha wana mapango, na ndege wa angani wana viota; lakini Mwana wa Adamu hana pa kulaza kichwa chake" ([Mathayo 8:20](#); angalia [Luka 9:58](#)). Hii inaonyesha kwamba

Mwana wa Adamu alitoa nyumba yake ya mbinguni ili kuteseka na fedheha zote za huduma yake ya duniani ([Wafilipi 2:5-11](#)).

Yesu alitumia jina hilo kudai haki za kimungu, akisema, "Mwana wa Adamu ni Bwana wa sabato" ([Mathayo 12:8](#); [Marko 2:28](#); [Luka 6:5](#)). Sabato, taasisi ya kimungu, haiwezi kubadilishwa na watu wa kawaida. Lakini kwa kuwa Yesu ni Mwana wa Adamu kutoka mbinguni, yuko huru kutawala kama Bwana hata wa Sabato, kwa sababu yeye ni Bwana yule yule aliyeanzisha Sabato ([Mwanzo 2:2](#); [Kutoka 20:8-11](#)). Baada ya kumponya mtu aliyepooza huko Kapernaumu, Yesu alidai kwamba "Mwana wa Adamu ana mamlaka duniani ya kusamehe dhambi" ([Mathayo 9:6](#); [Marko 2:10](#); [Luka 5:24](#)). Hapo awali, msamaha wa dhambi ilitoka mbinguni na kutoka kwa Mungu, lakini sasa msamaha unatolewa duniani na Yesu.

Jambo la pili kuhusu matumizi ya Yesu ya jina "Mwana wa Adamu" linahusu mateso yake, kifo, na ufufuo wake wa utukufu kama njia ya siri ya kutimiza utume wake duniani kama Mwana wa Adamu. Yesu alikuza mada ya mateso yake baada ya Petro kumkiri kuwa Masihi na Mwana wa Mungu ([Mathayo 16:16](#)). Unabii wa Yesu kuhusu mateso yake kama Mwana wa Adamu unaanza katika [Marko 8:31-32](#) na unarudiwa katika maandiko mengine kadhaa. Injili zinapanua mada hii kujumuisha dhihaka na kupigwa mijoledi ([Mathayo 17:12; 20:18](#); [Marko 8:31](#); [Luka 9:22](#)), usaliti na Yuda ([Mathayo 17:22; 26:24-25](#); [Marko 14:21, 41](#)), kukataliwa na viongozi wa Kiyahudi ([Mathayo 20:18](#)), kifo kwa kusulubiwa ([Mathayo 20:19](#); [Marko 9:12, 31](#); [10:33](#)), kuzikwa kwa siku tatu ([Mathayo 12:40](#); [Luka 11:30](#)), na ufufuo ([Mathayo 17:22-23](#); [Marko 8:31](#)).

Kwenye maandiko maarufu "Mwana wa Adamu hakuja kutumikiwa, bali kutumikia, na kutoa maisha yake kuwa fidia kwa wengi" ([Mathayo 20:28](#); [Marko 10:45](#)), Yesu anafundisha kwamba kifo chake kilikuwa dhabihu mbadala kwa ajili ya wokovu wa watu wake. Wazo hili linatokana na Yesu kujielewa kama Mtumishi anayeteseka wa Bwana ([Isaya 53](#)).

Yesu pia alitumia jina la "Mwana wa Adamu" kufundisha kuhusu kuja kwake kwa pili. Kama Mwana wa Adamu, Yesu atarudi duniani kutoka mbinguni katika utukufu wa Baba yake pamoja na malaika ([Mathayo 16:27](#); [Marko 8:38](#); [Luka 9:26](#)). Kwanza, ataketi mkono wa kuume wa Mungu, kisha atakuja tena ([Mathayo 26:64](#); [Marko 14:62](#); [Luka 22:69](#)) pamoja na mawingu ([Mathayo 24:30](#); [Marko 13:26](#); [Luka 21:27](#)). Kuja huku kutakuwa

kwa ghafla ([Mathayo 24:27](#); [Luka 12:40](#)), kama umeme au gharika ya Nuhu ([Mathayo 24:37](#); [Luka 17:24](#)). Kuja kwake kutakuwa kwa ajili ya kukusanya wateule; hukumu ya mataifa yote ya dunia ([Mathayo 19:28; 25:32](#)); na urejesho wa haki ya mwisho duniani ([19:28; 25:46](#)).

Katika vifungu hivi, Yesu anabadilisha mtazamo kutoka kwa ushindi wa muda katika mateso na ufunuo wake hadi ushindi wa mwisho wa Mwana wa Adamu katika kuja kwake kwa pili. Tena, mkazo ni juu ya asili ya mbinguni na haki za kimungu za Mwana wa Adamu. Mtu huyu Yesu, Mwana wa Adamu, atakuwa hakimu wa mwisho (tazama [Matendo 17:31](#)).

Injili ya Yohana ina maudhui yake ya kipekee kuhusu Mwana wa Adamu. Malaika wanasemekana kupanda na kushuka juu ya Mwana wa Adamu ([Yohana 1:51](#)), hivyo kuashiria kwamba yeche ni mtu aliyeuwepo kabla ya wakati na amekuja kutoka mbinguni hadi duniani ([3:13; 6:62](#)). Kuinuliwa kwake (kwa kusulubiwa) kutaleta uzima wa milele kwa wote wanaomwamini ([3:14](#)). Mwana wa Adamu ([3:14](#)) pia ni Mwana wa Mungu ([3:16](#)), Mwana pekee wa Mungu ([1:18; 3:18](#)). Kwa urahisi, katika Injili ya Yohana, jina la "Mwana wa Adamu" ni sawa na jina "Mwana wa Mungu." Linafunua uungu wake, kuwepo kabla ya wakati, asili ya mbinguni, na haki za kimungu. Linathibitisha hali yake ya sasa duniani kwa ajili ya ufunuo na mateso, na utukufu wake wa wakati ujao. Baba amempa Mwana wa Adamu mamlaka ya kufufua wafu na kuhukumu ulimwengu ([5:25-27](#)).

Tazama pia Kristolojia; Yesu Kristo, Mafundisho ya; Masihi; Mwana wa Mungu.

Mwanadamu

Mtu, awe mwanaume au mwanamke.

Mafundisho ya kibiblia kuhusu mwanadamu yanaanza na mtazamo sahihi kuhusu Mungu. Mtazamo wa kibiblia wa anthropolojia (yaani, utafiti wa mwanadamu) unaonyeshwa wazi katika muktadha wa theolojia iliyoinuliwa (yaani, utafiti wa Mungu). Mtazamo wa juu na wa heshima wa Mungu hupelekea mtazamo wa heshima na wa hadhi juu ya mwanadamu, ilhali dhana isiyo sahihi ya Mungu mara nyingi husababisha mtazamo uliopotoka juu ya mwanadamu. Kwa hivyo, mwanadamu anaweza kuonekana kuwa muhimu zaidi kuliko inavyopaswa, au anaweza kuonekana kuwa si muhimu kama inavyofundishwa kibiblia.

Mtazamo wowote ni kinyume na biblia. Mahali pa kuanzia utafiti wa mwanadamu (ambayo katika makala hii inatumika kama neno la jumla kwa wanadamu wa kiume na wa kike) ni kwa mtazamo wa Mungu, Muumba wake.

Chanzo cha Mwanadamu

Kinyume na nadharia za asili na za kimada kuhusu asili ya mwanadamu, mtazamo wa kibiblia unaanza kwa kauli kwamba Mungu wa milele ndiye aliyeumba mwanadamu, ambaye ni wa muhimu zaidi kati ya kazi zake zote za uumbaji. Sio lazima mtu aamini mtiririko maalum wa kihistoria au wa wakati kuhusu kazi ya Mungu katika uumbaji wa mwanadamu. Wakristo wengine wanaamini kwamba Biblia inafundisha mpangilio uliofungwa wa matukio ya uumbaji [Mwanzo 1](#) ulioundwa na siku sita halisi za saa 24 (rej. [Mwa 1:5, 8, 13](#), nk.), Kwa kuonekana kwa kushangaza na ghafla kwa mwanadamu, labda miaka 6,000 tu iliyopita (taz. ratiba za kihistoria zinazohusishwa lakini zisizo na kikomo kwa Askofu Mkuu James Ussher, *Annals*, 1650–58). Wengine wanaoshikilia mtazamo huu kwa ujumla (wakati mwengine huitwa sayansi ya uumbaji) huongeza kipindi cha uumbaji wa mwanadamu hadi takriban miaka 10,000 iliyopita, kwa msingi wa mtazamo wa uwezekano wa kubadilika kwa ratiba hizi. katika [Mwanzo 5](#) na [11](#).

Wengine wanaamini kwamba maandiko ya [Mwanzo 1](#) na [2](#) yanaweza kutafsiriwa kwa upana zaidi ili kuzungumzia enzi ya kale sana kabla ya uumbaji wa mtu (ikifikia mamilioni ya miaka). Wanahoji kwamba mchakato (chini ya udhibiti na mwelekeo wa Mungu) unaweza kuwa na jukumu kubwa katika kazi ya uumbaji ya Mungu. Mtazamo huu unajilikana zaidi kama uumbaji wa maendeleo, na unapaswa kulinganishwa na mageuzi ya kithiolojia, ambapo Mungu kwa kawaida huonekana kama anayeanzisha mchakato lakini akiwa na ushiriki mdogo mara mchakato unapokuwa umeanza. Katika mbinu ya kwanza, neno la Kiebrania "siku" (yom) katika [Mwanzo 1](#) linaweza kumaanisha kipindi kirefu cha muda (kwa mfano, nadharia ya "siku-umri"); hivyo, maneno "jioni na asubuhi, siku ya x" yanaweza kuwa kifaa cha kifasihi kuwasilisha matukio mfululizo katika kazi za uumbaji za Mungu kuitia michakato ya muda.

Wakristo wengi hujikuta mahali fulani kati ya ratiba ya kihafidhina na ile pana kuhusu asili ya mwanadamu. Hata hivyo, licha ya mapendeleo ya mtu binafsi, ni lazima mtu akubali kazi ya uumbaji ya Mungu katika kumleta mwanadamu ili kufikiri

kwa mtazamo wa kibiblia kuhusu mwanadamu. Kiini cha imani huanza na maneno haya: "Ninamwamini Mungu Baba Mwenyezi, Muumbaji wa mbingu na dunia."

Mwanadamu si tu kiumbe wa Mungu bali pia ni kilele cha juhudhi zake za uumbaji. Hata kabla ya usahihi wa kisasa katika mambo haya, watu wa kale walitambua kuwa mwanadamu ana mfanano wa kimaumbile na viumbe wengine wa wanyama. Hata hivyo, licha ya mfanano huu, mtazamo wa kibiblia kamwe haumweki mwanadamu katika kiwango sawa na wanyama—mwanadamu ni wa kipekee, kilele cha kazi ya uumbaji wa Mungu, kilele cha kazi ya mikono yake. Mpangilio wa vitu vilivyoubwa katika simulizi la uumbaji katika [Mwanzo 1](#) ni wa kilele; kazi yote ya uumbaji wa Mungu ilifikia ukamilifu wake katika kumwumba mwanadamu.

Tabia za kipekee za mwanadamu ni pamoja na lugha, utengenezaji wa zana, na utamaduni. Sifa za kipekee za uzoefu wa mwanadamu ni pamoja na ufahamu wa kujitafakari, kujali maadili, hamu ya uzuri, ufahamu wa kihistoria, na maswali ya kimetafizikia. Mambo haya, kwa pamoja na kibinagsi, humtenganisha mwanadamu na viumbe wengine wote. Mwanadamu ni zaidi sana kuliko "sokwe aliyeporwa mavazi" kama wanavyodai baadhi ya nadharia za kisasa za mageuzi. Lakini, sayansi ya jamii (sosiolojia) pekee haitoshi kueleza asili kamili ya mwanadamu. Hilo ni jukumu la ufunuo wa kimungu.

Ingawa mwanadamu ana uhusiano wa kuendelea na uumbaji wa Mungu (kama ilivyoelizwa katika [Mwa 2:7](#), mwanadamu pia ni wa kipekee na tofauti na vyote vilivyotangulia, kwa sababu Mungu alipuliza ndani yake pumzi ya uhai, naye akawa nafsi hai ([2:7](#)). Mwanadamu aliumbwaa na Mungu akiwa mwanaume na mwanamke ([1:27](#)), ikimaanisha kwamba kile kinachosemwa kuhusu mtu kinapaswa kusemwa kwa wote wawili, mwanaume na mwanamke, na kwamba picha kamili ya maana ya kuwa mwanadamu inapatikana katika muktadha wa mwanamume na mwanamke pamoja. Amri za kuzaliana na kutawala dunia zilitolewa kwa jinsia zote mbili kama jukumu la pamoja. Vivyo hivyo, ni mwanadamu kama mwanaume na mwanamke aliywasi Mungu na kubeba matokeo ya dhambi ile ya kwanza katika dunia baada ya anguko, na ni mwanadamu kama mwanaume na mwanamke ambaye Kristo alikuja kumkomboa. (rej. [Gal 3:28](#)). Wakati huo huo, maneno "mwanaume" na "mwanamke" yanaashiria tofauti za kweli. Tofauti nydingi za

kijinsia zinazotambulika zinaweza kuwa zimeundwa kitamaduni, lakini tofauti za msingi za kijinsia kati ya mwanamume (Kiebrania, zakar, "anayechanja") na mwanamke (Kiebrania, neqeba, "aliyechangwa") zimekusudiwa kimungu. Inahitaji wote mwanamume na mwanamke kuonyesha Mfano kamili (wa Mungu) (tazama [Mwa 1:27](#)).

Hakika, dai la kushangaza zaidi la kibiblia kuhusu mwanadamu ni kwamba Mungu alimuumba mwanadamu *kwa mfano wake*. Hakuna kiumbe kingine, hata malaika, ambapo taarifa kama hiyo inapatikana. Maneno "kwa mfano wa Mungu" katika [Mwanzo 1:26-28](#) ndio msingi wa tafsiri ya mtunga zaburi katika [Zaburi 8:5](#), "kwa maana umemfanya akose kidogo tu ya Mungu" (tafsiri halisi; "chini ya malaika," tafsiri ya Septuagint). Maana ya kifungu "Mfano (wa Mungu)" (Kilatini, *imago Dei*) imekuwa mada ya mjadala mwangi. Wengine wamefikiri kifungu hicho kinarejelea uwakilishi wa kimwili wa Mungu, lakini hii ni ya kutiliwa shaka kwa kuwa Mungu ni roho (rej. [Yoh 4:24](#)). Wengine wanafikiri kwamba usemi huo unahu utu wa mwanadamu, unaoendana na utu wa Mungu (kuwa na akili, hisia, na mapenzi). Sifa kama hizi za mwanadamu zinaweza kupatikana katika mfano wa Mungu; hata hivyo, vipengele hivi mbalimbali vyta utu vinashirikiwa pia na viumbe wengine wa wanyama na si vya kipekee kwa jamii ya wanadamu pekee.

Maana ya msingi ya neno 'mfano' (kwa Kiebrania, *tselem*) ni 'kivuli,' 'mwakilishi,' au 'ufananisho.' Mfano wa Mungu ndani ya mwanadamu unaonyesha mtazamo wa Mungu kuhusu thamani na heshima ya mwanadamu kama mwakilishi au kivuli chake katika ulimwengu aliuumba. Wafalme wa zamani wa Ashuru walijulikana kwa kuweka sanamu zao za kimwili katika maeneo ya mbali ya milki yao kama ukumbusho kwa wale ambaa wangeweza kusahau kwamba maeneo hayo ni sehemu ya milki yao. Vivyo hivyo, Mungu ameweka ndani ya mwanadamu kivuli chake mwenyewe, mwakilishi wa uwepo wake, katika ulimwengu aliuumba.

Mtazamo huu wa sura ya Mungu ndani ya mwanadamu unaonekana kuthibitishwa na muktadha wa moja kwa moja [Mwanzo 1](#). Mwanadamu, aliyeumbwa kwa sura ya Mungu, amepewa mamlaka juu ya kazi zote nyingine za Mungu. ([Mwa 1:26](#); tazama pia [Zab 8:5](#)). Zaidi ya hayo, kama mwakilishi wa Muumba, mtu anapaswa kumjibu. Dai la Yesu kuhusu kiroho cha Mungu linapelekea majibu ya ibada katika roho na kweli ([Yoh 4:21-24](#)).

Asili ya Mwanadamu

Mtu anaweza kuzingatia mwanadamu kwa sehemu tofauti, lakini mkazo wa Biblia ni juu ya mwanadamu kwa ujumla. Mjadala unaendelea kuhusu asili ya mwanadamu yenyе sehemu tatu (tatu kwa mtazamo wa Biblia). (rej. [1 The 5:23](#))—roho, nafsi, na mwili—ikulingana na asili ya mwanadamu yenyе sehemu mbili, ya kimwili na isiyo ya kimwili. Ingawa Biblia inaonekana kuunga mkono nafasi zote mbili, suala muhimu zaidi kuhusu asili ya mtu ni umoja wake badala ya idadi ya sehemu zake. Hivyo basi, mtazamo wa kibiblia wa mwanadamu huanza kwa kauli kwamba mtu ni mtu aliyoundwa kwa mali za kimwili na zisizo za kimwili. Kwa maneno ya Karl Barth, mtu ni 'roho ya mwili, kama vile mwili wenyе roho.' Hakuna mtu aliye mwili tu, wala mtu hawezi kufikiri kwa urahisi kuhusu roho isiyo na mwili kama mtu, isipokuwa katika hali ya muda, ya mpito. Neno la Kiebrania *nephesh*, ambalo mara nyingi hutafsiriwa kama 'roho,' linafaa zaidi kutafsiriwa kama 'mtu' katika muktadha mwingi. Neno la Kiebrania *ruach* ('pumzi,' 'upepo,' 'roho') na maneno ya Kigiriki *pneuma* ('roho') na *psuche* ('roho') mara nyingi huzungumzia sehemu isiyo ya kimwili ya mwanadamu. Hii si ya chini kuliko ile ya kimwili kwa uhalisia. Mtazamo wa mwanadamu kama kitu kizima cha kimwili tu ni dhaifu sana. Wakati huo huo, msisitizo kupita kiasi juu ya roho na kupuuza kimwili si halisi wala si wa usawa. Mtu anaweza kusema, "Mimi ni mtu ambaye uwepo wangu kwa sasa unategemea sana mwili wangu wa kimwili. Lakini mimi ni zaidi ya mwili, zaidi ya nyama. Wakati mwili wangu unapokufa, bado naishi. Wakati nyama yangu inapooza, nipo. Lakini siku moja nitaishi tena katika mwili. Kwa maana dhana ya roho isiyo na mwili si kipimo kamili cha ubinadamu wangu. Lengo la Mungu kwangu ni kuishi maisha yangu katika mwili wangu [mpya]. Kwa hivyo kwa matumaini ya hali ya milele, naamini katika ufufuo wa mwili na maisha ya milele."

Hatuwezi kwenda mbali katika kufikiria asili ya mwanadamu kutoka kwa mtazamo wa kibiblia bila kukumbana kwanza na tatizo la kuanguka. [Mwanzo 3](#) inaonyesha kwamba mwanadamu aliyekuwa hajanguliwa alikuwa haekwi na mauti, na kwamba nguvu zake za kuzaliana hazikuwahi kuhusishwa na maumivu ya kujifungua, na kwamba kazi zake hazikukumbwa na matatizo kutoka kwa asili. Hata hivyo, baada ya kuanguka, kila kitu kilibadilika: ndani ya mwanadamu mwenyewe, kati ya mwanaume na mwanamke, katika mwingiliano wake na asili, na katika uhusiano wake na Muumba.

Kutokana na kuanguka, mwanadamu amekuwa ameporomoka sana, hali ambayo imeenea katika kila sehemu ya nafsi yake. Maneno 'uchafuzi wa jumla' hayamaanishi kuwa mtu ni mchafu kama anaweza kuwa, bali kwamba matokeo ya dhambi yanaathiri utu wake mzima. Wakati huo, sura ya Mungu ndani ya mwanadamu inaendelea kwa namna fulani baada ya kuanguka, ikitoa msingi wa kiungu kwa ajili ya wokovu (rej. [Rom 5](#)). Ni kwa sababu ya msingi ya Mungu kuhusu thamani ya asili ya mwanadamu ndipo haki ya kimungu ya wokovu inaweza kudumishwa.

Mjadala wa zamani kati ya wema wa msingi na tabia mbaya ya mwanadamu unapata changamoto na suluhisho katika simulizi la Mwanzo: Mungu aliumba mwanadamu kwa nia ya kuakisi heshima na utu wa Muumba kwa makusudi, lakini mwanadamu, kwa mapinduzi yake ya makusudi, aligeuka dhidi ya Muumba wake na anaendelea, isipokuwa kwa neema ya Mungu, katika dhambi inayomuingiza maishani mwake. Dhambi hii inayotokana ni sifa ya kuwa katika mtu aliyeoporomoka, pamoja na matendo mengi yanayoendelea ya kiburi na ubinafsi. Ingawa sura ya Mungu ndani ya mwanadamu iliharibika kwa kuanguka, inaweza kuamshwa upya kwa kazi yenyе ufanisi ya Roho wa Mungu mtu anapopata maisha mapya katika Kristo. Kazi hii yenyе neema ya Mungu huleta uhai mpya binafsi, urejesho wa uhusiano na wengine, na ushirika na Mungu.

Basi, mwanadamu, ambaye aliumbwа na Mungu akiwa mwema, amekuwa mwovu kwa sababu ya njia zake mwenyewe, lakini kwa uwezo wa Mungu anaweza kurudisha tena wema huo. Ugunduzi mpya wa maana halisi ya kuwa mwanadamu kamili unapatikana katika maisha ya Yesu, ambaye maisha yake ya kibinadamu ni mwanzo mpya kwa mwanadamu. Hivyo basi, Yesu ni Adamu mpya; katika mfano wake kuna mwanzo mpya unaochukua nafasi ya ule wa zamani.

Hatima ya Mwanadamu

Mtazamo wa kibiblia kuhusu mwanadamu ni lazima ujumuise taarifa iliyo na uwiano kuhusu asili yake ya kimungu, uasi wake dhidi ya neema ya Mungu, hukumu yake, na tumaini lake la ukombozi kuitia kwa Mwokozi Yesu pamoja na ahadi ya uzima wa milele. Mwanadamu ana mwanzo na ataishi milele. Kauli hii inapingana kabisa na nadharia za kiasili kuhusu asili na hatima ya mwanadamu. Moja ya mielekeo ya udanganyifu zaidi katika fikra za kisasa ni dhana ya 'kupatana na kifo.' Watu wasiomtambua Mungu na wasio na

tumaini la uzima wa milele wanahimizana kukubali kushuka kwa miili yao na kufa kama mwisho wa kawaida wa maisha ya mwanadamu. Lakini mtazamo wa Biblia ni kwamba kifo kwa mwanadamu si jambo la asili hata kidogo.

Kifo ni tabia iliyopatikana, si hatima ya asili ya mwanadamu. Kifo kinaweza kusemwa kuhusu mwili lakini si kuhusu roho. Mafundisho ya Biblia ni kwamba ingawa mwili hufa na kuharibika, mtu mwenyewe anaendelea kuishi kwa tumaini la kupokea mwili mpya. Wale waliomjua Kristo huenda kuwa pamoja naye wakati miili yao inakufa. ([Fil 1:23](#)) na wanatarajia ufufuo wa mwili kwa ajili ya uzima wa milele ujao ([1 Kor 15:35-49](#)). Wale wanaokufa bila Kristo hawaachi kuwepo, bali hupewa uwepo wa milele wenye ufahamu wa hali ya kutengwa na Mungu na kushindwa kutimiza hatima yao ya kufurahia uwepo wake milele. Mafundisho ya Biblia kuhusu hatima ya waliopotea ni magumu kukubalika kwa mwanadamu wa kisasa. Hata Wakristo wanaoshikilia kwa nguvu msukumo wa ufunuo wa Biblia hujikuta wakisitasita mbele ya wazo la adhabu ya milele kwa waovu. Hata hivyo, fundisho la Biblia kuhusu hukumu ya mwisho kwa waovu limejengeka imara kama mafundisho mengine mengi katika Maandiko.

Moja ya kweli za kushangaza zaidi katika Maandiko kuhusu asili ya mwanadamu ni kutambua kwamba ni kwa ajili ya mwanadamu ndipo Mungu alianza kazi ya wokovu iliyopelekea kwa kuzaliwa kwa Mwana wa milele wa Mungu katika mwili. Baada ya kufufuka na kupaa, Bwana Yesu Kristo alirudi kwenye nafasi yake ya milele ya utukufu na enzi mbinguni, ambako anabaki milele kuwa Mungu-mtu. Kama Mungu, anashiriki sifa zote za Baba na Roho Mtakatifu, na kama mwanadamu, anajitambulisha na mwanadamu. Anajifunua katika mwili wa kimwili—ingawa ni mwili wa ufufuo—akiwa malimbuko ya ufufuo wa wote walio wake. Hivyo, kuja kwake katika mwili kulileta mabadiliko ya milele katika uungu. Ni mtazamo wa juu sana kuhusu thamani ya mwanadamu pekee ndio ungeweza kumfanya Mungu afanye mabadiliko ya msingi namna hiyo ndani yake mwenyewe. Kama vile mwandishi wa Waebrania anavyosema, 'Kwa kuwa watoto wa Mungu ni binadamu—wenye mwili na damu—Yesu pia alifanyika mwili na damu kwa kuzaliwa katika umbo la kibinadamu.' ([Waeb 2:14](#), tmh).

Kipimo cha mwisho cha utu wetu ni kwamba mwanadamu aliumbwu ili amwabudu Mungu na afurahie uwepo wake milele. Mawazo kama haya

hayajawahi kuhusishwa na kiumbe mwingine yeote aliyeumbwa. Hata malaika, ambao wametunza hali yao kamilifu na wanamwabudu Baba kwa furaha ya kiroho yenye ufahamu, hawana uhusiano sawa kabisa na Mungu kama walivyo wanadamu waliokombolewa. ([Waeb 2:16](#)).

Mwanadamu ni nani? Katika Kristo, mwanadamu ni kile Mungu alikusudia awe, katika ukuu na heshima, na katika furaha mbele ya kiti chake cha enzi milele.

Tazama pia Mfano wa Mungu; Mwanadamu, Asili; Mwanadamu, wa Zamani na Mpya.

Mwanafunzi

Mtu anayemfuata mtu mwingine au njia nyingine ya maisha na ambaye anajisalimisha kwa nidhamu (mafundisho) ya kiongozi huyo au njia hiyo. Katika Biblia, neno "mwanafunzi" linapatikana karibu pekee katika Injili na kitabu cha Matendo, isipokuwa tu [Isaya 8:16](#) na kwa njia isiyo ya moja kwa moja [Isaya 50:4](#) na [54:13](#), ambapo neno lile lile la Kiebrania limetafsiriwa kuwa "walioelimika" na "waliofundishwa," sawa sawa. Hata hivyo, ni wazi kwamba popote pale ambapo kuna mwalimu na wanaofundishwa, wazo la kuwa mwanafunzi lipo.

Katika Injili, wafuasi wa karibu wa Yesu, walioitwa kwa mamlaka yake kutoka kwa hali mbalimbali, si wale Kumi na Wawili tu bali wote waliokuwa na huruma kwa mafundisho yake na kujitolea kwake, wanaitwa "wanafunzi." Wito wa wanafunzi hawa ulifanyika wakati ambapo walimu wengine walikuwa na wanafunzi wao, hasa Mafarisayo ([Mark 2:18](#); [Luka 5:33](#)) na Yohana Mbatizaji ([Math 9:14](#)). Ni dhahiri kutoka kwa desturi ya Yohana Mbatizaji kwamba viongozi tofauti waliita nidhamu tofauti kutoka kwa wafuasi wao. Njia ya Yohana ilikuwa ya kujinyima zaidi kwa tabia kuliko ile ya Yesu; hata hivyo, ilihuisha si tu mafundisho kuhusu mwenendo na namna ya maisha, bali pia mtindo wa kipekee wa kuomba ([Luka 11:1](#)).

Wanafunzi wa Yesu walikuwa na uzoefu wa kipekee. Sio tu walifaidika na mafundisho ya moja kwa moja ya Yesu, mwonekano wake na sauti zake ([Mark 10:21](#)) pamoja na maneno yake, lakini pia walikuwa mashahidi wa hadithi ya ukombozi iliyokuwa na Kristo kama kitovu chake. Walimfuata mwalimu ambaye alidhihirisha kiini cha mafundisho hayo. Wanafunzi wa kwanza wangeweza kufundishwa na Kristo kidogo kidogo, sio tu kwa sababu ya haja ya kuondoa dhana zao

potofu ([Math 16:21](#)), lakini pia kwa sababu umuhimu kamili wa kile Yesu alisema na alifanya haukuweza kuthaminiwa kikamilifu hadi baada ya matukio ya kifo chake na ufufuo ([Math 28:9](#)). Si ajabu kwamba kipindi cha “ufundishaji” kilifunika wakati kabla na baada ya kifo na ufufuo wa Kristo, na pia baada ya Pentekoste, wakati Roho Mtakatifu alipowafundisha wanafunzi kuhusu mambo ambayo hawakuweza “kuvumilia” wakati Yesu alipobaki duniani ([Yoh 16:12](#)).

Makundi ya wanafunzi wa kwanza wa Yesu, wote Kumi na Wawili na Sabin ([Math 26:20; Luka 10:1](#)), walipokea mafundisho yake, wakawafundisha wengine pia ([Luka 10:1-11](#)), na walipewa nguvu za kuponya ([Math 10:1](#)). Walikuwa pia kutangaza ujumbe wa wokovu kupitia Kristo. Hata hivyo, Kumi na Wawili walipatiwa umuhimu maalum, na isipokuwa Yuda Iskariote (ambaye nafasi yake ilichukuliwa na Mathia, [Matendo 1:26](#)), wakawa walimu wa msingi wa kanisa jipy la Kikristo lililokuwa likiibuka. Mamlaka yao kanisani, waliyopewa na Kristo ([Math 16:19; 28:16-20](#)), ilipaswa kuonyeshwa kwa mtindo wa kipekee wa huduma ya kujitolea ([Luka 22:24-30](#)). Kwa kundi hili la wanafunzi, amba walikuja kujulikana kama mitume (ingawa neno hili wakati mwингine linatumika kwa upana zaidi), Sauli wa Tarso aliongezwa. Katika uongofu wake njiani kwenda Damasko, alimuona Bwana aliyefufuka na mara moja akateuliwa na Kristo ([Gal 1:12, 16](#)) kama mtume kwa Mataifa ([Matendo 9:15](#)).

Wakati wa kupaa kwake, Kristo aliwaagiza wanafunzi wa kwanza “kuwfanya watu wa mataifa yote kuwa wanafunzi” ([Math 28:19](#)); kwa hivyo, neno “mwanafunzi” pia linatumika katika kitabu cha Matendo kuelezea waumini, wale wanaomkiri Kristo. Ingawa hawajaitwa moja kwa moja na Kristo mwenyewe, wanafunzi hao wanaitwa na Roho wa Kristo kupitia ujumbe uliotolewa na wanafunzi wa kwanza; wanafunzi waliokuja baadaye si duni kwa namna yoyote kwa wanafunzi wa kwanza, ingawa wana upendeleo mdogo. Ilikuwa sahihi kwa Wakristo wa mwanzo kuitwa wanafunzi wa Yesu wa Nazareti au kwa urahisi “wanafunzi” ([Matendo 6:1-2, 7; 9:36; 11:26](#)) kwa sababu walikuwa wanaendeleza mafundisho ya Yesu na kuishi maisha aliyoaonyesha. Walitambuliwa hivyo kama “shule” au jamii hai iliyotekeleza mafundisho ya “mwalimu” wao kwa vitendo. Kitabu cha 1 Yohana kinasisitiza kwamba ni wale tu wanaoshika amri za Kristo huonyesha upendo wa kweli kwa Mungu ([1 Yohana 2:3-6; 3:10-11](#)).

Mwanamke

Mwanamke ni binadamu wa kike aliyekoma. Mungu alimuumba mwanamke kuwa mwenzi wa mwanaume ([Mwanzo 2:18-22](#)).

Uumbaji wa Mwanamke

Mwanzo inatoa simulizi mbili kuhusu jinsi Mungu alivyomuumba mwanaume wa kwanza na mwanamke. Katika simulizi ya kwanza, [Mwanzo 1:26-28](#), Mungu aliwaumba wanadamu kwa mfano wake, kama mwanaumume na mwanamke. Wote mwanaume na mwanamke wanashiriki Mfano wa Mungu. Hii inamaanisha wote wanadhihirisha nguvu na ukuu wa Mungu duniani. Mungu aliwaambia wapate watoto na kutunza dunia. Katika [Mwanzo 1:26-28](#), hakuna pendekezo kwamba mwanamke ana umuhimu mdogo kuliko mwanaume, au kwamba lazima atii utawala wake. Badala yake, kifungu kinaonyesha wao pamoja, mwanaumume na mwanamke, kama uwakilishi wa Muumba wao.

Hadithi ya pili kuhusu uumbaji wa mwanamke iko katika [Mwanzo 2:20-25](#). Katika [Mwanzo 2](#), Mungu alimuumba mwanaume kabla ya mwanamke. Watu wengine wanafikiri hii inaonyesha kwamba mwanaume anaweza kuwa na umuhimu mkubwa zaidi. Hata hivyo, katika hadithi za uumbaji, Mungu mara nyingi huumba vitu kwa hatua, kutoka kwa visivyo na ugumu hadi kwa vilivyo na uzuri zaidi au viliv yokamili.

Kwasababu mwanaume aliumbwu kwanza, alikuwa na haki ya kumpa mwanamke jina ([Mwanzo 2:23](#)). Katika utamaduni wa Kisemiti, kutoa jina mara nyingi kulionyesha mamlaka au umiliki. Hii inaweza kumaanisha kuwa kitendo cha mwanaume kumpa mke wake jina lilikuwa ni kitendo cha mamlaka. Lakini jina alilompa (“mwanaume”) lilikuwa limeunganishwa kwa karibu na neno la “mwanaume,” ambalo lilionyesha kuwa mwanaume alithibitisha usawa wa mwanamke naye. Hivyo, ingawa kuna mpangilio fulani katika uumbaji wao, mwanaume na mwanamke bado ni washirika. Uhusiano wao ni wa kimuundo na wa usawa.

[Mwanzo 1](#) na [2](#) vinaelezea uhusiano wa usawa kati ya mwanaume na mwanamke, wazazi wa kwanza wa wanadamu wote. Mungu aliwaumba wote wawili kwa mfano wake. Walikuwa washirika katika mpango wa Mungu. Hata hivyo, walikuwa pia na uhusiano wa moja kwa moja ambapo mmoja

alimwongoza mwingine. Kabla ya dhambi kuingia ulimwenguni (tukio ambalo mara nyingi huitwa Anguko), usawa huu na uongozi ulifanya kazi kwa maelewano.

Nini Kilichobadilika kwa Wanawake Baada ya Kuanguka

Mwanzo 3 kinasimulia hadithi ya dhambi kuingia ulimwenguni. Kwa sababu ya dhambi, uhusiano mzuri kati ya mwanaume na mwanamke ulivunjika. Mungu alizungumza na mwanamke na kumwambia kwamba angepata maumivu wakati wa kuzaa watoto (Mwanzo 3:16). Pia alisema kwamba uhusiano wake na mume wake sasa ungejumuisha migogoro. Mungu alisema, "Tamaa yako itakuwa kwa mume wako, naye atakutawala."

Neno la Kiebrania "tamaa" (*teshuqah*) katika vifungu nya Mwanzo 3 na 4 halimaanishi tamaa ya kingono. Badala yake, linamaanisha tamaa ya kudhibiti au kuwa na mamlaka (maana ya kingono ya *teshuqah* inapatikana katika Wimbo Ulio Bora 7:10). Kwa sababu ya dhambi, mwanamke anaweza kujaribu kuchukua udhibiti juu ya mume wake. Wakati huo huo, mwanaume anaweza kujaribu kumtawala kwa njia kali. Hii haikuwa jinsi Mungu alivyounda uhusiano wao mwanzoni. Dhambi ililetä mapambano kati ya washirika wawili walio sawa.

Katika barua yake kwa Waefeso, mtume Paulo anatoa mwongozo kwa waume na wake. Anafundisha kwamba wanaume na wanawake wanahitaji kubadilishwa na Roho wa Mungu. Paulo anasema "Wake, watiini waume zenu kama kwa Bwana" (Waefeso 5:22). Hii inamaanisha kwamba mke anapaswa kumheshimu mume wake na kufuata uongozi wake, kama anavyomfuata Yesu. Paulo anaeleza kwamba mume ameitiwa kuongoza kwa njia inayodhihirisha jinsi Kristo anavyoongoza kanisa (Waefeso 5:23).

Lakini Paulo pia anazungumza kwa nguvu kwa waume. Anasema wanapaswa kuwapenda wake zao "kama vile Kristo alivyolipenda kanisa na akajitoa kwa ajili yake" (Waefeso 5:25). Aina hii ya upendo si wa ukali au udhibiti. Imejaa utunzaji, dhabihu, na wema.

Paulo ananukuu Mwanzo 2:24 katika Waefeso 5:31 ili kuwakumbusha wasomaji wake kwamba ndoa ilikusudiwa kuleta umoja wa kina. Katika Kristo, umoja huu unaweza kurejeshwa. Mume na mke wana thamani sawa. Ingawa majukumu yao ni tofauti, uhusiano wao unategemea upendo, heshima, na kujisalimisha kwa pamoja (Waefeso

5:21). Wanapomfuata Yesu pamoja, wanaweza kuanza kurejesha amani na furaha iliyokuwepo hapo awali katika Edeni.

Nafasi ya Wanawake katika Maisha kwa Mujibu wa Biblia

Mwanamke ni mtu kamili kama mwanaume. Ameumbwa kwa mfano wa Mungu na anaakisi asili ya Mungu. Ana uwezo wa kufikiri, kuumba, kupenda, na kuhudumu kwa njia mbalimbali katika utamaduni wake, jamii yake, na maisha yake ya kila siku.

Biblia mara nyingi inahusisha wanawake na kuzaa watoto. Wanawake wengi katika Maandiko walipata maana kubwa katika kuzaa na kulea watoto. Hata hivyo, Biblia pia inaonyesha kwamba thamani ya mwanamke haitegemei kuzaa watoto. Ana thamani katika kila sehemu ya maisha. Ana utambulisho wake mwenyewe katika familia, jamii, kanisa, na mbele ya Mungu, iwe ana watoto au la.

Biblia pia inaonyesha kwamba kuzaa si jukumu la mwanamke Ayubu pekee. Mume ni mwenzi wake. Anashiriki katika kuanzisha maisha, anasimama naye wakati wa kuzaliwa, na husaidia kumtunza mtoto wanapokua.

Biblia inaunganisha wanawake na ahadi maalum kutoka kwa Mungu. Katika Mwanzo 3:15, baada ya dhambi ya kwanza, Mungu alitoa ujumbe wa tumaini. Alisema kwamba siku moja, uzao (mtoto) wa mwanamke atamshinda yule mwovu, Shetani. Ahadi hii ilitoa maana mpya kwa kuzaa watoto, ikawa ishara ya tumaini na baraka.

Ahadi hii inaashiria kuzaliwa kwa Yesu, ambaye alizaliwa na mwanamke. Kupitia kwake, Mungu alileta wokovu kwa ulimwengu. Kila kuzaliwa baada ya hapo kinaweza kuonekana kama sehemu ndogo ya hadithi hiyo, ukumbusho wa ahadi ya Mungu ya kuleta uzima na uponyaji kupitia familia ya wanadamu.

Baadhi ya Wakristo wanaona wazo hili katika 1 Timotheo 2:15, sura hiyo inasema kwamba wanawake wataokolewa kupitia kuzaa watoto. Hii haimaanishi kwamba kupata watoto huleta wokovu. Badala yake, inaweza kuashiria hadithi ndefu ya ahadi ya Mungu inayotimizwa kupitia kuzaliwa kwa Kristo.

Katika ulimwengu wa Agano la Kale, watu mara nyingi waliamini kwamba thamani ya mwanamke ilitokana hasa na uwezo wa kupata watoto. Hata hivyo, Biblia inaonyesha kwamba thamani ya kweli ya mwanamke haitegemei tu uzazi. Kama ilivyo

kwa mwanaume, mwanamke hupata kusudi lake la ndani zaidi kupitia imani kwa Mungu.

Mwanamke anaweza kuwa na watoto wengi na kuhisi ametosheka. Hata hivyo, kuwalea watoto wake si sawa na kumjua na kumheshimu Mungu. Uhushiano wake na Mungu ndio jambo muhimu zaidi.

Mwanamke ambaye hana watoto, au hata hana mume, bado ana thamani kamili na utambulisho. Ameumbwa kwa mfano wa Mungu na anaweza kumtumikia kwa njia nyingi. Maisha yake yana maana kwa sababu ya Mungu, si kwa sababu ya hali yake ya kifamilia.

Zawadi za Mungu katika maisha ya mwanamke zinaweza kumwezesha kuonyesha ibada yake kwa Mungu katika jamii. Kwa mfano, wanawake walikuwa na fursa sawa na wanaume kuchukua nadhiri ya Mnadhiri ([Hesabu 6:2](#); tazama pia sura ya [30](#)).

Biblia inasimulia hadithi za wanawake wengi walimtumikia Mungu kwa njia za wazi. Miriamu, dada yake Mose na Aroni, alikuwa nabii, mwanamuziki, na kiongozi wa watu ([Kutoka 15:20-21](#); [Hesabu 12](#)). Muda mrefu baada ya kifo chake, Mungu aliwakumbusha Waisraeli kwamba alikuwa amewapa Miriamu kama kiongozi ([Mika 6:4](#)).

Wanawake wengine pia waliihi maisha ya uaminifu na ujasiri. Debora alikuwa nabii na mwanamke pekee aliyejulikana kama hakimu wa Israeli ([Waamuzi 4-5](#)). Esta alikuwa mwanamke Mwebrania ambaye alikuwa malkia wa Uajemi. Aliwaokoa watu wake kutoka kifo kwa ujasiri kwa kuzungumza na Mfalme Ahasuero. Hulda alikuwa nabii mwagine. Alitoa ujumbe wa Mungu kwa Mfalme Yosia alipoanza kuwaongoza watu kurudi kwa Mungu ([2 Mambo ya Nyakati 34:22-28](#)). Hii ilikuwa wakati wa Yeremia na Sefania. Ingawa kulikuwa na manabii wa kiume, Mungu alichagua kuzungumza kupitia Hulda katika wakati huo.

Agano Jipyia pia linataja wanawake wengi ambao walimtumikia Mungu kwa njia za wazi:

- binti za Filipo (waliokuwa manabii)
- Phoebe
- Priskilla
- Yuniasi
- Tryphena
Trifosa
- Persis
- Euodia
- Sintike

Wanawake hawa wanaonyesha mwanzo wa kile nabii Yoeli alivyosema zamani. Yoeli alisema kwamba siku moja Roho wa Mungu angeimwagwa juu ya wanaume na wanawake, na wangezungumza maneno ya Mungu ([Yoeli 2:28-29](#)). Wanawake wengine, kama Sara, Ruthu, na Hana, walimtumikia Mungu kwa imani katika nyumba zao na familia zao. Walimwamini Mungu na waliihi kwa kumtii.

Mwanamke anayeheshimiwa zaidi katika Biblia ni Maria, mama wa Yesu. Alimwamini Mungu na kumzaa Mwokozi. Kupitia Maria, ahadi aliyopewa Hawa ilitimizwa, na kupitia kwake, yule ambaye angeshinda adui wa wanadamu alizaliwa.

Tazama pia Hawa; Mwanaume.

Mwandishi

Marejeleo katika nyakati za mapema za Agano la Kale yanahusu watu ambao kazi yao ilikuwa kuandika taarifa. Baada ya uhamisho wa Babeli, waandishi walikuwa tabaka la wasomi waliokuwa wakifundisha, kunakili, na kufafanua sheria ya Kiyahudi kwa watu. Wanaonekana katika Injili hasa kama wapinzani wa Yesu.

Waandishi Kabla ya Kuhamishwa Babeli

Uwezo wa kusoma na kuandika haukuwa wa kawaida katika Israeli ya kale. Wataalamu walihitajika katika nyanja mbalimbali za maisha ya umma. Hii inaonekana kuwa ni ufahamu wa kwanza wa kibiblia wa neno "mwandishi" na haina maana maalum ya kidini. Waandishi walijiriwa kuweka hesabu au kumbukumbu kwa maandishi

- taarifa za kisheria ([Yeremia 32:12](#)),
- data ya kijeshi ([2 Mambo ya Nyakati 26:11](#)),
- nyaraka nyingine za umma ([Waamuzi 8:14; Isaya 50:1](#)), au
- Mawasiliano ya kibinagsi ([Yeremia 36:18](#)).

Waandishi walikuwa muhimu kwa utawala wa kifalme. Mwandishi wa jemadari mara nyingi alifanya kazi kama

- mwandishi wa mahakama ([1 Wafalme 4:3; 2 Mambo ya Nyakati 24:11](#)),
- mshauri ([2 Samweli 8:16–17; 2 Wafalme 18:18; 22:12; 1 Mambo ya Nyakati 27:32; Isaya 36:3](#)), na
- kama askofu wa masuala ya kifedha ([2 Wafalme 22:3–4](#)).

Waandishi walihusishwa na ukuhani pia kwa kuweka kumbukumbu za hekalu ([1 Mambo ya Nyakati 24:6; 2 Mambo ya Nyakati 34:13–15](#)).

Waandishi Baada ya Kuhamishwa Babeli

Baada ya watu wa Kiyahudi kurudi kutoka uhamishoni, Uyahudi ulirejeshwa chini ya Ezra na Nehemia. Neno "mwandishi" lilianza kumaanisha zaidi wale waliokusanyika pamoja, kusoma, na kutafsiri Torati (sheria ya Kiyahudi). Waandishi wakawa walimu maalum ambao waliweza kuhifadhi kwa usahihi sheria ya Mose na kuitafsiri kwa watu wa Kiyahudi. Mwanzoni mwa kipindi hiki, Ezra anaonekana kama "mwandishi" bora, mtaalamu wa amri na sheria za BWANA" ([Ezra 7:11](#)).

Kitabu cha Siraki kinalezea mwandishi kama mtu anayeweza kuelewa kwa undani maana zilizofichwa za maandiko ([Siraki 39:2–3](#)). Uelewa huu unatokana na kujifunza kwake kwa bidii Torati, Manabii, na Maandiko ([38:24](#)) na mistari inayofuata; ([39:1](#)). Kwa hiyo, mwandishi anaweza kutumika kama hakimu na mshauri kwa watu na serikali ([38:33; 39:4–8](#)). Kwa sababu ya nafasi yake ya kipekee katika jamii inayotawaliwa na Torati, mwandishi anastahili sifa na heshima kubwa katika vizazi vyote ([39:9](#)). Kufikia karne ya pili Kabla ya Kristo (KK), waandishi walikuwa tabaka tofauti katika jamii ya Kiyahudi. Kuanzia wakati huu na kuendelea, walihusishwa kwa karibu na kuibuka kwa Mafarisayo, na waandishi wengi walikuwa na

uhusiano nao (tazama uhusiano wa karibu katika Agano Jipy: [Mathayo 5:20; 12:38; 15:1; Marko 7:5; Luka 6:7](#)).

Mafunzo na Hadhi

Hapo awali, waandishi walifundishwa ndani ya familia za kikuhanu ambazo zilishiriki kazi sawa. Kuwa sehemu ya moja ya familia hizi kulihakikisha kazi gani wangefanya ([1 Mambo ya Nyakati 2:55](#)). Baadaye, mafunzo yalipatikana kwa watu kutoka tabaka zote za kijamii. Kufikia wakati wa Yesu, kulikuwa na waandishi wengi wenye ushawishi kutoka familia zisizo za kikuhanu. Mafunzo yalianza katika umri mdogo chini ya usimamizi wa kibinagsi wa mwalimu, au rabi. Rabi alifundisha vipengele vyote vya sheria ya Kiyahudi na tafsiri yake.

Kutokana na kwamba sheria iliyoandikwa ya Mose haikuweza kushughulikia moja kwa moja hali baada ya uhamisho, ujuzi wa waandishi ulkuwa mchango muhimu. "Sheria ya mdomo" waliyounda ilionekana kuwa sawa na sheria iliyoandikwa ya Kiyahudi. Hivyo, ilikuwa na nguvu sawa kwa wale waliotaka kumpendeza Mungu (tazama [Marko 7:6–13](#)). Kwa sababu ya utaalamu wao, waandishi walishiriki katika Baraza, baraza la wazee lililofanya kazi kama mahakama ya juu katika Israeli. Waandishi walikuwa wanachama pekee nje ya tabaka la kijamii la makuhani wakuu na wazee waliowakilishwa katika mahakama hii kuu ya Kiyahudi ([Mathayo 26:57; Marko 14:43, 53; Luka 22:66; Matendo 23:9](#)).

Waandishi waliheshimiwa sana katika jamii ya Kiyahudi. Walikuwa walimu wenye mamlaka ya sheria ya Kiyahudi ndani ya hekalu ([Luka 2:46](#)) na katika masinagogi mbalimbali ya Yudea na Galilaya ([5:17](#)). Pia walikuwa wanachama muhimu wa Baraza. Walivaa mavazi maalum ([Marko 12:38](#)) yenye vipindo vya kumbukumbu chini na filakteri, au "masanduku ya maombi," yakining'inia kutoka mikononi ([Mathayo 23:5](#)). Mavazi haya yalifanya uwepo wao kuwa dhahiri na kusababisha watu wa kawaida kusimama au kuinama walipopita ([Marko 12:38](#)). Waliheshimiwa kwa kuitwa "rabi" au "mwalimu" ([Mathayo 23:7](#)) na walipewa nafasi za heshima wakati wa ibada na shughuli za kijamii ([Mathayo 23:2; Marko 12:39; Luka 20:46](#)).

Waandishi Wakati wa Siku za Yesu

Wakati wa huduma ya Yesu, waandishi walionekana hasa kama wale waliokuwa wakizingatia kwa makini sana mahitaji ya sheria ya Kiyahudi. Luka anawatajaa waandishi kama "watu wa Sheria," hivyo akiwaeleza kwa wasikilizaji na

wasomaji wake wa Mataifa (au wasio Wayahudi) kazi ya waandishi kama wakalimani wa sheria ya Kiyahudi. Mara nyingi, waandishi walikuwa wakimpinga Yesu. Walimshutumu kwa kukiuka sheria ya Kiyahudi mara nyingi:

- alipowasamehe dhambi ([Mathayo 9:1-3; Luka 5:17-26](#))
- walipoamini kwamba hakuhestimu siku ya sabato ipasavyo, kupitia kazi ([Luka 6:1-2](#)) na uponyaji (sura ya [6-11](#))
- walipoona hafuatilii taratibu zao za kuosha mikono ([Marko 7:2-5](#)) na kupuuza desturi yao ya kufunga ([Luka 5:33-39](#))

Si ajabu, walipinga desturi ya Yesu ya kutumia muda na wale waliotazamwa kama wasio safi kiibada na waliotengwa katika jamii ya Kiyahudi ([Marko 2:16-17; Luka 15:1-2](#)). Mara nyingi walijaribu kumtega Yesu kwa maswali kuhusu sheria ya Kiyahudi ([Marko 7:5; 12:28, 35; Luka 11:53; Yohana 8:3-4](#)). Walimtaka Yesu afanye utambulisho wake uwe wazi ([Mathayo 12:38](#)) na afichue chanzo cha mamlaka yake ya kufanya miujiza ([Marko 3:22; Luka 20:1-4](#)). Ingawa wachache wao walimkubali Yesu ([Mathayo 8:19; 13:52; Marko 12:32; Yohana 3:1-2](#)), kwa kawaida walikuwa na uhasama kwake. Pia, umaarufu wake uliokuwa ukiongezekwa mionganoni mwa watu uliweka tishio kwa mamlaka yao wenyewe ([Mathayo 7:29](#)) na kwa usalama wa mji ([Mathayo 21:15; Marko 11:18](#)).

Mchango mwingine mkubwa kwa upinzani wao dhidi ya Yesu ulikuwa jinsi alivyofichua unafiki na ufisadi wao. Yesu aliwatuhumu waziwazi kwa kutafuta kutambuliwa na umma ([Mathayo 23:5-7; Marko 12:38-39; Luka 11:43](#)). Kwa nje walionekana kuwa sahihi na watakatifu, lakini walikuwa na ufisadi miyoni mwao ([Mathayo 23:25-28; Luka 11:39-41](#)). Ingawa walionekana kufuata sheria zote, hawakuwa waaminifu.

Yesu pia alikosoa kanuni za sheria ya mdomo ya Kiyahudi zilizofundishwa na waandishi, akisema kwamba ilikuwa "mzigo mzito" ambao waandishi wenyewe hawakufuata ([Mathayo 23:2-4, 13-22; Luka 11:46](#)). Walisisitiza mambo madogo ya sheria ya Kiyahudi, lakini pia walikuwa na hatia ya kupuuza masuala muhimu zaidi ya haki, huruma, na imani ([Mathayo 23:23-24; Marko 12:40; Luka 11:42](#)). Walijiona kama wazao wa manabii wa

Agano la Kale, lakini Yesu aliwaambia kwamba wangeua manabii kama wangeishi katika siku zao ([Mathayo 23:29-36; Luka 20:9-19](#)).

Kwa hivyo, haishangazi kwamba waandishi walikuwa na hamu ya kumkamata Yesu ([Marko 14:1; Luka 11:53](#)). Tafsiri yake ya sheria ya Kiyahudi ilitishia nafasi na mamlaka yao katika jamii. Waandishi walijunga na wapinzani wao wa kawaida (makuhani wa Kiyahudi) kupanga njama ya kumkamata Yesu ([Marko 14:43](#)). Yesu alipoonekana mbele yao na Baraza lote, walishiriki katika kutengeneza kesi dhidi yake ambayo ingeweza kusababisha kifo chake ([Mathayo 26:57-66](#)). Walipompeleka Yesu mbele ya Herode, walikaa karibu na kupiga kelele mashtaka yao pamoja na wengine ([Luka 23:10](#)). Hatimaye, walishiriki na wanachama wengine wa Baraza kumdhihaki Yesu msalabani ([Mathayo 27:41-43](#)). Kabla ya uharibifu wa Yerusalem mnamo mwaka wa 70 Baada ya Kristo (BK), waandishi waliedelea kufanya kazi na Baraza kupinga kanisa la Kikristo la awali. Pia walisaidia kumuua Stefano kwa sababu ya imani yake ([Matendo 6:12-14](#)).

Tazama pia Uyahudi; Mafarisayo; Mwandishi.

Mwenyeji, Mwenyeji wa Mbinguni

Maneno ya Kiebrania yanayopatikana mara kwa mara katika Agano la Kale. Semi hizi kihalisi humaanisha "jeshi" na "jeshi la anga." "Mwenyeji" kimsingi ni neno la kijeshi, linalotokea karibu mara 500 katika Agano la Kale. Inaweza kumaanisha "jeshi" ([2 Wafalme 18:17](#)), "malaika," "miili ya mbinguni," au "uumbaji."

Neno "mwenyeji wa mbinguni" lina matumizi mbalimbali katika Biblia. Waandishi wa kale wakati mwingine walitumia kwa njia ya mfano juu, mwezi, na nyota kama jeshi ([Kumbukumbu la Torati 4:19; Waamuzi 5:20](#)). Katika ibada za unajimu za zamani, iliaminika kwamba miili ya angani ilikuwa imehuishwa na roho na hivyo kuunda jeshi linaloishi lililodhibiti matukio ya mbinguni. Kuabudu wenyeji wa mbinguni ilikuwa mojawapo ya aina za awali za ibada ya sanamu. Ilikuwa ya kawaida mionganoni mwa Waisraeli katika nyakati zao za kurudi nyuma kutoka kumtumikia Mungu ([Yeremia 19:13; Matendo 7:42](#)). Ingawa walionywa dhidi ya imani kama hizo za kipagani ([Kumbukumbu la Torati 4:19; 17:3](#)), Waisraeli walilingia katika desturi ya kuabudu miili ya mbinguni. Hii ilikuwa kweli hasa wakati wa vipindi vyta Waashuru na Wababeli ([2 Wafalme](#)

[17:16](#); [21:3-5](#); [2 Mambo ya Nyakati 33:3-5](#); [Yeremia 8:2](#); [Sefania 1:5](#)). Marekebisho ya desturi hii ya kipagani ni imani kwa Bwana kama Muumba wa mbingu na dunia. Bwana ni Mwenyezi, yule ambaye alikusanya miili ya mbinguni kwa amri yake na akaamuru ifanye kazi maalum ([Mwanzo 1:14-19](#); [2:1](#); [Nehemia 9:6](#); [Zaburi 33:6](#); [103:21](#); [148:2](#); [Isaiah 40:26](#); [45:12](#)).

Mungu mara nyingi huitwa "Bwana Mungu wa majeshi," yaani, wa majeshi ya mbinguni ([Yeremia 5:14](#); [38:17](#); [44:7](#); [Hosea 12:5](#)). Jeshi la mbinguni linajumuisha malaika au wajumbe amba wanahusika na kazi ya Bwana mbinguni na duniani. Mungu anasimamia baraza la mbinguni lililoundwa na malaika au "wana wa Mungu" ([Mwanzo 1:26](#); [1 Wafalme 22:19](#); [Ayubu 1:6](#); [Zaburi 82](#); [Is 6](#)). Wajumbe wanatumwa kutoka baraza la Bwana kutimiza kusudi lake ([Mwanzo 28:12-15](#); [Luka 2:13](#)).

Ingawa mara nyingine wenyeji wanaeleweka kama nyota au malaika, makabila ya Israeli pia yanaitwa "jeshi la Bwana." "Jeshi la mbinguni" katika [Danieli 8:10-11](#) linaonekana kuwa lugha ya mfano inayorejelea Israeli, "watu watakatifu," na Mungu, Mfalme wa Israeli, anaitwa "Mkuu wa jeshi."

Maneno ya Kigiriki yaliyotafsiriwa kama "jeshi" yanapatikana mara mbili tu katika Agano Jipy ([Luka 2:13](#); [Matendo 7:42](#)). "Majeshi ya Bwana" yanatumiwa na Paulo na Yakobo kama jina la Bwana ([Warumi 9:29](#); [Yakobo 5:4](#)). Neno hilo linalezeza nguvu kuu na utukufu wa Mungu katika historia, lakini utambulisho sahihi wa "majeshi" yanayosimama kwa amri yake haujafafanuliwa vizuri.

Tazama pia Mageshi, Bwana wa.

Mwezi

Nuru ndogo angani ([Mwanzo 1:16](#)). Lugha nyingi za Kisemiti zinatumia neno sawa kwa mwezi kama Kiebrania. Katika vifungu vitatu vya Agano la Kale la Kiebrania, mwezi unaitwa "mweupe," na unalinganishwa na "moto," juu ([Wimbo wa Solomoni 6:10](#); [Isaya 24:23](#); [30:26](#)). Neno jingine, "mwandamo," linatumika katika lugha nyingine kama Kiaramu na Kiarabu, na "mapambo ya mwandamo" ([Waamuzi 8:21](#), [26](#); [Isaya 3:18](#)) yanatajwa.

Kwenye simulizi la uumbaji, inasemekana kuhusu kazi za mianga miwili: "Na ziwe ishara za kuweka majira, siku, na miaka" ([Mwanzo 1:14](#)). Yaani,

"nyakati" zinaamuliwa na mienendo yao. Kwa sababu hii, wakati wa kuelezea matendo makuu ya Bwana katika uumbaji, mshairi anasema, "Aliufanya mwezi kuashiria majira" ([Zaburi 10:19](#)).

Kalenda ya kale ya Kiebrania ilikuwa ya mwezi ([Sirach 43:6-7](#)), na miezi ilianza na mwezi mpya, ikiashiriwa na taratibu maalum ([Hesabu 10:10](#); [28:11-14](#); [2 Mambo ya Nyakati 2:4](#)). Sherehe mbili kuu, Pasaka na Vibanda, zilanza katikati ya mwezi wakati mwezi ulikuwa kamili ([Mambo ya Walawi 23:5-6](#); [Zaburi 81:3-5](#); na [Mambo ya Walawi 23:34](#), mtawalia). Wiki ya siku saba ni mgawanyo wa mzunguko wa mwezi wa siku ishirini na nane katika vitengo vya kimantiki na rahisi, hivyo mwezi unaweza kusemwa kutoa msingi wa umuhimu wa namba saba. Kama matokeo, mwanzo wa mwezi wa saba, Sikukuu ya Tarumbeta ([Mambo ya Walawi 23:24](#)), iliashiria mwezi wa kilele cha sherehe takatifu. Pia ilimaanisha Mwaka Mpya kwa miaka ambayo mtawala alikuwa madarakani na kwa kilimo (Mambo ya Kale ya Josephus 1.1.3; Mishnah, *Rosh Hashanah* 1:1).

Mstari mmoja katika hadithi ya uumbaji unazungumzia utawala wa juu wakati wa mchana na mwezi wakati wa usiku ([Mwanzo 1:16](#); linganisha [Zaburi 136:9](#)). Mwezi pia umetajwa (pamoja na juu) katika mpangilio wa jumla wa uumbaji wakati anga za ulimwengu zilipoanzishwa ([Yeremia 31:35](#)). Kutoka hapa, mianga huashiria mwendelezo wa mpangilio wa dunia ([Zaburi 72:5](#); [89:37-38](#)). Kutiwa jiza kwa mwezi (na juu) ni ishara ya mabadiliko ya mpangilio katika uumbaji katika siku za mwisho ([Isaya 13:10](#); [Ezra 32:7](#); [Yoeli 2:10](#); [Waebrania 3:11](#); [Mathayo 24:29](#); [Marko 13:24](#); [Ufunuo 6:12](#); kinyume chake kinasemwa katika [Isaya 30:26](#)).

Kama vile mwezi unavyofanana na juu, pia una uwezo wa kuleta madhara ([Zaburi 121:6](#)) na kuathiri ukuaji wa mazao shambani ([Kumbukumbu la Torati 33:14](#)). Katika kitabu cha Kumbukumbu la Torati, Waisraeli walionywa dhidi ya kuabudu mwezi na jeshi lingine la mbinguni ([Kumbukumbu la Torati 4:19](#); [17:3](#)), lakini ibada hii ya kigeni hatimaye ilisambaa katika ufalme wa Yuda ([2 Wafalme 21:3](#); [23:4-5](#); [Yeremia 7:18](#); [8:2](#)).

Ili kudumisha udhibiti sahihi wa kalenda na sikukuu, mwezi mpya ultazamwa kwa makini mara saba kwa mwaka huko Yerusalem. Hii ilihakikisha kwamba sikukuu kuu ziliangukia katika siku zinazofaa. Baraza la Sanhedrini lingekusanyika mapema asubuhi ya siku ya mwisho ya mwezi uliopita, na walinzi waliwekwa

ili kutazama kuonekana kwa kwanza kwa mwezi. Ushahidi ulipokuwa wazi, neno takatifu lilitamkwa na siku ikawa ya kwanza ya mwezi mpya. Ishara za moto zilizoanzia Mlima wa Mizeituni zilitangaza mwezi mpya. Baadaye, ishara hizi zilibadilishwa na wajumbe kwa sababu Wasamaria walikuwa wameweka ishara za uongo njiani.

Tazama pia Astronomia; Kalenda, Kale na Kisasa; Sikukuu na Sherehe za Israeli.

Mwiba

Miba ni ncha kali inayokua kutoka kwenye shina au tawi la mmea. Miba inaweza kuwaumiza watu au wanyama wanaoigusa. Baadhi ya mimea hukua miba ili kujilinda.

Biblia mara nyingi inataja miiba. Inaweza kuwa sehemu ya mimea ya asili ya ardhi, au inaweza kuwa ishara ya maumivu, matatizo, au adhabu. Kwa mfano, baada ya Adamu na Hawa kutenda dhambi, Mungu alisema ardhi itazaa miiba na mibaruti ([Mwanzo 3:18](#)).

Watu pia walitengeneza taji ya miiba na kuiweka juu ya kichwa cha Yesu kumdhihaki kabla ya kifo chake ([Mathayo 27:29](#)).

Tazama Mbaruti, Miiba.

Mwili

Neno hili linatumika katika Biblia kwa njia mbalimbali. Wakati mwingine linarejelea miili ya kimwili, na nyakati nyingine linawakilisha mawazo ya kidini ya kina. Matumizi haya yanatusaidia kuelewa jinsi Waisraeli wa kale walivyofikiria kuhusu maisha ya binadamu.

Mwili Katika Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, maneno mengi ya Kiebrania yanatafsiriwa kama "mwili." Haya kwa kawaida yanarejelea maisha ya kimwili. Biblia inazungumzia miili inayoweza kuteseka, kuugua, au kujeruhiwa. Mwili unakuwa maiti baada ya kifo. Biblia pia inataja miili ya viumbe wa kiroho, kama malaika katika [Danieli 10:6](#), au viumbe wa mbinguni wanaoitwa "makerubi" katika [Ezekieli 1:11](#). Yeremia aliandika kuhusu miili ya sanamu alipokuwa akielezea miungu ya uongo ([Yeremia 10:1-16](#)). Hii inaonyesha kuwa Waisraeli wa kale waliamini viumbe wote walikuwa na aina fulani ya mwili, iwe walikuwa mbinguni au duniani.

Neno "mwili" lina maana sawa na "nyama," na neno lile lile la Kiebrania linatumika kwa yote mawili. "Mwili" linahusu binadamu katika umbo lao la kimwili, wakati "nyama" inatumika kurejelea dhambi au hali ya kufa kwa ubinadamu.

Binadamu wana mwili na roho. Katika Biblia, viwili hivyo havitenganishwi. Mwili si kikwazo kwa roho (kama Wagiriki walivyoamini). Ni katika Agano la Kale na Jipyta tu ambapo maandiko ya Kiyahudi yanazungumzia mwili kama mbaya au kama kitu kinachopingana na roho.

Mwili Katika Agano Jipyta

"Mwili" unatumika katika Agano Jipyta kwa njia sawa na katika Agano la Kale. Hata hivyo, dhana hiyo inapata umuhimu mpya. Mwili wa Yesu ulishushwa kutoka msalabani ([Marko 15:43](#)). Mwili unaweza kuugua na kuponywa ([Marko 5:29](#)). Miili inahitaji kuvalishwa nguo ([Yakobo 2:16](#)). Lakini Yesu anafundisha kwamba maisha ni zaidi ya mavazi ([Mathayo 6:25](#)). Alisema tuwaogope wale wanaoweza kuangamiza roho na mwili katika jehanamu ([Mathayo 10:28](#)).

Katika Karamu ya Bwana, Yesu alisema kuhusu mkate, "Huu ni mwili wangu," kisha akaongeza kuhusu divai, "Hii ni damu yangu" ([Marko 14:22, 24](#)). Yesu alitumia maneno haya kutoka kwenye mfumo wa zamani wa Kiyahudi wa sadaka kwa Mungu. Kifo chake kilikuwa kama dhabihu zilizotolewa katika maagano ya zamani na mapya kati ya Mungu na watu wake. Katika visa vyote viwili, mtu alitoa maisha yake halisi kwa ajili ya wengine.

Paulo aliandika mengi kuhusu mwili katika Agano Jipyta. Alitumia dhana hii mara nyingi ili kusaidia kuelezea maana ya kumfuata Yesu.

Mwili wa Dhambi

Katika [Warumi 6:6](#), Paulo aliandika kuhusu kuangamiza "mwili wa dhambi." Paulo hakumaanisha kwamba miili yetu ya kimwili ni mibaya. Pia hakumaanisha kwamba dhambi ni kitu kinachoishi ndani yetu. Badala yake, alikuwa akizungumzia jinsi dhambi inavyoweza kudhibiti maisha yetu duniani.

Wakati mtu anapokuwa Mkristo, Paulo aliona udhibiti wa dhambi ukivunjwa. Alipounganisha dhambi na mwili, alimaanisha kwamba wanadamu, wakiwa wanaishi duniani, mara nyingi hufanya mambo mabaya. Baada ya kueleza mapambano haya magumu, Paulo aliuliza, "Nani atakayeniokoa kutoka mwili huu wa mauti?" ([Warumi 7:24](#)).

Maisha ya binadamu yameharibiwa na dhambi na yanahitaji ukombozi kupidia Kristo ([Warumi 7:25–8:4](#)).

Mwili wa Mwamini

Paulo alifundisha kwamba waumini wanapitia "kuokolewa kwa roho" na mabadiliko katika maisha yao ya sasa. Wamekufa kwa dhambi na wamekombolewa kutoka kwayo. Paulo alihimiza utakatifu wa maisha "katika mwili." "Kwa hiyo, msiruhusu dhambi itawale katika miili yenu ya kufa ili mtii tamaa zake." ([Warumi 6:12](#)). Uadilifu ni mtawala mpya katika maisha ya Mkristo. Maisha ya kijamii na binafsi ya waumini yanapaswa kufafanuliwa na utakatifu. Waumini wako duniani ([Yohana 17:11](#)) na yanapaswa kuishi kwa ajili ya Mungu duniani, hivyo yanapaswa kujali kuhusu dunia.

Maisha ya kimwili sasa yana maana mpya. Paulo aliwaambia Wakristo watoe miili yao kama dhabihu iliyo hai ([Warumi 12:1](#)). Maisha ya kila mtu ni "dhabihu iliyo hai" kwa Mungu. Badala ya kupunguza maisha yetu ya kidunia, Paulo aliona kwamba Kristo aliipa uwezo mpya. Roho Mtakatifu anapatikana kwa muumini. "Mwili wako ni hekalu la Roho Mtakatifu aliye ndani yako, ambaye umempokea kutoka kwa Mungu" ([1 Wakorintho 6:19](#)). Roho Mtakatifu anaishi katika uwepo wote wa kimwili wa mtu.

Paulo alitarajia mabadiliko ya maisha katika mwili kupidia Kristo. Alizungumza juu ya "ukombozi wa miili yetu" ([Warumi 8:23](#)) na mabadiliko ya "miili yetu ya unyonge kuwa kama mwili Wake wa utukufu" ([Wafilipi 3:21](#)). Biblia inatambua athari za dhambi za binadamu na kuzorota kwa mwili, lakini si kwa mtazamo wa kukata tamaa kama mitazamo ya dunia inayotaka kutoroka kutoka ulimwenguni.

Mwili wa Ufufuo

Waisraeli hawakutofautisha kati ya mwili na roho kama vitu tofauti. Maisha baada ya kifo hayako katika roho pekee bali yanahusisha "mwili mpya." Katika [1 Wakorintho 15:35–57](#), Paulo anaeleza kwamba mwili wa duniani na mwili wa ufufuo ni tofauti. "Inapandwa mwili wa asili; inafufuliwa mwili wa kiroho." ([1 Wakorintho 15:44](#)). Wazo hili linatokana na uzoefu wa Yesu, ambaye mwili wake uliokufa ulifufuliwa na kubadilishwa. Paulo aliamini kwamba katika ufufuo, maisha yangerudi kwa mwili bila mipaka yake. Paulo anasema, "Kifo kimeangamizwa katika ushindi" ([1 Wakorintho 15:54](#)).

Tazama pia ufufuo; Mwili wa Kristo; kanisa; Adam.

Mwinjilisti

Neno la Agano Jipya (NJ) linalorejelea mtu anayehubiri injili ya Yesu Kristo. Kuna matukio matatu tu ya neno hilo katika AJ. Mtume Paulo aliwasihii kanisa la Waefeso kutembea kwa kustahili wito wao ([waef 4:1–12](#)). Ushauri huo ulisitisiza vipawa viliviyotolewa kwa kila mmoja ndani ya umoja wa Roho. Paulo alieleza kwamba Kristo aliyepaa ametoa "wengine kuwa mitume, na wengine kuwa manabii, na wengine kuwa wainjilisti, na wengine kuwa wachungaji na walimu" (sura ya [11](#), nasb). Paulo alikuwa akisema kwamba Kristo anawaita watu kwenye huduma hizi na kuwapa kanisa. Mwinjilisti ni moja ya zawadi za Kristo kwa kanisa. Maana ya neno hilo inaonyesha kwamba kazi ya mtu kama huyo ni kufanya kazi kama msemaji wa kanisa katika kutangaza injili kwa ulimwengu. Mwinjilisti ni sawa na mtume katika kazi, isipokuwa kuwa mtume kulihusisha uhusiano wa kibinafsi na Yesu wakati wa huduma yake duniani ([Matendo 1:21–22](#)). Mwinjilisti anasimama kinyume na mchungaji/mwalimu. Wa kwanza hufanya tangazo la awali, na wa pili hutoa huduma ya kufuatilia inayoendeleza ukomavu kwa muumini. Rejeo kwa Filipo mwinjilisti ([21:8](#)) linaunga mkono wazo la uinjilisti kama huduma yenye kipawa ambayo Kristo anawaita baadhi katika kanisa.

Zaidi ya zawadi moja au huduma moja inaweza kufanywa na mtu yule yule. Paulo alimpa Timotheo majukumu yake kama mchungaji na mwalimu, na pia akamhimiza "kufanya kazi ya mwinjilisti" ([2 Tim 4:5](#)). Kwa hiyo, "mwinjilisti" inaweza kumaanisha mtu aliyeitwa kwa huduma hiyo maalum, na pia kazi ambayo inaweza kufanywa na wengine.

Tazama pia Vipawa vyta Kiroho.

Mwokozi

Mwokozi ni mtu ambaye huokoa au kuwakomboa watu kutoka hatarini. Katika Biblia, neno hili mara nyingi hutumiwa kwa Mungu na Yesu Kristo. Kuelewa Yesu kama Mwokozi ni muhimu sana kwa kuelewa ujumbe wa Biblia.

Mwokozi katika Agano la Kale

Toleo la Biblia ya Kiingereza hutumia "mwokozi" katika Agano la Kale kutafsiri aina mbalimbali za neno la Kiebrania *yasha'*. Neno hili linamaanisha "kuokoa," "kuwakomboa," au "kuwasaidia." Mara nyingi hutumika kutafsiri kiima cha kitenzi, *moshia'*, kinachomaanisha "yule anayeokoa." Ikitumiwa kwa njia hii, "mwokozi" hupatikana mara 13 au 14 katika Agano la Kale, kulingana na toleo.

Wazo la msingi la mwokozi kama mtu anayekoa linaonyeshwa katika [Kumbukumbu la Torati 22:27](#). Sheria hii inazungumzia hali ambapo hakuna mtu karibu kusaidia wakati wa uhitaji. *Moshia'* pia inatumika kwa watu binafsi:

- Wote Othnieli na Ehudi wanaitwa "waokoaji" ([Waamuzi 3:9, 15](#)).
- [Nehemia 9:27](#) inazungumzia waamuzi kwa ujumla kama waokozi waliotumwa na Mungu.
- [Wafalme wa Pili 13:5](#) inasema kwamba Mungu aliwapa Israeli mwokozi kuwaokoa kutoka kwa maadui zao (Waaramu). Wengine wamemtambua mkombozi huyu kama Mfalme Yeroboamu wa Pili wa Yuda. Wengine wanafikiri mkombozi ni mfalme wa kigeni, mara nyingi Zakir wa Hamathi. Hata hivyo, maandiko hayasemi wazi ni nani mwokozi huyu angekuwa. Lengo la maandiko ni kwamba Mungu alimtuma mkombozi huyu kwa ajili ya watu wake.

Lakini mara nyingi katika Agano la Kale, Mungu mwenyewe anaitwa mwokozi wa Israeli. Hata wakati watu wengine wanaitwa waokozi, ni wazi kwamba Mungu aliwatura. Israeli walijua Mungu alikuwa mwokozi wao na walisema hivi katika nyimbo za sifa ([Zaburi 17:7; 106:1-12](#)) na vilio vya msaada ([Yer 14:8](#)). Daudi alisema hivi kumhusu Mungu: "Ngome yangu, kimbilio langu, na Mwokozi wangu" ([2 Samweli 22:3](#)). Mara nyingi waandishi wa zaburi humrejelea Bwana kama "msaada" au "wokovu" wao ([Zaburi 27:9; 38:22; 42:5, 11; 65:5; 68:19; 79:9; 85:4; 89:26](#)).

Mfano mkubwa zaidi wa Mungu kuwaokoa Israeli ulikuwa alipowaokoa kutoka Misri (kutoka). Mwandishi wa zaburi, akikumbuka dhambi ya Israeli ya kutengeneza ndama wa dhahabu,

anatangaza, "Walimsaahu Mungu Mwokozi wao, aliyefanya mambo makuu huko Misri" ([Zaburi 106:21](#); linganisha [Isaya 63:11](#); [Hosea 13:4-6](#)).

Katika Isaya, "mwokozi" mara nyingi hutumiwa kama jina la Mungu. Neno hili linatumika kusisitiza upkee wake. Linaonyesha kwamba Mungu pekee ndiye mwokozi, si miungu ya kigeni au sanamu, Mungu anasema, "Mimi, naam mimi, ndimi BWANA, wala hakuna Mwokozi ila mimi. Mimi peke yangu niliamuru na kuokoa na kutangaza—mimi, na si mungu wa kigeni kati yenu" ([Isaya 43:11-12](#)). Isaya pia anasema kwamba Mungu angejionyesha kama mwokozi kwa kubariki na kurejesha Israeli katika siku zijazo ([49:26](#); [60:16](#)). Agano la Kale halimwiti moja kwa moja Masihi (kiongozi aliyechaguliwa na Mungu) "mwokozi," lakini vifungu kama [Zekaria 9:9](#) vinapendekeza kwamba Masihi angekuwa mkombozi.

Mwokozi katika Maandishi Mengine

Baadhi ya vitabu ambavyo havijajumuishwa katika Biblia nyingi (vitabu vya apokrifia) hutumia neno "mkombozi" kwa Mungu. Vinampa Mungu majina makubwa kama "Mkombozi wa milele" ([Baruku 4:22](#)) au "Mkombozi wa milele wa Israeli" ([3 Maccabees 7:16](#)). Majina haya yanaonyesha kuwa watu walimwona Mungu kama yule ambaye angeweza kuokoa Israeli.

Katika maandiko ya Kigiriki, neno la "mkombozi" (*soter*) linatumika kwa miungu na wanadamu. Kwa mfano, mwandishi Herodotus aliwahi kuwaita Waatheni "wakombozi" wa Ugiriki (*Vita vya Kijamenti* 7.139.5). Katika Septuagint (tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale) *soter* linatumika kutafsiri aina mbalimbali za Kiebrania *yasha'*, ambayo. inamaanisha "kuokoa."

Mwokozi katika Agano Jipyä

Soter hutokea mara 24 katika Agano Jipyä na hutumika tu kwa Mungu na Yesu Kristo. Inatumika kwa Mungu mara 8 na kwa Kristo mara 16. Kati ya matukio 24 ya *soter* katika Agano Jipyä, kumi yako katika Barua na tano katika 2 Petro.

Tunaweza kuona jinsi Agano Jipyä linavyotegemea Agano la Kale katika [Luka 1:47](#), ambapo Maria anamwimbia Mungu kama Mwokozi katika wimbo wake. Jina la Yesu (ambalo ni Kigiriki kwa Yoshua) linamaanisha "Bwana ni wokovu." Alipatiwa jina hili kwa sababu angekuwa Mwokozi ([Mathayo 1:21](#)). Kama Mwokozi, Yesu anakamilisha mpango wa Mungu kwa mkombozi aliyeahidiwa ([Matendo 13:23](#); [Ti 3:4](#)). Anatoa ukombozi kwa wanadamu

([Tito 2:13-14](#)). Na, ye ye ni tumaini la muumini ([Waafili 3:20-21](#)).

Neno "mkombozi" linamaanisha mtu ambaye huokoa watu kutoka hatarini na kuwapeleka mahali salama. Yesu amemwokoa muumini kutoka dhambini na mauti, akiwapa uzima wa milele ([2 Timotheo 1:10](#)). Yesu hajawahi kujirejelea kama Mkombozi (*soter*), lakini:

- Malaika walimtangaza kama Mwokozi wakati wa kuzaliwa kwake ([Luka 2:11](#)).
- Wale waliomsikia wakimwita Mwokozi ([Yn 4:42](#)).
- Kanisa la mwanzo lilimtangaza kama Mwokozi ([Matendo 5:31; 13:23](#)).

Wokovu ni muhimu kwa utume wa Yesu ([Luka 19:10](#)). Paulo anafundisha kwamba Kristo ni Mwokozi wa kanisa kwa sasa ([Waefeso 5:23](#)). Kristo pia ni Mwokozi wa kanisa katika siku zijazo ([Waafili 3:20](#)). Mwokozi, kama jina, linatumika kwa Mungu katika Barua za Kichungaji na linaonyesha wazi Mungu kama Mwokozi wa watu wote ([1 Timotheo 2:3; 4:10](#)). Barua za Kichungaji pia zinaonyesha wazi Yesu kama Mwokozi ([2 Timotheo 1:10; Tito 3:6](#)). Katika baadhi ya matukio, Barua za Kichungaji pia zinatangaza kwamba ye ye ni Mungu Mwokozi ([Tito 2:13; 3:4-6](#)).

Mwokozi hutumiwa kama jina la Yesu Kristo katika 2 Petro (kwa mfano, [2 Petro 2:20](#)). Yohana, katika barua yake ya kwanza, anatumia kuelezea Yesu kama Mwokozi aliyetumwa na Baba kuokoa ulimwengu ([1 Yohana 4:14](#)).

Tazama pia Wokovu.

Myahudi

Mtu wa Yuda, au mtu anayehusiana na Yuda. Neno la Kiingereza limetokana na Kifaransa.

Agano la Kale

Neno la Kiebrania linajitokeza kwa mara ta kwanza katika [2 Wafalme 16:6](#), likimaanisha "raia wa Yuda." Lilipata umaarufu katika kipindi cha Yeremia kabla ya uhamisho kwenda Babuloni mwishoni mwa karne ya sita Kabla ya Kristo (KK) ([Yeremia 32:12](#)). Hii ilionyesha hisia inayokua ya utambulisho wa kitaifa mionganoni mwa mataifa ya kigeni. [Yeremia 34:9](#) inatumia "Myahudi" katika

taarifa inayositisiza kwamba raia walikuwa na haki ya uhuru kutoka utumwani. [Yeremia 52:28](#) inalitumia wakati wa kuhesabu raia waliohamishwa.

Wakati watu walipokuwa uhamishoni, neno hilo lilipata maana ya kidini. Wayahudi walijitofautisha na watu wa maeneo ya jirani kwa sababu waliamini katika Mungu wa kweli. Mgawanyiko kati ya Wayahudi na watu wa mataifa (au wasio Wayahudi) uliibuka. Katika [Danieli 3:8-12](#), baadhi ya Wayahudi wanashaktiwa kwa kutofuata mazoea ya kidini ya Babeli. Kitabu cha Esta kinajadili utambulisho wa Kiyahudi na kuishi katika nchi ya kigeni. [Esta 8:17](#) inazungumzia watu wa mataifa kuwa Wayahudi kuititia uongofu.

Baada ya uhamisho, maana ya kidini ya "Myahudi" inaonyeshwa katika [Zakaria 8:23](#), ambayo inasema kwamba watu wa mataifa wangewatafuta Wayahudi kwa sababu Mungu alikuwa pamoja nao. Katika [Ezra 4:12](#), neno "Wayahudi" linatumika kwa wale waliorejea kutoka uhamishoni. Nehemia pia analitumia kwa njia hii ([Nehemia 1:2; 4:2](#)). [Nehemia 13:24](#) inasisitiza umuhimu wa kutengwa kijamii kwa Wayahudi. Inafundisha kwamba Wayahudi hawapaswi kuoa wageni kwa sababu ya imani yao. Nehemia alionyesha kutokubaliana kwa nguvu na ndoa hizo.

Agano Jipy

Kwenye Agano Jipy, neno "Myahudi" lina maana inayofanana. Nyaraka za Agano Jipy zilielezea desturi fulani za Kiyahudi kwa watu wa mataifa ([Marko 7:3; Yohana 5:1; 19:40](#)). Agano Jipy linatofautisha Wayahudi na watu wa mataifa ([Matendo 11:19](#)), Wasamaria ([Yohana 4:9, 22](#)), na waongofu ([Matendo 2:10](#)). Ingawa Wakristo wa Kiyahudi wanaweza kuitwa "Wayahudi" ([Wagalatia 2:13](#)), tofauti za kidini kati ya Myahudi na Mkristo zinasisitizwa.

Kwenye [Warumi 2:17-29](#), Paulo anachambua neno "Myahudi." Anasisitiza kwamba maana ya kweli ya neno hilo iko katika mtazamo wa ndani kwa Mungu badala ya taratibu za kidini. Paulo huenda alikuwa akitafakari juu ya mapungufu yake kama Myahudi kabla ya kubadilika kuwa Mkristo (linganisha [Filemoni 3:3-6](#)). Kutajwa kwake kwa "sifa" katika [Warumi 2:29](#) ni sehemu muhimu zaidi ya kifungu hicho. Ni mchezo wa maneno wenyewe nguvu: kwa Kiebrania, Yuda inamaanisha "sifa" ([Mwanzo 29:35](#); linganisha [49:8](#)).

Paulo anaona Ukristo kama mrithi wa kweli wa imani ya Agano la Kale. [Ufunuo 2:9](#) na [3:9](#)

zinakubaliana kwamba kuwa Myahudi ni zaidi ya suala la kuzaliwa na kuhudhuria ibada za sinagogi (kuhudhuria huduma za kidini za Kiyahudi). Vifungu hivi vinahusiana na madai kuhusu Yesu kuwa Masihi aliyechaguliwa na Mungu (linganisha [Warumi 9:3-5; 10:1-4](#)). Agano Jipyä linaonyesha upinzani wa Wayahudi kwa ujumbe wa Kikristo. Injili ilikuwa ya kukera kwa Wayahudi ([1 Wakorintho 1:23](#)). Paulo alikuwa na sifa bora za Kiyahudi ([Matendo 26:4-7](#)) lakini bado alipokea mashambulizi makali kutoka kwa Wayahudi ([Matendo 21:11; 23:12, 27](#)). [Ufunuo 2:9](#) na [3:9](#) zinataja upinzani wa Wayahudi kama wa kishetani: walikuwa wakifanya kazi ya adui wa Mungu, Shetani.

Injili ya Yohana inatumia neno "Myahudi" takriban mara 70, ikilinganishwa na mara 5–6 katika injili nyingine. Ingawa matumizi mengine ni ya kawaida, Yohana mara nyingi hutumia "Wayahudi" kumaanisha viongozi wa kidini, hasa katika Yerusalem, ambao walimpinga Yesu ([Yohana 5:18; 9:18; 11:8; 18:36](#)).

Kwenye [Yohana 9:22](#), wazazi wa Kiyahudi wa mtu kipofu wanaogopa "Wayahudi" wanaowachunguza. Katika [Yohana 18:14](#), "Wayahudi" inatumika kumaanisha makuhani wakuu na Mafarisayo. Ni muhimu kutambua kwamba mwandishi, ambaye alikuwa Myahudi, hakuwa akionyesha chuki dhidi ya Wayahudi wote. Alilaani wale waliompinga Yesu, siyo jamii nzima au watu wote. Alitaja kwa furaha Wayahudi waliomwamini Yesu ([Yohana 8:31; 11:45; 12:11](#)). Nathanaeli anaonyeshwa kama mfano wa Myahudi Mkristo, Mwisraeli wa kweli "ambaye hana hila" ([Yohana 1:47](#); linganisha [1:31](#); tazama [Mwanzo 27:35; 32:28](#)).

Tazama pia Diaspora ya Wayahudi; Israeli, Historia ya ; Uyahudi; Wayahudi; Mafarisayo; Kipindi cha Baada ya Uhamisho.

Mzee

Mtu ambaye alifanya kazi za uongozi na za kisheria katika nyanja za kidini na za kidunia katika ulimwengu wa kale. Kwa kawaida walifanya uongozi huu kutokana na nafasi yao katika familia, ukoo, au kabilä; kwa sababu ya utu, ushujaa, hadhi, au ushawishi; au kupitia mchakato wa uteuzi na kuwekwa wakfu. Mizizi ya maendeleo ya wazee (kikundi cha wazee) katika Agano Jipyä na kanisa la baada ya mitume inatokana na Uyahudi na Agano la Kale, ingawa sura ya mzee au vikundi vya wazee

pia inaweza kupatikana katika ulimwengu unaozunguka Israeli ya kale na katika ulimwengu wa Kirumi-Kigiriki wa kipindi cha Agano Jipyä.

Kwenye Agano la Kale

Mzee, au taasisi ya wazee, ina uhusiano wa karibu na mfumo wa kikabila. Makabila yalikuwa na koo, na koo za familia kubwa, zilizopanuka. Kwa sababu ya umri na kazi katika jamii ya mfumo dume, baba wa familia alitawala. Ukweli huu wa umri, pamoja na hekima na ukomavu uliowekezwa kwa watu wazima, ni hakika asili ya mamlaka ambayo wazee hawa walitumia. Koo ilitawaliwa na vichwa vya familia zilizoiunda, zikaunda baraza la wazee. Wakati wa vita, kila koo ilitoa kikundi; hawa waliongozwa na mkuu, labda alichaguliwa kutoka kwa safu za wazee.

Katika kipindi cha kabla ya ufalme wa Israeli, usimamizi wa ndani na utekelezaji wa sheria ulikuwa mikononi mwa wazee hao. Katika simulizi la kutoka, ni wazee wa Israeli (viongozi wa familia) ambao waliagizwa na Musa kuhusu mlo wa kwanza wa Pasaka ([Kutoka 12:21-22](#)). Ni wazee hawa ambao, katika [Kutoka 18:12](#), walikutana na Yethro, mkwe wa Mose, na kutoka kwao walichaguliwa wawakilishi wenyе sifa za kumsaidia Mose katika tafsiri ya sheria ya Mungu na utekelezaji wa haki ([Kutoka 18:13-23](#)). Vivyo hivyo, kulingana na [Hesabu 11:16-17](#), Mose aliagizwa na Mungu kuchagua wanaume 70 kutoka mionganii mwa wazee wa Israeli ili kumsaidia katika uongozi wa watu. Katika simulizi hili la mwisho, wazee walitiwa alama kwa kipawa maalum cha Roho wa Mungu. Katika simulizi ya awali, wazee—waliochaguliwa kama wasimamizi pamoja na Mose—walikuwa wale waliokuwa wakijulikana kuwa waaminifu.

Kazi kuu ya wazee ilikuwa ni usimamizi wa haki. Walikuwa "majaji," walioketi "kwenye lango," mahakama ya jadi ya vijiji na mijii ya kale. Hapa migogoro na kesi zilitatuliwa na wazee, na masuala ya jamii yalijadiliwa na maamuzi kufanywa ([Mwanzo 23:10, 18; Ayubu 29:7; Mithali 24:7](#); Mithali [31:23](#)). Uhifadhi na utekelezaji wa sheria ulikuwa wazi mikononi mwa wazee walioketi kwenye lango la mji ([Kumbuktumbu la Torati 19:12; Kumbuktumbu la Torati 21:19; Kumbuktumbu la Torati 22:15; Kumbuktumbu la Torati 25:7-10](#)). [Ruthu 4:1-12](#) inatoa maelezo bora ya mchakato huo.

Wakati wa kipindi cha ufalme, usimamizi wa ndani na mamlaka ya kisheria iliendelea kuwekewa mabaraza ya wazee. Mwishoni mwa utawala wa

Sauli, Daudi alituma ujumbe na zawadi kwa wazee wa miji ya Yuda ([1 Samweli 30:26](#)), akitambua wazi kwamba utawala wake mzuri ungetegemea nia njema na utii wao. Ili kuwezesha njama yake dhidi ya Nabothi, Yezebeli aliandika maagizo kwa wazee na wakuu wa Yezreeli ([1 Wafalme 21:8-11](#)). Ni wazi kwamba wazee wa Israeli sasa walikuwa na jukumu la kutekeleza sheria ndani ya maeneo yao. Mbali na kazi za kiutawala na kisheria, wazee pia walichukua majukumu ya kidini ([Kutoka 24:1, 9; Mambo ya Walawi 4:14-15](#)).

Taasis ya wazee ilinusurika kuporomoka kwa taasisi za kifalme. Wazee walikuwepo wakati wa uhamisho ([Ezekieli 8:1](#); Ezekieli [14:1](#); Ezekieli [20:1-3](#)) na pia baada ya kurudi (kwa mfano, [Ezra 10:16](#)).

Kwenye Uyahudi wa Kipindi cha Agano Jipyä

Ofisi ya Kikristo (au kazi) ya mzee inatokana na taasisi inayofanana sana ndani ya Uyahudi, ingawa matumizi ya jina "mzee" kuashiria maafisa wa vyama mbalimbali vya ibada za Kigiriki na mahakimu wa vijiji huenda yalichangia katika maendeleo ya muundo wa jamii katika makanisa ya watu wa mataifa. Katika Injili tatu za kwanza na katika Matendo kuna marejeleo mengi kwa wazee kama watendaji ndani ya maisha ya kijamii na kidini ya Uyahudi. Kwa ujumla wanatajwa pamoja na moja au zaidi ya makundi mengine ya watendaji (ikirejelea Toleo la Kawaida la Marekebisho): "wazee na makuhani wakuu na waandishi" ([Mathayo 16:21](#)); "makuhani wakuu na wazee wa watu" ([Mathayo 21:23](#); Mathayo [26:3, 47](#)); "waandishi na wazee" ([Mathayo 26:57; 27:41](#)); "makuhani wakuu na wazee" ([Mathayo 27:1, 3, 12, 20](#)); "watawala na wazee na waandishi" ([Matendo 4:5](#)); "watawala wa watu na wazee" Matendo [4:8](#)). Kutoka kwa vifungu hivi vya Agano Jipyä hatuwezi kubaini hasa kazi zao zilikuwa nini, au jinsi walivyotofautiana na watawala au waandishi. Hata hivyo, majukumu ya wazee wa Kiyahudi yanaelezewa wazi katika kitabu cha *Sanhedrin* katika Mishnah, pamoja na vitabu vya sheria za jamii za Watu wa Qumran, vilivyogunduliwa kati ya Vitabu vya Bahari ya Chumvi.

Kila jamii ya Kiyahudi ilikuwa na baraza lake la wazee, ambao walikuwa na usimamizi wa jumla wa utawala na waliwakilisha jamii katika mahusiano na mamlaka za Kirumi. Kazi yao kuu ilikuwa ya kimahakama. Walikuwa walinzi wa sheria na tafsiri zake za jadi (angalia [Mathayo 15:2](#)), na walikuwa na jukumu la utekelezaji wake na adhabu ya wakosaji. Baraza muhimu zaidi la wazee lilikuwa

Sanhedrini huko Yerusalem, kundi la wanaume 71 ambaa walifanya kama mahakama ya mwisho kwa taifa lote.

Kwenye Jamii ya Kikristo

Kutokana na kwamba kanisa la awali lilijiona kama Israeli mpya ([Mathayo 21:43; Wagalatia 6:16](#)), ni rahisi kuona kwa nini lilipaswa polepole kuitisha taasisi ya wazee. Ingawa ni vigumu kubaini utaratibu uliokuwepo katika jumuiya za kwanza za Kikristo, kwa sababu ulionekana kutofautiana kulingana na mahali na wakati katika umbo na ukubwa, uwepo na utendaji wa wazee ulikuwa sehemu ya uhalisia wa maisha ya kanisa la awali.

Kwenye simulizi ya Luka kuhusu asili na kuenea kwa Ukristo, wazee tayari wapo katika kanisa la Yerusalem. Katika Matendo tunaona Wakristo huko Antioquia wakituma msaada wa njaa "kwa wazee [wa makanisa ya Judea] kuititia Barnaba na Sauli" ([Matendo 11:30](#)). Katika safari yao ya kwanza ya umisionari, Paulo na Barnaba "waliwateua wazee katika kila kanisa" ([Matendo 14:23](#)). Baadaye, Paulo na Barnaba walitumwa kutoka Antioquia kwenda Yerusalem "kwa mitume na wazee" kuhusu swalii la tohara ya Wakristo wa mataifa ([Matendo 15:2](#)), na walikaribishwa na kanisa, na mitume, na wazee" ([Matendo 15:4](#)), ambao walikusanyika kusikiliza kesi na kutatua suala hilo ([Matendo 15:6-23](#)).

Wazee hawa walikuwa akina nani, na jinsi walivyochaguliwa, hatujaambowi. Inaonekana inawezeekana kubishana, kwa msingi wa mfano wa Kiyahudi, kwamba umri na umaaifu uliwapa fursa ya kutoa huduma maalum ndani ya jamii. Heshima kwa umri ilikuwa ni hisia iliyokita mizizi mionganoni mwa Wayahudi, na jina "presbyter" (mzee) lilitokana na matumizi ya Kiyahudi. Pia inawezeekana kwamba, kama uteuzi wa "wale saba" kwa huduma maalum kwa kuweka mikono ([Matendo 6:1-6](#)), wazee wa kwanza katika kanisa la Yerusalem waliteuliwa na mitume. Inaonekana walifanya kazi katika jamii ya Kikristo kwa njia zinazofanana na wazee katika jamii za Kiyahudi na Sanhedrini ([Matendo 11:30](#); Matendo [15:2-6, 22-23](#); Matendo [16:4](#); Matendo [21:18](#)).

Paulo inaonekana aliendeleza desturi hiyo mionganoni mwa makanisa ya watu wa mataifa, ingawa wazee hawatajwi katika maandiko ya awali ya Paulo. Wanatajwa tu katika Nyaraka za Kichungaji ([1 Timotheo 5:17, 19; Tito 1:5](#)). Katika safari yake ya mwisho kwenda Yerusalem, Paulo aliwaita wazee wa kanisa la Efeso kwenda Miletu ([Matendo 20:17](#)) kuwaaga, na kuwaagiza wawe

waaminifu katika kazi yao ya kusimamia na kutunza kundi la Wakristo, kanisa la Mungu (Matendo 20:28).

Ingawa wazee hawatajwi waziwazi katika barua za awali za Paulo, huenda walikuwa mionganoni mwa viongozi waliokuwa wakiongoza makutaniko ([Warumi 12:8; 1 Wathesalonike 5:12-13](#)). [Wafilipi 1:1](#) kwa hakika inaonyesha mgawanyiko wa wazi wa uongozi ("waangalizi na mashemasi") ndani ya kusanyikoi changa la Paulo. Na [1 Timotheo 5:17](#), ikionyesha kile kinachochukuliwa mara nyingi kama awamu ya baadaye katika maendeleo ya utawala wa kanisa, inahusisha kazi za kuhubiri na kufundisha kwa wazee wanaotawala. Zaidi ya hayo, kwamba wazee Wakristo walitekeleza majukumu ya kichungaji inaweza kudhaniwa kutoka [1 Petro 5:1-5](#) na [Yakobo 5:14](#).

Kuna kifungu kimoja ambapo tunapata utambulisho unaowezekana wa mtume (Petro) kama pia kuwa mzee: "Nawasihi wazee mionganoni mwenu, kama mzee mwenzao na shahidi wa mateso ya Kristo" ([1 Petro 5:1a](#), Toleo la Kawaida la Marekebisho). Maandishi haya yanaweza kuonyesha kwamba wazee waliteuliwa na kufanya kazi kama upanuzi wa utumishi wa kitume. Utaratibu wa Paulo wa kuteua wazee katika makanisa kabla ya kuondoka kwake unaweza kuunga mkono pendekezo kama hilo. Ukweli kwamba katika mapokeo ya kanisa la baadaye "mzee" wa 2 na 3 Yohana alitambuliwa kama mtume Yohana unaonyesha mwelekeo sawa. Ingawa utambulisho kama huo ni wa ndani, mitume wangeweza kufanya kazi kama wazee lakini si kinyume chake.

Wazee walikuwa na majukumu kadhaa. Kwa mfano, [1 Timotheo 5:17](#) inazungumzia wazee kama wanaohusika katika kuhubiri na kufundisha; [Yakobo 5:14](#) inawaona wakihusika katika huduma ya uponyaji; [1 Petro 5:2](#) inawahimiza kuwachungu kondoo. Hivyo, manabii na walimu walioongoza kanisa la Antiokia (kulingana na [Matendo 13:1-3](#)) huenda walikuwa wazee wa jumuiya hii.

Ingawa katika kanisa la baadaye maaskofu na wazee walitofautishwa wazi, Agano Jipyaa linaonyesha kipindi cha awali ambapo ofisi hizi ziliwa karibu sawa. Katika hotuba ya kuaga ya Paulo huko Mileto ([Matendo 20](#)), iliyotolewa mahsusini kwa wazee wa kanisa la Efeso (Matendo 20:17), anawaambia kwamba Roho Mtakatifu amewafanya kuwa "waangalizi, kutunza kanisa la Mungu" (Matendo 20:28). Iwapo "mwangalizi" inatumika hapa katika maana ya kiufundi ya baadaye ya askofu au maana ya jumla ya mlinzi

haiko wazi. Hata hivyo, katika [Tito 1:5-7](#), wazee wa mstari wa [5](#) ni wazi ni watu wale wale kama maaskofu wa mstari wa [7](#). Tena, maaskofu wa [Wafilipi 1:1](#) wanaeleweka kuwa ni wazee waliteuliwa na Paulo alipoondoka kituo hiki cha misheni.

Ni wazi kwamba serikali ya kanisa katika kipindi cha Agano Jipyaa ilikuwa bado haijaimarika, lakini mbegu za miundo ya baadaye ziliwa zimepandwa. Taasisi ya wazee, kwa msingi wa mfano wa Kiyahudi, ilikuwa ya msingi. Uaskofu (waangalizi/maaskofu) labda ultokana na uzee (wazee), mzee mmoja akiteuliwa kama mwangalizi na baraza lote la wazee.

Tazama pia Askofu; Shemasi, Shemasi wa Kike; Mchungaji; Mzee wa Kanisa; Karama za Kiroho.